ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

27

Temel SAĞLAM

110065

HARPUT'TAKİ TÜRK İSLAM ESERLERİ

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin YURTTAŞ

ERZURUM – 2002

İÇİNDEKİLER

ÖZET I
ABSTRACT II
ÖNSÖZ III
KISALTMALAR IV

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. Araştırma İle İlgili Bilgiler 1
1.2. Araştırmanın Amacı 6
1.3. Araştırmada Kullanılan Materyal ve Yöntem 6
1.4. Araştırmanın Önemi 7

İKİNCİ BÖLÜM

HARPUT'UN TANITIMI

2.1. Harput Şehrinin Genel Portresi 9
2.2. Harput'un Coğrafi Konumu 11
2.3. Harput Şehrinin Adı ve Orijini 15
2.4. Harput Şehrinin Tarihçesi 18
2.4.1. Şehrin Yazılı Tarih Öncesi 18
2.4.2. Şehrin Yazılı Tarihi 20
2.4.2.1. Şehrin İlk Dönemleri 20
2.4.2.2. Şehrin Orta Dönem Tarihi 28
2.4.2.2.1. İslam Devletleri Döneminde Harput 30
2.4.2.3. Türkler Döneminde Harput 32
2.4.2.3.1. Çubukoğulları Döneminde Harput 33
2.4.2.3.2. Artukoğulları Döneminde Harput 35
2.4.2.3.3. Anadolu Selçukluları Döneminde Harput 37
2.4.2.3.4. İlhanlılar Ve Dulkadiroğulları Döneminde Harput 38
2.4.2.3.5. Akkoyunlular Döneminde Harput 39
2.4.2.3.6. Osmanlılar Döneminde Harput 40

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KATALOG

I. VARLIĞINI DEVAM ETTİREN MİMARİ ESERLER

A- KALELER

1- HARPUT KALESİ-SÜT KALESİ 44

B- CAMİİLER

1- ULU CAMİİ 76
2- ALACALI CAMİİ 103
3- SARAHATUN CAMİİ 109
4- AĞA CAMİİ-PERVANE CAMİİ 119
5- KURŞUNLU CAMİİ 123

C- MESCİTLER

1- ALACALI-ARAP BABA MESCİT TÜRBE KOMPLEKSİ 128
2- AHİ MUSA MESCİT TÜRBE KOMPLEKSİ 134
3- FATİR AHMET BABA MESCİT TÜRBE KOMPLEKSİ 136

D- TÜRBELER

1- ANKUZU BABA TÜRBE VE ZAVİYESİ 138
2- ARAP BABA TÜRBESİ 140
3- AHİ MUSA TÜRBESİ 144
4- MANSUR BABA TÜRBESİ 146
5- FATİH AHMET BABA TÜRBESİ 149
6- URYAN BABA TÜRBE-TEKKE KOMPLEKSİ 152
7- NADİR BABA TÜRBE-MESCİT KOMPLEKSİ 154
8- BEŞİKLİ BABA TÜRBESİ 155
9- MURAT BABA TÜRBESİ 156
10- SEYYİD AHMED KÜRDİ TÜRBESİ 159
11- İMAM EFENDİ TÜRBESİ 161
12- MUSA KÂZIM EFENDİ TÜRBESİ 164
13- TAYYAR BABA TÜRBESİ 166

E- HAMAMLAR

1- CİMŞİT HAMAMI 167

F- ÇEŞMELER

1- ÜÇ LÜLELİ ÇEŞME 171

2- MEYDAN ÇEŞMESİ 173

3- HOCA PINARI 176

G- HARPUT EVLERİ

1- SUNGUROĞLU HACI KERİM EFENDİLERİN EVİ 178

II. VARLIĞINI KISMEN DEVAM ETTİREN MİMARİ ESERLER

A- CAMİLER

1- ESADİYE (ARSLANİYE) CAMİİ 183

2- MEYDAN CAMİİ 187

3- AHMED BEY CAMİİ 191

B- MESCİTLER

1- NADİR BABA MESCİDİ 195

2- DABAKHANE MESCİDİ 197

C- MEDRESELER

1- HARPUT ESADİYE (ARSLANİYE) MEDRESESİ 199

D- HAMAMLAR

1- KALE HAMAMI 203

2- KALE ALTI HAMAMI 209

3- DERE HAMAMI 213

4- ESADİYE (ARSLANİYE) HAMAMI 217

5- HOCA HAMAMI 221

E- ÇEŞMELER

1- ULU CAMİİ ÇEŞMESİ 224

2- SARA HATUN ÇEŞMESİ 224

3- KURŞUNLU CAMİİ ÇEŞMESİ 225

III. KAYNAKLARDA ADI GEÇEN MİMARİ ESERLER

A- CAMİİLER

1- KALE CAMİİ 226

B- MESCİTLER

1- MEYDAN MESCİD-İ CEDİD-İ 228

2- MEHMET EFENDİ MESCİDİ 228

II. BÖLÜM

ELAZIĞ İL MERKEZİNDEKİ ESERLER

I. KEBANDAKİ ESERLER

3- PEYGAMBER MESCİDİ 229
4- MEHMET AĞA MESCİDİ 230
5- TAHİRİYE MESCİDİ 230
6- ZAHİRİ BABA MESCİDİ 231
7- BEKİR ÇAVUŞ MESCİDİ 231
8- HOCA MESCİDİ 232
9- HACI MESCİDİ 232
10- KARA SOFU MESCİDİ 233
11- KÖKÇÜZADE MESCİDİ 234
12- ORTAK MESCİDİ 234
13- KUZLUCA MAHELLESİ MESCİDİ 234
14- Harput Mescitlerinin Genel Özellikleri 235
C- TÜRBELER
1- CELÂL BABA TÜRBESİ 236
2- İBRAHİM BABA TÜRBESİ 236
3- NAZIR BABA TÜRBESİ 237
D- MEDRESELER
1- CAMİ-İ KEBİR MEDRESESİ 239
2- ALACA MESCİD MEDRESESİ 240
3- MEYDAN MEDRESESİ 240
4- ZAHİRİYE MEDRESESİ 241
5- CEVHERİYE MEDRESESİ 242
6- KURŞUNLU MEDRESESİ 242
7- MEHMET AĞA MEDRESESİ 243
8- İSMAİLİYE MEDRESESİ 244
9- TEVFİKİYE MEDRESESİ 244
10- HATUNİYE MEDRESESİ 245
11- ÖMERİYE MEDRESESİ 246
12- İSAK PAŞA MEDRESESİ 246
13-İBRAHİM PAŞA MEDRESESİ 247
14- ÇOLAKZADE MEDRESESİ 248
15- SÜMLEYMAN PAŞA MEDRESESİ 248

16- ZİAİYE MEDRESESİ 249
17- KÂMİL PAŞA MEDRESESİ 249
18- HARPUT DARÜŞŞİFASI 251
F- HAMAMLAR
1- ŞEHROZ HAMAMI 254
2- PAŞA HAMAMI 254
3- HACI YUNUS HAMAMI 255
G- MEKTEPLER
1- HUSUSİ MEKTEPLER
1.1. MAHALLE MEKTEPLERİ 257
1.2. EVKÂF TARAFINDAN İDARE EDİLEN SIBYAN MEKTEPLERİ 259
2- RESMİ MEKTEPLER
2.1. İPTİDAİ MEKTEPLER 260
2.2. RÜŞTİYE MEKTEPLERİ 261
2.2.1. HARPUT MÜLKİYE RÜŞTİYESİ 262
2.2.2. MÜLKİYE İDADİSİ VE SULTANİYE 262
2.2.3. MEKTEBİ MÜLKİYEY-İ HAMİDİYE 262
3- MESLEK MEKTEPLERİ
3.1. DARÜL HİLAFETÜL ALİYE 264
3.2. İMAM HATİP MEKTEBİ 264
3.3. DARÜL MUALLİMİN 264
3.4. DARÜLHARİR (İPEÇKÇİLİK) MEKTEBİ 265
4- ECNEBİ MEKTEPLERİ
4.1. AZINLIK OKULLARI 266
4.2. YABANCI OKULLARI 266
4.2.1.Fransız Okulları 267
4.2.2. Alman Okulları 268
4.2.3. Amerikan Okulları 268
H- ÇEŞMELER
I- HAN-ÇARŞI VE PAZARLAR 270
1- SUK-I SULTANI 271

2- HARPUT BEDESTENİ 271
İ- KERVANSARAYLAR
1- KÜRMÜRHAN 276

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

A- MİMARİ AÇIDAN
1- Kale Mimarisi 281
2- Cami Mimarisi 283
3- Mescit Mimarisi 285
4- Türbe Mimarisi 286
5- Medrese Mimarisi 287
6- Mektep Mimarisi 288
7- Hamam Mimarisi 290
8- Çeşme Mimarisi 291
9- Ticaret Müesseseleri 292
10- Kervansaray Mimarisi 292
11- Konut Mimarisi 293
B- BEZEME AÇISINDAN
1- GEOMETRİK BEZEME 295
2- BİTKİSEL BEZEME 298
3- FİGÜRATİF BEZEME 301
4-YAZI-KİTABE (-LERLE) BEZEME 303
SONUÇ ..... 306 — 311
BİBLİYOGRAFYA ..... 311 ... 326
ÇİZİMLER LİSTESİ 328
RESİMLER LİSTESİ 330
ÖZ GEÇMİŞ 336

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HARPUT'TAKİ TÜRK-İSLAM ESERLERİ

Temel SAĞLAM

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Hüseyin YURTTAŞ

2001- Sayfa: 457 + IV

Jüri Yrd. Doç. Dr. Hüseyin YURTTAŞ

Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU

Yrd. Doç. Dr. Nurettin KOÇHAN

Türk kültür tarihinin önemli bir bölümünü oluşturan yöre kültürü, Orta Asya'dan gelen ve tarihi gelişim içerisinde günümüze kadar ulaşan, gelişmiş bir veri içermektedir. Türk kültür tarihinin maddi kültür bölümünü oluşturan mimari, Sanat Tarihi açısından çok önemli bir yere sahiptir. Harput'ta inşasına şahit olduğumuz mimari, bu yönüyle son derece ehemmiyet arz etmektedir.

Harput gibi dar bir mekanda; cami, medrese, mescit, mektep, hamam, çeşme, han, çarşı-pazar, türbe ve kale mimarisini, bu kadar yoğun olarak bir arada bulunduran, ikinci bir yer bulmak oldukça zordur. Yapılan çalışmalar neticesinde kırkı aşkın cami ve mescit, yirmi medrese, yaklaşık otuz mektep, on hamam, sayısız çeşme, bedesten, arasta ve kervansaray ile konut mimarisini içerdiği tespit edilen Harput, bu görünümü ile açık hava müzesini andırmaktadır.

Daha çok XI. asırda Çubukoğulları'nı müteakiben Artukoğulları döneminde iskan ve imarına şahit olduğumuz Harput, Selçuklu dönemi, Beylikler Dönemi ve nihayetinde Osmanlı dönemi yapılarıyla şekillenmiştir. Bu inşa faaliyetlerinde, kendi dönem uygulamaları geliştirilirken, yöresel etkenler ve geçmiş dönem kültür mirası yoğrularak, yerel oluşumlarda ortaya konulmuştur.

Uzun yıllar boyunca bir kültür ve sanat merkezi olarak varlığını sürdüren Harput, son asırda çeşitli sebeplerle eski önemini kaybetmiş, hızlı şehirleşmenin bir sonucu olarak kültür değerleri unutulmaya yüz tutmuştur. Tarihimizin incelenmesi kadar, unutulan kültür değerlerimizin canlandırılıp tanıtılması; insanı, tarihi ve kültürü ile aziz Türk vatanının ayrılmaz bir parçası olan, Doğu Anadolu üzerinde menfur emeller besleyenlere verilecek en iyi cevaptır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KATALOG

I – VARLIĞINI DEVAM ETTİREN MİMARİ ESERLER

A- KALE MİMARİSİ

KATALOG NO: 1

1. HARPUT KALESİ (SÜT KALE)

Çizim No: 1-2

Resim No: 7-16

Harput kentinin ve dolayısıyla da Harput kalesinin tarihi süreç içerisinde çeşitli adlarla adlandığını kaynaklardan öğrenmekteyiz. Harput kelimesinin kaynağı konusunda öne sürülen düşünceler arasında yoğunluğu; "Kar/tar: taş, Pert/bert: kale"den oluşan "Taşkale"[216] açıklaması almaktadır. Bu ismin yanı sıra Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde çok farklı açıklamalar görülür. Buna göre; yöre halkı eşeğe taptığı için, kentin adı "Par-ı Harput"dur. İkinci bir açıklamaya göre, yörede meşhur dikenli bir söğüt ağacı varmış, bu nedenle de kente "Har-Bid" demişlerdir. Üçüncü bir açıklamaya göre, bölgede bol miktarda diken yetiştirildiğinden, diken getirici anlamında "Har-Berid" denilmektedir[217]. Bütün bu açıklamalardan bağımsız olarak İshak Sunguroğlu ise; Harput adının kökeninin, "Hor-pù-ta-va-nas" veya "Har-pu-ta-as" adlı bir tanrı/tanrıça veya lider adından gelme olabileceğini[218] belirtmektedir. Ancak Sunguroğlu, kelimenin nereden kaynaklandığı belgeleyememektedir. Bu nedenle araştırmacının vermiş olduğu bu bilgiyi ihtiyatla karşılamaktayız. Tarihsel gelişim süreci içerisinde değişik isimlerle anılan kentin en çok kullanılan isimleri arasında Harbbert/Harbbird/Kharbbirt[219] /Hısn-ı Ziyad/ Hun Ziyad/Husn Ziyat/Sısn Zait/Hevna de Ziyad/Zaid/Zait[220] gibi birbirine çok yakın sözcükler kullanılmıştır.

---

[216] Nureddin ARDIÇOĞLU, "Harput Kelimesinin Menşei Üzerine", Altan, S. 6, Elazığ, 1934, s. 7.
[217] Evliya Çelebi; Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Çev: Z Danışman), C.5, İstanbul, 1970, s. 105.
[218] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 47.
[219] Albert GABRİEL; Voyages Archeologiques Dans la Turquie Oriantale, C. I, Paris, 1940, s. 257.
[220] Besim DARKOT; "Harput Maddesi", İslam Ansiklopedisi, C. V, İstanbul, 1950, s. 296.

Kale anlamına gelen "Costellum" ve "Hısn" kelimeleri ile birleşerek "Ziyad Kalesi" anlamında kullanılmıştır.

1.1. Dış Kale

Bugünkü veriler ışığında dış kale surlarının tam anlamıyla yerini ve şeklini belirleyebilmek oldukça güçtür. Ancak Harput şehir merkezi genel fotoğrafi içinde belirli ipuçlarını da kullanarak, tahminde bulunulabilir (Çizim:1). Buna göre; düzensiz oval form göstermektedir. Dış kalenin güneydoğusunda da iç kale yer almaktadır. Kentin bilinen, iki kapısından biri olan ve günümüzde de aynı adla anılan "Dağ Kapı" bugün kalıntılarıyla belirlenebilmektedir(Resim:5). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde, kıble yönünde "Metris" diye tanımlanan ikinci kapı "Meteris" olarak düzetilmiş ve bugünkü Meteris Mahallesi ile mezarlığın bulunduğu yerde, yani şehrin kuzeyinde olması gerekliliği Ertuğrul Danık[219] tarafından ileri sürülmüştür. Dış kaleye ait bu iki kapının adının kaynaklarda geçmesi yanı sıra kalenin restitüsyon denemesinde görülen dış surları için yetersiz sayıda oldukları görülmektedir. Kentin coğrafi yapısı nedeniyle batıda yer alan Dağ Kapı'sı ile kuzeyde yer alan Meteris Kapı, kentin doğu ve güney istikametlerine ulaşım konusunda yeterli olamayacağı ortadadır. Özellikle doğuda yer alan Süryani (Norsis) mahallesi ile Fatih Ahmet Baba Mescit ve Türbesi'ne ulaşımın ya da geçişin yapılacağı bir kapının kentin doğu dış surları üzerinde olma zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Aynı şekilde iç kalenin kuzeyine konuşlandırılmış bulunan Norsis mahallesi ile ilişkinin kurulduğu bir güney kapının da olması gerekmektedir. Kalenin ve kentin güneyinde yer alan Hüseynik Mahallesinde olduğu düşünülen dış sur kapısının Norsis Mahallesiyle ilişkili olması gerekmektedir[220].

Bu durumda doğuda Ulu Camiinin doğusunda bir "Doğu Kapı" ya da "Dabakhane Kapısı", güneyde ise iç kalenin güneybatısında "Güney kapı" ya da Hüseynik Kapısı" ile bugün var olan batıdaki "Dağ Kapısı" ve kaynakların belirttiği kuzeydeki "Meteris Kapası" ile dışa açılım sağlanan bir dış kale plan denemesi yapılabilmektedir(Çizim:1). Oluşturulan restitüsyon denemesine göre; düzensiz oval form gösteren dış kalenin güneydoğusunda, iç kale yer almaktadır.

[219] Ertuğrul DANIK: "Harput Kalesi", Vakıflar Dergisi. XXVI. Ankara. 1997, s. 316.

İç kalenin batısında yer alan meydandan , güney hariç diğer eksenlere yönelen yollar, ile bunlara bağlı ara yollar ve sokak kuruluşları şeklinde şehir düzenlenmiş görülmektedir(Resim:6). Yapılar ise, kenti ikiye bölen doğu, batı ekseninin kuzeyinde yoğunlaşmaktadır. Eksenin güneyinde kalan bölgenin bir bölümü yerleşim ve tarım amaçlı kullanılırken bir bölümü ise kayalık yapı nedeniyle hiçbir şekilde kullanılmamıştır (Resim:4).

1.2. İç Kale

*Yeri:*Harput kent merkezinin güneydoğusunda, Dabakhane ve Fetih Ahmet Baba Mescit ve Türbesi'ne giden yol üzerinde, Ulu Cami ve Kale Hamamı'nın güneyinde kendi adıyla anılan mahalle içinde yer almaktadır. Üç taraftan derin ve çukur dereler ve uçurumlarla birbirinden ayrılmış olan ve hemen hemen aynı hizada bulunan üç muazzam kayalığın ortasındakinin üzerindedir(Çizim:1).

Yaptıran: İshak Sunguroğlu kaynağını belirtmeksizin yapının ilk yaptırıcısı olarak Urartu krallarından "Manuas" (M.Ö. 810-785) ismini belirtmektedir[221]. Konstrüksiyon olarak Van Kalesi ile Harput Kalesi'nin benzerliğinden yola çıkarak bu kanıya varan Sunguroğlu, mimar ve mühendislerin tetkikleri sonucunda bu savının doğruluğunu da teyit etmektedir. Sonuç olarak Doğu Anadolu'da devlet kurmuş olan Urartular tarafından yaptırıldığı kabul edilen[222] Harput kalesinin, kesin bir isme dayandırılması bu günkü bilgilerimiz dahilinde doğru olmayacaktır.

Yapan: Ustalar ve mimarlar hakkında hiçbir malumatımız bulunmamaktadır. Kaynaklarda da bu yapıtın şekillenmesinde rol alan sanatkarlardan bahsedilmemiştir.

Kitabeleri: Kalede, günümüzde mevcut olan kitabelerden anlaşıldığı üzere, Çubukoğulları, Artukoğulları, Dulkadiroğulları, Akkoyunlular zamanlarında onarım ve eklemelerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu onarım ve eklemeler tarihi sırasıyla şöyledir:

---

[220] Ertuğrul DANIK: "Harput Kalesi". Vakıflar Dergisi. XXVI. Ankara, 1997. s. 316.
[221] İshak SUNGUROĞLU: Harput Yollarında. C. I. İstanbul, 1958, s. 260.
[222] Veli SEVİN: "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması 1987". VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı. Ankara, 1989, s. 461.

Kitabe 1- Batı sur duvarı güney ucunda bulunan burç üstündeki onarım kitabesi:

Metin

أمر بعمل (...) الملك المودود

(...) العديل نظام الدنيا والدين
إبراهيم بن أبو بكر نصر أمير المؤمنين
(...) سنة (...) ستمائة

Okunuşu

"Em'r biamele (...) El-Melik ül Mevdud"

"(...) El-Adil Nizam'üd dünya ve'd-din"

"İbrahim bin Ebubekir Nasır Emirül Mü'minin"

"(...) Sene (....) sittemie"[223]

Çevirisi

"Bu yapının yapılmasını, el Melik, ül Mevdud, (...) el adil, din ve dünyanın nizamını sağlayan, müminlerin emiri Ebubekir oğlu İbrahim emretti (...) sene altıyüz (....)[224].

Bu kitabe Artukoğulları devrine işaret etmektedir. Esasen sonradan yapılan tamir ve inşaların en mühimleri Artukoğulları zamanına aittir. Yukarıda metnini verdiğimiz kitabe parçalar halinde üç ayrı yerde bulunmaktadır. Bunlardan sekizi, burcun bir tarafında ve aynı hizada, biri burcun diğer yüzünde, diğeri ise ayrı bir yerde ters olarak duvar içine konulmuştur. Tarih kısmı tahrip olan kitabede adı geçen Nizameddin İbrahim, Artukoğulları'nın Harput'ta hükümet sürmüş olan şubesinden olup, bu devletin koruyucusu İmadeddin Ebubekir'in oğlu ve halefidir[225].

Kitabede kullanılan yazı tipi kufinin sadeleşmiş bir şekli, diğer bir ifade ile kufiden nesih yazıya geçişin bir örneğidir.

Kitabe 2- Batı sur duvarları güney ucunda bulunan burçtan alınan maristan kitabesi:

Metin:

بسم الله الرحمن الرحيم

هذا ما تطوع بعمل المرسان(...)

في أيام الملك المؤيذ نورالد(...)

Okunuşu:

"Bismillahirrahmanirrahim

Haza ma tatavva Biamele el-Marsan (...)

---

[223] Nureddin ARDIÇOĞLU: "Harput Artukluları'na Ait Kitabeler", Türkiyat Mecmuası, C. VI, İstanbul, 1964, s. 51.
[224] Ertuğrul DANIK: "Harput Kalesi" Vakıflar Dergisi, XXVI, Ankara, 1997, s. 317.
[225] Nureddin ARDIÇOĞLU; Harput Tarihi, Ankara, 1997, s. 88.

Fi eyyamı El-Melik ul-Muiz Nurüd (...)[226]

Çevirisi:

"Esirgeyen ve bağışlayan Alah'ın adıyla, Bu ibadet yeri usta el Marsan tarafından şerefli Melik Nurüd (...) zamanında (...)".

Kitabede tarih kısmı bulunmamakla birlikte ismin ismin büyük ölçüde tahrip olmasına rağmen varlığı, bizi tarihi açıdan bilgilendirmektedir. Eyyubiler zamanında, Selahattin Eyyebi'nin hizmetinde bulunan Davud'un kardeşi İmaduddin Ebu Bekr, Harput ve çevresini kendi hakimiyetine alıp bağımsız bir devlet kurmuştur (1185)[227]. Ebu Bekir 1204 yılında ölünce yerine oğlu, birinci kitabede de belirtilen Nizameddin İbrahim geçmiştir. İbrahim'in ölümünden sonra yerine oğlu Hızır, daha sonra da onun oğlu Nureddin Artuk hükümdar olmuştur. Bu kitabede adının bir bölümünü okuyabildiğimiz kişi, son Harput Artuklu hükümdarı Nureddin Artuk olması kuvvetle muhtemeldir[228]. 1234 yılında Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlandığı kesin olarak bilinen Harput Artuklu Devleti'nin son hükümdarı Nureddin Artuk'un bu kitabeyi, belirtilen tarihten önceki bir zaman diliminde koydurduğu anlaşılmaktadır.

Kitabe 3- Batı sur duvarları güney ucunda bulunan burçtan alınan, günümüzde Harput Müzesi'nde korunan, tarih kitabesi:

Metin:

في سنة ست وعشرين وستمائة

Okunuşu:

"Fi seneti sitte ve ışrin ve sittemie"[229]

Çevirisi:

" Altıyüzyirmialtı senesinde".

---

[226] Nureddin ARDIÇOĞLU; "Harput Artukoğulları'na Ait Kitabeler" Türkiyat Mecmuası, C. VI, İstanbul, 1964, s. 51.
[227] Nureddin ARDIÇOĞLU; "Harput Artukluları'na Ait Kitabeler", Türkiyat Mecmuası, C. VI, İstanbul, 1964, s. 51.
[228] Coşkun ALPTEKİN; "Artuklular Maddesi" İslam Ansiklopedisi, C. I, İstanbul, 1991, s. 417.
[229] Ertuğrul DANIK; "Harput Kalesi", Vakıflar Dergisi, XXVI, Ankara, 1997, s. 317.

Hicri 626 yılı miladi 1229 yılına tekabül etmektedir. Ardıçoğlu'nun izahatına göre, Harput Artuklularının son hükümdarı Nureddin Artuk 10 yıl kadar hükümdarlık yapmıştır. 1234 yılında devlet Anadolu Selçukluları'na bağlandığına göre bu tarih kitabesi Nureddin Artuk'a ait olmalıdır. İkinci olarak metnini verdiğimiz kitabenin tarih kısmının olmadığını belirtmiştik. Bu tarih kitabesi; bir önceki kitabenin tarih kısmı olmalıdır. Daha sonraları yerinden kaldırılmış ya da yanlışlıkla başka yere konulmuştur. Günümüzde Harput Müzesi'nde korunmaktadır.

Kitabe 4- Kalenin batı sur duvarı üzerinde bulunan Dulkadiroğlu kitabesi[230]:

Metin:

(...) الأشرف العلي المولوى الأمير

(...) يل و إبراهيم ضوالغديري

بتاريخ سنة سبعين وسبع مائة

Okunuşu:

"(...) El-eşref ül-ali ül-Mevlevi ül-emiri.

(...) İl ve İbrahim Dulgadiri

Bi tarihi sene seb'ın ve seb'amie"[231]

Çevrisi:

"(...) Mevlevi emiri yüksek şeref sahibi (...) İl ve Dulkadiroğlu İbrahim yediyüzyetmiş senesinde 770 Hicri / Miladi 1369."

Bu katibe kalenin batı duvarında bulunmaktayken çöken bir burçtan alınıp, eski belediye bahçesi arka duvarına konulmuştur. Kitabe bugün bahsedilen yerde bulunmamaktadır. Ardıçoğlu'nun koleksiyonunda mevcut hali ile neşredilmiştir. Bu kitabeyle birlikte diğer bir kitabenin olması gerekliliğinden bahseden

---

[230] Hamza GÜNDOĞDU; Dulkadirli Beyliği Mimarisi, Ankara, 1986, s. 74.

[231] Nureddin ARDIÇOĞLU; "Harput Artukoğulları'na Ait Kitabeler" Türkiyat Mecmuası, C. VI, İstanbul, 1964, s. 67.

Ardıçoğlu, çöken burcun molozları arasında kaldığını belirtmekte ve bu kitabenin diğerinin bir parçası olduğu kanaatini taşımaktadır[232]

Kitabe o devirde kullanılan ve "Memlûk neshi" ile yazılmıştır. "el'âli", "ül mevlevi", "ül emir" gibi Dulkadiroğlullarına has ünvanları kullanması açısından da dikkate şayandır.

Kitabe 5- Doğu sur duvarındaki burç üstünde bulunan 771 hicri 1370 miladi tarihli Dulkadirli kitabesi.

Metin:

بسم الله الرحمن الرحيم
الملك لله واحد القهار جوديد في
أيام مولانا السلطان الملك الأشرف
عظه نصره ما عمل (...) المعروف
العلي المولوى خليل وإبراهيم بن
ضولغدير سنة إحدى وسبعين وسبع مائة

Okunuşu:

"Bismillahirrahmanirrahim

El Melik'ül lillahi vahid'ül-kahhar Cüdide fi

Eyyâmı Mevlâna es- Sultan el- Melik'ül eşref

İzzi nasaruhu ma amele (...) el maruf

Ül -Aliyyül Mevlevi(...) Halil ve İbrahim bin

Dulgadir Sene ihda ve seb'ın ve seb'amie[233]

Çevirisi:

"Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla, Mül tek yok edici (kahredici) Allah'ındır. Tanrı yolunda zafer kazanmış, zafer sahibi Mevlevi Sultan melik Eşref zamanında Mevlevi alimlerinden Dulkadiroğlu Halil ve İbrahim İnşa ettirdi. Sene yediyüzyetmişbir (H 771/M 1370)"

---

[232] Nureddin ARDIÇOĞLU; Harput Tarihi, Ankara, 1997, s. 91.
[233] Hamza GÜNDOĞDU; Dulkadirli Beyliği Mimarisi, Ankara, 1986, s. 73.

Bu kitabede adı geçen Sultan Melik'ül Eşref Memlûklü Sultanı Melik Eşref Şaban İl'dir[234]. Kitabede onun adının geçmesi Dulkadiroğlulları'nın bu yıllarda, Memlûklü hakimiyetini kabul ettiklerini açıkça göstermektedir[235].

Yine bu kitabede de karakter o devirde artık sürekli kullanılan "Memlûk neshi" dediğimiz yazıdır. Kitabelerin tam metin olarak günümüze kadar gelmiş olması son derece önemlidir.

Kitabe 6- Kale içine girilirken, ikinci girişten sonra solda bulunan burç üstündeki, Akkoyunlu kitabesi:

Metin:

بعمارة البرج المبارك في زمن
السلطان الأعظم أبو النصر حسان
بحادر حان (...) أمير الأعظم بن
تاريخ (...)

Okunuşu:

"(...) Bi imareti'l-burc-el-mübarek fiz-zaman

El Sultan'ül azam Ebu'n-Nasr Hasan"

Bahadır han (...) Emir-i Azam Ali Bin

Tarih (...)[236]

Çevirisi:

"Bu mübarek burcun inşaası büyük Sultan Sofuların babası Hasan Bahadır Han zamanında (....) Büyük Emir Ali Bey (...) tarih (...)"

Kitabede bahse konu olan Hasan Bahadır Han Akkoyunlu Devletinin hükümdarıdır. Hasan Bahadır Han tarihte, Uzun Hasan Diye bilinen Akkoyunlu sultanıdır. Uzun Hasan (Hasan Bahadır Han) 1465 M yılında Harput kalesini zapt etmiştir. Bu kitabede bahsedilen onarımı, 1465 tarihin hemen sonrasında Emir Ali yaptırmış olması gerekmektedir.

---

[234] Nureddin ARDIÇOĞLU; Harput Tarihi, Ankara, 1997, s. 68.
[235] Hamza GÜNDOĞDU; Dulkadirli Beyliği Mimarisi, Ankara, 1986, s. 73.
[236] Nureddin ARDIÇOĞLU; "Harput Artukoğulları'na Ait Kitabeler" Türkiyat Mecmuası, C. VI, İstanbul, 1964, s. 73.

Bugün kitabe yerinde olmasına karşın okunamayacak kadar tahrip olmuştur.

Tarihçe: Harput Kalesi'nin (iç kale) ilk defa, M.Ö. II. bin yılında yapıldığı tahmin edilmektedir[239]. Sonraki dönemlerde kalenin eteklerinde yerleşme başlamış ve meydana gelen şehrin etrafı tekrar surlarla (dış kale) çevrilmiştir. Yörede yapılan arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarında, peleolitik dönemle ilgili olarak taştan ve obsidyen'den yapılmış çeşitli kazıyıcı ve aletler tesbit edilmiştir[240]. Yine yörede Yontma taş devrini (M.Ö. 10.000) gösteren bu buluntular yanı sıra Cilalı taş devri (M.Ö. 7.000) dönemi kalıntılarına da rastlanmıştır. Arkeolojik kazılar devam ettikçe Taş-Maden Devri (M.Ö. 5000) yerleşmelerinin yöredeki varlığı, buluntularla tesbit edilmiştir. M.Ö. 3000 Yeni Tunç çağı dönemi ile M.Ö. 1700-1500 tarihleri arasında Asur Ticaret Kolonileri Dönemi ile ilgili buluntular Baskil yöresinde "İmikuşağı" kazı merkezinde ortaya çıkarılmıştır[241].

Doğu Anadolu'da oldukça büyük bir medeniyet kuran Urartular M.Ö. IX. asırda krallıklar eliyle yönetilen Harput mıntıkasına da yerleşmişlerdir. Urartular Harput mıntıkasında önemli izler bırakmışlardır[242].

Urartu krallarından Menuas'a ait Palu ve Bağın kalelerinde birer kaya kitabesi vardır. Palu kitabesinden anlıyoruz ki, Urartular Harput mıntıkasına "Suphani" adı veriyorlardı[243].

Urartular devrinin bir hususiyeti de kayalar üzerinde ve kayaları oyarak yaptıkları inşaattır. Kayaları düzelterek kaleler, oyarak mezarlar, tüneller, su yolları açmışlardır. Bu kabil eserlere Harput mıntıkasında da rastlanmaktadır. Bizzat Harput Kalesi'nde de Urartu devrine ait izler mevcuttur.

---

239 M. Beşir AŞAN; "Tarihçe" Elazığ İl Yıllığı, Elazığ, 1998, s. 31.
240 O.D.T.Ü. Keban Barajı Projesi Yayınları, 1968-1969-1970-1971-1972.
241 Veli SEVİN; "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması 1987" VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1989, s. 460.
242 Ümit SERDAROĞLU; "Ön Tarihten İslam Döneminin Başlangıcına Kadar Elazığ Kuzeyinde Kültürel Hareketler", Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu, Elazığ, 1992, s.14.
243 Nureddin ARDIÇOĞLU, "Harput Kelimesinin Menşe'i Üzerine", Altan, S. 6, Elazığ, 1934, s. 7.

Bütün bu veriler ışığında Harput Kalesi'nin ilk inşaasının, M.Ö. IX asrın ortalarında Urartu Kralı Menua (M.ö. 810-786) zamanında yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Eski Yunanlılar ve Romalılar Harput mıntıkasına, Sophone adını vermişlerdir. Ermeniler ise bu kelimeyi "Tsophkh" şeklinde kullanmışlardır[244]. Bu isim Urartu kitabelerinde zikredilen "Suphani" isminden gelmektedir[245]. Ünlü Yunan coğrafyacısı Strabo'da bu hususta bilgiler vermektedir. Strabo'nun ifadesine bakarak Sophone'de hüküm süren kralların paytahtı olan Karkathiokerta'yı bilhassa İsa'dan Önce II. asırda inkışaf etmiş bir şehir olarak düşünmek gerekmektedir[246]. Payitaht vazifesi görmüş bir şehirde böyle bir inkışafa işaret eden tarihi ve arkeolojik unsurları aramak icap etmektedir. XII. asır başlarına, yani Türklerin bu mıntıkadaki hakimiyetleri devrine gelinceye kadar bütün tarihçiler Harput'tan yalnızca bir kale olarak bahsetmektedirler. Bugün bu devre aidiyeti olan mimari ve arkeolojik buluntular gün yüzüne çıkarılmamıştır. Yalnız şehrin ta bu dönemlerde şekillendiği ilim adamlarınca müşahade edilmektedir. Bugün kalenin doğusunda bulunan Kureybaşı ve buradan itibaren Yellitepe ile Örmek'e kadar uzanan sahası da bize eski bir meskun mahallenin mevcudiyetini anlatmaktadırlar. Günümüzde kısmen mezarlık kısmen de eski bağ yerlerinden ibaret olan bu sahada rastlanan büyük miktardaki taş ve enkaz yığınları, kaldırımla döşenmiş geniş eski bir yol, bu rivayeti teyit etmektedir.

Sophone krallarından Arsames'in III. asrın sonlarında Harput ve civarında hüküm sürdüğü tarihi kayıtlar ve sikkelerle sabittir. Bu sülaleden Zariadres (200-189) istiklalini ilan ederek krallığın hakiki kurucusu oldu. Zariadres'in halefleri yüzyıldan fazla bir müddet Sophone'de ve Hazar'da (Dersim) hükümran oldular. Merkezleri Arsamosata ya da Karkathiokerta (Harput) şehirleri idi[247].

Sophone krallığı son devirlerinde Armenia devletinin tehdidi karşısında kalmış ve bütün Doğu Anadolu'yu bir merkez etrafına toplayan kral Tigranes II, Milattan önce 75 senelerinde Artemes I hükümetini de mahrum ve katleylemiştir.

---

[244] Nureddin ARDIÇOĞLU; Harput Tarihi, Ankara, 1997, s. 17.
[245] Nureddin ARDIÇOĞLU; "Harput Artukoğulları'na Ait Kitabeler", Turkiyat Mecmuası, C. VI, İstanbul, 1939, s. 41-49.
[246] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I. İstanbul, 1958, s. 86.
[247] Nureddin ARDIÇOĞLU; Harput Tarihi, Ankara, 1997, s. 21.

Mamafih Tigranes'in hakimiyeti de uzun sürmemiş ve onun başkenti Tigranoncerta'nın karşı mağlubiyetinden ve ağır bir muahade altına girmesinden sonra, Armenia'nın en Batı kısmını teşkil eden Sophone Romalılar'ın siyasi nüfusu altına girmiştir[246].

Miladi 69 senesinde Roma İmparatorluğu genarellerinden Lucullus bu bölgeyi feth ederek tahrip etmiştir. Kalenin bu mübadele esnasında yıkılmış olan kısımları Romalılar eliyle bu dönemde tamir edilmiştir[247].

Miladi III. asırdan yani İmparator Dioceletianus zamanından itibaren Harput mıntıkasının tamamen Roma İmparatorluğuna ilhak ettiği muhakkaktır. Mıntıkamız daha sonra Sasaniler yani, İranlılar ve Bizanslılar arasındaki muharebelerde, ihtilaf konusu olmuştur. IV. asırda İranlılar tarafından bir aralık istila edilen "Ziata Cestellum" adlı bir kaleden bahsediliyor ki burasının Harput olduğuna şüphe yoktur. Bilahare Arapların Harput kalesine "Hısn-ı Ziyat" dedikleri de malumdur. Arapça "Hısn" ve latince "Castellum" aynı manada olup "kale" demektir[248]. Arapların bu kaleyi zapt ve tamirlerine işaret edecek bugün bir veri bulunamamakla birlikte tarihçilerin yazılı bilgileri ışığında kale inşaatına katkıda bulunmuş olacakları şüphe götürmez bir gerçektir.

Bizans hakimiyetinin Harput mıntıkasında VII. asrın ortalarına kadar uzandığı bilinmektedir[249]. İmparator Justinionus zamanında (VI. asrın 1. yarısı) burası "Dördüncü Armenia" eyaleti dahilinde bulunuyordu. Ziata Castellum bu dönemde mühim müstahkem bir mevki olarak bulunmaktaydı. Kale'nin bu devirde son derece imarlı ve bakımlı olduğunu araştırmacıların kayıtlarından anlamaktayız[250].

VII. asrın ortalarına doğru Hazreti Ömer zamanında bütün Suriye ve Irak'ı ele geçirdikten sonra Doğu Anadolu'ya yürüyen Araplar bu meyanda Harput mıntıkasını da zapt etmişlerdir. Arap hakimiyetinin bu mıntıkaya yerleşmesi

[246] Nureddin ARDIÇOĞLU: Harput Tarihi, Ankara, 1997, s. 20.
[247] Besim DARKOT; "Harput Maddesi" İ.A. V/1.C., İstanbul, 1950, s.297.
[248] Nureddin ARDIÇOĞLU: Harput Tarihi, Ankara, 1997, s. 31.
[249] Nureddin ARDIÇOĞLU; Harput Tarihi, Ankara, 1997, s. 40.
[250] İshak SUNGUROĞLU: Harput Yollarında, C. I. İstanbul, 1958, s. 86.

ULU
MER

herhalde 642-650 seneleri arasında vuku bulmuş ve X. asrın ortalarına kadar devam etmiştir. Bu dönemde Arapların "Sugur" adını verdikleri ve Bizans topraklarının doğudaki kapıları niteliğindeki bölgelere yerleştikleri bilinmektedir. Buralardan sürekli olarak Anadolu'ya, Bizans arazilerine, akınlar yapmışlar, devamlı şekilde savaşlar ortaya koymuşlardır. Battal Gazi destanı, bu muharebelerin hâtıraları etrafında teşekkül etmiş bir epopeden ibarettir. Harput şehrinde de Anadolu'nun İslamiyete açılması devri diyebileceğimiz bu devre ait bazı hatıraları muhakka ki saklamaktadır. Bu vesile ile Fetih Ahmed Baba ve Ankozu Baba hakkındaki efsaneleri burada hatırlatmak gerekmektedir[251]. Harput'u bu asırlarda hemen hep Hısn-ı Ziyad adı ile zikreden tarihçiler, Arsamosata şehrini ise Şimşat diye isimlendirmektedirler[252]. Yakut ül Hamavi diyor ki "Şimşat Anadolu'da bir şehirdir. Fırat (yani Murad) Nehri üzerindedir ve garbında Hartabirt, şarkında Bölgeye (Palu) bulunur. Halen Hartabirt mülhakında sayılır. Şimşat halen haraptır ve içinde pek az nüfus vardır. İlim sahibi nice kimseler yetiştirmiştir"[253].

Bir diğer Arap coğrafyacısı İbn Serapion'da[254] Şimşat'ın Arsanos (Murat suyu) üzerinde mühim bir merkez olduğunu ve şehrin cenup veya sol sahilinde bulunduğunu söylemektedir[255]. Bu müellife göre şehrin aşağılarında Cebel-i Marur (Mazor)dan Nehr üd-Dub (Ayı suyu) ile Kalikala (Erzurum)dan gelen Salkit suyu Arsaniasa karışmaktadır. Arsaniasın bir diğer ismi de Şimşat Nehridir[256].

Makedonya sülalesinin kudretli hükümdarları devrinde yani IX. asrın sonlarından itibaren Bizanslılar İslam alemine karşı büyük seferlere teşebbüs ettikleri zaman bunların ilk hedefi tabii ki Sugur-ül İslam olmuştur. İmparator Basileosdan beri devam eden bu seferler esnasında General Loannes Kurkuas, 934 senesi mayısında Malatya'yı ve çok kuvvetli bir ihtimalle aynı sene zarfında

---

[251] M. Beşir AŞAN: "Osmanlı Öncesinde Harput ve Yöresinde Türk İskanının Tarihi Gelişimi" Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ. 1999, s. 54.
[252] Yakutül Hamevi: Mûcem ül-Büldan, Leipzig. 1866, sayfa belirtilmemiş.
[253] Yakutül Hamevi: Mûcem ül-Büldan, Leipzig. 1866, sayfa belirtilmemiş.
[254] Nureddin ARDIÇOĞLU: Harput Tarihi, Ankara, 1997, s. 39.
[255] Nureddin ARDIÇOĞLU: Harput Tarihi, Ankara, 1997, s. 38.
[256] Nureddin ARDIÇOĞLU: Harput Tarihi, Ankara, 1997, s. 40.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Harput mıntıkasını yani bizzat "Harpote" kalesiyle diğer kaleleri zapteylemiştir[257]. Bizanslılar Harput mıntıkasına tamamıyla hakim olduktan sonra, burada yeni vilayet teşkilatı meydana getirmediler ancak kalelerini tahkim ettiler. Bu dönemde yöreyi denetim altına almak isteyen çeşitli devletler arasındaki savaşa, Musul Hamdani hükümdarı Seyfüd-Devle de katılmıştır. Seyfud-Devle'nin 934'te yöreyi Bizans'tan kurtarmak amacıyla girişimde bulunduğu Hısn-ı Ziyad, Dadum (Tadım) Hısn-ı Selam ve Attal kalelerini kuşattığı, ancak sonuç alamadığı görülmektedir[258].

Abbasi ordularında görev yapan tanınmış Türk komutanlarının varlığı bilinmektedir. Bunlardan biriside Mübarek el Türki'dir. Ayrıca Zirek et-Türki, Boğa el-Kebir gibi komutanlar Halife Mütevekkil tarafından Ermeniyye'de çıkan isyanı bastırmak üzere görevlendirilmiştir. Bu Türk komutanları, bölgede dört yıl boyunca isyanı bastırmak amacıyla çaba sarfetmişlerdir. Boğa el-Kebir, 4.000 kişilik kuvvetiyle Azerbaycan'da faaliyet gösterirken 20.000 civarında Hazer ve Bulgar Türk'ünü Şamhor ve çevresine yerleştirmiştir[259]. Bu türden Türk unsurunun bölgeye yerleşmesi Abbasi hassa ordularında görev yapan Türk komutanları için de büyük bir güven kaynağı idi. Bu dönemde yöreye gelen Türklerden günümüze kadar gelebilen kültürel varlıkların başında, Harput ve Şimşat kaleleri gelmektedir. Yine bu devirler ile ilgili olarak, sikkeler Haraba yöresinde yapılan kazılarda ve araştırmalarda tesbit edilmiştir.

Büyük Selçukulu Devleti'nin kuruluşunu müteakiben oluşan yoğun Türkmen nüfusunun yerleştirilmesi için yeni alanlar aranmaya başlanmıştır. Bu amaçla Doğu Anadolu'nun Türk iskanına elverişli bir alan olduğu tesbit edilince, Doğu Anadolu ile birlikte Harput ve yöresine de Büyük Selçuklu Sultanları ve onların organize ettiği Türk beylerinin kontrolünde akınlar yapılmaya başlamıştır[260]. Nitekim Tuğrul Bey döneminden itibaren akınların başladığı, Tuğrul Bey'in bizzat sefere iştirak ettiği, gelmediği zamanlarda kumandanlar

---

257 M. Beşir AŞAN: "Osmanlı Öncesinde Harput ve Yöresinde Türk İskanının Tarihi Gelişimi" Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I. Elazığ. 1999. s. 54.

258 I. MITCHEL: Aşvan. Keban Rescu. Evcevations Fastern Anadolia Barint series 83. Oxford. 1980. s. 161-173.

259 Hakkı Dursun YILDIZ: İslamiyet ve Türkler. İstanbul. 1976. s. 153 vd.

260 Osman TURAN: Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi. S.XI. İstanbul. 1973. s. 151-155 vd.

gönderdiği ve bu akınları yakından takip ettiği anlaşılmaktadır. Bu akınlardan Tuğrul Bey'in emri ile Salar-ı Horasan, Cemcem ve İsuli adlı komutanların yapmış olduğu sefer sırasında Bağın-Karakoçan civarına ve Ergani yörelerine kadar ilerlenilmiştir. Bunu 1055 veya 1056 yıllarında Emir Semuk(t)'un Hanzit'e yaptığı akın takip etmiştir[261]. Daha sonra 1069'da Selçuklu Şehzadeleri'nin yönetiminde Anadolu'ya giren Türk Boylarının Bizans sınırlarını zorlamaya başladığını görmekteyiz.

Romeneos Diogees Türk akınlarını durdurabilmek amacıyla yöreye birlikler göndermeye başlamıştır. Daha sonra bizzat kendisi ordunun başında Fırat'ı geçerek Harput'a gelmiştir. Burada komutanlarından Filaretos'un Malatya'da Türkler'in saldırısı karşısında yenilgiye uğradığını öğrenmiştir[262]. Bunun üzerine Harput'tan yola çıkarak Fırat boyunca ilerleyerek Palu'ya geldmiş ve Türk beylerinin Anadolu'ya geçtiğini, Konya kentini de yağmaladıklarını öğrenmiştir. Bu olay karşısında seferi yarıda bırakarak Sivas'a geçmiş ve Türklerin dönüş yollarını kesmek amacı ile Kayseri'ye gitmiştir. Türkler ise Kalikya üzerinden Güney Anadolu'daki merkezlerine ulaşmişlardır[263].

Alp Arslan döneminde bölgeye akınlar devam etmiş. 1070 yılında bizzat Alp Arslan, Van Gölü'nün kuzeyinden geçerek Murat Nehri ile yukarı Dicle arasındaki müteaddit müstahkem mevkileri fethettikten sonra, Diyarbakır bölgesine girmiştir[264]. Yörenin diğer bir geçit yeri ise, Diyarbakır'ı Murat Nehri ve Yukarı Dicle bölgesine bağlayan Ergani ve Genç Geçidi'dir. Bunların dışında Güneydoğu Toroslar başka geçit vermemektedir. Bu bölgenin coğrafi özellikleri göz önünde bulundurulursa, Bingöl Çayboyu Kalesi, Genç Kalesi ve diğer kaleler Alp Arslan veya komutanlarının uğradıkları müstahkem mevkiler arasında düşünülebilir[265].

---

[261] Claude CAHEN: "Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi".(Çev: Y. Yücel-B. Yediyıldız), Belleten, S. 201. s. 1390.

[262] M. Beşir AŞAN: "Osmanlı Öncesinde Harput ve Yöresinde Türk İskanının Tarihi Gelişimi" Dünü ve Bügünüyle Harput Sempozyumu I. Elazığ. 1999. s. 54.

[263] M. Beşir AŞAN: "Osmanlı Öncesinde Harput ve Yöresinde Türk İskanının Tarihi Gelişimi" Dünü ve Bügünüyle Harput Sempozyumu I. Elazığ. 1999. s. 54.

[264] Claude CAHEN: "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi". (Çev: Y. Yücel-B. Yediyıldız). Belleten. S. 201. s. 1390.

[265] M. Beşir AŞAN: "Yukarı Fırat Havzasında Ortaçağ Yüzey Araştırması" XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara. 1994, s. 764-765.

Malazgirt savaşından sonra Anadolu'nun çeşitli yerleri Türkler'in eline geçmeye başladı. Türklerin yarattığı karışıklıktan yararlanmak isteyen Maraş'taki Bizans komutanı Filoretos İmparator VII. Mihail'e baş kaldırarak bağımsızlığını ilan etti. Filoretos Ermeni asıllı olduğu için yöredeki Ermeniler'inde desteğini alıp kısa sürede sınırlarını genişleterek 10 yıl içinde Maraş, Anazarba, Tarsus, Harput, Urfa ve Antakya'yı egemenliği altına aldı. Daha sonra bu yöreler tekrar Türkler'in eline geçmiştir. Yalnız Harput ve yöresi Filoretos'un yönetiminde kalmıştır[266]. Bu sırada yöreye gelen Türk boylarından birinin beyi olan Çubuk Bey, Harput'u zaptederek fethetmiştir. Arap tarihçisi İbn ül-Esir Çubuk Bey'in Harput'u alışını şöyle anlatmaktadır. "Hısn Ziyad (Harput) Urfa ve Antakya Bizans İmparatorluğu'nun sözcüsü Filoretos'un egemenlik alanı içindeydi. Antakya, Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Diyarbakır yöresi de Fahr'üd Devle'ce alınınca, Hısn-ı Ziyad ihtiyaçlarını karşılayamayacak derecede Zayıf düştü. Bu karışıklık döneminde Çubuk Bey lideri olduğu Türk boyunun savaşçıları ile Harput kalesini ele geçirdi. Filoretos'u tutuklayarak Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'a yolladı"[267] demektedir. Harput yöresinin Çubukoğlularının yönetimine girdiği tarih kesin olarak bilinmemekle beraber bunun 1087 dolayında olduğu söylenebilir. Kaynaklar bu tarihi takiben bölgede Çubukoğulları beyliğinin kurulduğunu[268] belirtmektedirler.

Harput Türk egemenliğine girinceye değin korunaklı bir kale durumundaydı. Türk egemenliğine girdikten sonra ise gelişmeye başlamış ve kentleşme süreci hızlanmıştır. Çubukoğulları yönetimi Harput ve çevresi için bir barış dönemi olmuş, bu nedenle çevre yörelerden Harput'a nüfus akımı başlamıştır. Yöredeki Çubukoğulları yönetimine 1115'te Artukoğlu Belek Gazi son vermiştir. Çubukoğulları döneminden günümüze gelen kültürel varlıklar arasında Harput Ulu Camii(ilk yapım evresi) ve Minberi[269] söylenebilir.

Harput Kalesinin gelişmesinde ve onarılmasında Türkler'den en çok pay

---

[266] M. Beşir AŞAN; "Yukarı Fırat Havzasında Ortaçağ Yüzey Araştırması" XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri. Ankara. 1994, s. 764-765.
[267] İbnü'l Esir; El Kamil fi't-Tarih. C.XI. Beyrut, 1966. s. 269.
[268] Osman TURAN; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi. S.XI, İstanbul, 1973, s. 151-155 vd.
[269] M. Beşir AŞAN; "Harput Ulu Camii Minberi" Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. I. S. 2. Elazığ. 1987, s. 5-45

sahibi olanlar, hiç şüphesiz Artukoğullarıdır. Artukoğulları XII. yy'da Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf) Diyarbakır, Mardin ve Harput'ta kurulmuş bir beyliktir[270]. Belek Gazi 1115'te Çubukoğullarının siyasal bunalım içinde bulunduğu bir sırada Harput Kalesini alarak Çubukoğulları yönetimine son vermişlerdir. XIII. yy'ın başlarında başlayan bu devir 1234 yılına kadar sürmüştür[271].

1121 yılında Artukoğlu Belek'in Gerger'den getirdiği halkı Hanzit bölgesine yerleştirdiği[272], 1181 yılında da Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ın Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed'e, damadı olduğundan dolayı Hanzit bölgesinin bir kısmını çeyiz olarak verdiği kaynaklarda mevcuttur[273]. Belek Gazi'nin 1124 yılında ölümünden sonra Harput ve civarında kurduğu devletin başına amcazadeleri hakim olmuşlardır. Süleyman Bey, İlgazi Bey, Sökmen Bey, Behram Bey, (Mardin Artukları), Davut Bey 1124 ile 1148 yılları arasında Harput'ta hükümdar olmuşlardır. Daha sonra Fahrettin Karaarslan (1148–1174), İmadettin Ebubekir (1185–1205), Nizamettin İbrahim (1205 - ?), İzzettin Ahmet Hıdır (- ? - ?), Nurettin Artukşah (? – 1234)[274], Harput ve bölgesinde hükümran olmuşlardır. Kale kitabelerinde de adları geçen bu hükümdarların kale inşaatının büyük bir kısmını gerçekleştirdikleri şüphe götürmez bir gerçektir. 1234 yılında Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alaaddin Keykubad yöreyi Selçuklu topraklarına katmıştır[275]. Artukoğullarına ait kültürel varlıklar arasında Ulu Camii'nin ikinci ve asıl yapım evresi, Kale tamiratı, Mansur Baba Türbesi, Fetih Ahmet Baba Türbesi, Esediye (Arshanlı) Cami girişi, Maristan (Hastahane)[276], Harput Dere Hamamı[277], Alacalı Camii[278] gibi eserleri sayabiliriz.

---

[270] Osman TURAN; Doğ Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1973, S. XI, s. 134-231.
[271] M. Beşir AŞAN; "Osmanlı Öncesinde Harput ve Yöresinde Türk İskanının Tarihi Gelişimi" Dünü ve Bügünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s. 54.
[272] M. Halil YINANÇ; "Belek Maddesi" İ. A., V/C.1, İstanbul, 1950, s. 172. ; İbnü'l Azrak; Tarih Meyyafarikin s. 171
[273] Osman TURAN; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1973, s. XI, s. 168.
[274] Nureddin ARDIÇOĞLU; "Harput'ta Artukoğulları Devrine Ait Eserler". Yeni Fırat Dergisi. S. 4, İstanbul, 1962, s. 12.
[275] Osman TURAN. Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1971, s. 371-373.
[276] Nureddin ARDIÇOĞLU; "Harput Artukluları'na Ait Kitabeler" Türkiyat Mecmuası. C. VI. İstanbul 1939, s. 41-49.
[277] Ara ALTUN; Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişimi, İstanbul 1978, s. 184.
[278] Ara ALTUN; Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişimi, İstanbul 1978, s. 236.

1234 yılında Alaaddin Keykubad'ın saltanatı döneminde Harput yöresi Anadolu Selçuklu devletine ilhak olmuştur[279]. Yöre Anadolu Selçukluları'nın egemenliğine girdikten sonra bir subaşının yönetimine verildi[280]. Selçuklular zamanında Harput kalesinin tamir edilip edilmediğine dair hiçbir veri bulunmamakla birlikte Arap Baba Mescit ve Türbesi bu devir eseridir. 1276 tarihinde inşa edilen bu eser Harput'ta Selçuklular'ın imar faaliyetlerinde bulunduklarının işaretidir.

Harput mıntıkası XIV. asrın başlarında uzunca bir müddet İlhanlılar'ın elinde bulunmuştur. İlhanlılara ait herhangi bir iz bugün ne kalede ne de şehirde bulunmaktadır. Harput mıntıkası 1339 yılından itibaren Dulkadiroğulları Beyliğine dahil edilmiştir. Harput Kalesinde 1369 ve 1373 tarihlerine ait onarım kitabeleri Dulkadiroğulları döneminin izleridir[281].

Harput Kalesi Dulkadiroğulları'ndan Akkoyunlular'a intikal etmiştir. 1465 yılında Akkoyunlu egemenliğine giren Harput, Akkoyunlular eliyle imar ve tamir görmüştür. Harput'ta 40 yıldan fazla bir süre kalan Akkoyunlular'ın, buraya son derece önem verdikleri anlaşılmaktadır. Bu devirde (1465-1507) şehri ziyaret eden Barbaro adlı İtalyan Seyyah'ın seyahatnamesinde verdiği izahatlardan bunu anlamaktayız[282]. Barbaro, Harput'un gayet müstahkem bir kale olduğunu söylemekte ve Hasan Bahadır Han (Uzun Hasan)'ın karısı ve Trabzon Rum İmparatorunun kızı Despina Hatun'un da Harput'ta oturduğunu ilave etmektedir.Barbaro, Harput için, Despina Hatun'un "göz kamaştırıcı ikamet şehri"[283] demektedir.

Hasan Bahadır Han'ın Harput'ta basılmış paraları da vardır. Bundan başka Hasan Bahadır Han'ın torunu Rüstem Han (1491-1496)'ın da yine Harput'ta basılmış 1496 tarihli paraları mevcuttur[284].

Hasan Bahadır Han (Uzun Hasan) Harput Kalesi'nde tamiratta yapmıştır.

---

279 İbni Bibi: El-Evamirul Alaiyye fi'l-umur el-Alaiyye. Ankara. 1956. s. 436-456.
280 Gregory Abu'l-Faraç: Abu'l Faraç Tarihi. C. I. (Çev: O. R. Doğrul). Ankara. 1987. s. 400.
281 Hamza GÜNDOĞDU: Dulkadirli Beyliği Mimarisi. Ankara. 1986. s. 73.
282 Josepha BARBARO: Viagge. Venedik. 1545. Sayfa verilmemiş.
283 Josepha BARBARO: Viagge. Venedik. 1545. Sayfa verilmemiş.
284 İ. Hakkı UZUNÇARŞILI; Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri. Ankara. 1957. s. 46.

Kale kapısından girdikten sonra önceden ikinci kapı olduğu anlaşılan burçta bir tamir kitabesi mevcuttur. Okunuşu Kale kitabeleri bahsinde verdiğimiz bu tamir kitabesi 1465–1491 tarihleri arasından olmalıdır[285].

Yine Sara Hatun Camii'nin de Hasan Bahadır Han'ın annesi Sarâ Hatun tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir. Harput Kale'si 1507'de Safavi egemenliği altına girmiştir. Safavi devrini gösterir onarım ve imar faaliyetlerine bugün işaret edecek hiçbir ipucu bulunmamaktadır. 1515 yılında Çaldıran Muharebesi'nden sonra Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmiştir[286].

1516 yılında Osmanlı idaresine girdikten sonra 1518, 1523 ve 1566 tarihlerinde üç ayrı tahrire tabii tutulmuştu. Bu dönemlerde Diyarbakır eyaletine tabii bir sancak olan Harput'un idari taksimatı[287] hakkında geniş bilgiler bulunmamaktadır. Harput'un Osmanlı dönemindeki 1518 tahririne göre Harput şehri 13 mahalleden müteşekkildir. Bunlardan 9'u müslim 4'ü zimmi (gayrimüslim) mahallelerdir. Bu tarihte Müslüman hane sayısı 1182, Gayrimüslim hane sayısı ise 1115'tir[288].

Harput Kalesi'nde Osmanlı dönemi tamiratlarını ve eklentilerini belgeleyecek her hangi bir belge bulunmamaktadır. Ancak Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1546 yılı dahilinde doğuda çok geniş imar faaliyetinin başlatıldığını bilmekteyiz. Bu kabilden olarak Harput Kalesi'nin de bu dönemlerde onarılmış olması gerekmektedir[289].

XIX. yy'da ateşli silahların iyice geliştirilerek kullanılmaya başlanması neticesinde artık kale mimarisinin önemi kaybettiğini müşahade etmekteyiz. Bu yüzyılın başlangıcında tabya şekline dönüştürülen kaleler, XX. asrın teknolojik gelişmeleri karşısında daha fazla direnemeyerek tarih boyunca üstlendikleri son

---

[285] Ertuğrul DANIK: "Harput Kalesi" Vakıflar Dergisi. XXVI. Ankara. 1997. s. 317.
[286] M. Beşir AŞAN: "Osmanlı Öncesinde Harput ve Yöresinde Türk İskanının Tarihi Gelişimi" Dünü ve Bügünüyle Harput Sempozyumu I. Elazığ. 1999. s. 60.
[287] Ahmet AKSIN: "Osmanlı Döneminde Harput'un İdari Yapısı". Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I. Elazığ. 1999. s. 61.
[288] M. Ali ÜNAL: "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Harput Sancağı'nın Demografik Yapısı". Tarih İçinde Harput Sempozyumu, Fırat Havzası Araştırma Merkezi. Elazığ, 1992. s. 189-99
[289] Ahmet AKSIN: "Osmanlı Döneminde Harput'un İdari Yapısı", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I. Elazığ, 1999. s. 61.

derece önemli rollerini yitirmişlerdir. Harput Kalesi de bu dönemden sonra artık terkedilmiş ve yıkılma hızla devam etmiştir. Harput şehrinin bugünkü Elazığ merkezine taşınma döneminden (1834 sonrası) sonra ise kaledeki bu çöküş ve tahribat daha da hızlanmış, bugün, kısmen sur duvarları ile günümüze gelebilmiştir.

Sonuç olarak, Harput Kalesi (Süt Kale) bilinen tarihiyle, Urartu Kralı Menua döneminde (M. Ö. 810-786) ilk inşasının yapıldığı, daha sonra Romalılar, Sasaniler, Araplar, Bizanslılar ve nihayet Artukoğulları döneminde (1115-1234) onarıldığı –ki bugünkü şeklini büyük ölçüde bu dönemde almıştır- bilinmektedir. İlhanlılar ve Akkoyunlular döneminde de çeşitli ekleme ve onarımlarla nihayet 1516 yılında Osmanlı idaresine katılmıştır. Gerek iç gerekse dış kale ile ilgili başka bir veri olmamasına karşın "Tavil Mehmet" adında birinin 1605 yılında dış surları tamir ettirmiş olması[290] ve Evliya Çelebi'nin yaklaşık olarak 1650'lerde dış surları görmüş olması[291] Osmanlı dönemine kadar dış surların varlığını devam ettirdiğini ancak ülke genelinde güvenliğin sağlanmasından sonra, önemini yitirerek taşlarının ev ve diğer mimari eserlerin yapımı için kullanıldığını söyleyebiliriz.

Plan ve Mimari Özellikler: Şeklini, tabanını oluşturan anakayanın topoğrafyasına borçlu olan Harput Kale'si, dere seviyesinden 100-200 m yüksekte kurulmuştur. Şehrin güneydoğusunda yaptırılmış olan kalenin önünde geniş bir meydan ve çok eski bir hamam vardır ki, bunlar kaleye izafeten aynı ismi taşırlar. Kale üç taraftan derin ve çukur dereler ve uçurumlarla birbirinden ayrılmış olan ve hemen hemen aynı hizada bulunan üç muazzam kayalığın ortasındakinin üzerindedir(Çizim:1). Kalenin üç cepheside ayrı ayrı bloklar halinde, granit kayalar üzerine yerleştirilmiştir. Yalnız ön cephesi, toprak seviyesine çok yakın kaya kütleleri üzerine oturtulmuştur. Kuzey-güney doğrultusunda düzgün olmayan bir dikdörtgen plana sahip olan Harput Kale'si bir yamuk geometrisi

---

[290] Ertuğrul DANIK; "Harput Kalesi" Vakıflar Dergisi, XXVI, Ankara, 1997, s. 319.

[291] Evliya ÇELEBİ; Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Çev: Z. Danışman), C. 5, İstanbul, 1970, s. 105.

şeklindedir. Ön cephesi 75-80, güneyi 150-200, yanlar ise 400-500 metre arasında 50-60.000m²'lik sahayı kaplar(Çizim:2).

Kale stratejik bir yerde arazinin tabii özünden de yararlanılarak inşa edilmiştir. Kalenin kolay ve az sayıda bir kuvvetle savunulabilmesi, gerektiğinde içeridekilerin dışarı çıkabilmesi, uzun süreli kuşatmalara dayanabilmesi, tabii engeller ile emniyette olması gibi özellikleri kaleye inşa işlevselliği açısından son derece önem yüklemektedir. Sarp, güç erişilir bir yerde kurulmuş ve yalnız bir taraftan ulaşılabilmesine dikkat edilmiştir. Kalenin bazen bir bazende iki kat halinde inşaa edilmiş sağlam sur duvarlarından başka en fazla tehlikeli kısımlarında ayrıca bu duvarların dışına bir de kuru veya da içine su doldurulabilir hendekler yapılmıştır.

Kale duvarları, yapılırken top, tüfekatışları gözönünde bulundurularak kule (burç)'ler ile takviye edilmiştir. Bazı önemli kısımlarında yada savunma açısından tehlikeli kısımlarda, bilhassa kapılarda burç sayısı daha sıklaştırılmak suretiyle emniyet artırılmıştır. Sur duvarlarına beden de denilmektedir. Bu sur duvarlarında iç tarafta kemerli gözler veya nişlerde bulunmaktadır. Kalelerin genelinde, girişin daha iyi korunabilmesi amacıyla, hendek üzerinden geçişi sağlamak için, iner kalkar bir köprünün yapıldığını bilmekteyiz. Harput Kale'sinde böyle bir köprünün varlığından Evliya Çelebi bahsetmektedir[292]. Ancak günümüzde köprüye işaret edecek herhangi bir iz ve kalıntı bulunmamaktadır. Ahşap olan bu köprüler, zincirlere bağlı olarak hendeğin karşı kenarına iner ve gerektiğinde yukarı kaldırılarak kaleye dışardan giriş imkanını ortadan kaldırırlar. Kalenin en zayıf kısmı olan giriş kapısının korunabilmesi için, küçük burçlar yapılmakta, doğrudan içeri girmeyi engelleyen pek çok sayıda usuller kullanılmaktadır.

Yerinde yaptığımız incelemelerde Harput Kale'si kapı iç tarafında her yanı kapalı ve kalenin içine bağlantısı da gerektiğinde kesilebilen küçük bir avlun bulunduğunu tesbit ettik. Hendeği aşabilen düşmanın, kalenin içine yayılmadan burada sıkıştırılarak yok edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Korunmayı etkinleştirmek için giriş kapısının yanlarına yapılan kulelere; "kapıyı koruyan kule (burç)" ve "siperli kule", ya da "Hisarpeçe" denilmektedir. Harput

Kale'sinin giriş kapısı her iki yanında bulunan bu tip burçların bedenlerinin etekleri diplerine yaklaşmayı önlemek için meyilli olarak şekillendirilmiştir. Bu oluşuma mimaride "şiv" veya "şev"[293] denilmektedir. Harput Kalesi duvar satıhlarında yer yer yüzeyin düzlüğünü gideren "duvar dirseği", "payanda" veya "mahmuz[294]" denilen sivri çıkıntılar da mevcuttur.

Kalenin beden duvarları iç tarafında merdivenler bulunmaktadır. Bu merdivenlerle duvarların üst kenarlarındaki mazgal siperlerinin arkasında uzanan dar bir yola ulaşılır. Bu yola kale, mimarisinde "devriye" yada "seğirdim yolu"[295] denmektedir. Duvarların en yukarı kenarını teşkil eden, araları açıklıklı dişler halindeki, ortalama bir insan boyu kadar yükseklikteki, kısım; "siper", "mazgal "siperi" ya da "barbata"dır[296]. Bu kısımdaki açıklıklar mazgal olarak adlandırılmakta ve "den-dan" diye tabir edilen açık-kapalı kısımlar sıralanmaktadır. Bu mazgal siperleri ateşli silahların icadından sonra, topların ağız kısımlarının yerleştirildiği yuvarlak açıklıklar olarak gözükmektedirler. Bu delikler, "lumbar" ya da "lumbar ağzı"[297] olarak adlandırılırlar.

Harput kalesinin muhtelif yerlerinde ok atmaya mahsus ok pencereleri veya ok mazgalları vardır. Bu ok pencereleri dışarıya çok dar bir şekilde açılmakta, iç kısımlar ise yuvarlak kenarlı genişlikler halindedir. Dışarıdan atılan bir okun dar ağızdan içeri girerek bir zarar vermemesi için bunlar içe doğru şevli şekildedir. Harput Kale'sinin sur duvarları üst kısımlarında ahşap hatıllar kullanılmıştır. Bu ahşap "korut" ya da ahşap "matrisler"[298] yanı sıra Harput kalesinde duvarların dibine kadar yaklaşan düşmana yukarıdan ateş edebilmek, ok atabilmek yada taş ile kaynar su dökebilmek için dışarı taşkın ve altı delikli şahnişinler de vardır. "Çıkma mazgal" veya "senkerdoz"[299] denilen bu çıkmaların "cumba" halinde ayrı bir parça teşkil edenleri de bulunmaktadır.

---

[292] Evliya ÇELEBİ: Evliya Çelebi Seyahatnamesi. (Çev: Z. Danışman). C. 5. İstanbul. 1970. s. 106.
[293] Türk Ansiklopedisi: C. III. Ankara. 1956. s. 138.
[294] Türk Ansiklopedisi: C. III. Ankara. 1956. s. 139.
[295] M. SÖZEN- U. TANYELİ: Sanat Kavram Ve Terimleri Sözlüğü. İstanbul. 1994. s.212.
[296] M. SÖZEN- U. TANYELİ: Sanat Kavram Ve Terimleri Sözlüğü. İstanbul. 1994. s.35-156.
[297] Türk Ansiklopedisi: C. III. Ankara. 1956. s. 140.
[298] Türk Ansiklopedisi: C. III. Ankara. 1956. s. 138.
[299] M. SÖZEN- U. TANYELİ: Sanat Kavram Ve Terimleri Sözlüğü. İstanbul, 1994, s.217.

Bütün Kale mimarisinde olduğu gibi Harput Kalesi'nde de en önemli kısım şüphesiz ki kule yada burçlardır. Harput Kale'sinin kuzeybatı köşesinde bulunan burç diğerlerinin hepsinden yüksek ve büyüktür(Resim:11). Bu tür burçlara "kulehisar", "enk", "başkule"[300] denilmektedir. Bunun dışında Harput Kale'sinde batı kısma bakan giriş kapısı her iki yanında da kare iki burç bulunmaktadır(Resim:10).Ayrıca doğu ve batı yönlerde de sur duvarları çeşitli büyüklük ve şekillerde burçlarla takviye edilmiştir(Resim:14).

Harput Kalesi'nin asıl girişi batı sur duvarı üzerinde, güneye yakın yerdedir(Resim:12). Bu kapı dışında başka gizli küçük kapılar da vardır. "Poterne" denilen bu kapılar tehlike başlarken örtülerek, battal edilirdi. Ayrıca düşmanı arkadan çevreleyebilmek yada dışarıya haberci gönderebilmek için çok ufak "ligrun kapıları" veya "huruç kapıları" da vardır. Harput Kale'sinin bu meande Meryem Ana Kilisesi ve Dere Hamamına bakan doğu sur duvarı üzerinde görülmesi oldukça güç olan bir geçidi mevcuttur. Kale kapılarında birden bire beliren bir tehlike karşısında kapı kanatlarını kapatmaya vakit bulunmadığında acele geçit imkanını yok etmek için yukarıdan "giyatin" şeklinde inen ağır kafesli korkuluklar yapılmıştır. Harput Kale'si girişi onarıldığından bu işlevi yerine getirecek nişler bu gün mevcut değildir. Dikenli parmaklık, asma kapı denilen bu manialar, iki yan duvardaki yivler içinde işler ve özel bir mekanizma ile kaldırılırdı. Kapı kanatları da kalın ve sağlam ağaçtan yapılarak bunun dış yüzü dövme demirden levhalarla kaplanır, bu levhalar iri çivilerle çakılırdı[301]. Maalesef ahşap malzemeden yapılmış olduklarından bu örnekleri günümüzde nadiren görebilmekteyiz.

Kalenin dışı kale önü, içi ise kale meydanı olarak adlandırılmaktadır. Kale düşman eline geçtiği taktirde son savunmayı yapabilmek için sığınılan yüksek ve kapalı kısmı bulunmaktadır ki buraya önceleri "Ahmedek" veya "ehmedek"[302] sonraları ise "iç kale" denilmiştir.

Urartu Krallığı'nın egemenlik alanları içerisinde aidiyeti Urartuların olduğu kesin olan; Tuşpa Kale'si, Körsüt Kale'si, Anzavurtepe Kale'si, Ayanız

[300] M. SÖZEN- U. TANYELİ: Sanat Kavram Ve Terimleri Sözlüğü. İstanbul, 1994, s.36.
[301] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında. C. I. İstanbul, 1958, s.264 .
[302] M. SÖZEN- U. TANYELİ: Sanat Kavram Ve Terimleri Sözlüğü. İstanbul, 1994, s.15.

Kale'si, Elazığ bölgesindeki Köroğlu Kale'si, Gökbele Kale'si ve Til Kale'de...[303]yapılan tetkikler de Urartu Kale mimarisinin genel bir takım özellikleri ortaya çıkarılabilmektedir. Kuruldukları alan itibariyle oldukça yüksek, yöreye hakim tabii kayalık üzerine inşa edilen kalelerden yakınından geçen bir su kaynağına açılmış olan tünellerle bağlantı Harput kalesinde de müşahade ettiğimiz unsurlardandır. Yine Anadolu'ya özgü olan taş malzeme, önemli yerlerde yontularak diğer kısımlarda moloztaş biçiminde kullanılmıştır. Duvarların iç ve dış yüzeyleri, bütün antik çağ yapılarında olduğu gibi düzgün kesmetaş malzeme, arada kalan kısım ise dolğu malzemesiyle örülmüştür. Urartular döneminden kaldığı belirtilen Harput kalesinde, bu devreye ait mimari izleri belirleyebilmek oldukça güçtür.

Bugün izleyebildiğiniz sur duvarları üzerinde özellikle arka kısımlarda Roma dönemi duvar izlerini görebilmek mümkündür(Resim:9). Oldukça büyük yontulmuş blok halindeki taşlar bunun en güzel kanıtı niteliğindedir. Roma dönemi duvar tekniğini büyük ölçüde devam ettiren Bizans dönemi eklemelerini de Kale içerisinde yapılan sarnıçlarda görebilmekteyiz. Dönemin Bizans mimarisinin karakteristik özelliği olarak inşa edilen sarnıçlar Kale içerisinde bulunmaktadır.

Kale, bugün izlenebilen teknik ve yapım usulleriyle, Türk- İslam kimliği taşımaktadır. Artukoğulları'nın kitabelerle de sabit olan tamirat ve inşaaları yalnızca iç kale ile sınırlı kalmamış, kanımızca dış sur duvarları da bu dönemde inşa olunmuştur.

Artukoğulları döneminde yapılan onarım çalışmalarında Ermeni ustaların çalıştırıldığı[304] bilinmektedir. Artukoğlu Nizamettin İbrahim'in yaptırmış olduğu kısımlar yontulmuş taşlarla belirli bir mimari uslupla yapılmış olup, ön ve yanlardaki burçlardan bazıları silindir, bazıları köşeli olmak üzere ayrı ayrı şekillerde yapılışı, nefis bir mimari güzelliği ortaya koymaktadır. Ancak doğu sur duvarı üzerinde kitabenin de bulunduğu yüksek burcun mimari karakterlerine bakarak, kalenin halen ayakta duran birçok kısımlarının, Dulkadiroğulları eseri olduğunu anlamak mümkündür. Bunlar oldukça acelece, kaba şekilde inşaa

[303] Altan ÇİLİNGİROĞLU: Urartu Tarihi, Bornova, 1994, s. 52-53.

edilmiştir. Genellikle devşirme malzeme kullanıldığı anlaşılmaktadır(Resim:14). Ayrıca üzerinde kitabesi ile sabit olan Akkoyunlu Uzun Hasan'(Hasan Bahadır Han)ın yaptırdığı burç ta mimari açıdan zevksizdir(Resim:10).

Sonuç olarak kale üzerinde yaptığımız inceleme ve araştırmalar neticesinde Artukoğulları dönemine rastlayan tamir ve eklemelerin sur duvarları ve burçlar üzerindeki mimari estetiğini, diğer dönem onarımlarında göremediğimizi belirtmeliyiz. Ayrıca bu kale üzerinde evvelce birkaç yapı devrini tespit etmek imkanları varken, buğün hem yıkılmalar ve hem de bilinçsiz onarımlar neticesinde dönem izlerini tam anlamıyla takip etmek olanaksızdır.

Harput Kalesi'nin ana giriş olarak bir kapısı mevcuttur. Bu kapı güneye yakın batı kenarında bulunmaktadır. Giriş kapısı geometrik şekilli iki burç ile tahkim edilmiştir. Ana kapıdan girildikten sonra, 2,5-3 m. genişliğinde dar bir yol ile Kale Mahallesine ulaşılır. Mahalle arasından geçildikten sonra biraz ileride kuzeyde, zamanla yıkılarak adeta bir menfez halini alan birkaç kapı ile karşılaşılır. Artukoğulları ve Selçuklu kapı formunu hatırlatan bu girişler, bu günkü izleri ile sivri kemerli açıklıklardır. Bu kapılardan içeri girilince, bir kısım yollar kalenin altındaki muazzam dehlizler ile bağlantılıdır. Bu dehlizlerde su sarnıçları ve su sarnıçlarından başka kalın duvarlarla (120 cm) bölünmüş kalenin zindanı mevcuttur. Bu kısım bugün kısmen varlığını devam ettirmektedir(Resim:13). Sarnıçların suyu kalenin dışından buraya özgü derin kanallarla kaleye getirilmiştir. Kalenin esas yolu yukarıya doğru aynı istikamette devam eder. 50-60 m. ileride, güneyde, yakın tarihe kadar tarih kitabeli sütunu ile(805 H, 1402-3 M) Akkoyunlu eseri Kale Camii'nin kalıntıları mevcuttur[305]. Bu cami bugün tamamen yok olmuştur. Bu caminin genişce incelenmesini camiler bahsinde yapacağız. Camiden sonra bu yol doğu istikametinde yukarı çıkar. Burası kalenin tam üstünde, muazzam geniş bir teras konumundadır. Surları, mazgalları, burç ve barularıyla yalçın kayalıkların tepesinden başlayarak adeta göklere yükselen bir

---

[304] Abu'l- Farac: Abu'l Farac Tarihi. (Çev. Ö. R. Doğrul), Ankara, 1987, s. 358.
[305] M. Zeki ORAL: " Anadolu'da San'at Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", Vakıflar Dergisi, C.V, Ankara, 1962, s. 36-37.

kartal yuvasından bütün etraf görülür[306]. Yükseltisinin ve inşasının kale mimarisinde sembolik anlatısını bulan vakarlığı hissettirir ve insanı korkutur.

Harput Kalesi içinde bir kumandan konağı, darphane, muhafızların kalmasına müsait binalar ve yiyecek saklamak üzere kargir ambarları bulunduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. Kale içerisinde Meryem Ana Kilisesi ve dere ile bağlantısı olan gizli bir geçitin varlığından araştırmacı F. Lehman Harput, eserinde bahsetmektedir[307]. XX. yy, ilk çeyreğinde kalenin kuzeye bakan üst kenarlarındaki burçlarda kimi kısmı sağlam kimi kısmı çökmüş, kemerleri, kapı ve pencereleri mevcut bir takım kubbeli odalar ve geniş sofaların bulunduğunu İshak Sunguroğlu hatırlamaktadır[308].

Kale hakkında bir Mamuretülaziz Salnamesi şöyle yazmaktadır: "Bu kaleye (Hısn-ı Ziyad) tabiri mervi ve 300 tarihine kadar bazı münasebet ile tevarihte zikri cari ise de banisi hakkında bir malumata zaferyab olunmamıştır. Kalenin üç tarafi harap olmuş cihet-i şimalde vaki duvarı henüz rehin-i indiras olmamıştır. Binayı teşkil eden taşlar hüsn-i imfizaçlı ve sanatlı olup mevcut duvarın vasatında bir taş üzerine nakşedilmiş yazılar görülür ise de anlardan istinbat-ı mana edilmek güç ve ancak ehlinin vücuduna mütevakkıftır.Kalenin hisarı pek vüsatlı bir mahalli istiab etmiş olup tahtezemin (Saltuk) denilen bir su hazinesi vardır ki anın ilerisinde güya bir (Genç Mutelsem) yer altında gizlenmiş olan hazine (define) bulunduğu hakkında terkipli avam-ı nas arasında bazı hürafat ve hayaletten ibaret hikayeler de devaran eder. Şimdi kalede onbeş yirmi kadar hane ile bir de cami mevcut olup halen haraptır"[309].

Diğer bir salnamede ise: "Harput kalesince icra kılınan tetkikatta bazı taşlar üzerinde gayet celi ve sülüs hat ile mahkuk olup fotoğrafla ahz ve kısmen dahi kıraat olunan bazı kitabelerden mehma imkan istitlal olduğuna göre bir çok asırların yadigar-ı kıymettarı olan bu kale 603 yıllarında icra-ı hükümet eden İbrahim Bin Ebubekir Bin Kara Arslan tarafından külli tamirat icra edildiği anlaşılmıştır. Fakat bu yazılı taşlar, evvelki Müluk-i İslamiye zamanlarında konulmuş iken Muşarunileyhin icra eylediği tamiratta mevki-i aslilerinden

[306] İshak SUNGUROĞLU: Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 264.
[307] Lehman HAUPT: Armenian Einst und Jetst, Berlin, 1910, s. 475-477.
[308] İshak SUNGUROĞLU: Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 264.

çıkarılarak temele vaz olunduğu anlaşılmaktadır. Kalenin Hüseynig kariyesine gidilecek merdivenli tarika nazır taraf-ı cenubisindeki sütunda sairlerine nisbetle daha celi olarak İbrahim Bin Ebubekir Bih Kara Arslan lafzı görülüyor. Üç tarafı münhedim olup şimal cihedindeki duvarı hadisat-ı mütevelliye karşı henüz muhafiz-ı beka ve metanet etmektedir. Taşları tarz-ı nazari say-ı mimaride intizaclı ve sanatlı vaziyettedir. Kalenin hisarı vasi bir mahalli istiab eder"[310].

Seyyahların ve tarihçilerin ağzından ise Harput Kalesi şöyle anlatılmaktadır; bu konuda elimize ulaşan ilk yazılı belge İbni Bibinin Anadolu Selçuki Devleti tarihi adlı kroniğidir. "... şark ülkesinin bayrağı Harput hisarının mai renkli kulesi üzerine yükselmek için çırpınırken halk kaleden teslim feryatları koparmış, sancağı yukarı istemişlerdi. Has Tuğrul sancağı yukarı götürdü. Kapı üzerindeki kuleye çekti. İçerden ve dışardan müjde sesleri yıldızların kulağına erişti..."[311].

Bölge ile ilgili olarak elimize ulaşan ilk seyahatname Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi'dir. Simeon, XVII. yüzyılda Harput'u şöyle tarif etmektedir: "...Harput şehri içinde, civar köylerde ve bütün eyalette pek çok Süryani vardır. kaleye bitişik vaziyette olan süryani kilisesinin kaleden daha kadim olduğu söyleniyordu... Harput şehrinde de Sivas'ta olduğu gibi evler çok büyük olup her birinde kırk beşik sallanıyordu. Bu kadar büyük aileler içinde muhabbet mevcuttu. Herkes, aile babasına, o öldükten sonra da en büyük kardeşe itaat ediyordu. Ermeniler ile Süryaniler muhabbet üzere olup birbirinden kız alıp verirlerdi. Cenaze merasimlerine de birbirlerinin papazlarını davet ederler, bundan maada bütün Süryaniler Ermenice konuşurlardı..."[312].

Bu seyyahtan sonra 1655'lerde bölgeyi gören ve anlatan Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde ise şöyle bahsetmektedir: "... iç kalesi göğe baş kaldırmış ve garip ve acaip yalçın kaya üzere dört köşeden uzunca, kaya bina sağlam bir hisardır. Bir kapısı vardır. Kale içerisinde bin kadar temiz toprakla örtülü evler vardır. Bir minareli eski camii vardır. Su sarnıçları, buğday ambarları dahi

---

[309] 1301 Hicri Tarihli Mamuretul Aziz Salnamesi, Üniversite Kütüphanesi, No:89442.
[310] 1325 Hicri Tarihli Mamuretul Aziz Salnamesi, Belediye Kütüphanesi, No: 24/8.
[311] İbni Bibi; Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi, (Çev: M. N. Gençosman), Ankara, 1941, s. 179.
[312] Hrand D. ANDREASYAN; Polanyalı Simeonun Seyahatnamesi (1608-1619), İstanbul, 1964, s. 89-90.

bundadır. Kale ağası, kethüdası, mehter hanesi, kale neferleri için yetecek kadar cephanesi, ala şahi topları vardır. Bir kere Timur Fethinde aciz olmuş ve sonra dönüşte kuşatıp aman ile malik olabilmiştir. Gayet sağlam ve sarp kaledir. Gerçi havalesi şekilli yüksek dağları vardır. Ama andan zarar isabet etmez. Bu iç kale yalçın kaya üzere vaki olmakla hendeği vardır. Kalenin kapısı önündeki hamamı su ve havası latif binası hoş ve beğenilir. Dışkale ise iç kalenin varoşu hükmündedir. Bu dahi eski zamanda sağlam kale imiş. Halen tamirata muhtaçtır. İki adet kapısı var. Biri batıya dağ kapısı, diğeri kıble tarafına metris kapısıdır. Bu kale içinde bulunan hanedanlar mamurdur saraylarından kalede munzurzade sarayı, Köse-zade saray muahurdur..."[313].

Diğer bir seyahatname 1880 yılı civarında bölgeyi gezerek anlatan Henry Franshawe Tazer'e aittir. ".... Rehberimiz olan Dr. Barnum'u takip ederek, burada bir çıkıntı muhmuz yaparak uzayan tepelerin kenarını çevirdik ve kalenin dibine doğru nüfuz eden bir boğazın ağzında kurulmuş Hüseynik ismindeki köye vardık. Bu noktada kuzeye doğru döndük ve derenin sol tarafi boyunca kıvrılan bir yoldan çıktık. Önümüzde çok şayan-ı dikkat bir manzara vardı. Çünkü daha uzakta manzarayı kapatan sarp tepeler, ortaçağ kalesinin yıkık duvarlarıyla taçlanmışlardı. Zeminde ise arkası kaya tarafından desteklenen birbiri üstüne teraslar halinde yükselen Süryani mahallesinin bir kısım binaları vardı"....[314].

İ. Sunguroğlu ise eserinde kaleden şöyle bahsetmektedir. "... Eğri büğrü kaygan kaldırımlarından atların tırmanması kolay bir şey değildi. Fakat nihayet şehrin ve kalenin yükseldiği en yüksek tepede kendimizi bulduk. İlk önce kayaların en bariz akıntısını teşkil eden kaleye doğru yürüdük. Giriş kapası kuzeyde yüzü şehre doğruydu. Burada kuleler vardı. Büyük kapının yakınında, taşların üstünde bir tanesi kaplan olmak üzere bazı hayvan resimleri oyulmuştu. İçeri girdikten sonra bir takım yıkık duvarların arasından geçtik. Toprak bir platforma geldik ki bunun kenarı uçurumdu. Bu baş döndürücü yükseltiden daha aşağıdaki toprağın bir üstünde ve suyun köylerle süslenmiş ve Dicle'nin kaynaklarını ihtiva eden ve memleketi Mezopotamya'nın basık arazisinden ayıran

[313] Evliya Çelebi; Evliya Çelebi Seyahatnamesi. (Çev: Z. Danışman). C. 5., İstanbul. 1970., s. 105-107.
[314] Tozer Hery Fanshawe; Turkish Armenia and Eastern Asia Minor, London, 1881, s. 217-246.

Toros silsilesiyle güney tarafına bağlanan zengin ovanın üzerinde çok muhteşem bir manzara vardı..."[315]

Yine bu cümleden olmak üzere C.F. Lehmann Hauput, seyahatnamesinde ise 1899 Harput'u şöyle anlatılmaktadır: "...Harput kayalığı, orta zamanlara ait müstahkem bir kale taşımaktadır. Buraya vaktiyle sabit süvarilerin hakim bulunduğu rivayet edilir. Kalenin giriş mevkilerinde sağda ve solda birçok kabartmalar mevcuttur. Bunların içerisinde bir fil kabartması, diğer tarafta ise bir Arslan kabartması ve onun üzerine Arapça bir kitabe yerleştiğini gördüm. Kalenin uçuruma bakan kısmında ise daha birçok kitabeler gördümse de bunları -malum olduğu zihabiyle- alamadım. Kalenin temeli ve kuruluş vaziyeti Batı Urartu yahut Hitit initabını vermektedir. Burada normal basamak ve taraslardan başka yer altı odaları mevcuttur ve kalenin içine oyulmuştur. Bunlar kubbe şeklinde yuvarlak planlı olup buraya dik bir merdivenle inilir. Şimdiye kadar malum olan Urartu (Haldi) tahkimatı ve dörtgen şeklinde bir planı haiz bulunmaktadır. Yalnız bunlar arasında suya inerek su ikmalini temin eden toprak altı tünel geçitleri bir istisna teşkil eder. Bunlar kapı, pencere açıklıklarıyla ışık sağlarlar. Bu kabil suya inen bir tünelin Harput'ta da mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü kulenin dışında ve kulenin önüne hemen bitişik vaziyette inşa edilen kilise dalilinde bir yolun mevcut olduğu ve yolun kaleden gelip kaya içinden kilisenin hazinesine inildiğinin rivayetini duydum. Bununla beraber kileseye pek fazla uzak olmayan bir yerde daha derin bir mevkide bir su yolu daha gördüm ki bu yolun belki de kuleden su hazinelerine ve kiliseye doğru inen tünelle aynı seyahat ve yola ait bir şey olduğunu söyleyebiliriz..."[316]

Bir başka araştırmacı olan Albert Gabriel, iç kaledeki Akkoyunlu kitabesi ve hayvan figürlü kabartmalardan[317] bahsetmektedir.

Nazmi Sevgen'in Anadolu Kaleleri adlı yayının birinci cildinde ise, Harput başlığı altında genel olarak kaleye ulaşım ve kalenin değişik dönemlerdeki adları[318] verilmektedir.

---

[315] Sunguroğlu, İshak; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 267-268.
[316] Lehmann HOUPT; Armenian Einst und Jetst, Berlin, 1910, s. 445-447.
[317] Gabriel Albert; Vayages Archeolagiques Dans la Turquie Oriamele, C. I, Paris, 1940, s. 257.
[318] Nazmi SEVGEN; Anadolu Kaleleri, Ankara, 1959, C. I, s. 129.

Bezeme: Kalede, bugün mimarinin dört temel bezeme unsurlarından olan bitkisel ve geometrik süsleme maalesef günümüze ulaşamamış ise de yazı ve figüratif süsleme örneklerine rastlamaktayız.

Kaleye ait, gerek kalenin muhtelif yerlerinde ve gerekse kaleden sökülerek müzede muhafaza edilen altı adet kitabe mevcuttur. Bu kitabelerin transkripsiyonlarını daha önce verdiğimiz için burada yalnızca estetiği üzerinde durulacaktır. Arkutlu dönemi onarımlarını gösteren kitabeler "Artuklu neshi" diye tabir olunan yazı sistemiyle oldukça güzel örnekler olarak nakşedilmiştir. Dulkadiroğulları ve Akkoyunlu dönemi ekleme ve onarımlarını gösteren yazıtlar ise, celi ve sülüs karakterli harflerle yazılmışlardır. Kitabeler, çoğunlukla tahrip olduğundan uzantı ve kavislerini izleyebilmek oldukça güçtür.

Kalede bulunun figuratif süslemeye gelince: girişin hemen sonrasında sol tarafta duvara 75 X 47 m. ebadında bir körpe taş üzerinde cepheden bir arslan figürü bulunmaktadır(Resim:15). Arslan figürünün Artukoğlu Arslan tarafından yaptırıldığı düşünülmektedir[319]. Bu figürün hemen yanında, aynı ölçülerde bir fil figürü, az-çok farkedilmekteyse de, kullanılan taşın yumuşak olması ve kaleye gelen ziyaretçilerin müdahalesi sonucu bu figür bugün farkedilmeyecek bir şekilde kazınmıştır(Resim:16). Kalede yer alan aslan figürünün yalnız olmatıp, bir boğa ile mücadele eder halde verildiğini araştırmacılar belirtseler de[320] günümüzde boğa figürü tamamen kaybolmuştur. Arslan figürü batıya doğru yürür vaziyette verilmiştir. Kuyruğu yukarı doğru kıvrım halinde, sırtı üzerine dönüktür. Arslan, anatomiden uzak yalnızca genel hatları ile kabartma olarak nakşedilmiştir. Gerek kafası, gerek göz, kulak ve gövdesi, gerekse ayakları orantıdan uzaktır. Fil figürü ise, anne ve yavru olmak üzere alt alta çift olarak işlenmiştir. Doğu yöne doğru yürür halde resmedilen fil figürleride, Arslan figürü gibi, anatomi ve orantıdan yoksundur. Ancak figürlü bezemenin kale inşaasında varlığı önemlidir. Daha çok gücü, kuvveti sembolize eden bu figürleri Diyarbakır Kalesinde[321] de görmekteyiz.

---

[319] Namık AÇIKGÖZ: "Harput ve Civarı Taş Süslemeciliği". Fırat Üniv., Sanat Tarihi Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 203.
[320] Gönül ÖNEY: Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları, Ankara, 1978, s.40, 54.
[321] Oktay ASLANAPA: Türk Sanatı, İstanbul, 1989, s.102-103.

Yine bu konuda bahse değer bir diğer konu ise, İbni Bibi'de anlatımını bulan, hisarın mavi renkli görünümündür ki bu mavi renkli görüntü şüphesiz sırlı tuğla ya da çini ile sağlanmış olmalıdır. Yalnız bu konuyu açıklayacak herhangi bir ipucu bugün mevcut olmadığından yalnızca kaynak bilgisi olarak aktarılabilmektedir.

Harput kalesi (Süt Kale) bütün bu özellikleriyle Anadolu'da inşa edilmiş olan Türk-İslam mimarisinin savunma yönelikli eserleri arasında çok önemli bir yere sahiptir. Her ne kadar tarihi daha erken dönemlere gitse de genel görüntü ve silüetiyle tamamen Selçuklu tarzı inşa teknikleri ve üsluplarını yansıtmaktadır. Kale mimarisi için bahis edilen hemen bütün özellikleri üzerinde bulunduran Harput Kalesi, diğer kalelerin akıbetinde olduğu gibi ateşli silahların icadından sonra önemini yetirmiştir. Buna birde Harput ahalisinin XIX. yy'da bugünkü Elazığ merkezine taşınma işi eklenince kale tamamen terk edilmiş taşları çeşitli yapılar için malzeme kaynağı olmuştur. Bugün kalan izleriyle restitüsyon denemsinin yapılarak restore edilmesi gerekmektedir.

Darphane: Bugün yeri tam anlamıyla tesbit edilememekle birlikte, Harput Kalesi sur duvarları içerisinde yapıldığı bilinen, Harput'taki darphanenin tarihi XII yy'a kadar inmektedir. Daha Artuklular zamanında darphanenin varlığı bilinmektedir[322].

İlk defa Artuklu Hükümdarı İmadeddin Ebu Bekir'in Harput'ta para bastırdığı anlaşılmaktadır[323]. Bu Artuklu parası bakırdan yapılmıştır.Bakırdan yapılan paranın ön yüzünde, savaşçı bir insan figürü yer alırken, yazı bulunmamaktadır. Paranın arka yüzünde ise; "Melik-ül-ümera Muhıyy-ül Âdil İmadüddin Ebu Bekr bin Karaarslan bin Artık Nuseyr-ül-imam-ün Nasr Lidinullah Hamse vesemâin hamsemie"[324] yazılıdır. H. 585 tarihi M. 1189-90 yıllarına tekabül etmektedir.XII. yüzyıl sonlarında faal olduğunu anladığımız Darphanenin daha önceki bir tarihte yapılmış olabileceğini kabul etmemiz gerekecektir.

---

[322] Ertuğrul DANIK; "Harput Kalesi" Vakıflar Dergisi. XXVI. Ankara, 1997. s. 319.
[323] Behzat BUTAK; XI. XII. ve XIII. Yüzyıllarda Resimli Türk Paraları, İstanbul, 1947. s. 122.
[324] Behzat BUTAK; XI. XII. ve XIII. Yüzyıllarda Resimli Türk Paraları, İstanbul, 1947. s. 24.

Uzun Hasan Bey ve torunu Rüstem Han'ın da Harput'ta para bastırdıkları bilinmektedir[325]. 1516 baharında Osmanlı hakimiyetine giren Harput'ta Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman da para bastırmıştır[326]. Darphane mukataa usulü ile işletilmekteydi[327].

Harput Kalesi-Süt Kale, Elazığ İl Müzesi adına, 22 Ekim 1981 tarihinde Ferhan Memişoğlu, Adnan Erkuş ve İ. Hakkı Bayoğlu tarafından; 16 patfa, 908 parsel ve 1089'a 30/5 teftiş numaraları ile; dış kale ise, 15 pafta, 1081 parsel ve 1089'a 30/5 teftiş numaraları ile tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır[328].

---

[325] İ. Hakkı UZUNÇARŞILI; Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri. Ankara. 1957, s. 46.

[326] Mehmet Ali ÜNAL; XVI Yüzyılda Harput sancağı (1518-1566) Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.(Yayımlanmamış Doktora Tezi). Elazığ, 1989, s. 344.

[327] Mehmet Ali ÜNAL; XVI Yüzyılda Harput sancağı (1518-1566). Fırat Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.(Yayımlanmamış Doktora Tezi). Elazığ, 1989, s. 344.

[328] Elazığ İl Müzesi. Tescil Fişleri.

B- CAMİLER

KATALOG NO: 2

1. HARPUT ULU CAMİİ

Çizim No: 3-7

Resim No: 17-45

*Yeri:*Camii Azam veya Camii Kebir de denilen Ulu Cami, Camii Kebir mahallesinde, Keşoğlu Meydanı'ndan Kazı Bahçesi denilen yere giden yolun üzerinde bulunmaktadır(Çizim:1). Cami, medrese, çeşme, türbe ile birlikte külliye olarak inşaa edilmiştir. Külliyenin diğer elamanları yıkılmış, yalnızca cami ve çeşme ayakta kalabilmiştir.

Yaptıran: Cami'nin inşa devresi tartışmalı olmakla birlikte araştırmacılarca Artukoğulları dönemine verilmektedir. Ulu cami duvarındaki vergi kitabesinde adı geçen Fahreddin Kara Arslan'ın bu yapıtı yaptırdığı düşünülse de bu kitabe, bazı soru işaretlerinide beraberinde getirmektedir[329]. Ancak kesin olarak bilinen bir diğer gerçek vardır. Minberin sol yan korkuluğunun üst tarafında caminin yenilendiğini belirten bir yazıt bulunmaktadır[330]. Alt korkuluktaki yazıtın sonunda "Azizi", yan panoyla şerefe altının birleştiği kesimdeki yazı kuşağında, "Bin Emir Kiya", "El-Kazvini" adları okunmaktadır. Bunlar birleştirildiğinde, onarımı ve minberi yaptıranın Kazvinli Emir Kiya Oğlu Azizi olduğu ortaya çıkmaktadır[331]. Bir başka araştırmacı ise kitabeyi "Çubukoğlu Kiya Ali günlerinde (yapıldı)" diye okuduktan sonra minberin Harput Ulu Camii'ine ait olduğu ve dolayısıyla Ulu Caminin esas yapısının Arkukoğlu Belek'in devraldığı Çubukoğulları devrine ait olabileceğini ileri sürmektedir[332].

---

[329] M. Zeki ORAL; "Harput Ulu Camii Duvarındaki Vergi Kitabesi". XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1961, s. 142.

[330] Nurreddin ARDIÇOĞLU; Harput Artukoğulları'na Ait Kitabeler". Türkiyat Mecmuası. C. VI.,İstanbul, 1939, s. 48.

[331] Zafer BAYBURTLUOĞLU; Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları, Erzurum, 1993, s. 72.

[332] M. Beşir Aşan; "Harput Ulu Camii Minberi". Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. C. 2, S. 1. Elazığ, 1987, s. 29-46.

Okunuşu:

" Bismillahırrahmanirrahim ma emr lazelde.

Tagriben İllallahi teala ve ibtiğahen merdatini el-

Mir el sifehesalar el- kebir el halis el- adil

El mevbid el mansur el mazaffer el mücahid el fahr

Üd- din cemal es selam zahir el imam nasır el enam.

İ'ddetüd-devlecelilü'l malle tacı alametüt şemsi el mülük iz'üz-selatin

Şeref cuyuş el müslümin nasr etü'l-mücahadin gatil'el kafereti,

Vel meşrekine melikü'l-memalik seyf'el hilafeti seyyid el emir

Harse Karaarslan bin Davud bin Sökmen bin Artuk muin emir

El müminin ademe'llahu sultane ve menü'l bac ve'l öşr âlâ ühra

Evzan ve gayrihi bi-emri beledehu lean'allah min yevdubihi ve zalike fi-sene ehda ve erbain ve hamsemie"

Çevirisi: "Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla, Şerefli Bey, büyük ve yenilmez kumandan, adaletli, efendi, hak tarafından teyid olunmuş, savaşçı, bilgin, dinin iftihar ettiği İslam'ın güzeli, İmamın zahiri (destekleyeni) halkın yardımcısı, devletin bazusu (kolu) milletin celali ümmetin tacı, padişahların güneşi, sultanların azizi, Müslüman askerlerinin şerefi, yükseklikler seması, hibfetin kılıncı, biylerin efendisi, ziraatcilerin babası, Emir ül-müminin (Abbası Halifesi) yardımcısı Artukoğlu, Selemanoğlu, Davutoğlu, Karsarslan- Allah Sultanlığını devamlı kılsın- Yüce Tanrıya yakın olmak ve rızasını elde etmek aynı zamanda şehrin emniyeti için aciz kimselerden bac, öşür, kartılan ve başka ölçü

Yapan: Bugün cami üzerinde inşa kitabesi bulunmadığı bilinmektedir. Cami'nin minberi üzerinde ismi zikredilen ustaların mimaride çalışıp çalışmadıkları ise, tartışılmaktadır. Minberin süpürgelik kısmındaki yazıtta "amele" ünvanı kullanıldıktan sonra Kazvinli İsmailoğlu Ebu Said'in adı yer almaktadır[333]. Ayrıca kapının sol kanadının altında da "ketebe" ününü izleyen "El Sa'd Ali Ebu (?)" adı bulunmaktadır[334]. Bunlardan, yapımı Kazvinli Ebu Said'in gerçekleştirdiği yazılarınsa "ketebe el Sa'd Ali" tarafından düzenlendiği anlaşılmaktadır. Bu ustaların yalnızca minberi mi, yoksa mimariyi de mi yaptıkları tesbit edilememiştir.

Kitabeleri:

Kitabe 1- Camii avlusunda son cemmaat yeri revaklarından bir kemer payesi üzerinde bulunan 0.30x0.50 m. ebadında mermer blok üzerindeki kitabe:

Metin:

بسم الله الرحمن الرحيم ما امر لا زال

تقربا إلي الله تعالي وابتغاء مرضاته الأ

مير السفهسلر الكبير الخالص العادل

الموبد المنصور المظفر المجاهد العالم فخر

الدين جمال السلام ظهير الإمام نصر الأنام

عضد الدولة جلال الملة تاج العلامة شمس الملوك عز السلاطين

شرف جيوش المسلمين نصرة المجاهدين قاتل الكفرة

والمشركين ملك الممالك سيف الخلافة سيد الأمراء أمر

لحرث قارا ارسلان بن داود بن سكمان بن أرتق معين أمير

المؤمنين أدم الله سلطانة منع الباج والعشر علي أخرى

أوزان وغيره بأمن بلده لعن الله من يعود به وذلك في سنة إحدي وأربعين وخمسمائة [335]

---

[333] M. Zeki ORAL; " Anadolu'da San'at Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", Vakıflar Dergisi, C.V, Ankara, 1962, s. 36-37.

[334] Zafer BAYBURTLUOĞLU; Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları , Erzurum, 1993, s. 72.

[335] M. Zeki ORAL; " Harput Ulu Camii Duvarındaki Vergi Kitabesi", XI Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1961, s. 141.

ile satılan şeylerden alınan vergilerin kaldırılmasını emretti; Bunu elde edenlere Allah lanet eylesin. (Bu Ferman) 541 yılında yazıldı",[336] denmektedir.

Kûfinin sadeleşmiş bir şekli, diğer bir deyim ile kûfiden nesih yazıya geçişin bir örneğini tişkil eden yazı, inşa ve onarım kitabesi olmayıp yalnızca vergi kitabesidir. Yapının yapımı ile ilgili tartışmalar bu kitabeyle de çözümlenememiştir.

Kitabe 2- Minber kapısı sağ kanadı üzerinde kıvrıkdal motifi arasında ki yazıt:

Metin:

337

قرأها نزهة للناظرين

Okunuşu:

"Garaaha nazhetü linnazirin"

Çevirisi:

"Onda okuyanlar, seyredenler için huzur ve ferahlık vardır"[338]

Kitabe 3- Minber Kapısı sağ kanadı alt tarafında girift bir sülüs ile şu (Sure 15. Ayet 46.) yazıt bulunmaktadır:

Metin:

339

أدخلوها بسلام أمنين

Okunuşu:

"Udhuluha biselamin aminin"

Çevirisi:

"Onlara Selametle ve emin olduğunuz halde giriniz".[340]

---

[336] M. Zeki ORAL: "Harput Ulu Camii Duvarlarındaki Vergi Kitabesi". XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1961, s. 141.

[337] M. Beşir AŞIR: "Harput Ulu Camii Minberi". Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. C.1. S.2. Elazığ, 1987. s. 33.

[338] M. Zeki ORAL; "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler. Kitabeleri ve Tarihçeleri. Vakıflar Dergisi C. V. Ankara. 1962, s. 35.

Kitabe 4- Minber kapısının sol kanadı yukarısındaki yazıt:

Metin:

341

بناها مدرسة قد جليت

Okunuşu:

"Banaha medreseti gad celit"[342]

Çevirisi:

"Bu camiin yanında bir medrese yapıldı"[343]

Kitabe 5- Minber kapısının sol kanadı alt tarafındaki yazıt:

Metin:

344

كتب السعد علي أبوابها

Okunuşu:

"Ketebe El Sa'd Ali ebu ebuha"

Çevirisi:

"Minber kapıları üzerindeki yazıları Sa'd yazdı".[345]

Kitabe 6- Minber kapı sövesinin sol tarafında aşağıdan yukarıya doğru yazılmış olan (sure 3. Ayet 17)[346] yazıt:

Metin:

347

شهد الله أنه لاإله إلا هو والملائكة وأول العلم قائما بالقسط لاإله

---

[339] M. Zeki ORAL; "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri, Vakıflar Dergisi C. V. Ankara. 1962, s. 35.
[340] M. Beşir Aşan: " Harput Ulu Camii Minberi", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. C.1. S.2. Elazığ, 1987. s. 33.
[341] M. Beşir Aşan: " Harput Ulu Camii Minberi". Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. C.1. S.2. Elazığ, 1987. s. 33.
[342] M. Zeki ORAL; "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri". Vakıflar Dergisi, C. V. Ankara, 1962. s. 35.
[343] M. Zeki ORAL; "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri". Vakıflar Dergisi, C. V. Ankara, 1962. s. 35.
[344] M. Zeki ORAL; "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri". Vakıflar Dergisi, C. V. Ankara, 1962. s. 35.
[345] M. Beşir Aşan; "Harput Ulu Xcamii Minberi", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.1, S.2, Elazığ, 1987. s. 33.
[346] Kuran-ı Kerim; Al-i İmran Suresi, 17. Ayet.

Okunuşu:

"Şehid Allahu ennehü La ilahe illahu ve vel -melaiketü ve ulul ilmi kaimen bil gîsdilailehe illa" (Devamı değer kitabede)

Çevirisi:

"Sabredenler, dürüst olanlar, huzurda boyun bükerler, hayra harcarlar ve seher vaktinde Allah'tan bağış dilerler".[348]

Kitabe 7- Minber kapı sövesinin karşısında ve sağ tarafında yukarıdaki yazıtın devamı olarak yukarıdan aşağıya doğru olan yazıt:

Metin:

هو العزيز الحكيم* إن الدين عندالله الإسلام * تاريخ شهر ربيع الاول[349]

Okunuşu:

"Huvel azizu ül-hakim * inneddine înde Allahi'l-islam tarih şehri rebu'ul evvel"

Çevirisi:

"Allah, melekler ve adaletle sebat eden ilim adamları şahitlik etmiştir ki O'ndan başka ilah yoktur. (Evvel) Mutlak güç ve hikmet sahibi Allah'tan başka ilah yoktur."[350] "Allah katında yegâne din İslam'dır." "Rebuul evvel ayının ilk günlerinde".

Bu yanıtlarda Al-i imran suresi 17-18-19'uncu ayetlerden parçalar alıntı halde yazılmıştır. Bu nedenle anlamsal bütünlük ancak eklemelerle sağlanabilmektedir. Çeviri kısmında ayetlerin tamamının mealleri yazılmıştır.

Bu yazıtın sonunda her ne kadar rebuul evvel ayının ilk günlerinde diye ibare geçsede, tarihin sene kısmı maalesef eksiktir. Ya tamirlerde o kısım kırılmış,

---

347 M. Beşir Aşan; "Harput Ulu Camii Minberi", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C:1, S:2, Elazığ, 1987, s. 33.
348 Kuran-ı Kerim; Al-i İmran Suresi, 17. Ayetin Meali.
349 M. Zeki ORAL; "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", Vakıflar Dergisi, C. V, Ankara, 1962, s. 35.
350 Kuran-ı Kerim; Al-i İmran Suresi, 18. Ayetin Meali.

kesilmiş yahut tarih başka tarafa yazılmıştır. Görüldüğü gibi kapının yukarısında sonradan konmuş çelenk üstüne sene H. 582 tarih yazılıdır.

Kitabe 8- Minberin şerefesi altında ve sol yanındaki yazıt:

Metin:

بسم الله

Okunuşu:

"Bismillah"

Çevirisi:

"Allah'ın adıyla"

Metin: Yukarıdaki metin mukabilinde.

[351]

الرحمن الرحيم

Okunuşu:

"İrrahmanirrahim"

Çevirisi:

"Rahman ve Rahim Olan"

Her iki metin birleştirildiğinde Besmele-i Şerif yazıtı oluşmaktadır. Ki bu minber şerefelerinde gelenek halini almış bir yazıt örneğidir.

Kitabe 9- Minberin sol tarafında ve merdivenin üst korkuluğundaki yazıt:

Metin:

جدد هذه العمارة المسجد الجامع علي الأمير الأجل الرئيس تاج الشرف

Okunuşu:[352]

[351] M. Zeki ORAL; "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler. Kitabeleri ve Tarihçeleri", Vakıflar Dergisi, C. V, Ankara, 1962. s. 36.

[352] M. Zeki ORAL; "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", Vakıflar Dergisi, C. V, Ankara, 1962, s. 36.

"Cededе hazeel imadeti el mescide el camiul alel emir, el'ecel er-reis tacü'ş- şeref"[353].

Çevirisi: Bu yazıtın çevirisi daha sonradan gelecek olan 10-11. Yazıtlar ile bütünlük arz ettiğinden beraberce çevirisi yapılmıştır.

Kitabe 10. Minberin sol tarafında merdivenin alt korkuluğundaki yazıt:

Metin:

[354] جمال السادة فخر العالم معين المجاهدين أبو عزيز

Okunuşu:

"Cemal el sadetü fahrül-alem muin el mücahidin ebu A'ziz"

Çevirisi: Bu yanıtın anlam bütünlüğü içerisinde 9 ve 11. Yazıtlar ile birlikte çevirisi yapılacaktır.

Kitabe 11- Minberin yanı ile şerefe altının birleştiği bordürde yukardan aşağıya doğru olan yazıt:

Metin:

بن أمير كيا العلوي القزويني ادام الله توفيقه وطال في العز الدايم بمقام وادام إلي المعالي

Okunuşu:

"Bin emir Kiya el Ali el Kazvini ademe'llahu tavfikahu ve tale fi el- azzid-daim bi makami ve edame illa el- meali"

Çevirisi: Bu yazıtın çevirisi 9. ve 10. Yazıtlar ile birleştirilerek yapılmıştır. "Bu camiin Kazvinli alevi (Hz. Ali mensuplarından) Emir Kiya oğlu Büyük Emir, Başkan, dinin şerefi ve tacı, sâdatın yücesi, büyüklerin iftihar ettiği,

---

[353] M. Beşir Aşan; " Harput Ulu Camii Minberi", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. I, S. 2, Elazığ, 1987, s. 34.

[354] Zafer BAYBURTLUOĞLU; "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları", Atatürk Üniversitesi Yayını, Erzurum, 1993, s. 73.

[355] M. Beşir Aşan; " Harput Ulu Camii Minberi", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. I, S. 2, Elazığ, 1987, s. 34.

mücahitlerin istinatgahı vefa babası (çok ufak) azizi- Allah tevfikini devamlı eylesin izzet ve ikbalinde yüksek, mevkide baki kılsın, tecdid etti".[356]

Kitabe 12- Minberin süpürgelik kısmında şu yazıt vardır.

Metin:

[357] عمل أبو سعيد بن إسماعيل الالقزويني غفر الله له وأبويه

Okunuşu:

"Amele ebu Said bin İsmail el Kazvini gaferallahu lehu ve ebeveyhi"

Çevirisi:

"Kazvinli İsmailoğlu Ebu Said- Allah onu, anası ve babasını esirgesin yapti".[358]

Kitabe 13- Minberin sağ tarafi üst kokuluğundaki yazıt.

Metin:

[359] في أيام الأمير

Okunuşu:

"Fi eyyam el-emir el- isfehesalar el- celal şahabü'd-din zinetü'l İslam feyyadü'd-devle"

Çevirisi: Anlamsal bütünlüğü nedeniyle bu yazıtın 14 ve 15 yazıtlar ile birlikte çevirisi yapıldı.

Kitabe 14- Minberin sağ tarafında korkuluğun alt kısmındaki yazıt:

Metin:

[360] عباء الملة نظير الأمير سيف الملوك حسام الدين هذبر

---

[356] M. Zeki ORAL; "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", Vakıflar Dergisi, C. V, Ankara, 1962, s. 36.

[357] M. Zeki ORAL; "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", Vakıflar Dergisi, C. V, Ankara, 1962, s. 36.

[358] Zafer BAYBURTLUOĞLU; "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları", Atatürk Üniversitesi Yayını, Erzurum, 1993, s. 73.

[359] M. Zeki ORAL; "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", Vakıflar Dergisi,C.V, Ankara, 1962, s. 36.

Okunuşu:

"Ebau el – millete nazirül-emir Seyfül-mülük Hüsameddin Hazber"

Çevirisi: Bu yazıtın çevirisi anlam bütünlüğü nedeniyle 13. ve14. Yazıtları ile birlikte yapılacaktır.

Kitabe 15- Minberin sağ yan tarafi ile şerefe altının birleştiği bordürde aşağıdan yukarıya doğru olan yazıt:

Metin:

361

جمال الأمير قتلوغ بك بن سعيد بن وكيا علي بن جبوق نبى الأمير المؤمنين حرس الله مجده وخلد ملكه

Okunuşu:

"Cemal el emir Kutluğ bek bin Said bin ve Kiya Ali bin Çubuk nebiyü'l-Emir el mü'minin heres Allahu mecdehu ve hallede mülkehu".

Çevirisi: Bu yazıtın çevirisi 13. ve 14. Yazıtlar ile birlikte yapılmıştır[362].

"Büyük Emir, Yüce Kumandan, Dinin Şahabı, İslam'ın Ziyneti, devletin feyyazı, milletin kıymeti, hükümdarın yardımcısı, padişahların ve dinin kılıacı arslan ve emirlerin sevgilisi ve müminler Bey'inin oğulları Sa'düd-din oğlu Kutluğ Bey ve Çubuk oğlu Kiya Ali günlerinde (yapıldı) Allah onların şan ve şerefini muhafaza buyursun. Memleketlerini ebedi kılsın",[363] denmektedir.

Kitabe 16- Minberin süpürgelik kısmında ise şu (Sure 40, Ayet 18) vazıt vardır:

الملك الله الواحد القهار الله

وبنى عمد هو المسجد حاجى مصطفى بن حاجى حداويردى ابن حاجى محمود ابن مصطفى رجب شريف فى سنة ثلاث و سبعين وسبع مائة 362

[360] M. Zeki ORAL; "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", Vakıflar Dergisi, C.V, Ankara, 1962, s. 36.

[361] M. Zeki ORAL; "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri, Vakıflar Dergisi, Ankara, 1962, C. V.s. 36.

[362] M. Beşir Aşan; " Harput Ulu Camii Minberi". Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. I. S. 2, Elazığ, 1987, s. 34.

[363] M. Zeki ORAL; "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", Vakıflar Dergisi, C.V, Ankara, 1962, s. 37.

[364] M. Beşir AŞAN; "Harput Ulu Camii Minberi", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. I, S. 2,Elazığ, 1987, s. 35.

Okunuşu:

"El Mülküllah el vahidü'l kahhar Allah"

Çevirisi:

"O gün onlar (kabirlerinden) meydana çıkarlar. Onların hiçbir şeyi Allah'a gizli kalmaz (Allah onlara sorar ve cevabını verir): Bu gün hükümdarlık kimindir? Kahhar olan tek Allah'ındır"[365]

Bu yazıtta ayetin yarısı alınmıştır. Anlamı bozulmaması için biz ayetin tamamının mealini buraya aldık. Minberde yazılı olan ayet kısmı anlamı itibariyle mealin hangi bölümünü içerdiği anlaşılmaktadır.

Tarihçe: Harput Ulu Camii'nin tarihi tartışmalıdır. Genelde XII. yy. olarak belirtilmiştir. Tarihlemede Ulu Cami avlusunda bulunan kitabeden hareket edilmektedir. Kufi ile yazılı olan kitabe üzerinde birçok değişiklikler ileri sürülmesine rağmen, kitabe 1144-1167'de hakimiyeti bilinen Artukoğulları'ndan Fahreddin Karaarslan'ın devrindendir. Kitabenin başlangıcındaki "biinşaiye" kelimesinin tartışmalı olması da ayrı bir durumdur. M. Zeki Oral'ın kitabeyi okuyuşuna göre; bu 541 H. 1146 M. yılında yazılmış olan ve bir takım vergilerin kaldırılması ile ilgili Karaarslan'ın fermanıdır[366]. Nureddin Ardıçoğlu makalesinde Kitabeyi neşretmiş ve yapıyı Artukoğulları dönemine 1156-57 M. tarihine[367]bağlamıştır. Dr. Max Van Berchem'de yine yapı hakkında bilgiler verdikten sonra kitabenin inşa kitabesi olduğunu[368] vurgulamış ve 1156 tarihini kabul etmiştir. Albert Gabriel de yine yapıda gördüğü bu kitabeyi inşa kitabesi olarak kabul etmiş ve eseri Artukoğulları dönemine Fahreddin Karaarslan zamanına[369]tarihlendirmiştir. Ara Altun ise ilk yapımın karışık haremiyet devrinde yapıldığını, Artuoğlu devrinde ise esaslı bir onarım gördüğünü böylece günümüze geldiğini [370]belirtmektedir. İlhan Akçay hususi makalesinde Ulu Camiinin

---

[365] Kur'an-ı Kerim; Mü'min Suresi. 16. Ayetin Meali.
[366] M. Zeki ORAL; " Harput Ulu Camii Duvarındaki Vergi Kitabesi". XI Türk Tarih Kongresi. Ankara. 1961. s. 141-145.
[367] Nurreddin ARDIÇOĞLU: Harput Artukoğulları'na Ait Kitabeler". Türkiyat Mecmuası. C. VI. İstanbul. 1964. s. 41-44.
[368] Max Van BERCHEM; Arabiche Inschriften Aus Armenia Und Diyarbekr. Berlin. 1907. s. 142.
[369] Albert GABRIEL; Voyages Archeologic Es Dans La Turquie Oriantale. Paris. 1940. s. 142.
[370] Ara ALTUN; "Harput Ulu Camiinin Durumu". İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı. S. 5, İstanbul. 1973. s. 79-95.

Çubukoğulları döneminde inşa dildiğini [371]belirtmektedir. Oktay Aslanapa, 1156-57 tarihini kabul etmektedir.[372] Muhammed Beşir Aşan, yapıyı kitabenin inşa kitabesi olmaması ve minberde geçen "Çubuk" ibarelerine dayanarak Çubukoğulları dönemi eseri olarak görmektedir. Aynı araştırmacı, Melikşah döneminde Anadolu'daki Türk beylerine ahşap minberler gönderilmesi tarihi kayıtlarla sabitir diyerek, Harput ve yöresinin Çubukoğulları'na Melikşah tarafından verilmesinin bir sembolü olarak Melikşah devrinde Anadolu'ya gönderilen minberlerden birinin de bu minber olabileceğini [373]düşünmektedir.

Sonuç olarak Harput Ulu Camii, Harput'un 1087 yıllarında Çubukoğulları egemenliğine girdiği dönemde inşa edilmiş olmalıdır. Bu yapıtın yanı sıra 45 yıl öncesine kadar varlığını devam ettiren Kale Camii sütunundaki "Çubuk" ibaresi Çubukoğulları'nın Harput'ta imar faaliyetleri gösterdiğini açıklamaktadır. Yalnız eser Artukoğulları döneminde büyük çaplı bir onarım ile 1146-1176 yılları arasında Fahreddin Karaarslan'ın hükümdar olduğu dönemde şeklini değiştirmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindeki 200'nolu kütüğün 518 sıra numarasında "Nezareti evkafi humayuna mülhak evkaftan Harput'a vaki Camii Kebir vakfi" diye kayıtlıdır. 1100 H. (1688-89 M.) yılından zamanımıza kadar gelen tevcih muzmelelerinin tedavülü kayıtlı[374] ise de vakfiyesine ait hiçbir ip ucu bulunmamaktadır. Camiinin minberi Büyük Selçuklu dönemine ait olmalıdır. Genel sülüeti ile yapı XII.yy ortalarına yada bir iki yıl önce Artukoğulları döneminde Fahreddin Karaarslan zamanında onarımla inşa edilmiş olmalıdır. Minarenin bir kısmı, batı duvarı ve kapı XVI-XVII. yüzyılda, tavanı XVIII. yüzyıl sonu ve şimdiki duvarları ve üst pencereleri ise XIX. asır ortalarında yapılan onarım ve tamiratlarla[375]günümüze gelmiştir. 1964-70 ve 1997-98 yıllarında son olarak onarılan cami, günümüzde ibadete açıktır.

Ayrıca camiinin vakfiye kayıtlarına şöyle deyinebiliriz:

III. Murat Devri, 998 H. 1590M. yıllarına ait Evkaf-ı Camii Azam:

[371] İlhan AKÇAY; "Harput Ulu Camii", Yeni Fırat Dergisi, S. 27, Ankara, 1966, s. 15-22.
[372] Oktay ASLANAPA; Türk Sanatı, İstanbul, 1989, s. 106.
[373] M. Beşir Aşan; "Osmanlı Öncesi Harput ve Yöresinde Türk İskanının Tarihi Gelişimi", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s. 57.
[374] Başvekalet Arşivi Topu Defteri, s. 189.
[375] İlhan AKÇAY; "Harput Ulu Camii", Yeni Fırat Dergisi, S. 27, Elazığ, 1996, s. 29.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

"Malikane-i mezria'i Muzafferiye mea'icare bağat 495 ve bervech-i maktu 1800, Dükkan ve arsa 1440 yekun 3735 akçe geliri vardır ve günde hitabet için 3, imamet için 2,5, Müezzin için 1,5, Reşat içinse 1 akçe sarfedilirdi"[376].

Bundan başka 1127 H 1715 M. yılında mütevelliliği[377]ve 1143 H. 1730/31 M. yılında vaiz ve Loğ-keşişliği[378] 1145 H. 1732/33 M. yılında Cüzhan ve Aşirhanlığı[379] 1214 H.1799/800 M. yılında Müezzinliği[380], 1219H.1804/805 M.yılında Hatipliği[381]hakkında ayrı ayrı vesikalar tesbit edilmiştir ki, bunlar çok uzun olduğundan tam olarak buraya alınmamışlardır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Harput Ulu Camii planı incelenince, tam dikdörtgen arzetmediği anlaşılır(Çizim:4). Devrinin bir özelliği de simetrik görünüşün, teferruatta farklar arzetmesidir. Cami ölçüleri de bu sebeple epeyce farklı olup, tamamen birbirine uygun değildir. Devrinde serbestçe çalışan duvarcı ustalarının da bu işte rolleri olsa gerektir. Harput Kurşunlu Camii'nde bulunan Ulu Cami ye ait olduğu kesin olan minberin sol kanadındaki kitabesinden, Camiinin yanında bir "medrese" bulunduğu anlaşılır. Ancak araştırmacıların çoğu, geç dönemde yapının bir bölümünün medrese olarak kullanıldığını belirtmekle yetinirler[382].

30,75 x 40,80 m. ölçülerinde kuzey güney doğrultusunda dikdörtgen planlı yapı; enlemesine yöneliş gösteren çok destekli, mihrap önü tek kubbeli ve iç avlulu tipte inşa edilmiştir. Doğu ve batı cephelerinde bulunan kemerli birer kapıyla yapıya girilir. Batı kapısı sivri kemerle, simetriğinde olmayan kuzeyindeki Doğu kapı ise yuvarlak kemerle, kuşatılmıştır. Doğu kapının karşısına denk gelen yerde yani batı cephede minare kaidesini oluşturan sivri kemerli niş yer alır. Batı cephesindeki kapısı XVII. yüzyıl özellikleri göstermekle birlikte, özgününde yerinde bir kapı olup olmadığını biz bugün bilememekteyiz. Kuzey cephesi sağır olan yapının Doğu cephesinde eksenin güneyinde üst seviyede dört dikdörtgen

---

376 Başvekalet Arşivi Topu Defteri, s. 189.
377 Başvekalet Arşivi, Evkaf Cevdet Tasnifi. N. 32302.
378 Başvekalet Arşivi, Evkaf Cevdet Tasnifi, N. 21731/21732.
379 Başvekalet Arşivi, Evkaf Cevdet Tasnifi, N. 33015.
380 Başvekalet Arşivi, Evkaf Cevdet Tasnifi, N. 12729.
381 Başvekalet Arşivi, Evkaf Cevdet Tasnifi, N. 4480.
382 Aymur DURUKAN; "Harput Ulu Camiinin Düşündürdükleri". Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s. 314.

pencere, güney cephesinde eksende mihrabı destekleyen yarım yuvarlak payanda ile, doğusunda bir, batısında iki dikdörtgen pencere; batı cephesinde eksenin kuzeyinde sivri kemerli niş, güneyinde alt seviyede iki ve üstte üç dikdörtgen pencere bulunur(Çizim:4).

İç mekanın kuzeyinde 8,00 x 12,65 m. ölçülerindeki kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı açık avlu yer almaktadır. Avlu üç yönden payelere sivri kemer atılımıyla biçimlenmiş çift sıralı revaklarla kuşatılmıştır. Avlunun doğu ve batısında, ekseden kuzeye kaydırılmış dikdörtgen planlı eyvan görüntüsü verilen mekanlar bulunmaktadır. Doğudaki dış revak kuzey duvara kadar devam ettirilmiştir. Batıdaki iç revak ise, kuzeyde yer alan minare kaidesi dolayısıyla kesintiye uğramıştır. Revakların örtü sistemi sivri tanozdur. Avlu, güneyde, iki yandakiler L, diğerleri dikdörtgen kesitli payelere oturan profilli sivri kemerlerle asıl ibadet mekanına geçit veren son cemaat yerine açılır. Avlunun kuzeyinde bulunan ayak üzerinde ve iki kemer arasında on bir satırlık kufi yazılı mermer vergi kitabesi yer alır[383].

İbadet mekanı mihraba paralel iki sahından oluşur. Sahınları oluşturan ortadaki ayak dizilişi sivri kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Mihrap önündeki sahnın ortasında mihrabönü kubbesi bulunur. Bu bölümün kuzeyindeki birimin örtüsü aynalı haç tanozdur. Bunların doğu ve batısında devam eden sahınların örtüleri sivri beşik tonozdur. Mihrabönü kubbesi, ikisi duvar payesi, ikiside"T" şeklinde olan ayaklarla taşınır. Böylelikle mihrap önünün vurgulanmaya çalışıldığı görülür(Çizim:4).

Yapının önceleri geniş bir çevre duvarı içine alınmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu çevre duvarına ait XIX. yüzyıl sonundan kalma basık kemerli bir giriş bugün halen varlığını devam ettirmektedir[384].

Caminin beden duvarları alt hizada kesmetaş sonra karışık moloztaş duvar örgüsüyle dikkati çeker. Mihrap yönünde küçük bir destek çıkıntısı, doğu ve batı yönlerinde de mekanın üst seviyesinde yer alan ve belirsiz motifler olarak seçilen

---

[383] Ömür BAKİRER; "Harput Ulu Camii Minaresi", Bedrettin Cömert'e Armağan, Ankara, 1980, s. 124.

[384] Ara ALTUN; "Harput Ulu Camii'nin Durumu", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı, S. 5. İstanbul, 1973, s. 79.

çok dar mazgal pencereler yer alır. Bu yeknesaklığı doğu ve batıda birer kapı bozar. Bunlardan batıdaki yüksek dikdörtgen bir çerçeve biçiminde ve kesme taştan meydana getirilmiştir. Hafif sivri kemerin içinde basık kemerli kapı yer alır. Son yıllarda düzgün şekilde onarılmıştır. Bunun hemen kuzeyinde, yapının bünyesi içinden çıkan kalın ve eğri minaresinin önünde son onarımlarda farklı bir durum ortaya çıkmıştır(Resim:20). Burada eskiden A. Gabriel'i şaşırtan ve minare girişini buradan göstermesine sebep olan bir kapı biriminin olduğu varsayılmıştır[385]. Onarımlar sırasındaki raspa çalışmaları burada kapı yüksekliğinde tuğla örgülü bir kemeri ortaya çıkarmıştır(Resim:21). Bu kemerli büyük nişin durumu anlaşılamamış olmakla birlikte, kemer biçiminde bir açıklığın buradaki varlığı ilk bakışta bir kapı açıklığını akla getirmektedir. Açıkçası onarılmış şekliyle bu kemerin durumu, buradaki minare girişinin kapatıldığını(Resim:22), şimdiki minare kaidesine kuzeyden giriş verildiğini göstermektedir [386].

Yapının doğu kapısı da aynı taş düzeni gösteren sivriye yakın bir kemer ve iki yuvarlak sütunce ile, bunun dış kademesinde yer alan dikdörtgen çerçeveden meydana gelmektedir(Resim:19). Doğu kapısı, batıdaki tuğla kemerin tam karşısında yer almaktadır. Yapının içinden çıkan minarenin kaidesini meydana getiren ve etrafında merdivenler dolaşan kesme taş kütle ise içte açıkça görülebileceği gibi kemer ve paye düzenini zorlamakta ve kesmekte ki bu görünüşüyle minareye çıkışı sağlayan yolun sonradan yapıldığı fikrine, kuvvet kazandırmaktadır[387]. Özellikle merdivenler mimari zorlamayı açıkça gösterir durumdadır. Ancak içerden görülebileceği gibi, kesme taş kısımdan sonra tuğla örgünün köşelerde pilasterler yapacak şekilde başladığını ve tonazla kesildiğini görerek, belki de, minarenin yapının en eski bölümü olduğunu ve çubuk yivli gövde kısımıyla, çok erken tarihe indiğini düşünmek daha doğru olacaktır. Yapıda, dam üzerindeki minarenin gövdesi ile altta bulunan kaide birbirini tutmamaktadır. Minarede de ikisi erken biri geç devir onarım ve yapım tarzı farklılığı gözükmektedir(Resim:30).

---

[385] Albert GABRIEL; Voyages Archeologic Es Dans La Turquie Oriantale, Paris, 1940, s. 190.
[386] Ömer BAKIRER; "Anadolu'da XIII, Yüzyıl Tuğla Minarelerinin Konumu, Şekil Malzeme ve Tezyinat Özellikleri", Vakıflar Dergisi IX, Ankara, 1971, s. 337.
[387] Ara ALTUN; Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi, İstanbul, 1978, s. 28.

Bu ara bölümden sonra, ana mekan olarak nitelendirilebilecek mihrap duvarına paralel iki sahından meydana gelen enine düzenlenmiş dikdörtgen bölüme geçilmektedir(Resim:26). Mekanı enine kemerlerle ikiye bölen iki duvar payesiyle altı orta payeden ortadaki ikisi güneye uzantıları da olan köşe payeleridir. Bunlardan güney duvarına atılmış iki kemer arasında da tuğladan mihrapönü kubbesi yer alır. Bu bölümün tuğla kemeriyle, avludaki tuğla kemerler arasında açık teknik farkı görülür[389].

Boydan boya enine beşik tonozun mihrapönü kubbesiyle kesilmiş olduğu sahnın kuzeyindeki sahın da boydan boya beşik torozla örtülü bulunmaktadır. Mihrabönü kubbesinin tam arkasında tuğlalar aynalı tonoz şeklinde dizilmiş olarak görülmektedir(Resim:27). Farklı örtü sisteminin arka arkaya tekrarlanmış olması iki yüzyıl sonraki mekan gelişmesinde karşılaşılan bir özellik olarak, burada uygulanması belirtilmeğe değer[390].

Harput Ulu Camii'nin cephelerinin alt bölümleri kesmetaş, geri kalan kısımları moloz taşlarla örülmüştür(Resim:18). Kapılar kesmetaş kaplamadır. İç avludaki payelerde, onarımlarda kesme taşlarla kaplanmıştır. Kemerlerin üst seviyesine kadar kaydırmalı teknikte tuğla, üstte ise moloztaş kullanılmıştır. Bugün tümüyle sıvanmış ürtü sisteminin malzemesi tuğladır. İbadet mekanının payeleri de sıvanmış haldedir. İbadet mekanındaki kesmetaş kaplaması altında, dolgu malzemesinin tuğla olduğu, daha önce yıkık olan üst bölümünden anlaşılmaktadır. Son cemaat yeri olarak değerlendirdiğimiz iç avulunan güneyindeki ilk bölüm ve ibadet mekanının duvarları tümüyle sıvalıdır(Resim:35). Son cemaat yerindeki mihrap alçıdandır. Minare kaidesinde taş ve tuğla almaşık teknikte uygulanmıştır. Minare gövdesi ise yatay-dikey ve eğik istifte tuğlalarla biçimlenmiştir(Resim:30). Minarenin peteği ters-düz dizim tekniğinde, tuğlayla örülmüştür(Resim:31).

Harput Ulu Camii'nin bu günkü duruma gelişinde hangi basamak ve evrelerden geçtiği konusundaki düşüncemize gelince; üç önemli sorunla karşıkarşıya kalmaktayız. Bunlardan ilki son cemaat yeri, ikincisi avlu

[389] Ara ALTUN; "Harput ulu Camii'nin Durumu", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat tarihi Yıllığı, S. 5, İstanbul, 1973, s. 82.

revaklarının düzeni üçüncüsü ise minarenin konumudur. Son cemaat yerinin ibadet mekanı ile ortak duvarlarının günümüzde sıvalı olmakla birlikte kısa bir süre öncesine kadar görülebilen malzeme-teknik özellikleri[391] ve yapının diğer duvarlarına oranla daha ince olması, sonradan yapıldığını düşündürmektedir[392]. Ayrıca son cemaat yeri, ibadet mekanındaki iki sahandan 0.50 m. daha uzundur. Nitekim onarımlar sonucunda özgün niteliklerini büyük ölçüde yitirmiş olmakla birlikte, güney duvarındaki mihrapta da biçim ve süsleme olarak kanımızca erken dönem özellikleri görülmez. Ancak mihrabın alçı malzemesi ve genel anlamda çerçevesi Artukoğulları mimari gelenekleri ile açıklanmalıdır. Kapının batısındaki mihrap nişinin simetriğinin doğuda bulunmayışı da düşündürücüdür. Bu nedenle, özgününde ibadet mekanın üçüncü sahnını oluşturduğunu düşündüğümüz bu bölüm, daha geç bir dönemde desteklere atılmış kemerleri doldurularak duvara dönüştürülmüş olmalıdır. Böylece son cemaat yeri olarak değerlendirilmiş olmalıdır. İşte bu erken dönem yapıtı Çubukoğlulları döneminden (1087-1115) olmalıdır(Çizim:3).

Araştırmacı A. Durukan, Çubukoğulları dönemine verdiği, Ulu cami ilk evresi için, restitüsyon denemesi yapmıştır. Buna göre; yapının önünde doğu ve batı yönde revaklı açık avlusu bulunan mihraba paralel üç sahınlı cami planı oluşturulmuştur. Düzgün dikdörtgen bir alana oturtulan yapı girişi kuzey cephede ve ortada yer almaktadır. Minare ise kuzeybatı köşede bulunmakta ve minareye giriş batıdan sağlanmaktadır[393](Çizim:3).

Doğu ve batı revaklar, kuzeydeki birimler gibi boyutları açısından uyumlu değildir. Doğu ve batı revakların ilk bölümlerinin genişlikleri arasında 0.20 m. fark olmasına karşın, ikinci birimleri ile arasındaki fark yaklaşık 0.80 m.'dir. kuzeydeki birimlerin genişlikleri arasındaki fark ise yaklaşık 0.26 m. dir. Ayrıca avluda paye boyutları yaklaşık aynı olmasına karşın, kemer açıklıkları 0.90 m.'ye varan bir farklılık gösterir.

---

[390] Aynur DURUKAN; "Harput Ulu Camii'nin Düşündürdükleri", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s. 314.
[391] Ara, ALTUN; Anadoluda Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi, İstanbul, 1978, s. 35-37.
[392] Aynur DURUKAN; "Harput Ulu Camii'nin Düşündürdükleri", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s. 316.
[393] Aynur DURUKAN; "Harput Ulu Camii'nin Düşündürdükleri", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s. 317.

düşürmektedir. Yalnız muhtemeldir ki yapının genişletilmesi ve avlu revaklarının çift sıralı hale dönüştürülmesinden sonra bu kapılar açılmış olmalıdır. Bu cephede özgününde yalnızca üst seviyede küçük pencereler bulunduğu kanısındayız. Güney cephede ise günümüzdeki gibi asimetrik üç değil, simetrik iki büyük boyutlu pencere bulunduğu kanısını taşımaktayız. Yapının özgün kapısı muhtemelen kuzey cephesi ekseninde yer almaktaydı. Artuklu dönemi eserlerinde bu durum söz konusu değildir.

Son cemaat yeri duvarının sonradan yapıldığını düşündüğümüz için burada bulunan alçı mihrapta sonradan eklenmiş olmalıdır. Yapının örtü sisteminde önemli bir değişiklik yapılmadığı düşüncesini taşımaktayız. Camii'nin çeşitli dönemlerde ve özellikle yüzyılımızda geçirmiş olduğu çeşitli bilimsel olmayan onarımlar, yapının özgün özelliklerini büyük ölçüde ortadan kaldırdığından bütün bu düşüncelerimiz mimari verilerle tam olarak desteklenmediğinden varsayım olarak kalmaktadır.

Taç Kapılar: Cami dış kapıları devrine ait değildir. Artukoğlu mimari eserlerinde görülen kapı veya Selçuklu tipi kapıları ile bağdaşmamaktadırlar. Kuzey cephede yer alan ana giriş kapısı, klasik Osmanlı kapı tiplerinin tipik örneğidir. Görünüşüyle XVII yy. mimarisini andırmaktadır[395]. Batı giriş kapısı, en dışta 4.50 X 2.50 m. ölçülerinde dikdörtgen bir çerçeve ile sınırlandırılmıştır. Bu çerçevenin kenarından başlayan ve kapının üç yanını dolaşan iki sıra halindeki bordürler bezemesiz olarak yapılmıştır. Daha içte ise sivri kemerli alınlık yer almaktadır. Bu alınlık ve oluşturulan kitabelik kısımları da, bordürlerde olduğu gibi, bezemesizdir. Basık kemerli açıklığı da yine sade yapımıyla tamamen onarım izlerini yansıtmaktadır. Orjinalinde Artuklu mimari eserlerinde gördüğümüz sanatsal bir kapısının varlığı kaçınılmazdır. Bu denli büyük boyutlarla inşa edilmiş olan Harput Ulu camii girişinin anıtsal olması gerekmektedir. Günümüzde beden duvarlarının moloztaş dokusuyla tamamen farklılık arzeden kapının beyaz kesmetaş malzemesi uyuşmazlığın delili niteliğinde gözler önünde durmaktadır(Resim:21).

[395] İlhan AKÇAY; "Harput Ulu Camii" Yeni Fırat Dergisi, S. 27, Ankara, 1966, s. 16.

Doğu cephede, kuzeye yakın köşede yer alan doğu giriş kapısı da küçük boyutlarıyla batı giriş kapısının bir kopyası şeklindedir. Gerek malzeme ve gerekse bu malzemenin mimariye uygulanması ile, tamamen batı giriş kapı formu burada da görülmektedir. Bilimsel olmayan onarımların orijinal dokuyu yansıtamamasının çarpıcı bir örneğinide Ulu Caminin doğu kapısında müşahade etmekteyiz(Resim:19).

Mihrap Önü Kubbesi: Derin bir form içeren kubbe, sivri kemerler üzerinde yükselir. Duvar payeleri moloztaşla yapılmıştır. Üstünde yükselen kemer ve dolguları tuğladandar. Üstte iki sıra kesmetaş bu kısmın yeknesaklığını giderir. Köşelerinden kubbeye, arkaik mukarnaslardan sayabilieceğimiz kirpi mukarnasla geçilir. Mihrapönü kubbesinin, vaktiyle çini ile kaplı olduğunu belirten izler bulunur[396].

Mihrap: Mihraba paralel sahınlarla düzenlenmiş olan caminin güney duvarı ortasında, mihrabönü kubbesi altında bulunmaktadır. Mihrabın dışta denk geldiği çıkıntı 1968 yılında yapılan onarım esnasında inşa edilmiştir[397]. Bu çıkıntının orjinalinde olup olmadığı anlaşılamamıştır.

Mihrap çerçevesi duvar seviyesinden taşıntı yapmaz. 2.55m. yükseklikte, 2.13m. genişlikteki çerçeveyi, genişlikleri aynı, silmeleri farklı iki bordür dolaşır. Bu çerçevenin en üstünde günümüzde olmamakla beraber üst kısımdaki dökülen taşların izlerinden hareketle 0.40m. yüksekliktetek parçalı bir tepelik kısmının yer aldığı anlaşılmaktadır[398]. Dıştaki bordürün iç kenarında 0.60m. genişlikte iki kenarı derin yivli şerit uzanır. Bunun yüzeyinde alçak kabartma oyulmuş ince şeritlerin kesişmesiile meydana gelen baklava şekilleriüst üste bağlanarak devam eder. Daha içte yer alan iç bükey kavisli bordürde ise, ilk bordürdeki 0.60m. lik kavisli şerit tekrarlanır. İkinci bordür ile kemer arasında tek parçalı köşelik yer almaktadır. Yarım daire şeklindeki mihrap kemeri sütunce başlıkları üzerine oturtulmuştur. Mihrabın yaşmağı 0.55m. yükseklikte, yarım kubbe şeklindedir. Mihrap kemerinin oturduğu silindirik sütuncelerin çoğonluğu nişin köşelerine gömülüdür. Sütunceler üzerine kenar bordürlerdeki baklavalı geçmeler

---

[396] İlhan AKÇAY; "Harput Ulu Camii" Yeni Fırat Dergisi, S 27, Ankara, 1966, s. 16.
[397] Ömür BAKIRER; Onüç ve Ondördüncü Yüzyılda Anadolu Mihrapları, Ankara, 1976, s. 123.
[398] Ömür BAKIRER; Onüç ve Ondördüncü Yüzyılda Anadolu Mihrapları, Ankara, 1976, s. 123.

oyulmuştur. Sütun başlıkları iki kademeli olarak yapılmışlardır. Orjinalinde daha sanatsal olarak yapıldığını düşündüğümüz mihrap, onarımlar neticesinde bozulmuştur(Resim:37).

Son cemaat yerinde bulunan alçı mihrap ise; İbadet mekanının avlya bakan diş duvarında ve girişin batısında yer alır. Niş derinliği duvar kalınlığının içinde kalan mihrabın çerçevesi duvar yüzeyinden bir çıkıntı oluşturmaz. Çerçevenin en dışında 0.27m. yükseklikteki mihrap tepeliği yekparedir. İki sıra halinde mukarnasla süslenen mihrap tepeliği konsol çıkıntısı şeklindedir. En dışta yer alan bordür,2.62m.yükseklikte,1.50m. genişliğinde ve süslemesizdir. Çerçevenin iki kenarındaki düz silmeli bordür de ise, üçlü geometrik geçmeler yer almaktadır. Mihrap köşeliği kenar bordürü ile kavsara ağzı arasında yeralmaktadır. Köşeliğin üst kısımlarına nişin alt kısmındaki dilimli süs motifleri yarım yarım işlenmiştir. İstiridye kabuğu biçiminde bir nişe sahip yarım yuvarlak plan göstermektedir. İstiridye kabuğu biçiminin alt hizasından ters palmetler şeklinde bir sıra saçak sarmaktadır. Sütunceleri olmayan mihrabın bu eksikliği iki küçük silme ile tamamlanmaya çalışılmıştır(Resim:36).

Minber: Üzerindeki tarihi itibariyle 1186 M. yılını taşıyan minber, Anadoludaki çok önemli birkaç minberden birisidir. Üzerindeki usta ve bani kitabelerinden anlaşıldığına göre, Çubukoğulları dönemine (1087-1115) ait ve Melik Şah zamanında Büyük Selçukluların eseri olarak[399] buraya gönderilmiştir. Harput Ulu Camii Minberi abanoz ağacından, oyma rolief tekniği ile –merdiven korkuluklarının bazılarında da şebekeli oyna tekniği- yapılmıştır.

Minberin süslemecilik ve Türk Sanat Tarihi'nde önemli bir yeri vardır. Minberin yan aynalıkları, kapı kanatları, söveleri, korkulukları, Türk yazı ve süslemesinin en güzel harf ve motifleriyle süslenmiştir. Çift kanatlı olan minber kapısı üzerinde süslemeler her iki kanatta bir birini devam ettirir niteliktedir. Her kantta içleri kıvrık dal motifleriyle süslenmiş birer madalyon, bu mudalyonun alt ve üst ucunda iki üçgen motif yer almaktadır. Madalyonun üstünde ve altında birer satırlık nefis yazı örnekleri vardır(Resim:38-39).

---

[399] M. Beşir AŞAN; "Harput Ulu Camii Minberi" Fırat Üniversitesi Sosyal bilimler Dergisi C. I, S. 2, Elazığ, 1987, s. 29.

Minberin gövde kısmında bulunan her iki aynalık da süsleme yönünden birbirinden farklıdır. Minberin doğu tarafındaki aynalıkta dikdörtgenlerin örmeli olarak birbirini kesmesiyle ortada sekiz kollu bir yıldız motifi şekillenmiştir. Aynalık kenarları inci bordürle süslenmiştir(Resim:41). Minberin batı tarafındaki aynalık ise, kenarları yivlenmiş yıldız motifi meydana getiren örme desenlere süslenmiştir. Bu aynalıkların üç tarafında da çiçekli kafi ile yazılmış yazıtlar yer almaktadır(Resim:40).

Şerefe altı panosundaki motifler ise, ikişer altıgen teşkil eden çokgenli görünüşlerdeki geometrik bezemelerdir. Alt panoda, ortada sekiz kollu kenarları birbirine eşit iç içe yıldız motifleri, kenarda birbirini kesen yarım dairelerin ortasında çark motifleri, alt alta iki bitkisel süsleme ile oluşan goncalı motifler, geometrik çapraz çizgileri çevreleyen nebati süsleme motifleri bulunmaktadır. Yine bu bölümde de kufi karakterli yazıtlar süslemeyi tamamlamaktadır(Resim:42).

Merdiven ve şerefe korkuluklarında; korkuluklar üç köşeli sıralar halinde olup, üzeri rozet ve yıldız motifleri ile süslenmiştir. Merdiven korkuluğunun her iki tarafında da çiçekli zemine küfi ile yazılar yazılmıştır(Resim:45).

Harput Ulu Camii minberindeki motiflerin karakterleri, Sanat tarihimiz bakımından önemli özellikler içermektedir. Çünkü sanatkâr, onlarla, ait olduğu toplumun değerlerini; inancı, düşünceyi, örf ve adeti yansıtmaya çalışmıştır. Onları işlerken, mahirane üslubunu en güzel biçimde kullanmıştır. Sanatkarın motifleri seçmede ve işlemede asıl amacı bu olmuştur. Nitekim XVIII. yüzyıla kadar toplumun aynısı olmuş, onunla değerlerini yansıtmıştır. Fevkalâde bir ustalığın Âzami bilgiye ve tecrübeye dayandığı bir gerçektir. Abanoz ağacından yapılan bu minberde de sanatkarın zekasını ve yaşadığı cemiyetin özelliklerini safha safha bizlere okutmaktadır. Türk Sanat Tarihimizde Harput Ulu Camii minberi gibi sayısız eserler vardır. Türk'ün zekasını, hayatını anlayışını en güzel ifade eden şüphesiz ki bu eserlerdir. Türk kültür ve sanat tarihi içeresinde mümtaz bir yeri olan Selçuklu ahşap işçiliğini, kullanılan motifleri ve karakteriyle Harput Ulu Cami Minberi örneğinde bir derece de olsa ifade etmeye çalışmıştır.

Harput Ulu Camii minberi önce Elazığ merkezine sonra Harput Sara Hatun Camii'ne daha sonra ise Harput Kurşunlu Camii'ne götürülmüştür. Bugün halen bu Cami-i Şerif'te bulunmaktadır.

Minare: Cami'nin dıştan en dikkate değer özelliği, Harput'un da alameti olan, minaresidir. Caminin kuzeybatısında yer alan ve duvar içinden yükselen minare, yaklaşık 4 x 4,5m. ölçülerinde kare bir kaideye oturmaktadır. 6m. yüksekliğindeki kaidenin, alt kısmında kesmetaş, üstte ise tuğla kullanılmıştır. Kesme taş blok meander motifli iki tuğla kuşakla süslenmiştir. Köşelerde plaster yaparak başlayan tuğla kısmına caminin tonozları yaslanmaktadır. Duvarlar minareye bitiştirilirken bu süslemenin veya cami duvarına göre daha kaliteli olan minare kaidesinin görülebilmesi için geniş bir kemerle önü açık tutulmuştur[400]. Minareye bu gün cami içinde bir merdivenle çıkılmaktadır. Bu merdiven sonradan yapılmış olup, esas giriş çatı seviyesindeki kapı ile sağlanmış olmalıdır. Kaide ile silindirik gövde arasında onikigen bir geçiş bulunmaktadır. Tek tuğla sıraları ile ayrılan dikdörtgen şeklindeki on iki yüzde, gövde de görülen süslemeler değişik olarak tekrarlanmıştır. Esas dokusu harap olan bu onikigen bölümünde yalnız pabuç değil, daha sonra bölgede yapılan minarelerde olduğu gibi bir alt şerefenin varlığını düşünmek mümkündür[401]. Kalın silindir gövdenin kalan kısmında üç süsleme kuşağı mevcuttur. Kaidedeki gibi, meander motifleriyle sınırlanan alttaki geniş bölümde tuğlaların dik-yatay dizilmesiyle elde edilen düzensiz bir zigzag motifi görülmektedir. Üstteki süsleme kuşaklarında ise, tuğlalardan kesilmiş daireler ve merkezlerden çıkan altıgen yıldızlar bulunmaktadır. Bundan sonra düz tuğla örgüsü ile devam eden gövde, şerefe ile kısaltılmıştır. Minare eğrildikten sonra yapılan ve yatay düzleme paralellik gösteren şerefe, bize gövdenin daha yüksek olduğunu hatırlatmaktadır. Bir dize konsola yaslanan mermer şerefe korkuluğu, süslemesizdir. Düz tuğla örgülü peteğin, çapı gövdeye göre hayli küçük olup, üst kısmı yıkılmıştır. Harput Ulu Camii minaresinin, kalın silindirik gövdesi enine bölünmüştür. Süsleme kuşakları ve çatı seviyesindeki muhtemel

---

[400] Abdusselam ULUÇAM; "Irak Selçukluları Ve Atabekler Döneminden Kalan Tuğla Minareler", Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, C.1, S.1, Van, 1990, s. 19.

[401] Abdusselam ULUÇAM; "Irak Selçukluları Ve Atabekler Döneminden Kalan Tuğla Minareler", Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, C.1, S.1, Van, 1990, s. 19.

birinci şerefesiyle Güney Doğu Anadolu ve Kuzey Irak bölgesinde Selçuklu döneminden kalan tuğla minarelerinin öncüsü durumundadır[402](Resim:30).

Minarenin gövdesi, tuğladan ve tipik Selçuklu yapı tarzına göre inşa edilmiştir. Damdan da minareye giriş kapısı bulunur. Minare XIX. asırda önemli değişiklikler geçirmiştir. Kalın gövdesi eğrilmiş ve takviye olarak eklemeler yapılmıştır. Bu ekleme alttan çokgen bir çerçeve yapmış bulunan harçla karışık molozumsu duvardır ki minareyi bir dereceye kadar korumaktadır. Yapının damını aşan minare gövdesinin alt kısmı ile, üst kısmı da bir birini tutmamaktadır(Resim:31).

Minarenin iki erken ve bir geç devir olmak üzere, üç devrin üslubunu gösterdiği açıkça anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki minare kaidesinde görülen geç devir üslubu ile inşa edilmiş kesme taş işçiliğidir. İkincisi,gövdenin en alt kısmını oluşturan çubuk yivlerdir. Tuğla malzemeli bu kısım, çok az yüksekliğe sahiptir. Üçüncü olarak ta, gövdenin şerefe altına kadar olan diğer yarısında görülen üsluptur. Değişik tuğla işçiliği gösteren ve şakulden kaymış olan bugünkü asıl gövde, altyapıdan daha dardır. Üç kuşak halinde değişik tuğla dizilişiyle sepet örgüsü ve birbirinin içine geçmiş altı kollu yıldızlar meydana getirilmiştir.(Resim:32).

Şerefe korkuluğu düz bir kademe üzerinde levhalar halinde masif görünüşe sahiptir. Her iki yerinde de Harput Alacalı Camii minare şerefesinde benzerine rastlanan biçimde palet şeklini andıran ayaklar vardır. Şerefeden yukarısı ise alt yapı ile büsbütün uyumsuz olarak dar ve silindirik bir tuğla örgüsü gösterir. Ahşap üzerine çinko kaplama külah onarılmıştır(Resim:31).

Harput Ulu Camii minaresi bu görünüşü ile; Siirt Ulu Camii (1170). Konya Alaaddin Camii (1156), Erzurum Kale Mescidi Minaresi- Saat Kulesi (1179) minareleri ile benzerlik içermektedir. Evliya Çelebi'nin görerek yüksekliğini beğendiği[403] minare, bugün kısa bir bölümü ile eğri olarak, Piza kulesini hatırlatır durumda günümüze gelmiştir.

---

[402] Abdusselam ULUÇAM; "Irak Selçukluları Ve Atabekler Döneminden Kalan Tuğla Minareler", Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, C.1, S.1, Van, 1990, s. 20.
[403] Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Çev: Z. Danışman), C. 5, İstanbul, 1970, s. 105.

Harput Ulu Cami gerek yapım tarihi ve gerekse malzeme-üslup açısından üzerinde yapılan tartışmalarıyla, Büyük Selçuklu Camii Mimarisinin Anadolu'ya yansımış şekliyle dikkat çekmektedir. Zavvare Mescid-ı Cuma Camii'yle olan benzerliği[404] gözlerden kaçmamaktadır. Ayrıca iç mekana yerleştirilen avlunun giderek küçültülmesinde bir basamak teşkil ederek Sanat Tarihinde gelişim evrelerini açıklaması yönüyle son derece önemlidir. Anadolu'lu olma özelliğiyle birçok değişiklikleri üzerinde bulunduran camii, dönem eserlerinden en çok Van Ulu Camii (XII.yy) ile benzeşmektedir[405]. Ancak Van Ulu Camii'nin tamamen yok oluşu nedeniyle bunu tartışamamaktayız. Diyarbakır Ulu Camii (1091-1118) avlulu ve mihrabönü kubbeli olmasına rağmen devirler boyunca değiştirildiğinden, fazla bir benzerlik arz etmez. Ani'deki eserlerin ise kendilerine özgü bir ekolü teşkil ettiği kabul edilmektedir. Erzurum, İspir Camiileri (XII. yy, 1179) ise, kısmen tip, kısmende zamanın tesiriyle başkalık göstermektedir. Konya Alaaddin (1156), Konya İplikçi (1156) Cami'leriyle de kısmen benzemesine rağmen, tam bir benzerlik arz etmemesi, Harput Ulu Camii'nin özgün bir yer ve üsluba aidiyetini göstermektedir. Mardin Ulu Camii (1176)nde avlu sıcak memleketlere has genişlik kazandığı gibi, kubbesinin de yivlenmiş oluşu bölgenin tesirini gösterir. Mihrabönü kubbesinin varlığı bu dönem eserlerindeki geleneği devam ettirir niteliktedir. Geniş avlulu ve Artukoğulları'nın zirve eseri olan, Kızıltepe-Dunaysır Ulu Camii (1204 M.)'nden Kayseri'deki 1238 tarihli Huand Hatun Külliye Camii(1238)'deki, açık ve özetlenmiş avlu, Harput Ulu Camii'nde sembolik anlamda kullanılmış gibidir.

Sanat Tarihi literatüründe isminden zirve eserlerden birisi olarak sürekli bahsedilecek olan Harput Ulu Camii, restitüsyon ve rökonktriksiyonlara ihtiyaç duymaktadır. Bu detaylı çalışmalar neticesinde daha bilimsel ve bilinçli onarımlar yapılabilecektir. Maalesef onarımlar bugüne dek yapının kimliğini epeyce bozmuştur. Bugün ibadete açık ve yalnızca asıl ibadet mekanı camii olarak kullanılmaktadır.

Harput Ulu Camii Elazığ ile müzesi adına; 22 Ekim 1981 tarihinde Farhan Memişoğlu, Adnan Erkuş ve İ. Hakkı Bayoğlu tarafından, 14 pafta, 436 parsel ve

---

[404] Oktay ASLANAPA; Türk Sanatı, İstanbul, 1989, s. 64.
[405] İlhan AKÇAY; "Harput Ulu Camii" Yeni Fırat Dergisi, S. 27, Ankara, 1966, s. 29.

1089 30/5 teftiş numaraları ile Artuklu devri eseri olarak tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır[406].

[406] Elazığ İl Müzesi Tescil Fişleri

KATALOG NO: 3

2. HARPUT/ALACALI CAMİİ

Çizim No: 8

Resim No: 46-52

Yeri:Harput Ağa Mahallesinde, Kayabaşından-Belek Gazi Anıtı ve Parkından, Kargacık'a giden yol üzerinde inşa edilmiştir(Çizim:1). Yanında bir medrese, bir çeşme ile birlikte küçük ölçülerde bir külliye ihtiva etmekte ise de, bugün yalnızca cami ayakta kalabilmiştir.

Yaptıran: Eski bir kayda(?) dayanarak, İshak Sunguroğlu, Artukoğluları zamanına tarihler. Artukoğulları'ndan Harput kolunun son hükümdarlarından Nureddin Ebul Fadıl Artuk Şah'ın babası olan aynı zamanda Paris'teki Blacas kolleksiyonundaki Bronz aynada adı geçen Hızır zamanında ve takribi olarak (600 H. 1202-1024 M.) tarihlerinde yapılmıştır[407]. Ara Altun'da eserinde bu kaydı aynen belirtmektedir[408]. Elimizde Alacalı Camii banisinin "Hızır" yada "Hıdır" olduğunu belgeleyecek herhangi bir belge bulunmamaktadır. Bu nedenle her iki araştırmacının da vermiş oldukları bilgiyi ihtiyatla karşılamak gerekmektedir.

Yapan: Cami üzerinde bugün inşa kitabesi bulunmadığından ve diğer kaynaklarda da bu eserin yapımıyla ilgili sanatkar adları zikredilmediğinden eserin yapanı hakkında herhangi bir malumatımız bulunmamaktadır.

Kitabeleri: Yapının üzerinde ve diğer elamanlarında kitabe bulunmamaktadır.

Tarihçe: Harput Alacalı Camii'nin kesin yapım tarihini gösteren bir belge bulunmamaktadır. İshak Sunguroğlu, yapıya, eski bir kayda dayanarak 1202-1204 M., 600 H. tarihlerini vermektedir[409]. Bu tarih Artukoğulları'nın Harput'ta hükümet ettikleri dönemdir. İshak Sunguroğlu'nun verdiği bu tarihi, Ara Altun'da benimsemektedir[410]. Bu tarihlendirmeyi, yapının bütünü için kabul etmek kanaatimizce uygun değildir. Minarenin kaidesini oluşturan, Cami'nin kuzeybatı

---

[407] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 270-273.
[408] Ara ALTUN; Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi, İstanbul, 1978, s. 77.
[409] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 270-273.
[410] Ara ALTUN; Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi, İstanbul, 1978, s. 77.

köşesi, kapı, kapı yanındaki niş, merdiven başlangıcı, kuzey duvarının üç pencereye sahip alt kısmı gibi bölümler gösterdikleri kesme taş işçiliğinden de anlaşılacağı üzere moloz taş ve ağaç hatıllı diğer bölümlerle teknik ve üslup bakımından farklılık göstermektedir. İçteki ahşap tavan ve kalemişleri de dahil olmak üzere diğer kısımların geç bir devirde,büyük bir ihtimalle de, Osmanlı çağında, yapının kalıntıları üzerine yeniden inşa edildiğini düşündürmektedir.

Harput'a ait olarak bilinen en eski vakfiye, 534 H. 1139-40 M. tarihli ve Mehmed Bey b. Kemalettin'e ait vakfiyedir[411]. Fakat bu vakfiyenin kapyasını temin etmek mümkün olmamıştır. XVI. yüzyıla kadar başka vakfiye bilinmemektedir. Bu dönemdeki vakfiyeler de, 955 H. (548-49 M. tarihli olup Emir İsfahat Bey'e aittir; 993 H. 1585-86 M. tarihli vakfiye ise Mustafa Ağa'ya aittir[412]. Evkaf Tahrir defterine göre[413], Harput ve civarındaki vakıfların adları gelir-giderleri ve amaçları tasnif edilmiştir. Bu tasnifte Alacalı Camii'ye ait olabileceğini düşündüğümüz Mescid-i Atık Vakfiyesinin geliri toplam 720 akçedir. Bu gelir müezzin ve imamlara paylaştırılmaktadır. Ayrıca vakfiyede öğretim hizmetlerine gelir ayrılmış olması, bu caminin yanında ya da bitişiğinde medresenin de varlığını akla getirmektedir. Sunguroğlu'da "avlunun kenarlarında, medreseler vardı"[414] demektedir. Ayrıca tevatüren bilgisine başvurduğumuz araştırmacı M. B. AŞAN; Alacalı Camii önünde kısmi bir sondaj yaptıklarını ve medrese olabilecek temellere ratladıklarını beyan etmektedir[415].

Plan ve Mimari Özellikleri: Yerinde yaptığımız incelemelerde, dıştan dışa 11,52 X 9,06 m. ölçülerinde dikdörtgen bir alan üzerine oturtulmuştur. Mihaba dikey üç şahından meydana gelen Alacalı Camii'nin giriş kapısı kuzeybatı köşesinde batı duvarı ucundadır(Çizim:8). Yapının minaresi de bu bölümde yer almaktadır. Duvar kalınlığı 1,56 m. olan Alacalı Camii, kuzeyde üç büyük pencere, doğuda üst seviyede üç küçük pencere, mihrap duvarında üç küçük pencere ve batıda da bir pencere açıklığıyla aydınlatılmıştır. İç te batı duvarından

[411] Mustafa ÖZTÜRK; "Harput ve Yöresi Vakfiyeleri", Tarih İçinde Harput Sempozyumu , Elazığ, 1993, s. 82.
[412] Mustafa ÖZTÜRK; "Harput ve Yöresi Vakfiyeleri", Tarih İçinde Harput Sempozyumu , Elazığ, 1993, s. 82.
[413] Tapu Kadastro Arşivi; 552 nolu Evkaf tahrir Defteri.
[414] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 270.
[415] M. Beşir AŞAN,Fırat Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

itibaren 1,88 m. genişliğinde mihrap duvarından çıkıntı yapan duvar ayağı üzerine oturtulmuş sivri kemer, bunu takiben 2,98 m genişliğinde yine aynı sistemle diğer bir sivri kemer ve nihayet doğu duvarından 2,96 m genişliğindeki bir diğer sivri kemer atılmı ile mihraba dik 3 sahın meydana getirilmiştir. 0.50 m. genişliğindeki duvar dilleri üzerine oturtulan bu iki sivri kemer bugün sıvalı olduğu için masif görünüm vermektedir. Düz Ahşap tavan ile örtülü olan Caminin onarımlarla değiştirilerek bugünkü halini aldığı anlaşılmaktadır(Çizim:8).

Dikdörtgen planlı olan yapı, küçük ölçülerde uygulanmış, değişik bir cami mimarisi üslubu göstermektedir. Dışta yer yer düzgün kesme taş ve ağaç hatıllı moloz örgü duvarları dışında, sadece iki renkli taşların kullanıldığı minaresiyle dikkati çeker. Camii'nin, küçük ölçüde olmasına rağmen bir takım değişik unsurlarının bulunması bizim için önemlidir[416].

Ağaç hatılların iki kat halinde ayırdığı dış duvarlardan doğudakine ortadaki daha aşağıda, çatıya yakın hizada, üç dikdörtgen pencere yer almaktadır. Güney duvarında ise aynı hizada ve aynı biçimde pencereler tekrarlanmıştır(Resim:49). Kuzey cephesinde yapı yarı yüksekliğe kadar düzgün kesme taştan örtülü bir duvar sistemi gösterir(Resim:46). Bu duvarda, hafif kaş kemer şekline yakın alınlıklara sahip üç dikdörtgen pencere görülür. Minarenin altına rastlayan kuzey-batı köşesi de dahil olmak üzere yapının girişinin yer aldığı batı cephenin bir kısmı da, aynı kesme taş düzenini sürdürür(Resim:50). Bu cephede yer alan giriş kapısı, üç dilimli bir kemeri taşıyan basit, yuvarlak sütuncelerle bir kademe içerde, basık bir kemere sahip dikdörtgen kapı açıklığından meydana gelir. Hemen doğusunda da ortası aşağı doğru sarkan ve üzerinde çok hafif rolief şeklinde basit bir süsleme bulunan, kilit taşına sahip bir niş yer alır. Bunun doğusunda görülen ve kapı üstünden minareye geçişi sağlayan taş basamakların alt kademesi yok olmuştur(Resim:48).

Bu köşede yer alan minare silindirik gövdeye sahiptir. Şerefeye kadar bir sıra beyaz bir sıra kırmızımtrak şeritler halinde işlenmiştir. Şerefe bir dizi düz konsolla oturtulmuştur. Korkuluklarda basit palmet şekillerini andıran boşluklar

[416] Ahmet ÖZMEN; Harput'ta Türk Mimari Eserleri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, (Basılmamış Lisans Tezi), İstanbul, 1965, s. 12-13.

seçilir. Şerefeden yukarı kısmı da dama tahtası biçiminde iki renkli olarak işlenmiştir(Resim:51).

Dikdörtgen plan veren yapının içinde, mihraba dik iki geniş kemer, iç mekanı üç bölüme ayırmaktadır. Mermer işli ve mukarmas frizi halinde bir çerçeveye sahip mihrap nişi dışında, içeride ahşap tavanın kalem işleri dikkat çekemektedir.

Yapının zemini ise, müze olarak kullanılması için betonla estriş (şab) halinde düzeltilmiştir.

Tezyini Elamanlar: Dış duvarlarda zeminden itibaren kesmetaş,daha sonra mozoltaş kullanılmış ve bir sıra tahta hatılla duvarlar ikiye bölünmüştür. Köşelerde de beyaz kesme taş kullanılmıştır. Yalnız kuzey cephesinde moloz taşın üzerine tekrar beyaz kesme taş örgü yer almaktadır. Pencerelerle masiflik giderilmeye çalışılsa da yapının estetik görüntüsü duvarlar itibariyle zevksizdir. Bunun onarımlar neticesinde olduğunu düşünmek gerekmektedir(Resim:47).

Taç Kapı: Harput Alacalı Camii kuzeybatı köşesine yakın, batı duvarında yer alan giriş kapısı üç dilimli bir kemeri taşıyan basit yuvarlak sutuncelerle bir kademe içeride basık bir kemere sahip dikdörtgen kapı açıklığı şeklindedir. Kapının sağındaki bir niş üzerinde iki bölümlü diğer bir niş daha yer alır. Bugün burası derme çatma bir sundurma ile kapatılmıştır(Resim:48).

Mihrap: Mermerden yapılmış mihrabın etrafında bir sıra mukarmaslı çerçeve vardır. 1,10 m genişliğindeki mihrap nişi çerçevesi, basit bir dikdörtgen şeklindedir. Mihrap nişinin yaşmağı mukarnaslıdır. Dıştan düz bir silme ile çerçevelenen mihrabın başka süslemesi bulunmamaktadır. Caminin diğer bölümlerinde olduğu gibi mihrabı da onarımların eseridir.

Minber: Harput Alacalı Camii'nin minberi son yıllarda yapılmış basit bir işçiliğin ürünüdür.

Minare: Kuzeybatı köşede düz toprak damdan başlayan minare, silindirik bir gövdeye sahiptir. Minareye kapının sağındaki merdivenli kısımdan çıkılırsa da bugün merdivenlerin alt basamakları bulunmamaktadır(Resim:51). Şerefeye kadar bir sıra beyaz, bir sıra kırmızımtrak taş malzeme ile şeritler halinde işlenen gövde

dikkat çekicidir. Şerefe bir dizi halinde düz konsollar üzerine oturtulmuştur. Şerefe korkuluklarında basit palmet şekillerini andıran boşluklar görülmektedir(Resim:52). Şerefe'den sonraki kısım ince ve çok kısadır. Burası da yine iki renk kesme taşlarla dama tahtasını andırır. Külah kısmı ahşaptandır.

Ahşap tavandaki kalem işleri: Caminin ahşap tavanı, sahınlar doğrultusunda, üç uzun dikdörtgen kısma ayrılmıştır. Değişik geometrik şekillerle bir kısmı kaset sisteminde, bir kısmı da geometrik örgünün yıldızlar meydana getirebileceği şekilde işlenmiş olan bu tavan süslemelerinde kırmızı, lacivert ve siyah renkler kullanılmıştır. Kalem işlerinde bitkisel motifler ile dokuma motifleri karmaşık olarak birbirini tamamlar şekilde kullanılmıştır. Sivil mimari örneklerinde gördüğümüz tavan ortası göbek oluşumları her üç bölümde de tekrar edilmiştir. Onarımlarla bozulmaların olduğu bu kalem işleri XIX. asır işçiliğini gçstermektedir.

Günümüze kadar çeşitli tahribatlara uğrayarak gelmiş olan Harput Alacalı Camii, minaresinin şerefe üstüne kadar olan gövdesi ve bu gövdenin kaidesi durumundaki kuzey-batı köşesi, kapı, kapı yanındaki niş, merdiven başlangıcı, kuzey duvarının üç pencereye sahip alt kısmı gibi bölümler gösterdikleri, kesme taş işçiliğinden de anlaşılacağı gibi moloz taş ve ahşap hatıllı diğer bölümler teknik ve üslup bakımından farklı görünüşe sahiptirler. İçeride ahşap tavan ve kalem işleri de dahil olmak üzere diğer kısımların geç bir devirde –Osmanlı çağında- yapının kalıntıları üzerine yeniden ele alınarak meydana getirildiği anlaşılmaktadır. 1960'lı yıllarda vakıflar tarafından restore edilmiş kalem işçiliği bozulmuş, yapının dış yüzeyi sıvanmış kapı yağlı boya ile boyanmıştır[417].

Harput Alacalı Camii, ilk inşasında bir medrese ile birlikte yapılmış olmalıdır. Ayrıca yapının iç mimari düzeninin açılıma ve genişlemeye elverişli durumu bugünkü halinden daha değişik bir mimari gösterdiğini yansıtmaktadır. Kuzey cephesinde olması gereken avlu ve bu avlu etrafında sözü edilen[418] medrese odalarının tesbit edilebilmesi, ancak sondaş çalışmalarıyla mümkün olabilecektir. XX. yüzyıl inşa teknikleriyle yapının cephe duvarlarının boyanmış olması içler acısıdır.

---

[417] Ara ALTUN; Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi, İstanbul, 1978, s. 77.

Elazığ İl Müzesi adına; 22 Ekim 1981 tarihinde, Ferhan Memişoğlu, Adnan Erkuş ve İ. Hakkı Beyoğlu tarafından, 13 pafta, 450 parsel ve 1089'a 30/5 teftiş numaraları ile Artuklu devri eseri olarak tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır[419].

[418] M. Beşir AŞAN,Fırat Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.
[419] Elazığ İl Müzesi Tescil Fişleri

KATALOG NO: 4

3. HARPUT/SARA HATUN CAMİİ

Çizim No: 9

Resim No: 53-58

Yeri:Harput Sara Hatun Camii, Sara Hatun Mahallesinde, Bağday Meydanı ile Belediye Caddesi'nin birleştiği noktada bulunmaktadır(Çizim:1). Muvakkithane, sonradan yapılan medrese ve çeşme ile birlikte külliye düzenlemesi göstermektedir.

Yaptıran: Akkoyunlu Hükümdarı Hasan Bahadır Han (Uzun Hasan)'ın annesi Saray Hatun tarafından bir mescid olarak inşa ettirilmiştir. Daha sonra 1585/86 M. yıllarında Mustafaoğlu, Hacı Muhammedoğlu, Hacı Hüdaverdioğlu, Mustafa, III Murad devrinde, tamir suretiyle yeniden inşa ettirmiştir. Padişah Abdulmecid devrinde 1843 yılında Hacı Ahmet Efendi adındaki müftü tarafından yıktırılarak yeniden inşa ettirilmiştir. Bugün bu halıyle günümüze gelmiştir. Minaresi ise 1898 yılında Harput ahalisinin tamamının katılımıyla inşa edilmiştir.

Yapan: Harput Sara Hatun Camii'ni yapan sanatkarlar hakkında herhangi bir malumata rastlanılmamıştır.

Kitabeleri:

Kitabe 1- Cami'nin içinde sol köşeye yakın çifte Muhammed levhasının altındaki kitabe:

Metin:

420

Okunuşu:

"Ve bina amede hu el mescid Hacı Mustafa bin Hacı Hüdaverdi bin Hacı Mahmud.

Bin Mustafa Recebi Şerif fi senerri sebsü ve şeb'ın ve seb'amıe"

---

[420] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul. 1958, s. 285.

Çevrisi:

Bu mescid binasını, Mustafaoğlu Hacı Muhmud oğlu Hacı Hüdaverdioğul Hacı Mustafa 993 H. 1585-86 M. yılının recep ayında inşa ettirdi.

Kitabe 2- Caminin önünde evvelden var olan muvakkithane üzerindeki kitabe (bu kısmın yıkılışıyla müzeye götürülmüştür):

Metin:

مقامی دلقوشا اولدو مکانی ارتفا... شانا

اولا بانسنه یاور بحر ساعته مولا نا

قدیم خاندانی بلدء آباد أرزنجان

ك مشهور حاج علی بك روحی علی جناب جانا

مجوهردن چیقوب تاریخی دلجوشا دیوب حافظ

عجیب عالی بنادرك موقتخانهء رانا*

Okunuşu:

"Makam-ı dilkuşa oldu mekân-ı irtif'a.....şana

Ola banisine yaver beher saatte mevlana

Kadim-i hanedan-ı belde-i âbad-ı Erzincan

Ki meşhur Hacı Ali Bey zehi âlı cenab-ı cam

Müzevherden çıkıp tarih-i dilcûses deyip Hafiz

Acip Âli binadır ki muvakkithane-i rana"[421]

Çevirisi:

"Bu güzel muvakkithane (noktalı harflerin ebced hesabı ile 1277 H/1860-61 M) tarihinde Güzel Erzincan'ın daimi hanedanı ve Meşhur Hacı Ali ki, -Allah ona her zaman yardımcı ola- bu güzellikle ve yükseklikle inşa ettirdi."

Kitabe 3- Camii duvarında yer alan kitabe (Nisa Suresi, 103. Ayet)

[421] İshak SUNGUROĞLU: Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 292.

Metin:

إن الصلاة كانت علي المؤمنين كتابا موقوتا

Okunuşu:

"İnne sâlete kânet Alel-müminine kitaben mevkuta"

Çevirisi:

".....Namaz müminler üzerine vakitli olarak farz kılındı"[422].

Kitabe 4- Camii duvarı iç kısmında yer alan diğer bir kitabe:

Metin:

سارا نام خاتون مرحومة يا پوب بو جامع

اسكمشتى ايتلر تجديده همت مؤمنين

قيلدى بو نو سجدگاه شكر اتسن صادقين

سويلدى بو بنده تاريخ منيب الله إچون

Okunuşu:

"Sare nam hatun merheme yapup bu camii

Evkimati ettiler tecdide himmet müminin

Kıldı bu nev secdegah şükretsin sadikin

Sayledi bu bende tarih Münip Allah İçin"

Çevirisi:

"Sara Hatun namında merhumenin yaptırmış olduğu bu cami eskimiş olduğundan müminler himmet edip yeniden yaptılar. Bu yeni eserde adilen yere (gelenler) şükür etsinler. Münip bu esere Allah (rızası) için tarih söylemiştir."

Kitabe 5- Cami duvarları iç kısmında yer alan diğer bir kitabe:

Metin:

عجلوا باللاة قبل الفوت

وعجلوا بالتوبة قبل الموت

Okunuşu:

"Accilu bissalati kabl el-Fevt

Ve accilu bitlevbeti kablel-Mevt"

Çevirisi:

"Vusul ve idraki bir daha mümkün olmayacak surette zamanın elden çıkıp gitmesinden evvel namazı, ölünden evvel de tevbeyi acele ediniz".

Kitabe 6- Camii duvarı içi kısmıda yer alan diğer bir kitabe:

Metin:

بشروا المشائينه في الظلم إلي المساجد بالتوبة يوم القيامة

Okunuşu:

"Beşşirul-Meşşire fizzulemi ilel-Mesacidi bittevbeti yevmel kıyame"

Çevirisi:

"Gece karanlıklarında mescide gidenlere kiyamet gününde tevbelerinin kabul edileceğini müjdele".

Kitabe 7- Cami duvarı iç kısmında yer alan diğer bir kitabe:

Metin:

بسم الله كى عون حق ايله ايلدى آباد

مكر سارا خاتون جامع اولموشتو ويرانه

ايدركن جوستو جويو... خاطرده

حامام الهام ء هاتيف ايلدى تاب

بر تاريخ اولورمو مسراع بو... منيب

...جون اديبانه

خلوص ايله گلوب درگاه مولايا نياز ايله

عبادتگاهدر بو جامعن نور اهل ايمانه

Okunuşu:

"Bismillah ki avn-i hakla eyledi abâd

Meğer Sara Hatun camii olmuştu virane

---

[422] Kur'an-ı Kerim, Nisa Suresi, 103'üncü ayetin meali.

Ederken Cüstücuy-i.... hatırda

Hımam İlham-ı latif eyledi tabı...

Bu tarih olurmu murat bu... münip

..... çün edibane

Hulus ile gelüp dergah-ı mevlaya niyaz eyle

İbadetgahdır bu camiinnur ehl-i imane"

Çevirisi:

"Allah'a hamdolsun ki avam halkı yıkılmış olana Sara Hatun Camiini abad ettiler. Kalbinde ihlas ile camiye gelip dua eyle ve ibadet hane olarak bütün iman ehline nurhi saç".

Kitabe 8- Camii duvarlarının iç tarafında mermer üzerine yazılmış levha halindeki kitabe:

Metin:

علا بكماله كشفت دوجا بجماله

حسنب جميع جماله صلوا عليه وآله

وصحبه اجمعين

Okunuşu:

"Ulâ bikemalihi Keşefet-düca bicemalihi

Husünet cami'i hisalihi saçlu ayelhi ve âlihi

Ve sahbihi ecmain".

Çevirisi:

"Bu caminin yapılmasında, onarılmasında çalışmış olan bütün insanların üzerine selam olsun".

Kitabe 9- Cami son cemaat yerinde pencere üzerindeki kitabe:

Metin:

Okunuşu:

"Ede badisini mevla münecced	ايده بانسنى مولا ممجد
Naimiyle Naiminde müebbed	نعيم ايله نعيمنده مؤبد
Bu yolda mak-ü canla sa'y edenler	بو يولدا مال جان ايله سعي ايدنلر
Ob bağ-ı irem içre muhalled.	اوله بهغى ارم اجره مخلد
Sorarsan tarih-i salını nazır	سورارسان تاريخ ساليني ناظر
Demiştir işte Rıfat nev meşeyyed	ديمشتر ايشته رفات نو مشيد
İkiyüz elli dokuz zilkade	اكيوظ الى دوقوز ذىالقعدة
Yapıldı camii sora mücedded.	ياپيلدى جامع سارا مجدد

Çevirisi:

"Bu camiyi yapanları mevla sevdiği kullar içine alsın. Bu yolda mal ve canlarıyla çalışanlar cennet içine gitsinler. Yine yapım tarihi Zilkade ayında 1259 yılında (1843-44 M) dir."

Kitabe 10- Son cemaat yeri Zekat penceresi denilen pencerenin üzerindeki kitabe:

Metin:

اي قامر تالت مكى ماتلا

مدنى مهد ويمانى بورقا

عز من كان ظله من تاماع

Okunuşu:

"Ey kamer falât mekki matlâ

Medeni mehd ve yemani burka

Ezze men kanea zelle men tamaa"

Çevrisi

Bu metnin çevirisini uğraşmamıza rağmen çıkaramadık. Bu metnin çevrisi ehlinin çalışmalarıyla ortaya çıkacaktır.

Kitabeler genellikle Osmanlı döneminde yetişmiş hattatların kullandığı nesih hatlarla yazılmışlardır. Hem edebi birer metin ihtiva etmesi ve hem de taşlar üzerine caminin muhtelif yerlerine yazılmaları estetik açıdan önemli ise de gelişi güzel yerleştirmeler nedeniyle askıda kalmışlardır.

Tarihçe:

Harput Sara Hatun Camii ilk olarak Harput'un 1465 yılında Akkoyunlu Devleti eline geçtiği dönemlerde Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan diye tanınan Hasan Bahadır Han zamanında (1465-1507) yapılmıştır. Hasan Bahadır Han'ın annesi Sara Hatun tarafından küçük bir mescid olarak yaptırılmıştır. Cami içinde sol köşeye yakın çifte Muhammed levhasının altındaki kitabeden de anlaşılacağı üzere Osmanlı döneminde III. Murad Han devrinde (1574-1595) Hacı Mustafa adında birisi tarafından 1585 M. yılında esaslı bir onarımla yenilenmiştir. Daha sonra Padişah Abdulmecid döneminde (1839-1861) Hacı Ahmet Efendi adındaki müftü tarafından 1843 yılında yıktırılarak yeniden inşa edilmiştir. Yapının minaresi ise Harput ahalisinin katılımıyla 1898 yılında inşa edilmiştir. Harput Sara Hatun Camii önündeki muvakkithane[423] sonraki yıllarda yıkılmıştır.

Plan ve Mimari Özellikleri: 25 X 25 m. boyutlarında kare bir form içeren Sara Hatun Camii yanları geliştirilmiş tek kubbeli cami planında yapılmıştır. Önünde bir avlu ve avlu köşesinde kuzey duvarına bitişik muvakkithanesi bulunmaktaydı. Bugün bu avlu ve muvakkithane tamamen yıkılmıştır. Caminin önünde 4,5 m. genişliğinde ve batı duvarı hizasına tam ulaşamayan doğu duvarı hizasından batıya 19 m. uzanluğunda bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Caminin minaresi bu son cemaat yeri batı ucunda, caminin kuzey duvarı batısına yakın bir yerdedir(Çizim:9).

Caminin harim kısmına son cemaat yerindeki kuzey duvarı ortasında bulunan pencerelerin her iki yanındaki iki kapı ile girilir. İçte mekanda dört yuvarlak sutunun taşıdığı 9 m. çapındaki kubbenin dört bir yanı 6,5 m. genişliğinde sahın şeklindedir ve düz örtü sistemiyle kapatılmıştır. 1,80 m.

genişliğindeki cami duvarları doğu, batı ve güney yönde ikişer payanda ile desteklenmiştir. Bu payandalar güneydoğu ve güneybatı köşelerinde de tekrarlanmıştır. Cami; doğu duvarında dikdörtgen çerçeveli ve 1,20 m. genişliğinde beş büyük pencere, güney duvarında ise aynı simetriği gösteren dört büyük pencere, kuzeydede kapı açıklıkları ortasında bir pencere olarak toplam on pencere ile aydınlatılmıştır. Batı duvarında alt hizada pencere olmayışının sebebi Cimşit hamamı duvarının buraya bitişik, fakat ayrı doku halinde, yapılmış olmasındandır(Resim:54).

Caminin duvarları, dıştan 2,5 m. kalınlığında düz dört payanda ile desteklenerek yükseltilmiştir(Resim:53). İçeriden ise bu duvarlara ortaya büyük ve her iki yana küçük kemerler atılmasıyla tahkim edilmiştir. Bu kemer ayakları ortalara dikilen 2,20 m. kalınlığında,sutun başlıkları gayet zarif işlenmiş olan dört yuvarlak sutun üzerine atılan sivri kemerlerle bağlanmıştır. Bu suretle camin tek büyük kubbesinin yükü paylaştırılmıştır. Kıble duvarında dört büyük, dört küçük, doğu duvarında ise beş büyük dört küçük, batı duvarında da yine üç küçük üst pencereler ile masiflik giderilmeye çalışılsa da, kale sur duvarını andıran sağlam mimari bozulamamıştır. Büyük pencerelerin genişlikleri 1,20 m. ve yükseklikleri 3,20 m. ölçülerindedir(Resim:55).

Asıl harim kısmı 21,70 X 21,70 m. ölçülerinde yaklaşık 500 m^2'lik bir alanı oluşturan kare biçimindedir. Camiye 1,25 m. genişlikte ve 2,25 m yüksekliğinde sivri kemerli iki kapı ile girilir. Kapıların sağ ve sol taraflarında iç köşelerde iki basamakla çıkılan ve etrafı ağaç parmaklıklı iki mahfel vardır. Bu mahfellerden tahta merdivenlerle ve bir tam dönemeçle üst mahfele çıkılır. Yanlardaki bu iki mahfelin arasında ve iki kapı ortasında iki saf cemaatin sığabileceği diğer bir mahfel bulunur. Sağ sutunlardan kapıya doğru olanına bitişik ve sağ mahfelden çıkılan ahşap 2 X 2 m. boyutunda 3 m. yüksekliğinde bir de müezzin mahfeli yer almaktadır. Doğu duvarı ortasında pencereden ve cami duvarı kalınlığı arasından dar bir merdivenle ulaşılan 3 m. yükseklikte ileri doğru çıkmış ağaç parmaklıklı bir vaaz kürsüsü bulunmaktadır(Resim:58).

---

[423] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 285.

Sara Hatun Camii yapıldıktan sonra dam ve kubbesi belli bir zaman, toprak olarak kalmıştır[424]. Daha sonra Mayıs ayında 1949'da kubbe ve damı kurşun kaplanmıştır[425]. Cami Evliya Çelebi'de anlatımını bulur ve Harput Camileri içeresindeki minaresiz olarak zikredilir[426]. Bugün yapının minaresi kuzey duvarda son cemaat yeri bitiminde batıya yakın yerdedir.

Tezyini Elemanlar: Harput, Sara Hatun Camii estetik açıdan dikkati çekmemektedir. Dikkat edilen husus eserin sağlam olması ilkesi olduğundan yapıt tahkim edilmiş bir sur duvarı görünümündedir. Ayrıca mimari öğeler arasındaki bağlantı ve orantılara dikkat edilmemiş olması da açıkça görülmektedir. Yapı içeresinde son devir hattatlarının, yazmış oldğu taş ve levha haldeki yazıtlar belirli bir planlama ile yapılmadığından kendilerini göstermezler. Oysa bağımsız olarak ele aldığımız zaman devirin son derece güzel hat yazı örneklerinin oluşturulduğu görülmektedir.

Taç Kapı: 1,25 m. genişliğinde ve 2,25 m. yüksekliğindeki iki giriş kapısıda kuzey duvarda yer almaktadır. Kapıların sağ ve sol taraflarında yapılmış olan sutunceler ve semboluk sutunce başlıkları bezemesizdir. Dikdörtgen çerçeve içine alınmış olan kapıların alınlık kısmıları boş bırakılmışlardır. Kitabe, ortadaki pencere alınlığına yerleştirilmiştir.

Mihrap: Caminin mihrabı güney duvarı tam ortasında yer almaktadır. Dikdörtgen bir çerçeve içinde mermerden yapılmış güzel bir mihrap örneğidir. Mukarnas kavsaralı mihrap her iki yanında sutunceler ile yumuşatılmıştır. Sivri kemer ve kademeli olarak dışa çıkan silmeleri mermer malzemeyi tüm güzelliğiyle göstermektedir.

Minber: Harput Sara Hatun Camii minberi de yine mermer malzeme ile yapılmış çok güzel örneklerden birisidir. Geometrik küçük altıgenler, bütün bünyede ahşap görünümü sağlamıştır. Korkuluklar yine son devir özelliği olarak küçük bodur ağaç görünümündedirler. Minberin taht kısmının daha vurgulanmış olduğu gözlenmektedir. Külah kısmı ise malzemenin kullanım zorunluluğu ile çokgen konik şeklindedir.

---

[424] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 293.
[425] Ahmet AKSIN; 19. Yüzyılda Harput, Elazığ, 1999, s. 132.
[426] Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Çev. Z. Danışman), İstanbul, 1970, s.105.

Minare: Son cemaat yeri batı ucu ile cami kuzeybatı köşesine inşa edilmiştir. İçten kare kaide şeklinde yükselen altlığı son cemaat yeri çatı üstünde dilimli hale getirilmiştir. Saçak şeklinde dışa silmeler halinde taşarak silindir gövdeye geçiş sağlanmıştır. Silindire yakın çokgen gövde beyaz renkli kesmetaş işçiliğinin nefis örneği niteliğindedir. Gövde de kısmen taşlarla helezoni şerit halde -şerefye kadar- yapılarak görüntü zenginliği sağlanmıştır. Şerefeye mukarnas kavsaralarla geçilmiştir. Mukarnas kavsaranın üst kısmı ise taş malzemenin diziminden elde edilen testere dişi şeklinde saçak oluşumu ile şekillenmektedir. Şerefenin üzerindeki petek kısmı gövdenin uzunluğu ile orantısız olarak kısa tutulmuştur. Petek kısmına ve üzerine yerleştirilen külaha bakıldığında, XIX. yüzyıl Osmanlı mimarisi özelliklerini yansıttığı, bütün açıklığıyla görülmektedir. Minare yapı ile oyumlu değildir. Minarenin daha sonradan ana kütleye eklenti olarak yapıldığı bir kenara bırakılırsa, yükseltisinin cami duvarları üzerinde birden bire artmış olması ve malzeme farklılığı bütünlüğü bozmaktadır. Minare klasik dönem Osmanlı minarelerinden farklı bir görünüşle batılılaşma dönemi uslubunu yansıtmaktadır(Resim:53).

Cami içinde kubbenin ortasındaki ihlas-i şerif Kamil zade meşhur hattat Hafiz İbrahim, alt kısım kenarındaki esma-i hüsna ise Gergeri zade Hacı Mehmed Said Efendi tarafından yazılmış[427] ve hurmadarlarıyla motiflendirilmiştir.

Genel görünüşü ile Harput Sara Hatun Camii, kendine özgü planı aşamalı, yapım evresi ve ince uzun minaresiyle halen ibadete açık bir mekan olarak varlığını devam ettirmektedir.

Elazığ İl Müzesi adına, 22 ekim 1981 tarihinde; Ferhan Memişoğlu, Adnan Erkuş ve İ. Hakkı Beyoğlu tarafından, 13 pata numarası, 434 parsel 1089'a 30/5 teftiş numarası ve Osmanlı dönemine tarihlenerek tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır[428].

---

[427] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 289.
[428] Elazığ İl Müzesi; Tescil Fişleri.

KATALOG NO: 5

4. HARPUT AĞA CAMİİ-PERVANE CAMİİ

Çizim No:10-11

Resim No: 59-63

Yeri:Harput'un Ağa Mahallesi'nde Hükümet ve Saraçhane Caddeleri'nin birleştiği köşe başında olup, güney tarafı Hükümet, batı tarafı Saraçhane caddeleri, önü hususi mezarlıkla, doğu bitişiği ise Cevheriye Medresesi ile çevrilidir. Medresenin önünden camiye giden yolun yanıbaşında Üç Lüle Çeşmesi bulunmaktadır.

Yaptıran: Ağa Camii daha önceleri Pervane Camii adında ahşap bir Mescid halinde yapılmıştır[429]. Bu cami 946 H./1589 M. tarihinde Harput köylerinden Sarını Ağaları tarafından tamir edildiği için Ağa Camii diye adlandırılmıştır. Yapının evvelki ahşap mescid halinin banisi bilinmemektedir. Bu nedenle Ağa Camii'nin banisi olarak Sarını Ağalarını kabul etmek gerekmektedir. Daha sonra yıkık durumdaki bu cami, 1889 yılında harab bir vaziyette iken, Sara Hatun Camii'ni onararak yeniden yaptıran, meşhur müftü Hacı Ahmed Efendi'nin torunu âlim ve fazıl Hacı Abdülhamit Efendi'nin himmet ve yardımlarıyla, yıktırılarak kârgir, kubbeli ve minareli olarak yeniden yaptırılmıştır[430].

Yapan: Ağa Camii üzerinde herhangi bir kitabe bulunmadığından ve kaynaklarda bu camin yapımıyla, ilgili herhangi bir malumatımız olmadığından yapan sanatkarını bilememekteyiz.

Kitabeleri: Cami ve minarenin üzerinde herhangi bir kitabe bugün bulunmamaktadır.

Tarihçesi: Osmanlı dönemine tarihlenen Ağa Camii'nin asıl yapım tarihi bilinmemektedir. Bugün Ağa Camii'nin yerinde daha evvelinde küçük boyutlarda ahşap malzemeyle inşa edilmiş bir mescit bulunmaktaydı. Bu mescit harap bir vaziyete gelince, Hicri 946, Miladi 1589 yılında yani III. Murad Han devrinde (1574-1595) Harput sancağına bağlı Sarını Köyü Ağaları tarafından onarılmış ve

---

[429] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 274.
[430] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 274.

bu Ağalara izafeten Ağa Camii diye tanınmıştır. Padişah II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) evvelce Sara Hhatun Camii Şerifini yeniden yaptırdığına işaret ettiğimiz Müftü Hacı Ahmet Efendi'nin torunu âlim ve fazıl Abdulhamit Efendi tarafından 1889 Miladi 1306 Hicri tarihinde eski yapı yıktırılarak taş malzeme ile kubbeli ve minareli olarak yeniden inşa edilmiştir. Caminin 1724 ve 1831 senelerinde ibadete açık olduğunu buraya yapılan atamalardan anlamaktayız[431]. Caminin kubbesi 5 Mart 1957 yılında çökmüş ve öylece bir süre kaldıktan sonra 1997-98 onarımıyla düz örtü şeklinde yeniden yapılarak ibadete 1999 senesinde açılmıştır.

Plan ve Mimari Özellikler: Harput Ağa Camii, 18,80 X 15,30 m. boyutlarında 288 m²'lik bir alana oturmuş dikdörtgen formundadır. Bu dikdörtgen kuzey güney istikametinde olup düz çatı örtülüdür.Harim kısmı mihraba paralel iki sahından ibarettir. Bu sahınlar, mihrap duvarında iki duvar payesi, ortada güney duvarından 4,40 m. geride ikisi duvar ayağı olmak üzere diğer ikisi bağımsız, dört sütun ve bu sutunlardan itibaren 4,30 m. kuzeyde, son cemaat yeri duvarına içten bitişik dört duvar payesi ile toplam on kare ayağın taşıdığı düz örtülü bir mimari yapı göstermektedir(Çizim:11).

Son cemaat mahalli, harim kısmının kuzeyinde ve 4,60 m. genişliğinde inşa olunmuştur. Bu kısmın kuzeydoğu köşesinde XIX. asırdan kalma minare bulunmaktadır. Son cemaat yeri, ortasında giriş kapısı, kapının her iki yanında ise birer pencere açıklığıyla, son devir inşasının zevksiz görünümünü yansıtmaktadır. 1,20 m. genişliğine sahip bu iki pencerenin ortasında 1,80 m. genişliğinde bir kapı ile içeri geçit vermektedir(Resim:59). Son cemaat yerini ayrıca her iki yanda (doğu-batı) 1,25 m. genişliğinde iki pencere aydınlatmaktadır. Asıl harim kısmına son cemaat yerinden 3,70 m. genişliğinde bir kemer açıklığıyla girilir. Harim kısmı alt hizada 1,25 m. genişliğinde doğu ve batı duvarlarında ki, 4 pencere ve üst hizada 10 pencere ile aydınlatılmıştır.

Yapının kurulduğu alan eğimli olduğundan güney duvarı altında yükseltme yapılmış ve bu kısımda 4,85 m. genişliğinde bir kullanım alanı oluşturulmuştur.Bu kısmın batı tarafı tuvalet, doğu tarafı ise depo olarak

[431] Başbakanlık Arşivi, Cevdet Evkaf tasnifi, No: 21691 ve 22052.

kullanılmaktadır(Çizim:10). Bu nedenle cami güney duvarına, bugünkü adıyla Yakup Sevki Caddesi'nden, bakıldığında oldukça yüksek görünmektedir(Resim:61). Duvar kalınlığının 0.90 m. olduğu Ağa Camii 1998 yılı onarımının izlerini üzerinde taşımaktadır. Yalnız 2,20x1,95 m. ölçülerinde kaideye sahip olan minare eski yapılış tarihinden (1889) kalmadır(Resim:60). Minare kaidesi doğu duvarından 0.60 m. dışa taşkın olarak bağımsız bir öğe görünümündedir(Resim:63). Yeni yapılan onarımla cami ile kaynaşması sağlanamamıştır(Resim:62).

1889 yılında yapılan caminin , 0.80 m. genişliğinde dört duvar üzerine ortada dört yuvarlak sutunun taşıdığı kubbe ve diğer kısımların düz örtü ile kapıtılmış olduğunu[432] kaynaklardan öğreniyoruz. XIX. asır sonlarından itibaren yapıyı görerek, eserinde anlatan İ. Sunguroğlu, yapıt ile ilgili olarak: "...Bu caminin hem damı ve hem de kubbesi toprak örtülüdür. Daha sonra üzerine eğimli bir çatı yapılmış ve korunması düşünülmüştür. Bu eski yapıtın hem Saraçhane caddesinde (Yakup Şevki Caddesi), hem de Üç Lüleli Çeşme'nin üst tarafında taş kemerli iki küçük kapısı bulunmaktaydı. Birinci kapıdan içeri girilince sol tarafı mezarlık sağ taraf ise caminin duvarlarını teşkil ediyordu. Bu koridorun otasında iki üç basamakla taşlık bir methale çıkılır ki, üç büyük kemerle ve ön tarafı yüksek ağaç parmaklıklarla bu koridordan ayrılmıştır. Bu methalin sağ tarafında ufak bir mihrap vardır. Methalden büyük ve kemerli bir kapı ile de iç camii'e girilirdi. Kapının her iki tarafında ağaç parmaklıklı mahfeller bulunmaktadır. Bu mahfellerin sağında olanın duvarla birleştiği noktadan merdivenle iki saf cemaatin sığa bileceği kadınlar mahfeline çıkılırdı"[433] demektedir.

İ. Sunguroğlu'nun anlattığı cami, 5 Mart 1957'de çökmüş(Resim:60) yerine bu günkü -yukarıda planını arzettiğimiz- plan ölçüleri ve mimarisinin bir kısmı muhafaza edilerek, değişikliklerle yeni cami inşa edilmiştir. Kapı ve güney kısımlarındaki değişikliklerler haricinde iç mimaride örtü sistemi olarak kubbeye yer verilmediğini belirtmemiz gerekmektedir. Ağa Camii dışardan eğimli bir çatı altına alınarak, daha çok kurum binalarını hatırlatır, bir üslup ve görünümde yapılmıştır(Resim:59).

---

[432] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 274.
[433] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 274.

Harput Ağa Camii Sanat Tarihimiz adına minaresinden başka herhangi bir özelliği olmayan XX. asrın diğer bazı mimarlık eserleri gibi estetik zevkten uzaktır.

Yapının minaresi 1889 yılında inşa edilmiş ve bugün bu haliyle varlığını devam ettirmektedir. Kaidesi kare ve 2,20 X 195 m. ölçülerine sahiptir. Oldukça yüksek tutulan minarede, gövdeye kaide pahlanarak geçilmiştir.Minare gövdesi taş malzeme ile silindirik olarak yapılmıştır. Minarenin gövde kısmı, şerefe ile petek ve külah uyuşumu bakımından, klasik dönem Osmanlı minarelerini andırmaktadır. Şerefe altı mukarnas kavsaralarla süslenmiş olan minarenin gövdesi bilezik halinde kırmızımtrak taşlar ile yükseklik-yataylık açısından dengelenmiştir(Resim63).

Harput Ağa Camii, XIX. yüzyıldan kalma minaresi ile görülmeye değer bir eserdir. Asıl harim kısmı tamamen son yılların işçiliğinin eseridir. Estetik ve orantı yönünden zevksiz bir mesken mimarisini andırmaktadır. Minaresinin klasik dönem Osmanlı minare formunu yansıtıyor olması bizim için önemlidir.

Elazığ İl Müzesi adına; 22 Ekim 1981 tarihinde, Ferhan Memişoğlu, Adnan Erkuş ve İ. Hakkı Beyoğlu tarafından, 18 pafta, 900 parsel ve 1089'a 30/5 teftiş numaraları ile Osmanlı dönemine ait olarak tescili yapılmış ve koruma altına alınmıştır[434].

[434] Elazığ İl Müzesi, Tescil Fişleri.

KATALOG NO: 6

5. HARPUT/KURŞUNLU CAMİİ

Çizim No: 12

Resim No: 64-67

Yeri: Kurşunlu Camii, eskiden kömür meydanı denilen meydan ile hükümet konağı arasında ve hükümet caddesi üzerinde bulunmaktadır. Bu gün isimlerinin değişmesi nedeniyle Yakup Şevki caddesi ile Beyzade Caddesi birleşiminin altında ve Harput müze binasının karşısında bulunmaktadır(Çizim:1). Hemen batısında Hoca Hasan Hamamı yer almaktadır. Kurşunlu Camii; etrafındaki 5 medrese binası ve çeşme ile külliye düzenlemesine sahiptir. Bugün medreseler yıkılmış, çeşme ise kısmen ayakta kalabilmiştir.

Yaptıran: Caminin banisi olarak Çarsancak Beylerinden Osman Ağa namında birisinin adı, günümüzde mevcut olan kitabesiyle sabittir.Ancak kitabede adı okunan Osman Ağa'nın kimliği araştırmalarla tesbit edilecektir.

Yapan: Harput Kurşunlu Camii üzerinde inşa kitabesi bulunmaktadır. Ancak bu kitabe çok fazla tahrip olduğundan tam okunamamış ve eserle ilgili sorunlar tam çözülememiştir. Bu nedenle eserin sanatkarını bilemiyoruz.

Kitabeleri:

Kitabe 1- Cami giriş kapısı üzerinde bulunan inşaa kitabesi(Resim:65):

Metin:

عثمان اغا ایماری...

1151 (Arapça yazılacak)

(Kitabelerin doğu kısımları çok tahrip olduğundan okunamamaktadır)

Okunuşu:

"Osman Ağa imarı.....

Sene 1151 H"

Çevirisi: "Osman Ağa imarı..... sene 1151 H. (1738 M.)"

Tarihçe: Harput Kurşunlu Camii, Osmanlı döneminde I. Mahmut'un saltanat yıllarında (1730-1754) Osman Ağa diye birisi tarafından 1738 yılında inşa ettirilmiştir. Kurşunlu Camii, kubbesinin kurşunla kaplı oluşundan dolayı bu ismi almıştır. 1955 yılında odun deposu olarak kullanılmış, minare giriş kapısı ise taş örgü ile kapatılmıştır. Aynı yıl içerisinde İshak Sunguroğlu'nun girişimleri ile tahliye edilip temizlenerek tekrar ibadete açılmıştır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Kurşunlu Camii bir külliye içerisinde yer almaktadır. Kurşunlu, İsmailiye, Ziyaiye, Mehmet Ağa, Çolak Zade Medreseleri, Çeşme ve Darul Halife, Harput Rüştiyesi, Mumine İptidası mektepleri ile birlikte büyük bir külliyeden, bugün maalesef yalnızca virane çeşme ve mamur Kurşunlu Camii varlığını devam ettirmektedir.

Kurşunlu Camii 13 X 13 m. boyutlarında 170 m^2 lik bir alana oturtulmuş tek kubbeli camii planında inşa edilmiştir. Önünde 4,5 m. genişliğinde ortası çapraz tonozlu batıdaki daha büyük olmak üzere iki kubbe örtülü üç gözlü son cemaat mahalline sahiptir. Caminin minaresi kuzey doğu köşede ve duvar çerçevesinden 2 m. doğuya doğru çıkıntı yapılarak inşa edilmiştir. Minare kaidesi dikdörtgen geometrisidir(Çizim:12).

Son cemaat yeri, doğuda minare kaidesine bitişik bir duvar ayağı, ortada iki silindirik sütun, batıda ise kuzey duvara bitişik diğer bir duvar ayağı ile taşınnaktadır. Bu taşıyıcıların arası üç sivri kemer atılımıyla revak şeklinde dışa açılımlıdır. Bu kemer sistemi kuzey-güney istikametinde de devam ederek örtü taşınmaktadır. Son cemaat yeri üst örtü sistemi; batıdaki daha büyük olmak üzere her iki yanda kubbe, ortada ise çapraz tonozdur.

Cami girişi, kuzey cephe ortasından ve 1,70 m. genişliğinde bir kapı ile sağlanmıştır. Kurşunlu Camii, içte pandantiflerin taşıdığı tek kubbe örtüsü ile Harput'taki Osmanlı dönemi eserlerinin en dikkat çekicisidir. Plan hizasında mihrap duvarında mihrabın solunda bir, son cemaat yerinde giriş kapısı her iki yanında iki, batı duvarında da iki olmak üzere1,5 m. genişliğinde beş pencere ile duvarların masifliği giderilmeye çalışılmıştır. Doğu yönde alt hizada pencerelerinin olmayışı dikkat çekicidir. Büyük bir ihtimalle bu cephe başka bir

yapıtla birleşik durumdaydı. Yada caminin kurulduğu alan itibariyle zeminden aşağıda olması pencere açmama zorunluluğu doğurduğundan pencere açılmamıştır. Aynı durumu mihrap duvarı sağ tarafi içinde belirtmek gerekmektedir. Çevre duvarı içinde yer alan cami mimari dokusu ile de diğer eserlerden farklılık arz etmektedir(Resim:64).

Kesme taş malzeme ile inşa edilen yapı kuzey cephesindeki minare son cemaat mahalli uyuşmazlığı hemen dikkati çekmektedir. Yine son cemaat yeri kemer açıklıklarının farklı boyutlarda olması da göz zevkini bozmaktadır. Minare'nin yapı boyutları ile uyuşmadığı en önemli aksaklık olarak durmaktadır. Planda son cemaat yeri orta kısmının çapraz tenoz örtüsü, üst kısımda yükseltilerek diğer kubbelere eşdeğer bir şekilde kapatılmıştır. Bu durum, cami kubbe kasnağı ile bu kubbeler arasındaki bütünlüğü sağlayarak mimari zevki artırmaktadır. Yine caminin asıl kubbesinin duvarlar üzerine kasnak ile oturtuluşu, "Klasik Osmanlı Kubbesi" sisteminde olup, doğrusu Harput'taki diğer eserlere oranla çok methe şayan bir güzellik olarak karşımızda durmaktadır. Kuzey cephede yer alan son cemaat yeri iki yuvarlak sütunu, beyaz mermer olmasına karşın bodur ve yapı boyutları ile uyuşmuyor olması devşirme malzeme olabileceğini düşündürmektedir(Resim:64).

Caminin duvarlarında Osmanlı klasik döneminde göz alışkanlığı ile seyre daldığımız kapalı ve açık alanlardaki dengelenme, Kurşunlu camiinde de büyük boyutlu pencereler ile sağlanmıştır. Aynı zamanda dikey ve yatay hatların birbirini dengeleme adına yerli yerine kullanılmasını da yine hem duvar yüksekliği, kubbe kasnağı hem de kubbe formu ile yerli yerine oturtulmuş olduğunu görmekteyiz(Resim:66).

Esere eklenti gibi duran mimare, dikdörtgen bir kaidenin üzerinde gövdesi yukarıya doğru incelerek Karahanlı Dönemi tuğla mimarelerini akla getirmektedir. Kesme taş malzeme ile inşa adilmiş olan Harput Karşunlu Camii mimaresi gövde bitiminde iki sıra mukarnasla şerefeye geçiş ve tamamen son devir izlerini taşıyan şerefe, petek ve külah kısmı ile ayrı ayrı malzeme ve doku göstermektedir. Çok büyük bir ihtimalle yapı genelinde göze çarpan estetik bütünlük minarede de vardı. Ancak onarım ve yeniden yapılma söz konusu

olduğundan bu durum ortaya çıkmıştır. Zaten yapının genelinde kullanılan daha koyu sarımtırak kesme taş malzeme minarede daha açık olmak üzere şerefe ve üstünde beyaza yakındır. Buradan anlaşılacağı üzere minare elden geçirilmiş ve zevkten uzak bir inşa ile son yıllarda yenilenmiştir(resim:67).

Harput Kurşunlu cami iç mimarisi de dikkat çekici bir hususiyetle yapılmıştır. Duvarlar da açılan büyük boyutlu pencereler ile aydınlanan iç harim dağınık bir mekan olmaktan öte, derli topluluğu ile dikkatleri çekmektedir. Duvarlardan örtü sistemine geçiş köşelere yerleştiren ve slüeti zorlamayan pandantiflerle sağlanmıştır. Burada kubbe kasnağına açılan pencereler ve kubbe kasnağının yükseltisinin çok iyi oranlaması ile bütünlük oluşturulduğunu belirtmek gerekecektir.

Cami giriş kapısının her iki yanında 0.30 m. yükseltide mahfeller oluşturulmuş ve batı mahfeli köşesinden kadınlar mahfeline çıkış merdivenleri konulmuştur. Kadınlar mahfeli iki saf cemaati alacak biçimde cami kuzey duvarını boydan boya kapatmaktadır. Cami giriş kapısı ile aynı eksen üzerinde bulunan taş mihrap dikdörtgen çerçeve içine alınmış geometrik bir bordür ve silmelerle mukarnas kavsaralı niş şeklinde inşa edilmiştir. Caminin minberinin durumu tarafımızca yapılan araştırmada bulunup tespit edilememiştir. Çünkü bugün kullanımda olan minber Harput Ulu Camii'nin meşhur minberidir.

Harput Kurşunlu Camii, bütün bu yönleriyle, özellikle plan ve mimari üslubun yerli yerinde olması yönüyle Osmanlı dönemi tek kubbeli formda ki klasik eserleriyle eşleştirilecek güzellikte bir mimari eserdir. Ancak üzerinde yapılan bazı oynamalar ile estetik, az da olsa bozulmuştur.

Sanat Tarihi literatürüne yapıldığı dönem (XVIII. yy.) itibariyle batılılaşma üslubu etkisinde kalınmadan Osmanlı'nın altın değerinde eserler verdiği ve tamamen Türk-İslam kimliğini taşıyan abideler arasında adı zikredilmelidir.

Elazığ İl Müzesi adına; 22 Ekim 1981 tarihinde, Ferhan Memişoğlu, Adnan Erkuş ve İ. Hakkı Beyoğlu tarafından, 13 pafta, 573 parsel ve 1089'a 30/5 teftiş numaraları ile tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır[435].

[435] Elazığ İl Müzesi, Tescil Fişleri.

C- MESCİTLER

KATALOG NO: 7

1. HARPUT/ALACALI (ARAP BABA)MESCİDİ

Çizim No: 13

Resim No: 79-85

*Yeri:*Harput'un ortasından geçen Yakup Şevki Caddesi'nden güneye doğru inilip, Nadir Baba Caddesi takip edilince Nadir Baba Türbesine gitmeden batıda, Kurşunlu Camii güneyinde. Harput İlköğretim Okulu altında inşa edilmiştir (Çizim1). Türbe ile kompleks olarak yapılmıştır.

Yaptıran: Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında "Şaban-ın oğlu Arapşah'ın oğlu Yasuf tarafından yaptırıldığı kitabesiyle sabittir.

Yapan: Bu mescid ve Türbenin sanatkârı bilinmemektedir.

Kitabeleri:

Kitabe 1- Mescid giriş kapısı üzerinde bulunan orijinal inşaa kitabesi(Resim:82):

Metin:

إنما يعمر مساجد الله من آمن بالله
واليوم الآخر وأقام الصلاة وآتى الزكاة
ولم يخش إلا الله فعسى أولئك أن يكونوا من المهتدين
تطوع بعمارة هذه البقعة في ايام السلطان المعظم غياث الدنيا والد
ين كيخسرو بن قيليچ ارسلان خلد الله ملكه العبد الراجي رحمة ربه المنان
يوسف بن عربشاه في سنة ثمانية وسبعين
ابن شعبان وستمائة

Okunuşu:

"İnnema ya'mürü mesacidallahi men amene billahi

Vel yevmil ahiri ve akamessealâte ve atezzekâte

Ve lem yahse illahe fease ülaike en yekûnû minel mühehedin[436].

Te tavea bi imareti hazel-bu kati fi eyyamissultanül- muazzam-Gıyaseddünya ved.

Din Keyhüsrev b. Kılıç Arslan iteldellahi mülkehu el abrürraci rahmete rabbinül mennan.

Yusuf bin Arapşah; Fi senet: semaniye ve seb'in

Bin Şaban Ve sitte mie"[437]

Çevirisi:

"Allah'ın Mescitlerini, ancak Allah'a ve ahiret gününe inanan, namazlarını kılan, Zekatlarını veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler yapar ve imar ederler, umulur ki bunlar doğru yolu bulmuş ve hidayete ermiş kimselerdir[438]. Bu metin ve ali bina, Selçuklu Sultanlarından din ve dünyası mamur ve âbâdan olan büyük Sultan Kılıçarslan'ın oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'in zamanında ve O'nun istek ve emirleriyle Şahan'ın oğlu Arapşah'ın oğlu Yusuf-ki Ana ve babasına Cenabı Hak'kın rahmeti olsun- tarafından hicretin 678'inci (1279-1280 M.) yılında yaptırmıştır"[439].

Kitabe, giriş kapısı üzerindeki alınlığa kemerin şeklini alarak yazılmış altı satırlık kufi yazıt örneğidir.

Tarihçe: Mescidin, giriş kapısı üzerindeki kitabesi ile 678 H./1279-80 M. yılında inşa edildiği kesindir. Kitabede belirtilen 1279-80 yıllarında Harput mıntıkasının İlhaniler egenemliğinde olduğu tarihçilerce bilinen bir gerçektir. Selçuklu egemenliği Harput'ta 1234 yılında başlamış ve 1243 Kösedağı savaşı sonrası bitmiştir. Arap Baba Mescidi ve kitabesi bu tarihi malumatlara tamamen aykırılık göstermektedir. 1548-49 tarihli Emir İsfahan Beye ait olan vakfiye de;

---

[436] Kur'an-ı Kerim, Tevbe Suresi. Ayet, 18.
[437] Nureddin ARDIÇOĞLU; "Harput'ta Selçukluların Son Devrine Ait Bir Kitabe", Türklük Mecmuası, S. VI, İstanbul, 1937, s. 447, vd.
[438] Kur'an-ı Kerim, Tevbe Suresi, 18. Ayetin Meali.
[439] Nureddin ARDIÇOĞLU; "Harput'ta Selçukluların Son Devrine Ait Bir Kitabe", Türklük Mecmuası, S. VI, İstanbul, 1937, s. 447, vd.

Alaca Mescid-i Vakfı diye geçmekte ve Miyadin köyü hububatının $^1/_4$' ü gelir olarak gösterilmektedir[440].

Plan ve Mimari Özellikleri: Eğimli bir arazi üzerinde inşa olunan kompleks altı, "Arap Baba Türbesi"(Çizim:17) üstü ise "Alaca Mescid" olarak değerlendirilmiştir. Mescit; 5.5 x 5.5 m. ölçülerinde kare bir mekanı ihtiva etmektedir ve üzeri kubbe ile örtülüdür. Bu tek kubbeli mimarinin batısında 3.5 m. genişliğinde alt katta bulunan türbenin tam üzerinde dikdörtgen ve tonoz örtülü diğer bir mekan yer almaktadır. Bu oda, genellikle tarikat binalarında yapılarak çilehane olarak işlev görmektedir. Harput'ta inşa edilen mescit –türbe birleşimli yapılarda genel bir özellik olarak yapılan bu odanın, Alaca Mesct'te de müritler için yapılmış olma olasılığı yüksektir. Bunun yanı sıra, yapının ziyaretgah olarak kullanıldığı düşünülürse, ziyaretcilerin dua etmelerine mahsus, ibadet edilen mescitten ayrı, bir mekan olarak kullanıldığı da düşünülebilir.

Mescit'in girişi kuzey yönde doğu duvarı başlangıcındandır. Kapının hemen sağında dışarıya yani çerçeve dışına çıkmış olan sekizgen kaide ile taşınan, mescidin silindirik mimaresi bulunur(Çizim:13).

İçeride Mescid kuzey doğu istikametinden yan odaya geçiş kapısı ve ilerisinde yani mescidin güney doğu kısmında da aynı odaya açılan pencere yer almaktadır. Mescidin kıble duvarında doğuya doğru kaymış olan üçgen mihrap nişi yer almaktadır. Kıble duvarında iki, doğu duvarında da bir tane olmak üzere üç dikdörtgen pencereyle aydınlatılma sağlanmaya çalışılmıştır. Mescit dik kubik alt yapısı kubbe formunu taşıyabilmek için Türk üçgenleri ile silindirik forma dönüştürülmüş ve tek kubbe böylece sağlam bir altlığa oturtulmuştur(Resim:79).

Alaca Mescit'in asıl önemi, güney duvarında 1.5 m. genişliğinde ve 2.5 m. yüksekliğindeki üçgen mihrabından gelmektedir. Mihrap, mavi ve lacivert renkli gayet nefis Selçuklu çinileriyle süslenmiştir. Kubbe 4 m. yüksekliğinde olup, önceleri toprakken daha sonra kurşunla kaplanmış ve sağlamlaştırılmıştır. Mescid'in kuzeybatı köşesinden 0.75 m. lik bir kapı ile diğer hücreye girilir ki, burası ziyaretgah olduğundan, ziyarete gelen insanların rahatça oturup Kur'an

[440] Mustafa ÖZTÜRK; "Harput Yöresi Vakfiyeleri", Fırat Üniversitesi Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu , Elazığ, 1987, s. 237-238.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURUL
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

okuma ve dua etmeleri için tahsis edilmiştir. Bu tonoz örtülü birimin, aynısının doğu yönde de tekrarlandığı kaynaklarda belirtilmekte[441] ise de bu gün çevre düzenlenmesi ve onarımı yapıldığı için bahsedilen birim ile ilgili hiçbir iz kalmamıştır. Kuzey Cepheye bitişik olan minarenin çatı seviyesinden üstü yıkılmıştır(Resim:83). Silindirik bir forum gösteren minare altta, sekizgen gen pabaçluk kısmı üzerine tuğla malzeme ile inşa edilmiştir(Resim:85). Bu minarenin oldukça yüksek olduğu yine tevatüren söylenen bilgiler arasına dahil edilmelidir. Günümüzde, onarımlar neticesinde, orjinalitesini yitiren minare, tuğla malzeme ile inşa edilmiştir.

Harput Alacalı Mescidi içinde, tezyinata değer son derece önemli süslemeleri mevcuttur. Mescit pencere alınlıklarında, 1.5 m. genişliği ve 4.5 m. yüksekliğindeki mihrabında, kubbesinde Selçuklu dönemi çini örneklerini görmekteyiz. Ancak bunlardan pencere alınlıklarında bulunan çiniler maalesef tahrip edilmiş, çalınmış veya kaybolmuştur. Çini mozaik tekniğinde yapılan bu süslemelerde daha çok mavi renk ve tonları ile lacivert rengi kullanılmıştır. Mescit kısmındaki mihrabı, firuze ve lacivert renkte mozaik çiniler ile kaplanmıştır. Mihrabın dikdörtgen çerçevesinin üstü, üçü tam, köşelerdekiler ise yarım olmak üzere, beş mazgal ile taçlandırılmıştır. Firuze ve lacivert çiniler, dikdörtgen ve kare biçiminde kesilerek baklavalar ve zikzaklar meydana getirecek şekilde bu mazgalların içine kaplanmıştır[442]. Mihrap nişini çeviren sivri kemer, beyaz alçı zemine yerleştirilmiş firuze ve lacivert rumilerin karşılıklı birleştirilmesinden teşkil edilmiş nebati bir firizle çevrelenmiştir. Kemerin tam sivri tepesine üç bölümlü bir palmet yerleştirilmiştir. Kemerin köşe dolgularında küçük, sekiz köşeli yıldızlar ve firuze rengi beneklerle bir dolgu yapılmıştır. Kemerin içinde ise firuze rengi palmet ve lacivert renkli lotuslardan oluşan bir bodür daha uzanır. Mukarnas yaşmaklı mihrap nişinin aynası gene aynı renk çinilerden geometrik bir dolgu gösterir. Mihrap yaşmağının mukarnasları, çeşitli geometrik şekillerin çiniden kesilerek yan yana alçı zemin içine kakılmasıyla değişik olarak yapılmışlardır. Mihrap nişi üç bölümlü olup içinde yıldızlardan

---

[441] Hakkı ÖNKOL; "Harput'ta İki Türbe" (Arap Baba ve Fatih Ahmet Baba Türbeleri), Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 142-143.

[442] Ömür BAKIRER; Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrabları, Ankara, 1976, s.190-192.

gelişen geometrik bir geçme motifi vardır. Firuze çiniden kesilmiş ince şeritlerle yapılmıştır. İçlerinde lacivert çini levhacıklardan dolgular ve beyaz alçı zeminin görüldüğü yıldızlar vardır. Mihrap nişini zikzak çinilerle kaplı köşe sütuncukları destekler. Bütün mihrap nişi beyaz alçı zemine yerleştirilmiş lacivert çinilerden kesilmiş zarif rumili kıvrık dal ile konturlanmıştır. Sütuncukların iki tarafı da lacivert çinilerden kesilmiş üç bölümlü palmet ve kıvrık yapraklı bir bodür ile çevrelenmiştir.

Mescidin kubbesinin kilit yerinde üç bölümlü palmet ve lacivert renkte lotusların iç içe geçerek dairevi bir şekilde sıralanmasından zarif bir madalyon bulunmaktadır[443]. Kubbe içerisinde yer alan bu madalyonun en yakın benzeri, eski Malatya Ulu Camii(1224)'nin kubbesinde ortaya çıkmaktadır. Bu uygulamanın değişik bir veryatıda, Erzurum Çifte Minareli Medrese (XIII. yy. ikinci yarısı)'nin minare kaidesindeki mozaik çiniden oluşturulmuş yıldız şekilli panodur[444]. Yıldız formlu çini panolardan bir diğeri ise, Beyşehir Eşrefoğlu Camii(1299) kubbesinde karşımıza çıkmaktadır. Bu çinili örneklerin yanı sıra, karakter bozulmadan, taş malzeme ile yapılan örneklerini de Anadolu'nun değişik yörelerinde görmekteyiz. Taş malzeme ile oluşturulan yıldız hatlı, yazılı panoların örneklerini; Tercan Mama Hatun Türbesi(1190)'nde, Erzurum Karanlık Kümbet(1308)'te, Karaman Hatuniye Medresesi(1382)'nde, Hasankeyf El- Rızk Camii(1409)'nde görmekteyiz[445].

Mescidin yanındaki yıkık minare kaidesinde evvelce mozaik çinilerden bir tezyinat olduğu alçı üzerindeki izlerden anlaşılmaktadır[446]. Ancak günümüzde bu kısın süslemelerine işaret edecek herhangi bir iz bulunmamaktadır.

Anadolu kilim ve halı motiflerinde örneğine sıkça rastladığımız motifler ile ağaç işlemeciliğinde özellikle minber ve mahfel süslemeciliğinde karşımıza çıkan motifler itina ile dizilmiş ve mescidin değerini kat kat artırmıştır. Kitabe çinileri ise genel anlamda altıgen oluşturan ve her uçta palmat motifine dönüşen

---

[443] Şerare YETKİN; Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi, İstanbul, 1972, s. 98.
[444] Hamza Gündoğdu; "Eezurum Çifte Minareli Medrese'de Bir Çinili Panonun Düşündürdükleri". Şerare Yetkin Anısına Çini Yazıları, İstanbul, 1996, s. 88.
[445] Hamza Gündoğdu; "Eezurum Çifte Minareli Medrese'de Bir Çinili Panonun Düşündürdükleri", Şerare Yetkin Anısına Çini Yazıları, İstanbul, 1996, s. 85-97.
[446] Şerare YETKİN; Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi, İstanbul, 1972, s. 98.

altı kollu olmak üzere geometri ve bitkisel motiflerin ahenkle bütünleşmesinden oluşmuş bir çini mozaik tekniği süslemesidir[447].

Anadolu Selçuklu mescidlerini fonksiyonlarına göre gruplandırdığımızda "türbe-mescid" kompleksi dahilinde inşa edilen Arap Baba Mescidi; Alanya Akcebe Sultan Türbe ve Mescidi (1230), Konya Beyhekim Mescidi (XIII yy, 2. Yarısı), Konya Tahir ile Zühre Mescidi (XIII yy) gibi eserlerle fonksiyon olarak benzerlik içermektedir[448]. Bu mescitlerde gelenek olarak inşa edilen tonoz örtülü ek bölümleri biz Harput Alacalı Mescidi'nde de görmekteyiz.

Kesme taş işçiliği ve mimarisiyle Harput Alaca Mescid- Türbe kompleksi, tezyini yönüyle de Sanat Tarihi litaretüründe çok önemli bir yere sahiptir. Bugün yalnızca ziyaretgah olarak kullanıma açık olan eser çevre düzeni ve onarımıyla mamur bir halde diğer Harput eserlerinin aksine bakımlıdır(Resim:79).

Elazığ İl Müzesi adına; 22 Ekim 1981 tarihinde Ferhan Memişoğlu, Adnan Erkuş ve İ. Hakkı Beyoğlu tarafından 13 pafta, 450 parsel, 1089'a 30/5 teftiş numaraları ile Selçuklu dönemine tarihlenerek tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır[449].

---

[447] Gönül ÖNEY; Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları, Ankara, 1978, s.62, 91,92

[448] Sadi DİLAVER; "Anadolu'daki Tek Kubbeli Selçuklu Mescidlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi", Sanat Tarihi Yıllığı, S. 4, İstanbul, 1970, s. 19.

[449] Elazığ İl Müzesi, Tescil Fişleri.

KATALOG NO: 8

2. HARPUT/AHİ MUSA MESCİDİ

Çizim No: 14

Resim No: 86

Yeri:Ahi Musa Mahallesinde, Esadiye-Arslanlı Camii-Medrese Kompleksinin yanında Harput Diyanet Vakfı Binasının ilerisindedir (Çizim:1). Türbe ile birlikte kompleks olarak inşa edilmiştir.

Yaptıran: Ahi Musa Hervi (Herdi) namında biz zat tarafından yaptırıldığı kaynak bildirilmeksizin Sunguroğlu tarafından belirtilmiştir. Kendisi "Emirüşşehir bi Harputi"namıyla anılan meşhur bir mücahit ve gâza eri olarak tanıtılmıştır[450]. Ancak bu bilgiyi doğrulayacak herhangi bir veri bulunmamaktadır. Bu nedenle verilen bilgiyi ihtiyatla karşılamak gerekmektedir.

Yapan: Eserin sanatkarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Mescide ait herhangi bir kitabe bilinmemektedir.

Tarihçe: Kesin olarak hangi tarihte inşa edildiği bilinmemektedir. Ancak Osmanlı öncesi yapılarından birisi olarak[451] belirtilmektedir.

Plan ve Mimari Özellikleri: Plan ve mimari üslup olarak, mimarlık tarihi adına çok fazla bir önemi olmayan eser; doğu batı doğrultulu düzgün olmayan bir dikdörtgen çerçeveyle yapılmış daha çok zaviye yada dergah üslubundadır. Doğu tarafta 6.65 m. olan genişliği batıda 7.10 m. olup, kuzey duvar uzunluğu 11.03 m. dir. Güney tarafına mescidden daha küçük ölçekli türbe kısmı eklenmiştir. Doğu tarafında 1.10 m. genişliğinde bir kapı ile girilen mescid, içte düz tavan örtülü, dışta ise eğimli çatı örtülüdür. Son yıllarda onarılarak mamur hale getirilen mescit, düzgün kesmetaş işçiliği ile dikkat çekmektedir. Orijinalinin nasıl bir mimari gösterdiği anlaşılamamaktadır(Çizim:14).

Mihrap güney batı köşeye yakın bir noktada 1.40 m. genişliğinde bir nişi ihtiva eder. Mihrabın solundan türbe kısmına bir kapı açıklığı ile girilir. Mescid, 0.70 m. genişliğinde kuzey duvardaki iki pencere ile aydınlatılmaya

[450] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I. İstanbul, 1958. s. 315.

çalışılmıştır(Resim:86). Günümüzde halka açık, ziyaretgah olarak kullanılmaktadır.

Elazığ İl Müzesi adına; 22 Ekim 1981 tarihinde Ferhan Memişoğlu, Adnan Erkuş ve İ. Hakkı Beyoğlu tarafından 11 pafta, 419 parsel, 1089'a 30/5 teftiş numaraları ile tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır[452].

[451] Ahmet AKSIN; 19 Yüzyılda Harput, Elazığ, 1999, s. 136.
[452] Elazığ İl Müzesi. Tescil Fişleri.

KATALOG NO: 9

3. HARPUT/FATİH AHMET BABA MESCİDİ

Çizim No: 15

Resim no: 91-92

Yeri: Harput'un doğusunda 1500 m. mesafede, Güllübağlar'a giden yolun sağ tarafında bir tepe üzerinde inşa edilmiştir. Türbe ile kompleks olarak inşa edilmiştir.

Yaptıran: Yaptıranı belli olmamakla birlikte, Türbe'de medfun bulunan Fatih Ahmet Baba hakkında bilgimiz mevcuttur. Peygamber neslinden olduğu iddia edilir. Fatih Ahmet Baba 1220 M. yılında Türkistan'ın "Belh" şehrinde doğmuştur[453]. Sunguroğlu'na göre "Peravat" yahut "Parbat" şehrinde Şeyh Ali al Remeyhani Hazretlerine intisap etmiş, ismi Ahmet, tarikatı "Hecegan"dır. Mezhebi Hanefi olup, İlhanlılar döneminde 1313 M. yılında Harput'ta şehit edilmiştir[454]. Harput'un meşhur âlim ve mutasavvuflarından Beyzade Hacı Ali Rıza Efendi, Fatih Ahmet'in hüviyeti hakkında ihvanı kiramiyle vaki olan keşifleri neticesinde elde edilen hal tercümesinde şöyle söyler; "Sen bil ki Harput Kasabası civarında medfun ve Fatih Ahmet namiye meşhur olan zat" Persvat veya Parbot şehrinde Şeyhül Kainat ünvanıyla anılan Aliyürremeyhani'nin talebelerindendir. Kendisi Belh de doğmuş ismi Ahmet tarikatı Hecegan'dır. Muhammet Helacul-Belhi (Tanrı sırrını mukaddes etsin) vasıtasıyla Hazreti Azizan Hoca Aliyüremeyhani dersine intisap etmiş onun ahbap ve yakınlarından on kişi de türbenin üst tarafındaki mezarlıkta medfundur. Kendisi sadat-ı kiramdan (Peygamber neslinden) olup sağ tarafından yaralanarak şehit düşmüş ve aynı yere defnedilmiştir. Mensup olduğu mezhep Hanefi mezhebi olup, Bağdat'ta medfun bulunan ve mezhebin banisi olan imam-ı Azam Ebu Hanifi Hazretlerinin hizmetinde de bulunmuştur. 96 yaşına erişmiştir. Bazı ihvanlarla beraber yaptığımız keşifte böyle zahir (aşikar) olmuştur. Ben fakir Ali Beyzade ki,

---

[453] Evliyalar Ansiklopedisi, Türkiye Gazetesi Yayını, İstanbul, 1992, s. 148.
[454] Günerkan AĞDEĞMUŞ; Harput Kültüründe Din Alimleri, Elazığ, 1998, s. 270.

Nakşibendi Tarikatının müceddidi Mevlana Halid'e mensubum. Cenab-ı Hak onu af ve mağfiret etsin"[455].

Yapan: Eserin yapımında çalışan sanatkarlar bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapıt hakkında bilgi verecek herhangi bir kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Kesin yapım tarihi bulunmayan mescid ve Türbe kompleksi 1313 yılı dolaylarında İlhanlılar zamanında yapılmış olmalıdır[456].

Plan ve Mimari Özellikleri: 6.15 x 7.20 m. boyutlarında kareye yakın bir arsa üzerine inşa edilmiş olan mescid, doğusunda ki altıgen türbe ile bitişik yapılmıştır. İçte duvar ayaklarının taşıdığı bir kemer ile iki sahna bölünen mescid girişi, kuzey duvarı ortasında ve 1.28 m. genişliğinde kemerli bir kapı ile sağlanmıştır. Kapı eksenindeki mihrap 0.74 m. olup silindir yarısı şeklindeki nişten ibarettir. Batı duvarında yer alan iki pencere ile aydınlatılan mescid daha sonraları onarılmış ve mimari güzelliği kaybolmuştur(Çizim:15).

Bugün ziyaretgâh olarak kullanılan Harput Fatih Ahmet Baba Mescid-Türbe kompleksi hûrefa inançlar sonucunda tahrip edilmekte duvarları delinerek taş tutturulmaya çalışılmakta, her bir yerinde mumlar yakılmaktadır. Bu eserin çevre düzenlemesi yapılarak düzenli bir şekilde ziyaretgah olarak kullanılmasını sağlamak gerekmektedir.

Elazığ İl Müzesi adına; 22 Ekim 1981 tarihinde Ferhan Memişoğlu, Adnan Erkuş ve İ. Hakkı Beyoğlu tarafından 20 pafta, 1112 parsel, 1089'a 30/5 teftiş numaraları ile İlahanlı dönemine tarihlenerek tescili yapılmış ve koruma altına alınmıştır[457].

---

[455] Evliyalar Ansiklopedisi, Türkiye Gazetesi Yayını, İstanbul, 1992, s. 148.
[456] Mehmet Ali ÜNAL; XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara, 1989, s. 217.
[457] Elazığ İl Müzesi, Tescil Fişleri.

D- TÜRBELER

KATALOG NO: 10

1. HARPUT/ANKUZU BABA TÜRBE VE ZAVİYESİ

Çizim No: 16

Resim No: 87-88

*Yeri:*Harput'un 5 km. doğusunda kendi ismiyle anılan "Ankuzu Tepesi" üzerinde bulunmaktadır. Kayalarla kaplı bulunan bu tepe Harput civarının en yüksek yeridir. Türbe bu tepenin en üst kısmında bulunan bir düzlük üzerindedir.

Yaptıran: Zerteriçli Rıza Bey'in babası Saray-ı Mustafa Ağa tarafından yaptırılmıştır[458].

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: XVI. yüzyılda türbenin hemen yanı başında bir zaviye olduğu çeşitli kaynaklarda geçmektedir[459]. Bugün zaviye tamamen ortadan kalkmış türbe ise bakımsız olarak varlığını sürdürmektedir. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde bu türbeden "Ankuzu Baba Tekyesi"[460] diye bahis etmektedir. Başvekalet arşivi tapu defterinde ise "Ey Kuzu"[461] diye anılmakta, 1115 hicri tarihli bir başka vesikada ise "Aynül Kuzat"[462] olarak isimlendirilmektedir. Bazı rivayetlere göre VIII. ve IX. yüzyıllarda Arap-Bizans savaşları esnasında Arap ordularına katılan bir asker olan Ankuzu Baba burada şehit düşmüştür[463].

Plan ve Mimari Özellikleri: 3,17 X 4,30 m. ölçülerendi dikdörtgen bir alana oturan Arnkuzu Baba Türbesi girişi, kuzey yönde batı duvarına yakın ve

---

[458] Günerken AYDOĞMUŞ; Harput Kültüründe Din Alimleri, Elazığ, 1998, s. 76.
[459] Mehmet Ali ÜNAL; XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara, 1989, s. 215.
[460] Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Çev: Z. Danışman), C.5, istabul, 1970, s.212.
[461] Başbakanlık Arşivi, Cevdet Evkaf Tasnifi, No: 11345.
[462] Mehmet Ali ÜNAL; XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara, 1989, s. 216.
[463] Mehmet Ali ÜNAL; XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara, 1989, s. 217.

0,63 m. genişliğindeki bir kapı ile sağlanmıştır. Doğu yönde 0,30 m.'lik bir pencere ile aydınlatılan Türbe'nin duvar kalınlığı 0,60 m.'dir(Çizim:16).

Duvarları taş ve beton karışımı ile inşa edilmiş olup, tavanı eğimli bir beton tablası ile kapatılmıştır. Tek mekanlı olan türbede yalnızca Ankuzu Baba'ya ait sanduka bulunmaktadır. Mimari üslubunun estetikten yoksun yalnızca bir çevirme inşası olduğu belirtmeliyiz(Resim:87-88).

KATALOG NO: 11

2. HARPUT/ARAP BABA TÜRBESİ

Çizim No: 17

Resim No:79-85

*Yeri:*Harput merkezinde, Kurşunlu Camii'nin yüz metre kadar doğu istikametinde Belediye Otoparkı'nın sağ tarafında dik kayalıkların üstüne inşa edilmiştir (Çizim:1). Mescit ile kompleks olarak yapılmıştır.

Yaptıran: Mescid giriş kapısı üzerindeki kitabesinde[464] bu mescid ve Türbeyi yaptıran bani olarak "Yusuf bin Arabi Şah"ın ismi geçmektedir. Arap Baba'nın kimliği ile ilgili olarak elimizde kesin olmayan bilgiler vardır. Arap Baba'nın 1200'lü yıllarda yaşadığı tahmin edilmektedir[465]. Arap Baba'nın yapımın banisi olan Yusuf'un babası olduğu kanısı da mevcuttur[466]. Selçuklu ümerasından mücahid ve muharip bir zat[467] olabileceği de ileri sürülen görüşler arasındadır. Arap Baba, ya dini bir şahsiyet, yahut Anadolu Fatihlerinden birisidir. O'nun adına bu kadar büyük ve güzel bir mescid ve türbe yapılması boşuna değildir.

Arap Baba'nın kimliği ne olursa olsun bugün için sadece kuruyup kalan fakat çürümeyen bir cesedi dikkat çekmektedir. Bu cesedin mumya olduğu ileri sürülmektedir[468].

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Mescid giriş kapısı üzerinde bulunan inşa kitabesi[469](Resim:82).

Tarihçe: Anadolu Selçuklu Devleti döneminde IV. Kılıçarslan'ın oğlu III Gıyaseddin Keyhüsrev'in saltanatı sarısında 678 hicri, 1279-1280 miladi tarihinde inşa edilmiştir. 1548 tarihli Emir İsfehan Bey'e ait Vakfiye kayıtlarında adı

---

[464] Geniş Bilgi İçin Bkz: Bu tezin Alacalı Mescit-Tüdrbe Kompleksi Bölümü.
[465] Hakkı ÖNKAL; "Harput'ta iki Türbe (Arap Baba ve Fatih Ahmet Türbeleri)", Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 144.
[466] Günerken AYDOĞMUŞ; Harput Kültüründe Din Alimleri, Elazığ, 1998, s. 76.
[467] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 313.
[468] Ülker ARDIÇOĞLU; Elazığ Müze Müdüresi, Basılmamış Harput Notları.
[469] Bu kitabe için Bkz: Aynı Tezin Alacalı Mescid-Türbe Kompleksi Bölümü.

geçmektedir. Alaca Mescidi Vakfi diye isimlendirilen eser için Miyadin köyü hububatının 1/4'ü gelir olarak gösterilmiştir[470]. Kompleks bugün çevre düzenlemesi yapılmış ve mamur bir halde mevcudiyetini devam ettirmektedir.

Plan ve Mimari Özellikleri: Üst kısmı mescid, alt katı ise eskiden ölülerin konulduğu "karhane" de tabir edilen kripta'dan ibarettir. Türbenin kapısı güneye açılmaktadır. Üst kata ise doğrudan bir giriş bulunmamakta buraya bitişiğindeki mescidden girilmektedir. Sivri beşik tonoz örtülü olan bu ikinci kat üç yönde açılmış dört pencere ile aydınlatılmaktadır. Bu kat sıvanmış ve özelliğini yitirmiştir(Çizim:17).

Türbenin asıl özelliğini, alt kat teşkil eder. Burası hem farklı örtüsü, hem de mumya ihtiva etmesi bakımından Anadolu'daki Selçuklu devri türbelerinin çoğundan ayrılır. Türbelerin iki kat olarak yapılmaları(Çizizm:17), Türkler arasında öteden beri bilinip uygulanan cesedleri mumyalama adetinin tabii ve zaruri bir sonucudur. Özellikle Hun Türkleri'nin, hanedan mensupları ve devlet büyüklerinin cesedlerini mumyalayarak kurgan denilen mezar hücrelerinde korudukları yapılan araştırmalar neticesinde ortaya çıkarılmıştır. Bu geleneğin İslamiyeti kabulden sonrada devam ettiği hem yazılı vasikalardan anlaşılmakta hem de mevcut mumyalar bu hususu tasdik etmektedir. Mumyalama uygulamasının yaklaşık XV. yüzyıla kadar devam ettiğini görebilmekteyiz[471].

Mumyalanan cesedlerin ahşap tabutlara konularak, cenazelik zemininde tanzim edilen ızgarlar üzerine yerleştirildikleri görülmektedir. Konya'daki Cemal Ali Dede Türbesi bu tarzda ızgarlarını koruyabilmiş nadir türbelerimizden biridir. Böylece tabutun rutubetlenmesi önleniyor ve duvarlarında açılmış bir veya birkaç mazgal penceresi de mumyanın konulduğu cenazelik katının hem havalanmasına hem de aydınlanmasına imkan veriyordu.

Bu tarzda bir cenazelik katı ihtiva eden pek çok türbe bulunmasına karşılık mumyalarını günümüze ulaştırabilen türbe sayısı çok azdır. Bunlar arasında, Kayseri-Pınarbaşı'ndaki Melik Gazi, Kemah'taki Mezgücek Gazi,

---

[470] Tapu Kadastro Arşivi, 552 Nolu Evkaf Tahrir Defteri.
[471] Hakkı ÖNKAL; Anadolu Selçuklu Türbeleri, Ankara, 1996, s. 329-330.

Kastamonu'daki Aşıklı Sultan Türbeleri ve nihayet Arap Baba Türbesi'ni zikredebiliriz.

Kısmen bozulmuş da olsa böyle bir mumya ihtiva etmek bakımından Selçuklu Türbeleri arasında önemli bir yeri olan Arap Baba Türbesi, mumyanın korunduğu alt katının örtüsü ile de dikkat çekmektedir. Sözkonusu devirde yapılan türbelerin alt katları kare, sekizgen, haçvari, daire ve dikdörtgen olmak üzere beş plan tipi göstermektedir. Arap Baba Türbesi batıdan bitişik olduğu mescidin âdeta bünyesine dahildir. Güney aphesi mescidin bu cepheleriyle aynı tutulmuştur. Böylece bir bütünlük oluşturulmuştur. Bunun ortaya çıkardığı derinlemesine dikdörtgen, alt kata da yansımış, ancak bu katın kuzey duvarı arazi durumuna da bağlı olarak daha kalın tutulmuş ve böylece hem belli bir oran korunmuş hem de eser takviye edilmiştir. Bu katın diğer bir özelliği tonoz örtüsünün bir Bursa kemeri şeklinde kavislenmiş olması ve tonoz uzunluğunca ortada bir aynanın yer almasıdır.

Arap Baba Türbesi ne müstakil bir gövdeye sahiptir ne de dahil bulunduğu mescit bünyesinde erimiştir(Resim:79). Mescid ile tamamen bütünleşmiş Konya Tahir ile Zühre türbeleri[472]ni anımsatır.

Türbede kesme taş, moloz taş ve tuğla müştereken kullanılmıştır. Görünen kısmıyla tuğlu sadece alt katın tonozunda ve mescit minaresinde kullanılmıştır. Üst kat bugün kalın bir sıva tabakası altında bulunduğundan bu katta kullanılan malzeme hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değilse de moloz taş kullanıldığı, tahmini yapılabilir. Kesme taş kapı, pencere söveleri ve muhtemelen dış cephe kaplamalarında kullanılmıştır(Resim:79).

Mescid ve türbe son senelerde tamir edilmiş, türbenin üst kısmı kireçle sıvanmış, döşemesi elden geçirilmiş ve dış duvar kaplamaları yenilenmiştir. Bugün türbe ve mescit oldukça güzel korunup, mamur haldedir.

. Elazığ İl Müzesi adına; 22 Ekim 1981 tarihinde Ferhan Memişoğlu, Adnan Erkuş, İ. Hakkı, Beyoğlu tarafından, 13 pafta 450 parsel ve 1089'a 30/5

[472] Hakkı ÖNKAL; Anadolu Selçuklu Türbeleri, Ankara, 1996, s. 329-330.

teftiş numaraları ile Selçuklu dönemine tarihlenerek tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır[473].

[473] Elazığ İl Müzesi Tescil Fişleri

KATALOG NO: 12

3. HARPUT/AHİ MUSA TÜRBESİ

Çizim No: 14

Resim No: 86

Yeri:Ahi Musa Mahellesinde, Meydan Camii altından giden Arslanlı Caddesi üzerinde Esadiye Camii-Medrese Kompleksi güneyinde bulunmaktadır(Çizim:1). Mescit ile birlikte kompleks olarak yapılmıştır.

Yaptıran: Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi sivil teşkilatlanması olan Ahilik kurumuna mensup Ahi Musa adında birisinin ölümünden önce kendi adına inşa ettirmiş olabileceği düşünülmektedir[474].

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri:Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Kesin inşa tarihi bilinmemekle birlikte osmanlı dönemi öncesi yapılarından birisi olarak gözükmektedir. XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyılda da ibadete açık olan[475] mescid ve ziyaretgah günümüzde onarılarak sağlamlaştırılmıştır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Mescidin güneyine bitişik olarak inşa edilmiş olana Türbe de birisi "Ahi Musa"ya diğer biri "Esseyyid Hasan"a bir diğeri ise "Seyyid Ahmed"[476]e ait üç mezar ve sanduka bulunmaktadır.

6,70x3,73 m. boyutlarında ve mescidden daha az uzunluğa sahip olan Türbe mimari güzelliklerden yoksundur. İçte 3 X 5,15 m. ölçüleri bulunan Türbenin girişi, Mescid kuzey duvarından 1,43 m. genişliğindeki bir açıklıktan sağlanır. Doğu yöne doğru açılan 0,65 m. boyutunda bir pencere ile aydınlatılmaktadır(Çizim:14).

Türbe kesme taş malzeme ile inşa edilmiş ve çevre duvarı içine alınmıştır. Alacalı-Arap Baba Türbesi'nde olduğu gibi sarımtırak kesme taş malzeme

---

[474] Mehmet Ali ÜNAL; XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara, 1989, s. 213.
[475] Başbakanlık Arşivi, Cevdet Evkaf Tasnifi, No: 7389/18395.
[476] 330 no'lu Harput Şeriyye Sicili (1865m) s. 181.

kaplama olarak kullanılmış olmalıdır. İçte moloz taş malzemesinin kullanıldığı sıvalar sebebiyle görünmese de tahmin edilmektedir.

Anadolu Selçuklu dönemi Türbe mimarsi dahilinde, kompleks türbeler içerisinde dikdörtgen formu ile yer alacak olan Ahi Musa Türbesi, günümüzde ziyaretgâh olarak halka açıktır(Resim:86).

Elazığ İl Müzesi adına; 22 Ekim 1981 tarihinde Ferhan Memişoğlu, Adnan Erkuş, İ. Hakkı, Beyoğlu tarafından, 11 pafta 419 parsel ve 1089'a 30/5 teftiş numaraları ile Osmanlı dönemine (?) tarihlenerek tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır[477].

KATALOG NO: 13

4. HARPUT/MANSUR BABA TÜRBESİ

Çizim No:18-19

Resim No: 89-90

*Yeri:*Harput merkezinde Camii Kebir Mahallesinde, Ulu Camii kuzeybatısında bulunmaktadır(Çizim:1).

Yaptıran: Yapının kimin tarafından yaptıldığı bibinmemektedir.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: 1548-49 M. tarihli Emir İsfahan Bey'e ait vakfiye kaydında adından Mansuriye zaviyesi olarak bahsedilmektedir. Bu vakfiyede 8.980 akçe olarak geliri gözükmekte gideri ise 7.200 akçe olarak belirlenmektedir. Vakfiyenin amacı ise; Zaviyenin gıda ihtiyaçları ile diğer masraflarının karşılanması için harcandığı şaklinde gözükmektedir[478]. Mansur Baba Türbesi Osmanlı dönemi öncesinde inşa edilmiş olmalıdır. Göstermiş olduğu mimari üslup ve şekil ile Anadolu Selçuklu çağı türbe mimarisini hatırlatmaktadır. Bu nedenlerle genel olarak XIII yüzyıla tarihlendirebiliriz.

Plan ve Mimari Özellikleri: Çokgen gövdeli Anadolu Selçuklu Türbe Mimarisi plan formunda inşa edilmiş olan Mansur Baba Türbesi, sekizgendir. Selçuklu Türbe geleneğinin bir devamı olarak iki katlı inşa edilmiştir. Alt kat türbenin cenazelik kısmı, üst kat ise zaviye olarak işlev görmektedir. Her köşegenin uzunluğu 3,65m. ölçülerinde düzgün bir sekizgeni ihtiva etmekte ve Türbe cenazeliğine giriş, batıya bakan kenar ortasından sağlanmaktadır. 1,30 m. genişliğinde dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış olan cenazelik giriş kapısı basık kemerle kapatılmıştır. Mansur Baba Türbesi cenazelik kısmı, yıldız tonoz örtülü olup, içerisinde dört sanduka bulundurmaktadır(Çizim:18). Bunlardan en büyüğü Mansur Baba namındaki dini şahsiyete ait, diğerleri ise onun ailesinden kişilere

[478] Elazığ İl Müzesi Tescil Fişleri

mensup olmalıdır. Cenazelik kısmında duvar genişliği 1,45 m. ve dışarı açıklığı üst seviyedeki doğu-kuzey ve güney köşegenlerine açılmış mazgal türü üç pencere ile sağlanmıştır.

Mansur Baba Türbesi, üst kat planı da yine burasına kaidelik eden cenazelik kısmı sekizgen formunu devam ettirmektedir. Bu üst kata, cenazelik girişi her iki yanında yer alan 0,70 m. genişliğindeki merdivenlerle ulaşılır(Resim:90). Üst katta 1,30m. olan duvar kalınlığı içte kubbe dışta ise poligonal koni şeklinde külah ile kapatılmıştır. Giriş, cenazelik kapı simetriğinde yani batı yönde 1,20 m. genişliğindeki sivri kemer alınlıklı kapı formu ile sağlanır. Duvarlar kuzey-güney ve doğu istikametinde 0,70 m. genişliğinde pencereler ile yeknesaklığını kaybetmiştir(Çizim:19).

Mansur Baba Türbesi, kesme taş işçiliğinin en güzel örneklerinden birini ihtiva etmektedir. Türbenin etrafı doldurulmuş olduğundan çukurda kalmış bu nedenle ilk bakışta basık gibi görünmesine karşın duvarların yükseltileri ve genişlikleri ile boyutları arasında çok mühim olan oranlama ile yapılmıştır. Duvarların üzerinde poligonal kanik külah, Türbe gövdesi ile son derece uyumlu olarak inşa edilmiştir(Resim:89).

Mansur Baba Türbesi üzerinde bulundurduğu estetik bütünlüğü ile Anadolu Selçuklu çağı XIII yüzyılda inşa edilen birçok Türbe ile benzerlik içermektedir. Konya'da Seyfeddin Kara Sungur Türbesi (1270), Aksaray Bekir Sultan Türbesi (XIII yy. ikinci yarısı), Kırşehir Fatma Hatun Türbesi (1288), Konya Ulaş Baba Türbesi (XIII. yy. sonları) gibi daha birçok Selçuklu dönemi Türbeleri ile plan ve üslup yönünden benzeşen Harput Mansur Baba Türbesi XIII yüzyılda gelişimini tamamlayan poligonal gövdeli Selçuklu Türbelerinin bir veryatı olarak görülmektedir.

Mansur Baba Türbesi bugün çevre düzenlemesi ve bakımlı haliyle Harput'ta ki diğer mimari eserler arasında şanslı görünmektedir.

Elazığ İl Müzesi adına; 22 Ekim 1981 tarihinde Ferhan Memişoğlu, Adnan Erkuş, İ. Hakkı, Beyoğlu tarafından, 11 pafta 419 parsel ve 1089'a 30/5 teftiş

[47] Tapu Kadastro Arşivi, 552 nolu Evkaf Tahrir Defteri.

numaraları ile Artuklu dönemine tarihlenerek (?) tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır[479].

[479] Elazığ İl Müzesi, Tescil Fişleri.

KATALOG NO: 14

5. HARPUT/FATİH AHMED BABA TÜRBESİ

Çizim No: 20

Resim No: 91-92

Yeri:Harput merkezinden Karataş ve Serince köyleri istikametine giden yolun birinci kilometresinden sonra sola ayrılan yoldan beşyüz metre gidildiğine Fatih Ahmet Baba Türbesi'ne varılır(Çizim:1). Mescit ile birlikte kompleks olarak yapılmıştır.

Yaptıran: Türbenin kim tarafından inşa ettirildiği belli olmamakla beraber sandukada zikredilen şeyhin kendi adına bu türbeyi yaptırmış olabileceğini kabul etmek mümkündür[480]. Harput'un meşhur âlimlerinden Beyazde Hacı Ali Rıza; Fatih Ahmed'in Belh şehrinde doğduğunu, Hacegan tarikatına mensup bulunduğunu, sağ kolundan yaralanarak şehit düştüğünü ve aynı yere defnedildiğini, 96 yaşına ulaştığını ve bu malumatın keşif yoluyla zahir olduğunu ifade etmektedir[481]. Bu bilginin tarihi gerçekle ne ölçüde alakalı olduğunu tesbit şüphesizki çok güçtür. Fatih Ahmed'in 713 senesi cemaziyyelahirinin 5. günü /1313 senesi Eylül ayının 27. günü ve Perşembe (kitabede Cuma) günü vefat ettiğini, sanduka üzerindeki kitabelerden bilmekteyiz[482].

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Türbe içeresinde bulunan ahşap sandukada kitabeler vardır. Sağda ve solda olmak üzere dört dikdörtgen çerçeve içine yazılmış kitabe söyledir(Resim:92).

Metin:

Sağ tarafta üst çerçeve: توفي سيد العارفين

Sağ tarafta alt çerçeve: ولي الله شيخ الكائنات

Sol tarafta üst çerçeve: يوم الجمعة خامس جمازي الآخر

(في سنة) ثلثة عشر وسبعمائة

[480] Günerken AYDOĞMUŞ: Harput Kültüründe Din Alimleri. Elazığ. 1998. s. 76.
[481] İshak SUNGUROĞLU: Harput Yollarında. C. I. İstanbul. 1958. s. 327-328.
[482] İshak SUNGUROĞLU: Harput Yollarında. C. I. İstanbul. 1958. s. 327-328.

...C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Sol tarafta alt çerçeve

Okunuşu:

"Yufi seyyid el arifin

Veliullah Şeyh el kainat

Yevmil Cum'a hamse cemaziyel ahir

(fi sene) Sebse aşri ve sebamie"

Çevirisi:

"Ariflerin seyyidi, şeyhül-kainat, veliyyullah 713 senesi cemaziyel-ahirinin beşinci Cuma günü vefat etti"[483].

Kitabenin bir bölümünün eksik olduğu anlaşılıyor. Belki de bugün bulunmayan sanduka kapağında kitabenin baş tarafi yazılıydı. İshak Sunguroğlu, türbe ile ilgili salnamelerde veya tahrir defterlerindeki kayıtları naklettikten sonra, kitabeye "Fatih Ahmed Kebir Harput" ibaresini[484] de eklemektedir.

Tarihçe: Türbe içeresindeki ahşap sandukada bulunan kitabeye göre Fatih Ahmet 713 H. / 1313 M. tarihinde vefat etmiştir. Fatih Ahmet Baba Türbesi'ninde bu yıl civarında inşa edildiğini kabul etmek mümkündür.

Plan ve Mimari Özellikleri: Fatih Ahmet Baba Türbesi, üst katı yıkılarak[485] yalnızca alt katıyla günümüze ulaştığını düşündüğümüz, sekiz kemarlı taş bir binadır. Eserin alt katına doğu kenarında açılmış basık kemerli küçük bir kapıdan girilir. 1,12 X 0,74 m. ölçülerindeki bu kapıdan geçilince sekiz kenarlı cenazeliğe ulaşılır(Çizim:20). Bu kemer uzunluğu 2,90-3,00 m. olan Türbenin duvar kalınlığı 0,90 m.'dir. Sekiz kenarlı mekan basık bir kubbe ile örtülü olup, güney duvarındaki küçük bir mazgal penceresinden ışık almaktadır. Cenazelikte asıl dikkati celbeden unsur ahşap sandukadır.

Türbe dışta muntazam kesme taşlarla kaplı olup, yıkılan üst kısmı moloz taşlarla takriben bir metre yükseltilerek saçaklı bir çatı ile örtülmüştür[486]. Esere

[483] Hakkı ÖNKAL; Anadolu Selçuklu Türbeleri, Ankara, 1996, s. 184.
[484] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 326.
[485] Hakkı ÖNKAL; Anadolu Selçuklu Türbeleri, Ankara, 1996, s. 182.
[486] Hakkı ÖNKAL; Anadolu Selçuklu Türbeleri, Ankara, 1996, s. 183.

doğusundan bir mescid, kuzeybatısından bir çeşme ekli isede bunlar sonraki dönemlerde inşa edilmiş olmalıdır.

Fatih Ahmet Baba Türbesi, ahşap sandukasıyla ilgi çeken sade bir yapıdır.

Tezyinat: Türbede tezyinatlı unsur ahşap sandukadır. Dikdörtgen prizması şeklindeki sandukanın kuzeye bakın yüzü yazı ve yıldız motifleri ile süslüdür. Sandukanın kuzey yüzünün ortasında daire içine alınımş ve merkezdeki on köşeli küçük yıldızın etrafında birbirini kesen beş köşeli iki yıldızın husule getirdiği on köşeli bir yıldız motifi bulunmaktadır. Bunun sağında ve solunda üst üste yerleştirilmiş ikişer dikdörtgen çerçeve içine bâni ve tarih kitabeleri yazılmıştır. Sandukanın diğer yüzleri süs ihtiva etmez(Resim:91). Sandukanın sadece bir yüzü yazı ve yıldız motifi ile süslenmiş diğer satıhları boş bırakılmıştır. Yıkılan üst kısmı muhakkak ki tezyinat ihtiva ediyordu. Ancak üst katın yıkıldığına dair herhangi bir rivayet veya haber dolaşmamaktadır ki, bu husus üst katın çok evvel yıkıldığına işaret eder kanaatindeyiz(Resim:92).

Fatih Ahmet Baba Türbesi'nin üst katı yıkılmış, günümze yalnızca alt katı ile intikal etmiştir. Alt kat kubbesini örtecek şekilde dış duvarlar yükseltilmek suretiyle mevcut kısım bir çatı ile örtülmüştür.

Elazığ İl Müzesi adına; 22 Ekim 1981 tarihinde Ferhan Memişoğlu, Adnan Erkuş ve İ. Hakkı Beyoğlu tarafından, 20 pafta nomarası, 1112 parsel ve 1089'a 30/5 teftiş numaraları ile tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır[487].

[487] Elazığ İl Müzesi, Tescil Fişleri.

KATALOG NO: 15

6. HARPUT/URYAN BABA TÜRBE-TEKKE KOMPLEKSİ

Çizim No: 21

Yeri:Harput merkezine çıkarken "Kayabaşı" tabir edilen dik kayalara varmadan sağa doğru 100 m. kadar yürüdüğünde, tepenin Harput'a bakan yamacında bulunmaktadır.

Yaptıran: Beyzade Hacı Rıza Efendi -ki Harput'un meşhur bektaşi alimlerindendir- ile dönemin müftüsü tarafından inşa ettirilmiştir[488].

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Türbenin giriş kapısı üzerinde:

"Allah'ın ariflerinden ve Allah'a karşı olan muhabbet sırrının alimlerinden cömertliği itibariyle de Allah'ın sevdiği kullardan İsmail'in torunu, Ömer'in oğlu Hafız Muhammed büyük şehadet rütbesine nail olarak burada ölmüştür. Tanrı sırrını mukaddes etsin"[489].

Beyzade Hacı Ali Rıza Efendi'nin bu mezarı bulduğu ve daha sonradan manevi keşifleri neticetesinde burada medfun olan ve halk tarafından "Uryan Baba" diye bilinen zatın, Allah'ın sevdiği kullarından İsmail'in torunu, Ömer'in oğlu Hafiz Muhammed olduğunu ve burada şehit düştüğünü açıklamaktadır[490]. Bu Hafiz Muhammed'in hayatı hakkında herhangi bir malumatımız bulunmamaktadır. Selçuklular'ın Anadolu'ya fethi sırasında Harput'ta Bizanslılar ile savaşırken şehit düşmüş olabileceği kuvvetle muhtemeldir.

Tarihçe: Türbe Hafiz Muhammed'e ait olan mezarın, Beyzade Hacı Ali rıza Efendi tarafından keşfinden hemen sonra 1278 H./1861-62 M. yılında yapılmıştır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Uryan Baba Türbesi, 4,27 X 5,60 m. ölçülerinde kuzey güney istikametli derinlemesine dikdörtgen satıh üzerine kurulmuştur. Türbenin kuzeyinde 2,26m. genişliğinde bir birim ve doğu yönünden

---

488 İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 339.
489 İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 339.
490 Günerkan AYDOĞMUŞ; Harput Kültüründe Din Alimleri, Elazığ, 1958, s. 279.

3,25 x 3,34 m. ölçülerinde tekke binaları vardır. Tekke kısmı bugün yıkılmış harap bir vaziyettedir(Çizim:21). Bu tekke'nin XIX. yüzyıl sonlarında aynı işlevi devam ettirdiğini tarihi kayıtlardan anlamaktayız[491].

Türbeye kuzey yandaki birimin doğuya yani tekke kapısı önüne bakan 0,85 m. genişliğindeki bir kapı ile ulaşılır. Bu kapı türbenin kuzeyini ihtiva eden hücreye açılmakta, asıl giriş ise türbe sandukasının bulunduğu mekanın kuzeyinde, biraz batıya kaymış olarak, dikdörtgen ve taştan yapılmış iki yan sutün üzerine konulan basık kemerli kapı iledir. Sandukanın bulunduğu asıl mekan dışa hiçbir açılım vermemektedir. Buna mukabil önündeki hücre kuzey duvarı 0,40'ar m.'lik iki pencere açıklığına sahiptir.

Uryan Baba Türbesi, günümüze inşa edildiği haliyle gelebilmiştir ancak beraberinde inşa edilen tekke harap bir vaziyettedir. Mimari açıdan pek değerine haiz olmayan türbe ziyaretgah olarak kullanılmaktadır.

Yapıldığı dönemde Bektaşi şeyhlerinin müridleriyle birlikte halka oluşturdukları, tekke ve Uryan Baba Türbesi, günümüzde yanında türbedarın barındığı küçük bir ev ile varlığını devam ettirmektedir.

Elazığ İl Müzesi adına; 22 Ekim 1981 tarihinde, Ferhan Memişoğlu, Adnan Erkuş ve İ. Hakkı Beyoğlu tarafından 17 pafta, 570 parsel 1089'a 30/5 teftiş numaraları ile tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır[492].

[491] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 339.
[492] Elazığ İl Müzesi, Tescil Fişleri.

KATALOG NO: 16

7. HARPUT/NADİR BABA TÜRBESİ

Çizim No:

22 Resim No: 93

*Yeri:*Harput merkezinde, Arap Baba Türbesi'nin doğu yönünde 50 metre mesafede Alacalı Camii karşısında bulunmaktadır (Çizim:1). Mescit ile birlikte kompleks olarak yapılmıştır.

Yaptıran: Türbede medfun olan Nadir Baba, Osmanlı dönemi öncesinde Harput'ta bulunan bir alim olmalıdır. Çünkü Osmanlı döneminde yaşamış olsa idi, günümüze kadar onun hakkında bazı bilgiler gelirdi. Nadir Baba Selçuklular döneminde yaşamış olmalıdır. O'nun Yesevi tarikatına mensup bir şeyh olma ihtimali[493] vardır. Nadir Baba Anadolu'nun fethinden sonra Türkmen göçleriyle birlikte Harput'a gelmiş olmalıdır. O'nun 1200'lü yıllarda yaşadığı tahmin edilmektedir. Harput ve çevresinin Türkleşip, İslamlaşmasında diğer Yesevi şeyhleri gibi onunda büyük payı olmalıdır.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: İlk yapım evresi Selçukulu dönemine kadar indirilen Nadir Baba Türbesi, XIX yüzyılda tamamen yeniden inşa edilmiştir.

Palın ve Mimari Özellikleri: Bitişiğinde bulunan mescidin batı duvarı kuzeyine doğru 1 m. genişliğindeki kapı ile asıl cenazeliğin önündeki yatay dikdörtgen hücrenin kuzeyinde 4,70x3,50 m. boyutlarında yine yatay bir dikörtgen ihtiva etmektedir. Bugün bitişiğindeki mescid temel hizası itibariyle yıkıktır. Türbenin sandukasının bulunduğu cenazeliğe kuzeyinde yani önünde bulunan hücre güney duvarında açılan 1m. genişliğindeki kapı ile girilir. Cenazelik kısmı güney yönde tam ortadaki 1 m. genişliğinde dirkdörtgen bir pencere ile aydınlatılmaktadır(Çizim:22).

[493] Günerkan AYDOĞMUŞ; Harput Kültüründe Din Alimleri, Elazığ, 1998, s. 88.

KATALOG NO: 16

7. HARPUT/NADİR BABA TÜRBESİ

Çizim No:

22 Resim No: 93

Yeri:Harput merkezinde, Arap Baba Türbesi'nin doğu yönünde 50 metre mesafede Alacalı Camii karşısında bulunmaktadır (Çizim:1). Mescit ile birlikte kompleks olarak yapılmıştır.

Yaptıran: Türbede medfun olan Nadir Baba, Osmanlı dönemi öncesinde Harput'ta bulunan bir alim olmalıdır. Çünkü Osmanlı döneminde yaşamış olsa idi, günümüze kadar onun hakkında bazı bilgiler gelirdi. Nadir Baba Selçuklular döneminde yaşamış olmalıdır. O'nun Yesevi tarikatına mensup bir şeyh olma ihtimali[493] vardır. Nadir Baba Anadolu'nun fethinden sonra Türkmen göçleriyle birlikte Harput'a gelmiş olmalıdır. O'nun 1200'lü yıllarda yaşadığı tahmin edilmektedir. Harput ve çevresinin Türkleşip, İslamlaşmasında diğer Yesevi şeyhleri gibi onunda büyük payı olmalıdır.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: İlk yapım evresi Selçukulu dönemine kadar indirilen Nadir Baba Türbesi, XIX yüzyılda tamamen yeniden inşa edilmiştir.

Palın ve Mimari Özellikleri: Bitişiğinde bulunan mescidin batı duvarı kuzeyine doğru 1 m. genişliğindeki kapı ile asıl cenazeliğin önündeki yatay dikdörtgen hücrenin kuzeyinde 4,70x3,50 m. boyutlarında yine yatay bir dikörtgen ihtiva etmektedir. Bugün bitişiğindeki mescid temel hizası itibariyle yıkıktır. Türbenin sandukasının bulunduğu cenazeliğe kuzeyinde yani önünde bulunan hücre güney duvarında açılan 1m. genişliğindeki kapı ile girilir. Cenazelik kısmı güney yönde tam ortadaki 1 m. genişliğinde dirkdörtgen bir pencere ile aydınlatılmaktadır(Çizim:22).

---

[493] Gökcrkan AYDOĞMUŞ; Harput Kültüründe Din Alimleri, Elazığ, 1998, s. 88.

Sanatsal bir değer ifade etmeyen eserin üzeri dört yana meyilli saç çatı ile kapatılmıştır(Resim:93).

KATALOG NO: 17

8. HARPUT/BEŞİKLİ BABA TÜRBESİ

Resim No: 94

Yeri:Harput merkezinde, Belek Gazi heykeli yanında bulunmaktadır.

Yaptıran: Türbenin yaptıranının kimliği hakkında herhangi bir malumatımız bulunmamaktadır. Türbede medfun olan Beşik Baba ise İshak Sunguroğlu, tarafından kaynak belirtmeksizin, Arap ordularının Harput'u fetihleri sırasında şehit düşmüş bir İslam askeri[494] olarak tanımlanmaktadır.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri:Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: İlk yapılış devresi bilinmemekle birlikte, ilk yapılan şekli üzerine son yıllarda onarım görerek günümze gelmiştir. Türbede bulunan beşik nedeniyle bu isim izafe idilmiştir.

Plan ve Mimari Özellikleri: Silindirik bir gövde ihtiva eden Beşikli Baba Türbesi üzeri kubbe ile örtülüdür. İçinde üç sanduka bulunduran türbe taş malzame ile inşa edilmiş güney yönde 70x80 m. boyutlarında bir kapıyı ihtiva etmektedir. Türbe adeta önünde bulunduğu kayanın içeresine oyulmuş gibidir. Bu nedenle de pek farkedilmez bir mimariye sahiptir.

Mimari açıdan herhangi bir anlam ifade etmeyen türbenin günümze bir ziyaretgâh olarak geldiğini belirtmeliyiz. Çok büyük bir ihtimalle silindirik gövdesinin daha yüksek olduğu ve dışta konik bir külah ile şekillenerek sonlandığı dürüşünülebilir. Ancak bugün içteki kubbesi ile günümüze gelebilmiştir. Kubbenin bu denli basık olması düşünülemez. Kesme taş malzemenin kullanıldığı eserin dışa pencere açılımı, bugünkü haliyle bulunmamaktadır(Resim:94).

[494] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 324.

KATALOG NO: 18

9. HARPUT/MURAT BABA TÜRBESİ

Çizim No:23

*Yeri:*Harput merkezinde; Ahmet Bey Mahallesi'nde, Kayabaşı'na gieden yolun sağ tarafında, Ağa Camii kaşsında bulunmaktadır. Türbe'ye Şeyh Şerafettin Türbesi' de denilmektedir.

Yaptıran: İlk yapım evresini kimin yaptırğı bugün bilinmemektedir. Ancak XIX. yüzyılda Hacı Kerim Efendi'nin 1890'lı yıllarda yapıyı tamamen onarttığı bilinmektedir[495]. Bu dönemde türbenin içini ve dışını tamir ve temizletmiş ve yanlış yerde açılan kapıyı kapatarak orjinalinde bulunan kapıyı tekrar açtırmıştır. Aynı zamanda türbenin içeresi tefriş edilmiş, sandukasıda tamir ettirilmiştir[496].

Türbe içeresinde Medfun olan Şeyh Şerafeddin, Şeyhül-Kainat Fatih Ahmed Hazretlerinin yakın arkadaşı olup, aslen Belh şehrindendir[497]. Harput, Ermenilerin elinde bulunduğu sırada 713 H./1313 M. tarihinde İslam mücahitleri tarafından muhasara ve zaptı sırasında Fatih Ahmed'in himayesinde bulunan emirlerinden birisi idi. Fatih Ahmed, Kurey başında (şimdi türbenin bulunduğu mahalda) şehit düştüğü sırada Şeyh Şerafeddin'de kalenin önünde şehit edilmişti. İhtimal ki müslümanlar şehre hakim olduktan sonra naaşı Ahmed Bey Mahallesi'ndeki mezarlığa getirilmiş ve üzerine türbe inşa edilmiştir[498].

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

*Kitabeleri:*Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Her ne kadar yapım yılı belli olmasada Murad Baba Türbesi'nin göstermiş olduğu plan ve mimari üslup Osmanlı dönemi izlerini taşımaktadır. XVI yüzyılda yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz.

Plan ve Mimari Özellikleri: Poligonal gövdeli, altı gen planlı, Osmanlı dönemi türbe mimarisi formunda inşa edilmiştir. Her köşegen 3,15 m.

---

[495] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 336.
[496] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 336.
[497] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 336.

uzunluğunda olup duvar kalınlığı 0,60 m.'dir. doğu yönde açılan 1,20m. genişliğindeki taş kemerli kapı ile türbeye girilmektedir. Türbe, içten ve dıştan kubbe örtülüdür. İçerisinde 1,84 m. ginişliğinde ve her köşegende tekrar edilen altı sivri kemer ile duvarın yükü hafiletilmiş ve kubbe böylelikle taşınmıştır. Statik olarak Anadolu'da bu tür sağlamlaştırmaları görebilmek mümkündür. Bakımsız olduğu halde varlığını devam ettirir olmasıda kanımca buna bağlıdır. Ayrıca içte oluşturulan bu kemer sistemi mimarisinin hareketlenmesini sağlanmış durgunluk ve monotonluk iç mimaride böylece giderilmiştir. Batı yönde bir dikdörtgen pencere ile aydınlatılan türbe içinde yalnızca Şeyh Şerafeddin'e ait sanduka bulunmaktadır(Çizim:23).

Poligonal gövdeden tuğla ile şekillendirilmiş altı tramp ile kubbe örtüsüne geçilmiştir. Son dönem onarımlarında yapı titizlikle orijinal haline benzetilmiş ve içte sandukanında tamiriyle ahenkli bir bütünlük oluşturulmuştur. Güney yandaki köşegene bir mihrap nişi eklenerek ziyarete gelenlerin ibadet etmeleri sağlanmıştır. İçte bu denli ferah ve vuzuhlu mimarlık yönüyle sanatsal olan yapının Osmanlı Dönemi klasik türbe mimarisini yansıttığını belirtmek gerekmektedir.

Dış mimaride içteki özellikler aksatılmıştır. Duvarlar ile kasnak ilişkisi ve kubbe bütünleşmesi tam olarak sağlanamamıştır. Kubbenin duvarlar ve kasnak içeresine gömülü basık bir hali vardır. Ancak Murat Baba Türbesi iç mimarisindeki estetik bütünlük ve köşegenlerde atılmış kemerler vasıtasıyla üst mimarisinde daha kuvvetli bir örtü olması ihtimalini akla getirmektedir. Aslında Murat Baba Türbesi bugünkü görünümünden daha yüaksek duvarlara sahip olmalıydı. Bu duvarlar üzerindeki kasnak ve kubbe yıkılmış olmalıdır. Bugün gördüğümüz kubbe ise içten gözüken kubbe olmalıdır. Mimari zorunluluklar ve üslup bunu gerekmektedir.

Kesmetaş malzeme ile inşa edilmiş olan Murat Baba Türbesi, günümüze temiz onarımıyla ulaşabilmiş birkaç Harput Türbesinden birisidir. Bugün ziyaretgâh olarak açık, bir mimarlık tarihi eseridir. Murat baba Türbesi göstermiş

Günerkan AYDOĞMUŞ; Harput Kültüründe Din Alimleri, Elazığ, 1998, s. 88.

olduğu plan formu ve bu planın mimariye akisleri yönüyle Osmanlı dönemi klasik türbe mimarisini hatırlatmaktadır.

Elazığ İl Müzesi adına, 22 Ekim 1981 tarihinde, Ferhan Memişoğlu, Adnana Erkuş, İ. Hakkı Beyoğlu tarafından, 15 pafta, 989 parsel ve 1089/'a 30/5 teftiş numaraları ile Osmanlı dönemine tarihlenerek tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır[499].

[499] Elazığ İl Müzesi, Tescil Fişleri.

KATALOG NO: 19

10. HARPUT/SEYYİD AHMED KÜRDİ TÜRBESİ:

Çizim No: 24

Resim No: 95-96

Yeri:Harput merkezinde, tarihi Ulu Camii'nin bahçesinde Camii Kebir mahallesinde bulunmaktadır. Daha önceleri Ulu Cami batı duvarının kuzey köşesine bitişik bir yerde iken rahmetli Nureddin Ardıçoğlu tarafından caminin etrafını açmak amacı ile çıkarılarak yine Ulu Caminin batıya dönük duvarının güney köşesine yakın bir yerine kaldırılmıştır[500]. Türbe, Seyyid Ahmet Çapakçuri diyede tanınmaktadır. Cami haziresinde bulunan ve türbe ihtiva etmeyen mezar taşı üzerinde Seyyid Ahmet Çapakçuri'nin adı şahide taşında yazılıdır. Ancak Cami güney batı istikametinde türbesi mevcut olan ve Seyyid Ahmet ismiyle tanılan türbenin de aynı şahsa ait olduğu bilinmektedir.

Yaptıran: Seyyid Ahmed Kürdi'nin halifesi Hacı Tevfik Efendi ve diğer müritleri tarafından yaptırılmıştır.

Yapan: Rızaoğlu Fırıncı İbrahim Aslan'ın ismi, imarı diye türbe giriş kapısı üzerine mermer kitabede latin alfabesi ile yazılmıştır.

Kitabeleri: Ulu Cami güneyinde türbe ihtiva etmeyen mezarın baş tarafında ki şahide taşında:

"Şeyh Çapakçuri demekle müştehir Seyyid Ahmet Kadesallahü'l alâ Hecegân-i nakşibendin rehberi zülcenaheyn serfirazı evliya sinni doksan dörde varmış pir idi. Fakri Fahri vadisinde dilrüba tarih oldu. İş bu kavli ol pirin özle gözle feyz-i hakkı kıl dua"[501].

Seyyid Ahmet Çapakçuri Hazretleri aslen Bingöl'ün "Kür" köyündendir. Bu nedenle mahlas olarak "Kürdi"yi kullanmaktadır. 1827 yılında burada doğmuştur. Dedelerinin Bağdat'lı olduğu söylenmektedir. Palu'da Ali Sebdi Hazretlerinden ders alır. Ali Sebdi Hazretlerinin 1892 yılında vefatından sonra Seyyid Ahmet de Harput'a gelir. Ondört yıl Harput'ta kalan Seyyid Ahmet,

[500] Günerkan AYDOĞMUŞ; Harput Kültüründe Din Alimleri, Elazığ, 1998, s. 167.
[501] Günerkan AYDOĞMUŞ; Harput Kültüründe Din Alimleri, Elazığ, 1998, s. 167.

Kur'an-ı Kerim yazarak geçimini sürdürmektedir. 1906 yılında irşad için değişik şehirlere giden Seyyid Ahmet, 1915 yılında tekrar Harput'a dönerek ölünceye kadar burada kalmıştır. 1921 yılında vefatının ardından halifesi Hacı Tevfik Efendi ve diğer müridleri tarafından bu türbe yapılarak ölümsüzleştirilmiştir[502].

Tarihçe: Seyyid Ahmet Bingöl'ün "Kür" köyünde doğduğu için ona Seyyid Ahmet Kürdî'de denilmiştir. 1921 tarihinde vefatından sonra türbesi inşa edilmiştir.

Plan ve Mimari Özellikleri: 5.33 x 4.62 m. ölçülerinde kareye yakın bir dikdörtgen ihtiva eden türbe duvar kalınlığı 0,60 m.'dir. Türbeye kuzey doğu köşeden doğuya bakan 0,80 m. genişliğinde kapı ile girilir. İçerisinde iki sanduka bulunan türbenin duvarları içinde kitapların konulabileceği nişler açılmıştır. Güney yönde 0,65 m. genişliğinde dikdörtgen bir pencere ile aydınlatılan türbe taş ve beton karışımı ile yapılmıştır. Üzeri dört yöne meyilli beton tabla ile kapatılmış olan türbenin mimari bir özelliği bulunmamaktadır(Çizim:24).

Günümüzde ziyaretgâh olarak kullanılan Türbe etrafının çevre düzenlemesinin çok kötü olduğunu belirtmemiz gerekmektedir(Resim:95-96).

[502] Ahmet AKSIN; Elazığ ve Çevresindeki Dini Şahsiyetler, Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fatültesi, Tarih Bölümü, (Yayınlanmamış Lisans Tezi), Elazığ, 1986, s.52.

KATALOG NO: 20

11. HARPUT/İMAM EFENDİ TÜRBESİ

Çizim No: 25

Resim No: 97

*Yeri:*Harput merkezinde; Meteris mezarlığının üst kısmında, Efendiliğiller mezarlığının yanındadır.

Yaptıran: İmam Efendi'nin ölümünden sonra O'nun müridleri ve hayranları tarafından yaptırılmıştır.

İmam Efendi - Şeyh Hacı Osman Bedreddin 1858 yılında Erzurum'un Abdurrahman Gazi Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir. Baba adı Selman Sükûti, ana adı Esma Hanımdır. Babası o küçükken vefat eder. İlk derslerini Erzurum'daki hocası Mehmet Tahir Efendi'den almıştır. Dokuz yaşında iken Kur'an-ı Kerim'i ezberler ve hafiz olur. Gittiği medresede sarf ve nahis dersleri alarak Arapça'yı öğrenmeye başlar. Hafız Osman Bedreddin Arapça'yı öğrendikten sonra tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerine yönelir. Bu ilimlere ilgisi nedeniyle çok kısa bir sürede bütün ilimlere vaki olur. Hocası Mehmet Tahir Efendi kendisine başka bir hoca aramasını isteyince Hafız Osman Hoca aramaya başqlar. o dönemde Buharu'dan Erzurum'un Hasankale ilçesi Bevelkasım köyüne gelen Ahmet Merami Hazretlerini bulur. Ahmet Merabi Hazretlerinden bir süre tasavvuf dersleri alan Hafız Osman Bedreddin 1877 yılında bu hocasından da alacağını alır ve ayrılır. Bu yıllar tarihte "93 Harbi" diye bilinen Osmanlı-Rus savaşının olduğu zamandır. Hafiz Osman Bedreddin de savaşa iştirak etmiş ve Aziziye Tabyalarında Ruslar ile savaşmıştır. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hafiz Osman Bedreddin'in güzel sesi ve mahareti nedeniyle 28. Alayın üçüncü taburuna "Tabur İmamı" olarak tayin eder. Daha sonra bu alay Diyarbakır'a kaydırılınca O'da beraberdir. Onun "İmam Efendi" sıfatı bundan sonra başlar. İmam Efendi her on bir mürşit bulmak için çabalamaktadır[503].

[503] Ahmet AKSIN; Elazığ ve Çevresindeki Dini Şahsiyetler, F. Ü. ,Tarih Bölümü, (Basılmamış Lisans Tezi), Elazığ, 1986, s. 62.

Diyarbakır'daki görevi sırasında Polu'ya gelerek büyük Nakşi mutasavvıf Mahmut Samini Hazretleri ile tanışır. Mu tanışmadan sonra O'nu kendisine mürşit olarak seçer ve ders almaya başlar. Mahmut Samini Hazretlerinden de alacağı dersleri tamamlayınca icazet alır ve Harput'a gelir. Harput'ta kalmasını hocası istemektedir. 1909 yılında şeyhin ölümünden sonra imamlık vazifesinden emekli olur ve Harput'a yerleşir. Onu sevenler akın akın Harput'a gelirler. Mahmut Samini Hazretlerinin ölümünden sonra onun en sadık müridi sır kâtibi Mustafa Naci Efendi Harput'a gelerek İmam Efendi'nin yanında yer alır.

Şeyh Hacı Osman Bedreddin 17 Ekim 1924 tarihinde vefat etmiştir. Kendisinden sonra Kazım Efendiyi, Hacı Tevfik Efendiyi, Hacı Sadattin Efendiyi, Mazhar Efendiyi yetiştirmiştir. Bu büyük veli hayatı boyunca İslami şekilde yaşamış, etrafındakilere de İslam'ın ruhunu anlatan öğütler vermiştir. Kur'an ve Sünneti kendisine rehber edinerek, tasavvufta derinliklere inmiştir. Büyük bir takva sahibi olan İmam Efendi tuttuğu yolda makamların en yücesine erişmiş büyük bir velidir[504].

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: İmam Efendinin 17 Ekim 1924 tarihinde vefatından sonra yaptırılmıştır. Bakımlı ve temiz bir mimariyi ihtiva ederek günümüze gelmiştir.

Plan ve Mimari Özellikleri: 7.72 x 5.47 m. ölçülerinde yatay dikdörtgen bir alanı ihtiva eden türbe batı tarafı kare biçimine getirilerek kubbe örtüsü ile kapatılmıştır. Doğu yönde ise bir kemer açılımı ile derinlemesine dikdörtgen bir birim oluşturulmuş ve üzeri düz tavan örtüsü ile kapatılmıştır(Çizim:25).

Türbenin girişi, kuzey doğuda 1.33 m. genişliğinde dikdörtgen bir kapı ile sağlanmaktadır. Düz tavan örtülü kısım doğuya açılan bir, kubbeli kısım ise güneye açılan bir pencere ile aydınlatılmaktadır. Türbenin içerisinde kubbeli bölümde üç sanduka, düz örtülü mekanda ise bir sanduka olmak üzere dört sanduka bulunmaktadır(Resim:97).

---

[504] Ahmet AKSIN; Elazığ ve Çevresindeki Dini Şahsiyetler, F. Ü. ,Tarih Bölümü, (Basılmamış Lisans Tezi), Elazığ, 1986, s. 62.

Düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilen türbenin kubbesi kasnaksız olarak duvarların ve doğu yöndeki kemerin üzerine oturtulmuştur. Hafif sivriltilmiş olan kubbe kurşunla kaplanmıştır.

Günümüze oldukça mamur ve bakımlı olarak ulaşan İmam Efendi Türbesi, Harput'ta ziyaret edilen mekanlardan birisidir.

Elazığ İl Müzesi adına, 22 Ekim 1981 tarihinde Ferhan Memişoğlu, Adnan Erkuş ve İ. Hakkı Beyoğlu tarafından, 10 pafta, 405 parsel ve 1089'a 30/5 teftiş numaraları ile Türkiye Cumhuriyeti dönemine tarihlenerek tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır[505].

[505] Elazığ İl Müzesi, Tescil Fişleri.

KATALOG NO: 21

12. HARPUT/MUSA KAZIM EFENDİ TÜRBESİ

Çizim No: 26

Resim No: 98

*Yeri:*Harput merkezinde, Meteris Mezarlığı'nda İmam Efendi Türbesi'nin kuzey yönünde 30-40 m. mesafede inşa edilmiştir.

Yaptıran: Musa Kazım Efendi öldüğünde "Iğıkilioğulları" lakaplı ailesi tarafından yaptırılmıştır.

Musa Kazım Efendi, 1894 yılında Harput'ta doğmuştur. İlk tahsilini Harput'taki okullarda bitirdikten sonra Harput muallim mektebini bitirip Fıransızca öğretmenliğine başlamıştır. Bir süre sonra İmam Efendi'ye intisap ederek ondan hem dini dersler almış hem de İmam Efendi'nin yanında onun sohbetlerinden istifade etmiştir. Mustafa Naci Efendi ile de gönül bağı kurarak tarikatın usul ve erkanını öğrenmiş ve kendisini bu konuda da yetiştirmiştir. Daha sonra mezireye (Elazığ) taşınmıştır. Bu değerli insan 1967 yılında vefat etmiştir. Engin bir hoş görüye sahip olan Musa Kazım Efendi, iyi bir hatipliğin yanı sıra çok güzel resim yapardı[506].

Yapan: Samini Dergahı Müritleri tarafından yapılmıştır.

*Kitabeleri:*Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Musa Kazım Efendi, 1967 yılında vefat edince aynı yıl içinde ailesi tarafından yaptırılmıştır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Etrafı ihata duvarıyla çevrili özel bir kabristanlığın içerisinde baldeken tarzı mimarisiyle dikkat çekmektedir. Altı silindirik sütun üzerine sivri kemer atılımı ile düz silindir saçak ve nihayet kubbe örtülmüştür. Her sütunun arası 2.52 m. kemer açıklığı ile genelde altıgen form oluşturulmuştur(Çizim:26). Sütunlar üzerinde sütun başlığı yerine kare küçük tablalar yapılmıştır. Sivri kemer atılımları son derece başarılıdır. Demir ve beton ile betonarme olarak inşa edilen eserin kubbesi hafif sivricedir.

[506] Günerkan AYDOĞMUŞ; Harput Kültüründe Din Alimleri, Elazığ, 1998, s. 157-161.

Günümüze bakımlı bir halde gelen türbe plan tasarımı ile dikkat çekmektedir. Malzemesi ve mimarisi son dönem inşa tekniklerini göstermektedir(Resim:98).

KATALOG NO: 22

13. HARPUT/TAYYAR BABA TÜRBESİ

Çizim No: 27

Resim No: 99

Yeri: Harput merkesinde, Meteris Mezarlığı'na çıkarken Beyzade Kabristanlığı'nın güney batı yönünde bulunmaktadır.

Yaptıran: Tayyar Babanın Harput'lu olduğu bilinmekle birlikte kaç yılında doğduğu bilinmemektedir. Babasının adı "Hızır" dır ki halk arasında bu "Hıdır" diye bilinmektedir. İlk eğitimini kendi aile çevresinden alır. Ağabeyi Hacı Mehmet, Hacı Ömer Hudai Baba'nın yanında yetişmiştir. Kadiri tarikati usul ve geleneğinde yetişmiş bir alimdir. Bu ilim irfan sahibi insan 1973 yılında vefat etmiştir[507].

Yapan: "Müazoğulları ailesi" tarafından ölümünden sonra yaptırılmıştır.

Kitabeleri: Yapının üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Türbe, 1973 yılında Tayyar Baba Hazretlerinin ölümünden sonra yaptırılmıştır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Tayyar Baba Türbesi, dikdörtgen planlı inşa edilerek üzeri sacdan yapılmış çatı ile kaplanmıştır. Duvarlarında kesme taş malzeme ile beton işçiliği gösteren türbenin etrafi ihata duvarı ile çevrilmiştir. Türbe modern mimari tarzında olup mimarlık tarihi açısından bir önem ifade etmez(Çizim:27).

Saçağının oldukça uzatılarak sundurma şeklini aldığı Tayyar Baba Türbesi Mamur eserlerden birisidir(Resim:99).

[507] Günerkan AYDOĞMUŞ; Harput Kültüründe Din Alimleri, Elazığ, 1998, s. 211-221.

E - HAMAMLAR

KATALOG NO: 23

1. HARPUT/CİMŞİT (CEMŞİT)HAMAMI

Çizim No: 28

Resim No: 100-101

Yeri:Harput merkezinde, Belediye Caddesi'yle İplikhane Çarşısı arasında Sara Hatun Camii batı duvarı bitişiğinde inşa edilmiştir(Çizim:1).

Yaptıran: Yavuz Sultan Selim Han'ın Sipahi Beylerinden Cemşit Bey tarafından yaptırılmıştır[508].

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri:Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Cimşit Hamamı'nın tarihini kesin olarak belirleyebilecek her hangi bir bilgimiz bulunmamaktadır. Ancak Hamam Yavuz Sultan Selim Han döneminde (1512-1520) O'nun Sipahi beylerinden Cemşit Bey tarafından yaptırılmıştır. Harput Osmanlı hakimiyetine 1516 yılında girmiştir. Bu tarihten hemen sonra ki bir zaman diliminde yaptırılmış olması gerekmektedir. Genel olarak XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde yaptırılmış olması akla daha uygun gelmektedir. Onarım ve tamiratlarla, bugün kullanıma açık olmasa dahi, bakımlı ve mamur Harput hamamları içerisinde tektir.

Banisi olan Cemşit Bey hakkında yalnızca onun bir Sipahi Beyi olduğu kaydı mevcuttur[509].

Plan ve Mimari Özellikleri: Doğu-Batı istikametinde, 10.80 x 21.45 m. ölçülerinde dikdörtgen alana oturmaktadır. Hamam tekli olup, dört köşe halveti ve dört eyvanlı hamam plan şemasında inşa edilmiştir. Sırasıyla soğukluk-ılıklık-sıcaklık bölümleri batıdan başlamak kaydıyla arka arkaya dizilmiş, böylelikle simetri ve düzgün bir plan arz etmektedir(Çizim:28). Hamamın simetrisini yada

---

[508] Mehmet Ali ÜNAL; "XVI ve XVII. Yüzyıllarda Harput Sancağında Zeamet ve Tımar Düzeni", F. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, C. 2, S. 1. Elazığ, 1988, s. 215-226.
[509] Mehmet Ali ÜNAL; XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara, 1989, s. 227.

dikdörtgen çerçevesini güneydoğu duvarından ileriye doğru taşırılmış külhan ve odunluk kısımları bozmaktadır.

Hamama güney duvarında batıya yakın kısımda açılmış 0,95 m. genişlikteki kapı ile girilir. Bu kapıdan içeri girilince 9.80 x 9.80 m. ölçülerindeki soğukluk yada soyunmalık diye tabir olunan kare mekan ile karşılaşılır. Burası, ortasında 12 gen şadırvanı olan ve yanlarda oturma sekileri bulunan tek kubbe örtülü oldukça nizami bir yapı göstermektedir. Soğukluk kısmını örten tek kubbeye duvarlardan geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Soğukluk kısmında dikkat çeken bir diğer özellik ise, duvarların geniş kemerler ile statik olarak sağlamlaştırıldığı ve kubbe yükünün böylece hafifletildiği uygulamasıdır. Bu kemer atılımları mimaride de ayrıca bir hareketlenme ve masiflikten kurtarma olarak değerlendirilmelidir. Pencere açılımı olmayan yalnızca kubbe feneri penceresi ile aydınlanan yapının duvar hantallığı da bu yöntemle dağıtılmış olmaktadır. Ayrıca ortada bulunan 12 gen şadırvan da, kubbe zemin irtifasından doğan boşluğu doldurmakta ve aynı zamanda mimari ahenk ve bütünlüğe katkıda bulunmaktadır. İçeride su ile tamamen rahatlayan ve soyunmalıkta bulunan seki üzerine uzanan müşterilerine, şadırvandan çanaklara akan su ile en güzel nameleri dinleterek, dinlenmelerini sağlamaktadır. Soğukluk kısmının dört bir etrafını dolaşan 1.25 m. genişliğinde 1.20 m. yüksekliğindeki seki üzeri dolaplarla çevrili olup insanların eşyalarına has birimler olarak hizmet vermektedir.

Soğukluk kısmı batı duvarı ortasında bulunan 0,80 m. genişliğindeki kapı ile ılıklık kısmına girilir. Ilıklık kısmı 2.50 m. genişliğinde olup güney yönü beşik tonoz örtülü ve açık bir alanı ihtiva etmektedir. Bu kısım sıcaklık bölümünde bunalan insanların dinlenmelerine özel yapılmış bir mekandır. Ilıklık kısmının kuzey tarafı ise temizlik ve tuvalet hücrelerine ayrılmıştır. 0,81 m. genişliğinde bir duvar ile kapanan bu kısma. 0,73 m. genişliğinde bir kapıdan ulaşılır. 0,80 m. genişliğinde boydan boya dar bir hol ile ayrılmış olan üç tuvalet birimini bu kısma yerleştirilmiştir. Ilıklık bölümü duvarları tamamen mermer kaplamalıdır ki bu mimarinin zenginliği ve hamamın temizliği ferahlığı adına çok uygun bir malzemedir. Zemin de yine mermerler ile döşenerek duvarlardaki temiz malzemeye katılmıştır. Sivri beşik tonoz örtü sistemi ile kapatılan ılıklık bölümü tepeye açılan çok küçük çaplı yuvarlak tepe pencereleri ile aydınlatılmıştır.

Ilıklık bölümü batı duvarının ortasından biraz kuzeye kaymış (sebebi diğer kapı ile simetride bulundurmayarak hava sirkülasyonunu en akılcı bir şekilde hamamda kullanmaktır) 0,80 m. genişliğindeki kapı ile hamamın asıl önemli bölümü olan sıcaklığa ulaşılır. Sıcaklık bölümü ortada göbek taşı ve dört yanda dört halvet hücresi ile, dört eyvandan müteşekkil bir yapı arz etmektedir. Göbek taşının bulunduğu orta olan, doğu ve batı istikametinde 4.40 m. genişliğinde iki eyvan, kuzey ve güney istikametinde ise 2.60 m. genişliğindeki daha dar iki eyvan olmak üzere şekillendirilip ortası kubbe ile örtülmüştür. 2.70 x 2.70 m. ölçülerine sahip halvet hücreleri de yine kubbe örtülüdür. Eyvanlar beşik tonoz örtü sistemi ile kapatılmıştır. Zemin ve duvarların tamamı kaliteli mermer malzeme ile kaplanmış, hücrelerde bulunan küvetlerde yine mermerden yapılmıştır. Oldukça küçük tepe pencereleri ve kubbe fenerinden gelen ışınlar ile aydınlatılan hamam bütün bu görünüşüyle klasik Osmanlı hamamlarının başkentte yapılan örneklerini andırmaktadır(Resim:100).

Dış duvarları 1 m. genişliğinde olup kesmetaş ile moloztaş malzemenin altarnatif kullanıldığı hamamın, bölme duvarları 0,95 m. ile 1,15 m. arasında değişkenlik göstermektedir. Hamamın bu simetrik dizilişini bozan külhan bölümü, yine doğu-batı doğrultulu olup doğu duvarından itibaren 15.85 m. uzunluğunda ve 3.64 m. genişliğinde bir dehlizi andırmaktadır. Külhan bölümünün üzeri de yine sivri beşik tenoz örtü sistemi ile kapatılmıştır. Külhan bölümünün güneyine de doğu duvarından itibaren 9.45 x 4.50 m. ölçülerinde odunluk kısmı eklenmiştir. Bu odunluk kısmı ile külhan birbirine küçük kare bir pencere ile bağlanmıştır. Odunluğun kapısı batı yöne doğru bakan ve külhana bağlanan kısmında olup, 1.50 m. genişliğiyle malzemenin rahatça taşınacağı ölçülerdedir.

Cimşit Hamamı Sara Hatun Camii duvarlarının çok yüksek olması ve bu gün zeminin dolmuş olması hesabiyle çukurda kalmıştır. Bu çukurda kalış nedeniyle kompozisyon bütünlüğü dışardan ilk bakışta bozulmuş gibi görünmektedir. Oysa gerek duvarların yükseklik ve genişlik arasındaki ilişkiler ve gerekse oturtulmuş olduğu dikdörtgen alanın yükseltiye oranı açısından son derece uyumlu bir mimari göstermektedir. Her ne kadar moloztaş malzemenin duvarlar da gözüken estetikten uzak görüntüsü olsa da mimari bütünlüğü açısından kayda değer bir eser olarak tanıtılmalıdır. Soğukluk kubbesi ve sıcaklık

kubbesi boyutlarının halvet hücreleri kubbelerine olan ölçümlerindeki oran ve denge derinliklerine de yansıtılmış ve böylece göz zevkini bozmayan bir mimari tarz ortaya çıkarılmıştır. Kubbelerin üzeri kurşun kaplama yapılmadığından yer yer çatlamalar söz konusudur(Resim:101).

Harput'ta şehir abidelerinin bir grubunu oluşturan hamam mimarisinin Osmanlı dönemine ait olan örneği Cemşit hamamıdır. Bu hamam diğerlerinin kötü akıbetine uğramamış yani yıkılmamıştır. Bu gün özel mülkiyet dahilinde önünde çay bahçesi ile kullanıma açılacağı günü beklemektedir. Harput nüfusu her ne kadar azalmışsa dahi böyle bir hamamı çalıştıracak düzeydedir. Araştırma esnasında görüştüğümüz halktan da bu yönde tepkiler aldığımızı belirterek, Harput Cimşit Hamamı'nın açılmasını yetkililerden beklemekteyiz. Çünkü bu, mükemmel hamamın idamesi için gereken en önemli şartlardan birisidir.

Elazığ İl Müzesi adına; 22 Ekim 1981 tarihinde Ferhan Memişoğlu, Adnan Erkuş, İ. Hakkı Beyoğlu tarafından , 12/A pafta, 474 parsel, 1089'a 30/5 teftiş numarası ile Osmanlı dönemine tarihlenerek tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır[510].

[510] Elazığ İl Müzesi, Tescil Fişleri.

F - ÇEŞMELER

KATALOG NO: 24

1. HARPUT/ÜÇ LÜLELİ ÇEŞME

Çizim No: 29

Resim No:107-108

Yeri: Harput merkezinde; Ağa Camii ile Cevheriye Medresesi önünde Yakup Şevki Caddesi'nin solunda bulunmaktadır.

Yaptıran: Orjinalini kimin yaptırdığı kesin olarak bilinmeyen çeşme, I. Meşrutiyet'te yenilenmiştir. Daha sonra tekrar ıkılan çeşme, hayır sever insanlar ve Belediye tarafından yeniden yaptırılmıştır. Yakup Şevki caddesi açılırken geriye alınmıştır.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Çeşme üzerinde, 1322 H. 1904 M. ve 1325 H. 1906 M. tarihleri bulunan 0,29 x 0,77 m. ebadında celi sülüs tarzda yazılmış kitabesinin okunuşu:

"Bu âb-ı hâlisi nûş idene şifalar ola
Misal-i şerbet-i şîrin vü ma vü zemzem ile
Vire sahibü'l – hayra hazret-i Hâk mükafatın
Şarab-ı kevser-i havz-ı riyaz-ı cennet ile
1322-1324"[511]

Tarihçe: Kitabesinden de anlaşılacağı üzere 1904 M. yılında yenilenmek suretiyle tekrar yaptırılmıştır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Çeşme daha önceleri bir kemer üzerine yapılmış ve açık haldeyken, Yakup Şevki Caddesi açılacağı zaman yıktırılarak sökülü korunmuş ve geriye çekilerek yeniden yapılmıştır. 3,10m. yüksekliğinde 2 m. uzunluğunda ve 3 m. derinliğinde taş malzemeli bir çeşmedir.

---

[511] İsmail GÖRKEM; "Harput Mezar Taşları ve Kitabeleri", Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu, Elazığ, 1987, s. 208.

Kenarlardan 0,60 m. içerden başlayan sivri kemer yüksekliği ise 2,70 m.' dir. çeşme bu sivri kemer içerisine yerleştirilen kitabelik ve altında üç ayrı su kurnası (lüle) ile şekillenmiştir(Resim:107-108). Bu üç kurna (lüle) nedeniyle, ismine üç lüleli çeşme denilmiştir(Çizim:29).

Elazığ İl Müzesi adına; 22 Ekim 1981 tarihinde, Ferhan Memişoğlu, Adnan Erkuş, İ. Hakki Beyoğlu tarafından, 18 pafta, 905 parsel ve 1089'a 30/5 teftiş numaraları ile Osmanlı dönemine tarihlenerek tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır[512].

KATALOG NO: 25

2. HARPUT/MEYDAN ÇEŞMESİ

Çizim No: 30

Resim No: 110-112

Yeri: Meydan Camii'nin karşısında, Cami girişinin hemen önünde bulunmaktadır. Bu çeşme halk arasında Esadiye Çeşmesi olarak da bilinmektedir.

Yaptıran: Debbağ Yüzbaşı Hacı Ahmet Ağa tarafından yaptırılmış olduğunu mevcut kitabesinden anlamaktayız.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Çeşmenin sağ ve sol tarafında iki kitabe bulunmaktadır.

Kitabe 1- Çeşmenin sağ tarafındaki duvarda bulunan 0,34x0,41 m. ebadında celi sülüs karakterlerle yazılmış kitabe(Resim:112):

Okunuşu:

"Bu riyaz-ı Hacı Ahmet Ağa abdest için itdi binâ

Böyle mıslık-ı sel sebil amma kabul etsin Hüdâ

Olurlar gûyâ cular pâş olur tarihine

Gelde bu hayrata bak baniye her dem kıl dua".

Çevirisi:

"Bu revzayı Hacı Ahmet Ağa abdest için bina etti. Musluğu böyle selsebil ama Hüdâ kabul etsin. Güya akan sular tarihini dağıtır; her zaman dua etmek için bu hayrata gel de bak!"[513]

Kitabe 2- Çeşmesi'nin sol duvarında, 0,32x0,42 m. ebadında celi sülüs karakterde 1296 H. 1878 M. tarihli Debbağ Yüzbaşı Ahmet Ağa'nın adı geçen kitabe.

---

[513] Elazığ İl Müzesi Tescil Fişleri.
İsmail GÖRKEM; "Harput Mezar Taşları ve Kitabeleri", Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu, Elazığ, 1987, s. 206.

Okunuşu:

"Sahibül hayrat vel hasenat

Debbağ yüzbaşı el-Hac Ahmet Ağa

Sene 1296"[514]

Çevirisi:

"Bu hayır ve hasenat eserini 1296 H. 1878 M yılında Debbağ Yüzbaşı Hacı Ahmet Ağa yaptırdı[515]".

Tarihçe: Üzerindeki kitabesine göre Debbağ Yüzbaşı Hacı Ahmet Ağa tarafından Padişah II. Abdülhamit döneminde (1876-1909), 1878 M. yılın da yapılmıştır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Meydan Çeşmesi, kemerleri eşit olmayan bir üçgeni andırmaktadır. Batıya Meydan camii'ne bakan kısım geniş bir kemer açıklığı ile dışarı açılmakta ki burasının boyu 6,12 m. ölçüsündedir. Kemer açıklığının uzunluğu ise 5,50 m.' dir. Kemerin her iki bitim noktasından itibaren kuzey ve güney istikamete dönük kuzey batıdaki 1,06 m. güney batıdaki ise 1,10 m. ölçülerinde ki duvar örgüsü görülür. Bunların dış uçları itibariyle birisi tam doğu istikametine olmak üzere, 4,90 m. uzunluğunda, diğeri ise kuzeydoğu istikametine 5,85 m. uzunluğunda iki duvar örgüsü, doğu uçta 1,55 m. uzunluğundaki duvarla birleşerek bir üçgen oluşum gösterir. Üzeri düz örtü ile kapatılmış olan çeşmenin içte güney yönde iki kuzey doğu yönde ise bir olmak üzere kemerler içerisine alınmış üç lülesi bulunmaktadır(Resim:110-111). Duvar kalınlıklarının 0,50 m. olduğu meydan çeşmesinin lüleleri önlerinde 0,90 m. genişliğinde kurunlar (uzun dikdörtgen su havuzu) bulunmaktadır(Çizim:30).

Bu gün halen varlığını devam ettiren bu çeşme, suyu kurumuş olduğundan kullanılmamaktadır.

Elazığ İl Müzesi adına; 22 Ekim 1981 tarihinde, Ferhan Memişoğlu, Adnan Erkuş, İ. Hakki Beyoğlu tarafından, 12/A pafta, 476 parsel ve 1089'a 30/5

[514] İsmail GÖRKEM; "Harput Mezar Taşları ve Kitabeleri", Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu, Elazığ, 1987, s. 207.
[515] İsmail GÖRKEM; "Harput Mezar Taşları ve Kitabeleri", Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu, Elazığ, 1987, s. 207.

teftiş numaraları ile Osmanlı dönemine tarihlenerek tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır[516].

[516] Elazığ İl Müzesi Tescil Fişleri.

KATALOG NO: 26

3. HARPUT/HOCA PINARI:

Çizim No: 31

Resim No: 109

Yeri: Hoca Mescid Mahallesi'nde, Hükümet Caddesi sol kol üzerinde, bu günkü Harput Jandarma Komutanlığı'nın hemen altında bulunmaktadır.

Yaptıran: Bugün müzede bulanan kitabesine göre Hacı Süleyman Efendi tarafından yaptırılmıştır.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Mermer levha üzerinde 0,34x0,60 m. ebadında ta'lık yası sistemli kitabenin okunuşu:

"Dayızade yini ki Hacı Süleyman Ağa

Abdeste ne güzel eyledi meslek inşa'a

Hak bu ki eyledi Hak sa'lini meşkur itsun

Zümre-i ehli sebvatı bu cihetle ihyâ

Eyle du destini ref ile dua ve tarih

İtdi bu çeşmeleri Hacı Süleyman Ağa"[517]

Tarihçe: Kitabenin üzerinde tarih bildirilmemiş ise de ebcet hesabı sistemiyle tarih zikredilmiştir. Müzede 10/5 numarada kayıtlı olan bu kitabenin tarihi 1285 H. / 1868 M. olarak gösterilmiştir.

Çeşme Padişah Abdülaziz zamanında (1861-1876) Süleyman Ağa tarafından 1868 M. yılında yaptırılmıştır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Kuzey güney istikametinde, ön tarafı batıya gelecek şekilde yerleştirilmiş olan Hoca pınarı uzunluğu 3,98 m., yüksekliği 1,60 m., derinliği ise 1,10 m.' dir. Her iki yanda 0,80 m. içeriden başlayan ve 1,50 m. yüksekliğine varan kemer açıklığının genişliği ise, 2,38 m.'dir(Çizim:31). Kemer

[517] İsmail GÖRKEM; "Harput Mezar Taşları ve Kitabeleri", Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu, Elazığ, 1987, s. 205.

alınlığı içinde iki kitabelik yapılmış, bunların tam ortası alt hizasına ise çeşme lülesi yerleştirilmiştir(Resim:109). Harput'un imarının gerçekleştirildiği tarihlerde çeşmeninde yerinden kaldırılarak bugün ki yerine konulduğu tevatüren sağlanan bilgiler arasındadır[518]. Kesme taş malzeme ile itinayla inşa edilen çeşme bugün hizmetine devam etmektedir.

Asıl kitabesi müzeye kaldırılmış[519] bugün ise yalancı kitabelikler konulmuştur.

Elazığ İl Müzesi adına; 22 Ekim 1981 tarihinde, Ferhan Memişoğlu, Adnan Erkuş, İ. Hakki Beyoğlu tarafından, 12/A pafta, 475 parsel ve 1089'a 30/5 teftiş numaraları ile Kurşunlu çeşmesi adı altında Osmanlı dönemine tarihlenerek tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır[520].

[518] Bu bilgi, Harput Eşrafından Hacı Sait Çötelioğlu'ndan alınmıştır.
[519] Kitabe Harput Müzesindedir.
[520] Elazığ İl Müzesi Tescil Fişleri.

G - HARPUT EVLERİ

1. HARPUT EVLERİNE BİR ÖRNEK

KATALOG NO: 27

1.1. HARPUT/SUNGUROĞLU HACI KERİM EFENDİLERİN EVİ

Çizim No: 32-36

Resim No: 113-117

Yeri: Harput merkezinde, Elazığ'dan Harput'a gelen yolun Harput'la kavuştuğu ilk dönemecin hemen başlangıcında sağda, Ahmet Bey Camii yanında yer almaktadır.

Yaptıran: Sunguroğlu Hacı Kerim Efendi tarafından yaptırılmıştır

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Evin kesin yapım yılını bilmemekteyiz. Ancak Sunguroğlu Hacı Kerim Efendi'nin XIX yüzyıl ortalarında yaptırdığını kabul etmekteyiz. Çünkü Sunguroğlu Hacı Kerim Efendi, bu yıllarda Harput'ta yaşamıştır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Bugün ayakta kalan geleneksel Harput evlerinin plan şeması; Türk evinin gelişim evrelerinin son aşaması olan "orta sahınlı plan tipinin özelliğini taşımaktadır. Ancak gelir seviyesi iyi olan ailelerin oturdukları konaklar ile orta halli ve orta halin altında olan ailelerin oturdukları konutlar arasında bazı mekan farklılıkları bulunmaktadır. Örneğin; Harut konut mimarisinde kapıların (cümle kapıları) ayrı bir önemi vardır. Kapıların dizaynından orada yaşayan ailellerin ekonomik durumu veya mesleği hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Memleket büyüklerinin, alim ve zenginlerin cümle kapıları 3-4 m. yükseklikte, 2-2,5 m. genişliğinde mermerimsi beyaz taşlardan iki kemerli ve bu kemerlerin zemin kısmının sağ ve solunda 0,75-0,80 m. yükseklikte binek taşları bulunan çok büyük iki kanatlı kapılardır. Bu kapılara davruza (dervaza) denilirdi(Resim:114). Bu kelime Farsça olup, büyük kapı anlamındadır.

Bir kemerli ve yine iki kanatlı büyük kapılar; bunlarda zenginlere ve alimlere aitti. Bu kapıların bir çoğunun üstünde mermer taş üzerine Harput'un meşhur hattatları tarafından yazılmış kitabeler bulunurdu. Bu kapılar 0,03-0,04 m. kalınlığında ve 0,20 m. genişliğinde tahtaların yan yana getirilip arka tarafında 0,07-0,08 m. ağaç kuşaklara çizilenmesi ile meydana gelen ve cephesi Gülmüh tenilen yuvarlak, üst kısımları bombeli, kolaylı yerli demir tabanlarla süslenmişti.

Bugün bu kapılara rastlamak mümkün değildir. Cümle kapısından içeri girildiğinde büyük taş döşeli geniş bir dış avlu ve bu avluda yer alan harem dairesi, harem dairesinden içeri girildiği zaman oldukça geniş bir iç avlu olduğunu ancak kaynaklardan öğrenmekteyiz[521]. Çünkü, mevcut geleneksel konutlarda söz konusu olan mekanların tamamı tahrip olmuş durumdadır. Harput evlerinin plan şemaları birbirine benzemektedir.

Sunguroğlu Hacı Kerim Efendi'nin evinin en önemli özelliği,temelinin yok olup giden Harput şehir surlarından ayakta kalan tek burç üzerine oturtulmuş[522] (Çizim:36) olmasıdır(Resim:113).

Ev, zemin artı bir kat şeklinde inşa edilmiştir. Mevcut durumda zemin kat ile birinci kat arasındaki bağlantı dışarıdan sağlanmaktadır. Zemin katın giriş kapısı oldukça sade ve küçük bir kapı, kapıdan içeri girildiğinde 15 m²'lik bir giriş, girişin sağ ve sol tarafında tahminlere göre depo ya da hizmetçi odaları olarak kullanılan iki oda bulunmaktadır(Çizim:32). Bu kısımdan 1,5 m. ilerledikten sonra muhteşem bir manzara ile karşılaşırsınız. Kemerli bir geçiş ve tam karşısında (8 m. uzakta) iç içe geçmiş iki kemerin girişinde, burç üzerinde açılmış olan 0,30x0,80m. ebatlarındaki pencerenin 29 m² mekanı tıpkı sinemanın makine dairesinden perdeye verilen ışık misali aydınlattığını görürsünüz.

Bu mekanın sağ tarafında bir, sol tarafında ise yan yana benzer şekilde dizayn edilen iki mekan mevcuttur. Bu mekanlara giriş, kesme taştan yapılmış ve en yüksek noktası 1,90 m. olan kemerli bir geçişle sağlanmaktadır. Bu mekanlarda küçük bir pencere ve hemen altında genişliği 0,60 m., yüksekliği 0,90 m. olan geleneksel Türk mimarisinde "taka" (göz lambası ya da çıraların bırakıldığı yer)

[521] Aysel DEMİROL; "Geleneksel Harput Evlerinin Korunması ve Yaşatılması", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu, Elazığ, 1999, s. 343.
[522] Ertuğrul DANIK; "Harput Kalesi" Vakıflar Dergisi C. XXVI, Ankara, 1997, s. 343-344.

olarak adlandırılan iki eleman mevcuttur. Bu mekanların karşılıklı iki duvarı (kısa kenarlar) kemer şeklinde dizayn edildiği için, tavan şekli alttan iç bükey olmak üzere yarım silindiri andıran basık tonoz şeklindedir. Taban döşeme malzemesi olarak herhangi bir kaplama malzemesi kullanılmamıştır. Doğal taş zemin, olduğu gibi muhafıza edilmiştir. Çok az eğimli olan doğal taş zemin, duvarlarda kullanılan taş malzemeyle bir bütünlük sağlamıştır.Bu durum ise zemin katın doğal havasına ayrı bir özellik katmıştır. Restorasyonu için çok fazla maliyet gerektirmeyen zemin kat, bilinçli bir şekilde restore edildiği zaman çok amaçlı sergi alanı olarak kullanılabilir[523].

Birinci katın iki giriş kapısı mevcuttur. Kapının biri çift kanatlı ahşap, diğeri ise tek kanatlı ve yine ahşap malzemeyle yaplmış küçük bir kapıdır(Resim:115). İkinci ikapının hangi amaçla yapıldığı ve kullanıldığı ancak ev sahiplerinden öğrenilebilir. Mevcut durumda hiçbir işlevi bulunmamaktadır. Evin harem dairesi yıkıldıktan sonra bu kapı yapılmış olabilir. Çift kanatlı giriş kapısı sofaya açılmaktadır. Kapıdan içeriye girer girmez yedi metrekarelik beton bir alanla karşılaştılır. Burası doğal antre görevi yapmaktadır(Çizim:33). Bu alandan hemen sonra 0,10 m.'lik kat farkı ile yapılmış ahşap kaplama zemine ulaşılır. Sofanın orta yerinde durup tavana baktığımızda, tavanın tam ortasında elips şeklinde geniş bir kasnak ve onun tam ortasında papatyayı andıran bir çiçek motifi bulunur. Ahşabın bu kadar güzel işlendiği manzara karşsında böyülenmemek elde değildir. 3,80 m. yüksekliğindeki bu sofada, dışarıya bakan bir pencere bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda, sofaların sokağa bakan pencerelerinin olmadığını, ancak iç avlulara bakan pencerelerin varlığından bahsedilir. Mevcut durumda söz konusu pencere, şu anda piknik alanı olarak kullanılan yeşil alana bakmaktadır. Bu durum da evin iç ve dış avlusunun dolayısıyla harem dairesinin yıkıldığı anlaşılmaktadır. Sofanın sağ tarafında, köşede bir ocak(Resim:116) ve hemen yanında 0,60 m. yüksekliğinde 1,60 m. genişliğinde, 2,10 m, uzunluğunda bir bölüm bulunmaktadır. Sol tarafında, iki basamakla artı 0,52 m. kotuna çıkılan ve mutfak olarak kullanılan küçük bir

[523] Aysel DEMİROL; "Geleneksel Harput Evlerinin Korunması ve Yaşatılması", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s. 344.

mekan bulunmaktadır. Çatıya çıkan ahşap mervidenin çıkışı da bu mekandan sağlanmaktadır(Çizim:34).

Sofaya açılan odaların her biri farklı özelliklere sahiptir. İlk olarak baş oda diye adlandırılan, misafirlerin ağırlandığı şahnişinli odaya bakalım. Bu odanın kapısı çift kanatlı ve ahşaptır. Kapının üstünde camlı bir bölme ve hemen üstünde 0,90x0,60 m. ebatlarında bir pencere bulunmaktadır. Bu pencere ve camlı bölmeden gelen ışık, büyük ölçüde sofanın aydınlatılmasını sağlamaktadır. Odanın zemini ahşap kaplama, duvarları ise kerpiç malzeme ile inşa edilmiştir. Bu odanın üzeri, ham toprak-saman karışımı ile örtülmüştür. Tavanın orta yerindeki ahşap işlemeli kasnak çıkarılmış durumdadır. Tavan ile duvar arasındaki birleşim yerlerinde yapılmış ahşap işlemeler ise halen mevcuttur. Bu odanın en önemli özelliği şahnişinli (çıkmalı) oluşudur(Çizim:35).

Şahnişinin önünde üç, yanlarında birer olmak üzere beş penceresi vardır. Genellikle şahnişinler, beş veya yedi pencereli olurlar. Sunguroğlu Hacı Kerim Efendi'nin Evi'nde beş pencereli sistem kullanılmıştır. Bu pencereler ahşap çerçeveli ve demir kafeslidir. Söz konusu ev, savunuma amaçlı yapılan surların ayakta kalan tek burç üzerine inşa edildiği için hem yüksek hem de görüş açısı fazladır(Resim:113). Bu sebeple, şahnişinin pencerelerinden baktığımız zaman Elazığ şehrine hakim bir manzara görürsünüz.

Şahnişinli odanın sağ tarafında kalan odada üst kısmı kemerli olan, ahşap çerçeveli, demir kafesli iki pencere görülmektedir. Bu pencerelere dış cepheden bakıldığında, sadece dikdörtgen olan çerçeve ve demir kafesi görülür. Bu odada bulunan beyaz taş oymalı ocak, odaya ayrı bir güzellik katmaktadır. Geleneksel Türk mimarisinin her aşamasında ocağın önemli bir yeri olmuştur. Çok amaçlı olarak kullanılan bu ocaklar, değişik şekilde dizayn edilir ve ahşap, taş alçı gibi malzemelerden yapılırdı[524].

Şahnişinli odanın solunda kalan iki odadan birincisi yirmialtı metrekare büyüklüğünde iki penceresi ve duvarın birinde küçük, kapaklı bir dolabı bulunan sade bir odadır.

[524] Oktay EKİNCİ; "Geleneksel Mimarimizle Barışmamız Gerekir", Milliyet Gazetesi Özel Eki, İstanbul, 1997, s. 12.

Köşedeki son adaya gelince, kemerli iki penceresi ve pencerelerin önünde 0,40 m. yüksekliğindeki toprak sıvalı sediri ile geleneksel Türk odasının özelliklerini taşımaktadır. Bu odanın tavanında ustaca bir teshib sanatı sergilenmiştir. 0,40-0,50 m. aralıklarla dizilen cisirlerin baş taraflarında 0,60-0,70 m.'lik kısım, üç tarafi geniş tek parça düz tahtalarla kapatılmıştır. Bu kapatılan kısımlar, cisimlerin belli yerleri ve aralıkları, kırmızı ile kahve arasında mat ve solmaz boyalarla işlenip, süslenmiştir(Resim:117). Mevcut durumda bütün tavan is olmuş durumdadır. Bugün işlemeleri görmek için tavana çok dikkatli bakmak gerekmektedir.

Yörenin doğal şartları nediniyle yapı malzemesi olarak taş ve kerpiç kullanılmıştır. Taş duvarların, örülmesi sırasında derzler kireç harç ile kapatılmıştır. Bazı ev ve konutların cedde ve sokağa bakan cephelerinin köşelerinde beyaz kesme taş; pencere, kapı kasalarında, tavan ve zemin döşemelerinde ahşap malzeme kullanılmıştır.

Harput evleri bugün tamamen yakılmaya terkedilmiş ve gün geçtikçe yok olmaktadırlar. Sunguroğlu Hacı Kerimlerin evi yerli ve yabancı turistlerin gezebileceği veya gerektiği zaman şehri ziyarete gelen devlet büyüklerinin misafir edileceği "Harput evi" olarak kullanılabileceği gibi zemin katı çok amaçlı sonat sergi salonu, birinci katı ise müze olarak ta kullanılabilir. Bu ev ve diğer Harput evleri, Geleneksel Türk konut mimarisinin günümüze ulaşmış ender örnekleri olarak gözükmektedirler. Hak ettikleri değer ise bugünün insanları olarak bizim çabalarımızla verilecektir.

II VARLIĞINI KISMEN DEVAM ETTİREN MİMARİ ESERLER

Bu başlık altında inceleyeceğimiz mimari eserler, bu gün Harput'ta ya temel hizasıyla yıkılmış ya da kısmen üzerlerinde duvarlarını da barındıran eserler olacaktır.

A – CAMİLER

KATALOG NO: 28

1. HARPUT/ESADİYE (ARSLANİYE) CAMİİ

Çizim No: 37

Resim No: 72-73

Yeri:Esadiye-Arslaniye Camii, şehrin doğusunda ve Esadiye mahallesinde, üç yolun kavşağında cadde üzerindedir. Bugünki adıyla Arslanlı Caddesi üzerinde Mansur Baba Türbesi karşısında, Harput Diyanet Vakfi ilerisindedir. Medrese ve zaviye ile birlikte kompleks olarak yapılmıştır. Bu komples, dere içerisinde yer alan Arslaniye Hamamı ve çesme ile birlikte bir külliye ihtiva etmektedir. Külliye elamanlarından cami, medrese, zaviye(imarethane), hamam varlığını kısmen devam ettirirken, çeşme, Meydan Camii önüne yapıldığından Meydan Çeşmesi diye anılmaktadır.

Yaptıran: Yapının banisi olarak tevatüren söylenen "Melik Esad" ın Harput'u idare eden bütün devlet ve beyliklerde ismine maalesef rastlayamadık. Yalnız Esadiye camii göstermiş olduğu mimari özellikleriyle Artukoğulları denemi eseri olmalıdır.

Yapan: Esadiye-Arslaniye Camii Medrese kompleksi üzerinde, araştırma yaptığımız tarih itibariyle sanatkarı hakkında herhangi bir bilgi edinemedik.

Kitabeleri: Camii yada medreseye ait herhangi bir kitabe bugün itibariyle bulunamamıştır.

Tarihçe: Yapının kesin olarak yapıldığı tarih bilinmemektedir. İlk olarak 1523 tarihli tahrirde bahsedilen bu cami Arslaniye Medresesi ve İmarethane'siyle birlikte bir külliye teşkil etmekteydi[525]. Yapının 1523 tarihli tahririnde adının

[525] Mehmet Ali ÜNAL; XVI. Yüzyılda Harput Sancağı, (1518-1566) Ankara, 1989, s. 211.

geçmesi ve bilgiler verilmesi göstermektedir ki çok daha erken bir tarihte yapılmıştır. Bugün ayakta kalan muhteşem portaline bakıldığında, Anadolu Selçuklu dönemi medrese, darüşşifa, kervansaray ve cami taç kapılarıyla aynı üslupta yapılmış olduğu belirlenebilmektedir. Anadolu Selçuklu çağında Artukoğulları'nın Harput egemenliği dönemi (1115-1234) sonlarında yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz. İsminin Arslaniye olarak zikredilmesi de yine Artukoğulları dönemine işaret edecek diğer bir hususiyettir. Çünkü Harput Artukluları'nda sürekli olarak Sultanlar "Arslan" ünvanlarını kullanmışlardır. Bu durumda Harput Artukoğulları'nın son hükümdarı Nureddin Artuk Arslan Şah döneminde (? - 1234) yapılmış olabileceği ihtimali kuvvet kazanmaktadır.

955 H. - 1548-49 M. Tarihli Vakfiye, Emir İsfahan Bey tarafından düzenlenmiş ve bu cami de içinde yer almıştır. Evkaf tahrir defterine göre[526] Buk'a Medresesi[527] ve Arslaniye Cami Vakfi için gelir olarak 20.680 akçe gösterilmiş, gider olarak ise 19.440 akçe gösterilerek kalan 1240 akçenin bulunduğu ve amacının ise medresenin eğitim öğretim işleri ve camii hizmetlerine harcanırdı diye notlar düşülmüştür. Bu vakfiyeden anlaşılacağı üzere medrese kısmına Buk'a adı da verilmektedir.

Arslaniye-Esadiye Camiinin 1836 yılında ibadete açık olduğunu yapılan atama ve imamet görevlilerinden[528]anlamaktayız. Bu belgede medrese için herhangi bir ibarenin olmayışı o dönemde medresenin terk edildiğini açıklamaktadır.

Yapı bu gün yalnızca taç kapı biriminin belirli kısımları ile ve temel hizası duvarlarıyla günümüze gelmiştir.

Plan ve Mimari Özellikleri: Harput Esadiye-Arslaniye Camii Medrese komplaksi 26.84 X 21.07 m. ölçülerinde kuzey güney istikametli dikdörtgen bir alana oturtulmuştur. 565,5 m^2 lik bir alana oturan yapının güney batı bölümündeki cami, doğu - batı istikametinde 14,72 m, kuzey - güney istikametinde ise 11,27 m ölçüleriyle 165,8 m^2 lik bir alanı kaplamaktadır. Diğer 400 m^2 lik alan ise medrese ve imarethene olarak değerlendirilmiştir. Bugün

[526] Topu Kadestro Arşivi, 552 Nolu Evkaf Tahrir Defteri.
[527] Tahrir Defterinde, Esadiye-Arslaniye Medresesinin adı "Buk'a" diye geçmektedir.
[528] Başbakanlık Arşivi, Cevdet Evkaf Tasnifi, No: 21978.

kalıntılar üzerinde yaptığımız incelemeler neticesinde imaret kısmının cami doğusunda kalan 5,30 m. genişliğinde ve 10,20 m. uzunluğundaki alanı ihtiva ettiğini düşünmekteyiz. Diğer kareye yakın bölge ise medrese olarak kullanılmış olmalıdır. Oturduğu alan itibariyle ve devrinin mimari özelliklerine göre medresenin açık avlulu 4 eyvan şeması ile inşa edildiğini düşünmek gerekmektedir(Çizim:37).

Komplekse kuzey tarafta, orta eksende yer alan dışarıya taşıntı yapmış anıtsal ve 2,30 m. genişliğindeki taç kapı ile girilir. Bundan başka batı duvarında cami son cemaat yeri olarak düşünülen medrese revakı bitimi kısmında kuzeyden itibaren 9,80 m. mesafede ve 1,22 m. genişliğinde diğer bir kapı ile komplekse giriş sağlanmıştır.

Bu kompleks içinde cami güney doğu kısmını ihtiva eder ve mihraba paralel üç sahından müteşekkildir. Cami girişi kuzey taraftki mihrap ekseni üzerinde bulunan 1,40 m. genişliğinde ki kapı ile sağlanmıştır. Cami duvar kalınlığı kompleks içlerinde 0,80 m. dış yüzeylerde ise, 1,07 m. dir. Mihraba paralel üç sahın, doğu ve batı istikametinde ikişer duvar payesi ve bağımsız 4 paye ile üzerlerine atılmış sivri kemer bağlantılarıyla, oluşturulmuştur. Sahınların genişliği ise, mihrap duvarından itibaren her üç sahında da 2.60 m. olmak üzere, tam bir simetri göstermektedir. Ayaklar ve sivri kemerlerin genişliği her iki sahın bölmesinde de 0,70 m. olup Anadolu Selçuklu dönemi mihraba paralel sahınlı cami planını tamamen yansıtmaktadır. Bu sahınların üzeri beşik tenoz örtü ile kapatılmıştır. XIX. yüzyılın son çeyreğinde caminin ibadete açık olduğunu araştırmacı İshak Sunguroğlu'ndan öğrenmekteyiz[529]. Bu dönemde eseri gören Sunguroğlu; caminin, kapısı ve mihrabınnın mimari güzelliğinden bahsetmekte, kıble duvarında üç büyük pencere ve medreseye bakan üç büyük penceresi olduğunu belirtmektedir. Yine aynı müellif daha öncelerden eserin minaresi olduğunu da belirtmekte ve yıkıldığından söz ederken, bir daha yapılmadığını[530]vezih bir dille anlatmaktadır. Bu bilgiler ışığında caminin minaresinin doğu giriş kapısı ile cami bitişiğinde planda gösterilen 3.26 m. genişliğindeki girinti kısmında olabileceği akla uygun gelmektedir(Resim:72).

[529] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. 3, İstanbul, 1958, s. 278.
[530] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. 3, İstanbul, 1958, s. 278.

Caminin mihrabı güney duvarı ortasında ve 1.40 m. genişliğinde derin bir nişten ibarettir. Bu mihrabın taş işçiliği ile yapılmış olduğunu ve Artuklu dönemi mihrapları ile eşdeğer bir sanata sahip olduğunu düşünmekteyiz. Ayrıca mihrabın doğusunda doğu duvarından 1.90 m. geride 1 m. genişliğe sahip diğer bir mihrabiye nişi de yine Artuklu dönemi eserlerinde genel özellik olarak gördüğümüz haliyle Harput Esadiye-Arslaniye Camiinde de mevcuttur.

Medrese binası ise daha sonra medreseler bahsinde işleyeceğimizden buraya almadık.

Günümüze sadece kalıntıları ile intikal etmiş olan Harput Esadiye-Arslaniye Camii medrese kompleksi Harput'ta Artukoğulları döneminde inşa ettirilmiş Ulu Camiden sonda Anadolu Selçuklu Çağı zevkini ve mimari üslubunu tamamen yansıtır şekliyle Sanat Tarihimizde çok önemli bir yere sahip olmalıdır. Artuklu dönemi mimari gelişimi içine mutlaka alınması gereken Camii-medrese kompleksi restütüsyen denemesi ile bilim dünyasına tanıtmayı uygun bulduk. Daha geniş ve daha detaylı bir araştırması yapılacak olursa mimarinin bütün ihtişamı tanıtılabilecektir.

Dikkat çekilmesi gerekenbir diğer konu da, Harput Esadiye-Arslaniye Camii-Medrese kompleksinin müthiş taç kapısıdır. Bu anıtsal giriş her geçen gün yok olmaktadır. Medrese bahsinde daha geniş olarak vereceğimiz taç kapıyı burada yalnızca hatırlatmakla yetinmekteyiz. Yetkililerin bir an önce bu nadide mimarlık elemanını, hiç değilse restorasyon ile, ayakta tutmaları kültürümüz adına bir vazifedir(Resim:73).

Elazığ İl Müzesi adına, 22 Ekim 1981 tarihinde; Ferhan Memişoğlu, Adnan Erkuş, İ. Hakkı Beyoğlu tarafından 11 pafta, 420 parsel ve 1089'a 30/5 teftiş numaraları ile Artuklu dönemine tarihlenerek tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır[531].

[531] Elazığ İl Müzesi, Tescil Fişleri.

Caminin mihrabı güney duvarı ortasında ve 1.40 m. genişliğinde derin bir nişten ibarettir. Bu mihrabın taş işçiliği ile yapılmış olduğunu ve Artuklu dönemi mihrapları ile eşdeğer bir sanata sahip olduğunu düşünmekteyiz. Ayrıca mihrabın doğusunda doğu duvarından 1.90 m. geride 1 m. genişliğe sahip diğer bir mihrabiye nişi de yine Artuklu dönemi eserlerinde genel özellik olarak gördüğümüz haliyle Harput Esadiye-Arslaniye Camiinde de mevcuttur.

Medrese binası ise daha sonra medreseler bahsinde işleyeceğimizden buraya almadık.

Günümüze sadece kalıntıları ile intikal etmiş olan Harput Esadiye-Arslaniye Camii medrese kompleksi Harput'ta Artukoğulları döneminde inşa ettirilmiş Ulu Camiden sonda Anadolu Selçuklu Çağı zevkini ve mimari üslubunu tamamen yansıtır şekliyle Sanat Tarihimizde çok önemli bir yere sahip olmalıdır. Artuklu dönemi mimari gelişimi içine mutlaka alınması gereken Camii-medrese kompleksi restütüsyen denemesi ile bilim dünyasına tanıtmayı uygun bulduk. Daha geniş ve daha detaylı bir araştırması yapılacak olursa mimarinin bütün ihtişamı tanıtılabilecektir.

Dikkat çekilmesi gerekenbir diğer konu da, Harput Esadiye-Arslaniye Camii-Medrese kompleksinin müthiş taç kapısıdır. Bu anıtsal giriş her geçen gün yok olmaktadır. Medrese bahsinde daha geniş olarak vereceğimiz taç kapıyı burada yalnızca hatırlatmakla yetinmekteyiz. Yetkililerin bir an önce bu nadide mimarlık elemanını, hiç değilse restorasyon ile, ayakta tutmaları kültürümüz adına bir vazifedir(Resim:73).

Elazığ İl Müzesi adına, 22 Ekim 1981 tarihinde; Ferhan Memişoğlu, Adnan Erkuş, İ. Hakkı Beyoğlu tarafından 11 pafta, 420 parsel ve 1089'a 30/5 teftiş numaraları ile Artuklu dönemine tarihlenerek tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır[531].

[531] Elazığ İl Müzesi, Tescil Fişleri.

KATALOG NO: 29

2. HARPUT / MEYDAN CAMİİ

Çizim No: 38

Resim No: 68-71

Yeri: Meydan camii, Meydan Mahallesi'nde Hıyarcılar Çarşısı ile Kasaphane arasında Sara Hatun Camii karşısında bulunmaktadır(Çizim:1). Meydan Camii yada diğer bir adı ile Mescid-i Atik, günümüzde temel hizası duvarlarıyla varlığını kısmen devam ettirmektedir.

Yaptıran: Meydan Camii'ne ait olduğu kesin olan kitabede adı geçen "Hacı Özbek ailesinden Mustafa'nın kızı Emine Hanım tamir ettirdi" ibaresi bulunsa da eserin daha eski bir tarihte yapılmış olduğu kesindir. Artukoğulları yada Selçuklu dönemlerinde yaptırılmış olmalıdır.

Yapan: Meydan Cami yapan ustaları yada sanatkarları hakkında herhangi bir malumatımız bulunmamaktadır.

Kitabeleri:

Kitabe 1- Cami giriş kapısı üzerinde bulunan onarım kitabesi, günümüzde Harput Müzesindedir :

Metin:

إنما يعمر مساجد الله من آمن بالله واليوم الآخر...

من سعى في إبطال أوقاف عليه لعنة الله والملئكة

والناس اجمعين

عمر هذه المسجد المبارك...صاحب الخيرات

الحاج احمد اوزبك...آمنة بنت مصطفي

ســـــــ

Men sea fi iptali evkafin aleyhi lanetüllahi vel melâiketi

Vennasi ecmain.

Amere hazihil- mescidil- müberek.....Sahibül- hayrat

El hac Ahmet Özbek.....Emine binti Mustafa

Sene : 1115".

Çevirisi: "Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Allah'ın mescidlerini ancak Allah'a ve Ahiret gününe inanan, namazlarını kılan, zekatlarını veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler yapar. Bir kimse evkafi bozmaya ve iptale çalışırsa Allah'ın, Meleklerin ve bütün halkın laneti üzerine olur. Bu mübarek camiyi Sahibül Hayrat Hacı Ahmet Özbek ailesinden Mustafa'nın kızı merhume Emine Hanım tamir etmiştir. Sene: 1115 H. – 1703-4 M."

Tarihçe: Kesin yapım tarihi bilinemeyen Meydan Cami, giriş kapısı üzerinde 1115 H. 1703-1704 M. tarihinde Osmanlı Sultanı III. Ahmed döneminde (1703-1730) Hacı Özbek ailesinden Mustafa'nın kızı merhume Emine Hanım tarafından tamir edildiği kitabeyle sabittir. Meydan Camii Şerifi bu tarihten daha evvelki bir tarihte inşa edilmi olmalıdır. 1518 yılına ait tahrirde Mescid-i Atik olarak adı geçmektedir[533]. Bu tahrirde adının geçmiş olması çok önemlidir. Çünkü Harput 1516 yılında Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Osmanlı dönemi imar faaliyetlerinin Harput ve Doğu Anadolu bölgesine Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) başlandığını bilmekteyiz. Dolayısıyla eser Osmanlı dönemi öncesine aittir. Adının tahrirde Mescid olarak geçmesi ilk önceleri burasının mescid olarak inşa edildiğini göstermektedir. Meydan Camii yada Mescid-i Atik plan ve mimari üslubuyla çok direkli Selçuklu Ulu Camileri ile benzerlik arz etmektedir. Harput Anadolu Selçuklularına 1234 yılında bağlanmıştır. 1234'ten 1245 yılına kadar Selçuklu döneminde kalan Harput'ta, imar faaliyetlerinin olduğunu –Arap Baba Mescit Türbe Kompleksi'nden- anlamaktayız. Mescid-i Atik, mimari üslubu ile, bizi bu dönemde yapılmış olabileceği konusunda ciddi bir şekilde düşündürmektedir.

[533] M. Ali ÜNAL; XVI. Yüzyılda Harput Sancağı, Ankara, 1989, s. 211.

Meydan Camii 1730[534] ve 1799[535] tarihli iki ayrı berat kaydında da yine mescid olarak adlandırılmaktadır. 1836 tarihli diğer bir berat kaydında[536] ise adı cami olarak zikredilmektedir.

Kesin yapım tarihi belli olmamakla birlikte Anadolu Selçuklu Devleti'nin Harput'u hükümranlığı altına aldığı dönemde (1234-1245) yapılmış olmalıdır.

Plan ve Mimari Özellikleri: 13.75 X 17.10 m. ölçülerinde 235 m^2 lik bir alana oturan yapıt; dikdörtgen formundaki cami plan tarzında inşa edilmiştir. Meydan Camii'inde, kuzey batı köşede bir girinti yapılarak dikdörtgen çerçeve dağıtılmış vaziyettedir. Cami girişi, kuzey duvarda batıya yakın bir noktada 1.52 m. genişliğede bir kapı ve doğu duvarında kuzey uç noktada bulunan 2.47 m. genişliğinde diğer bir kapı ile sağlanmıştır. Bunlardan batıya bakanı, taç kapı formunu yansıtmaktadır. 1.40 m. kalınlığındaki duvarlar içte beş sıra halinde mihraba paralel sahınlarla bölümlenmiştir. 0,60 x 0,60 m. ölçülerinde 15 kare payandanın taşıdığı sivri kemerler ile bölümlenen sahınların genişlikleri değişkenlik arzetmektedir. Mihrap duvarından itibaren; birincisi 0,80 m., ikincisi 1.80 m., üçüncüsü 2.80 m., dördüncüsü 3.10 m., beşincisi ise 2.40 m. genişliklerinde birbirinin aynısı değildir. Sahınlar arasındaki farklılığın bu denli olması düşündürücüdür(Çizim:38).

Taş malzeme ile yükseltilmiş olan Meydan Camii örtü sistemi, beşik tanozdur. Damı evvelinde toprak örtülü olan Caminin kıble ve mukabilinde batı duvarında altı penceresi olduğu tevatüren söylenmektedir. Ancak caminin sürekli loş oluşu da bahse konu diğer bir özelliktir ki içinde bu denli ayak ve kemer sistemi bulunan eser tabiatıyla loş olacaktır. Caminin girişi doğu duvarında 2.47 m. genişliğinde ve taş malzemeyle şekillenmiş taç kapı ile sağlanmıştır(Resim:70). Bunun yanı sıra bir de kuzey duvarında 1.42 m. genişliğinde diğer bir kapı açıklığana sahiptir(Resim:68).

Mihrap nişi, doğu duvarına daha yakın ve doğudan itibaren 7.75 m., batıdan ise, 8.10 m. uzaklıkta yerleştirilmiş 1 m. genişliğindedir. Doğu duvarına

---

[534] Başbakanlık Arşivi; Cevdet Evkaf Tasnifi, No: 5304.
[535] Başbakanlık Arşivi; Cevdet Evkaf Tasnifi, No: 31896.
[536] Başbakanlık Arşivi; Cevdet Evkaf Tasnifi, No: 27505.

2.17 m. lik mesafede ve 0.77 m. genişliğinde diğer bir mihrabiye nişi kıble duvarını şekillendirmektedir.

Cami yıkılmaya yüz tuttuğu zaman güney doğu köşedeki mihrabiye nişi esas alınarak 5.10 m. genişliğinde 9.05 m. uzunluğunda bir mescid oluşturulmuştur. Bu kısmın ana duvar dokusu ile kaynaşması temel hizasında zorlamalarla olduğu için daha sonraki dönemlerde yapılmış olduğunu belirtmek gerekmektedir. 0,80 m. genişliğinde kuzey ve batı yöne eklenen iki duvar ile oluşturulan bu küçük mescide batı yönde 1 m. genişliğinde bir kapı açıklığıyla girilmektedir(Resim:71).

Restitüsyen denemesi ile planını oluşturduğumuz Harput Meydan Cami terkedilmişliğin hüznü içerisinde varlığını kısmen devam ettiren camiler arasında yerini almaktadır. Artukoğulları yada Anadolu Selçuklu çok direkli Ulu Camileri sisteminde inşa edilen Meydan Camii, bugün temel hizasında duvarlarının betonlanarak varlığını devam ettirme çalışmalarına üzüntüyle bakmaktadır(Resim:69).

Elazığ İl Müzesi adına; 22 Ekim 1981 tarihinde; Ferhan Memişoğlu, Adnan Erkuş, İ. Hakkı Beyoğlu tarafından, 12/A pafta numarısı 467 parsil numarası ile tescilli iken 8912'ye 19/2 teftiş numarası ve 1986 yılında tescili kaldırılmış[537]ve tamamen yok olduğu varsayılmıştır.

[537] Elazığ İl Müzesi, Tescil Fişleri.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

KATALOG NO: 30

3. HARPUT / AHMET BEY CAMİİ- ZAVİYE KOMPLEKSİ

Çizim No: 39

Resim No: 74-77

Yeri: Ahmet Bey Camii- Zaviye Kompleksi, Ahmet Bey Mahallesi'nde, Dağ Kapısı'ndan yukarı Yakup Şevki Caddesi hemen başlangıcında sağda Sağır Müftü konağının bitişiğindedir(Çizim:1).

Yaptıran: Bu konuda değişik rivayetler vardır. Akkoyunlular'ın I. hünkarı olan "Tur Ali"nin torunu olup babası Fahr al-Din Kutlunun (1389-791 H.)'de ölümüyle yerine geçen Ahmet Beye izafe edildiği[538] gibi Yavuz Sultan Selim Han'ın orduları Doğu Anadolu'yu İranilerden temizlerken 921 H.-1515 M. tarihinde Harput'u üç gün muhasaradan sonra zapteden Kemah Hakimi Karaçin oğlu Ahmet Bey'e[539], bir diğer görüş ise Miralay Ahmet Bey adında bir zat tarafından 915 H.-1509 M. de yapıldığı[540], bazıları ise Sağır Müftü Mahmut Nedim Efendi'nin zamanında yapıldığını[541] ileri sürmüşlerdir.

Yapan: Sanatkarını bilmemekteyiz.

Kitabeleri: Maalesef bu gün yapıyı aydınlatacak hiçbir kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: 1516 yılında Bıyıklı Mehmet Paşa'nın Safavilerle savaşına katılan Harput Sancak Beyi Çerkez Hüseyin Bey Şehit olunca[542]Harput Sancağı aynı yıl içinde Çavuş Ahmet Bey'e tevcit edilmiştir[543]. 1518 yılında yapılan ilk tahrirde Çavuş Ahmet Bey adı geçmekte[544]ise de mescid yada cami adı zikredilmemektedir. Ancak Çavuş Ahmet Bey'in Harput Sancakbeyliği on yıldan biraz fazla sürmüştür. 1523 tahririnde de isminin olmayışı nedeniyle cami, bu

---

[538] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 283.
[539] Mehmet Ali ÜNAL; "XVI. Yüzyılda Harput Sancağı", Ankara, 1989, s. 213.
[540] Ahmet AKSIN; 19. Yüzyılda Harput. Elazığ, 1999, s. 134.
[541] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 283.
[542] Hoca Saadettin; Tacüt- Tevarih II, İstanbul, 1279, s. 315.
[543] N. GÖYÜNÇ; "Diyarbakır Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı", Tarih Dergisi, C, XXIII, S. 23, Ankara, 1969, s. 27.
[544] Mehmet Ali ÜNAL; "XVI. Yüzyılda Harput Sancakbeyleri", Dünü ve Bugünüyle Harput, C, I, Elazığ, 1999, s. 96.

tarihten sonra yapılmış olmalıdır. 1566 tahririnde Ahmet Bey Mescidi olarak adı geçmekte olduğundan 1523-1566 tarihleri arasında yapılmış olması gerekmektedir[545]. 1526 yılında Çavuş Ahmet Bey hâlâ Sancak beyi olarak Harput'ta görevli[546]olduğundan onun zamanında yapılmış olabilir.

Yine 1553 tarihli bir muhimme Defterine göre Harput Sancak Beyi Han Ahmet Beydir[547]. Ancak Han Ahmet Bey Harput Sancak Beyliği görevinde fazla kalmamış hemen ertesi yıl ayrılmıştır. Bu kısa sürede ismine izaf edebileceği bir eser ya da mahalle oluşturabilir miydi? Düşündürücüdür.

Harput Ahmet Bey Camii-Zaviye Komplesi 1523-1566 tarihleri arasında yapılmıştır. Ancak bizim görüşümüze göre 1526 yılı civarında Çavuş Ahmet Bey tarafından yaptırılmış olmalıdır. Harput Ahmet Bey Camii 1745 tarihli bir berat örneğinde de Ahmet Bey Mecidi olarak geçmektedir[548]. Yapının bu tarihlerde onarılmış olabileceği akla uygun gelmektedir. 19. Yüzyıl kayıtlarında bulunduğu mahalleye "Mahelle-i Cami-i derif-i Ahmet Bey" ismi yazılmıştır.

Ahmet Bey Camii-Zaviye Kompleksi, XX. asrın başlarında ayakta iken daha sonra terkedilmiş ve yıkılmıştır. Bugün 1999 yılında bir şahıs tarafından tamamen bilimsellikten uzak olarak yeniden inşa edilmektedir.

Plan ve Mimari Özellikleri: 15.20 x 9.30 m. boyutlarında 141 m^2 lik bir alana oturan dikdörtgen formlu bu eser zaviye ile birlikte kompleks olarak inşa edilmiştir. Bu çerçeve içte, doğu duvarından itibaren 7.40 m. ölçüsü ile kuzey-güney istikametinde iki parçaya bölümlenmiştir. Bu parçalardan batıdaki cami, doğodaki ise, zaviye ve hazire olarak değerlendirilmiştir. Doğu yöndeki birinci kısım; güneyde 5 X 7,40 m. ölçülerinde zaviye, kuzeyde 4,90 X 7,40 m. ölçülerinde hazire olarak kullanılmıştır. Hazire kısmı aynı zamanda hem cami hemde Zaviye'nin avlu bahçesi olarakta değerlendirilmiştir(Çizim:39). Bu hazire kısmında 4 adet sandukalı mezarlık bulunmaktatır. Diğer alanlar ise ağaçla doldurularak bahçe yapılmıştır.

---

[545] Mehmet Ali ÜNAL; "XVI. Yüzyılda Harput Sancağı", Ankara, 1989, s. 213.
[546] Ö. Lütfü BARKAN; " H. 933-934 (1517-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği ve Ekleri", İstanbul Üniversitesi, İktisat Fatültesi Mecmuası, C, 15, S. 1-2, s. 306.
[547] Mehmet Ali ÜNAL; "XVI. Yüzyılda Harput Sancakbeyleri", Dünü ve Bugünüyle Harput sempozyumu I, Elazığ, 1999, s. 97.
[548] Başbakanlık Arşivi, Cevdet Evkaf Tasnifi, No: 26588.

Cami, parselin diğer ikinci kısmını yani batı yönünü oluşturmaktadır. Hazire ve Zaviyenin her ikisi uzunluğunda; 7.75 x 7.45 m. boyutlarında küçük ölçülü bir mimari eserdir. İç kısmında doğu ve batı yönlerde ikişer olmak üzere dört duvar ayağına oturtulmuş, sivri kemerle mihraba paralel üç sahından müteşekkil olarak inşa edilmiştir. Bu sahınların üzeri beşik tonoz örtüsü ile kapatılmıştır(Resim74).

Ahmet Bey Camii-Zeviye Kompleksi'ne, Yakup Şevki Caddesi'ne bakan 1.15 m. genişliğindeki bir kapı ile girilir. Bu kapı zaviyeye açılmakta ve hemen sağında cami harim kısmına girişi sağlayan 1,06 m. genişliğindeki kapı bulunmaktadır. Zaviye ile hazireyi ayıran duvar arasında 0,80 m.'lik bir kapı ile de hazire kısmına giriş sağlanmıştır. Zaviyenin güney batı köşesinde 0,93 m. genişliğiyle cami kısmına açılan dar bir kapıya daha yer verilmiştir. Zaviye kısmında, güney duvarı ortasında, 0,50 m. genişliğinde bir mihrabiye nişi bulunmaktadır(Resim:75-76). Cami mihrap duvarı ortasında ise 0,80 m. genişliğinde mihrap nişi yer almaktadır.

Kare gövdeli minare, Cami kuzey duvarında, zaviye girişi sağına yerleştirilmiştir. Bugünde kısmen varlığını devam ettiren minare, kaidesiz olarak kare form içermektedir. Bu yapısıyla Anadolu'da inşaa edilen kare gövdeli birkaç minareyi hatırlatmaktadır(Resim:77).

19. yüzyılın sonlarında yapıyı ayakta iken gören merhum ishak Sunguroğlu; "Cadde üzerindeki ufak taş kemerli bir kapıdan cami havline girilirdi. Burada birkaç gül fidanı, sol tarafında da birkaç sandukalı mezar vardı. Sağ kol üzerinde tekrar taş kemerli bir kapı ile iç Cami'ye girilirdi. 6 x 7 m. genişliğinde dörtgen şeklinde ufak bir camiydi. İç taraf duvarında pencere yoktu. Yalnız tavana yakın yerlerde ufak birkaç ışık penceresi ve sonra avluya bakan tarafta ise üç büyük penceresi vardı. Tavanı tonoz şeklinde yapılmış, üstü ise topraktandı. Minaresi 0,30 x 0,40 m. ebadında sert ve sarımtırak taşlardan bir, bir buçuk metre genişliğinde dört köşe olarak yapılmış ve caminin damından 3-4 m. kadar yukarıya yükseltilmişti. Şerefesi ahşaptı"[549] diye tarif etmektedir.

[549] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 277.

Müellif minarenin bulunduğu yeri tarif etmemektedir. Minarenin ilk yapıda da cami kuzey-batı köşesinde, günümüzde olduğu yerde, bulunması gerekmektedir.

Mimari üslup açısından Osmanlı dönemi eserlerine benzemeyen Ahmet Bey Camii, erken dönem eserlerine çağrışım yapmaktadır. Ayrıca kare minare sistemi Anadolu'da birkaç caminde görülen yadsınacak bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Kars-Ani Manuçerh Camii ve Diyarbakır Ulu Camii minareleri böyle kare biçimdedir. Bu yönleriyle yapı belki de eski bir tarihte yapılmış olmalıydı.

Ahmet Bey Camii-Zaviye Kompleksi, günümüzde varlığını kısmen devam ettirirken inceleme tarihimiz olan 10.07.1999 tarihi itibariyle bir şahıs tarafından sıvanarak ve üstü çatı ile örtülerek bilimsellikten uzak bir inşa faaliyetiyle karşı karşıya kalmıştır. Düzgün bir restitüsyon ve restorasyona ihtiyaç duymaktadır.

Elazığ İl Müzesi adına; 22 Ekim 1981 tarihinde, Ruhan Memişoğlu, Adnan Erkuş ve İ. Hakkı Beyoğlu tarafından, 16 pafta, 909 parsel, 1089'a 30/5 teftiş numaraları ile Osmanlı dönemine tarihlenerek tescili yapılmış ve koruma altına alınmıştır[550].

[550] Elazığ İl Müzesi, Tescil Fişleri.

B – MESCİTLER

KATALOG NO: 31

1. HARPUT/NADİR BABA MESCİDİ

Çizim No: 22

Resim No: 93

*Yeri:*Kayabaşında ve Alacalı Camii karşısında, Kargacık'a giden yolun sağında, Nadir Baba Caddesi üzerindedir. Türbe ile birlikte kompleks olarak yapılmıştır.

Yaptıran: Yapıtın banisi bilinmemektedir.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

*Kitabeleri:*Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Nadir (Nazır) Baba adında bir Allah dostuna ait olan Türbenin kesin yapım tarihi bilinmemektedir. Nadir Baba Osmanlı dönemi öncesinde Harput'ta yaşamış bir Ulu zat olmalıdır. Çünkü Osmanlı döneminde bu gibi zatlarda tarikat beratı bulunur. Oysa tarihçeler böyle bir kaydı bulamamışlardır. Nadir Baba Selçuklu döneminde (1234-1245) yaşamış olmalıdır[551]. Nadir Baba'nın Yasevi tarikatına mensup bir şeyh olma ihtimali oldukça yüksektir. Bu bilgileri tevatüren edinmekteyiz.

Plan ve Mimari Özellikleri: Bu gün türbe tamamen mamur halde olduğu halde, mescid kısmı temel hizası duvarlarına kadar tamamen yıkılmıştır. Biz yerinde yaptığımız incelemede mescidin türbe doğusunda, türbeyle bitişik kompleks yapı oluşturduğuna şahit olduk. Türbe duvarından doğuya doğru 10.80 x 9.50 m. ölçülerinde dikdörtgen bir yapı arz eden mescid girişi, kuzey doğu köşede 1.80 m. genişliğinde bir kapı ile sağlanmaktadır(Çizim:22). Bu kapı ile mescide girilince sağ tarafta 1 m. genişliğinde bir kapı ile diğer bir mekana girilir ki burası kuzey istikameti Türbe güneyi ise bir oda şeklindedir. Bu odadan açılan 1 m. genişliğindeki kapı ile türbeye ulaşılır(Resim:93).

---

[551] Günerkan AYDOĞMUŞ; Harput Kültüründe Din Alimleri, Elazığ, 1998, s. 87-88.

Mihrap güney duvarı tam ortasında mescidi işaret ederken, Fatih Ahmet Baba Mescidinde olduğu gibi iki duvar ayağı ile taşınan basit bir mimari içeriyor olmalıydı. Bugün mescid kısmı temel duvarları hizasından yukarısı yıkılmış olarak varlığını kısmen devam ettirmektedir.

KATALOG NO: 32

2. HARPUT/DABAKHANE MESCİDİ

Çizim No: 40

*Yeri:*Harput'un doğusunda Fatih Ahmet Baba Mescid ve Türbe Kompleksine giderken yolun hemen üzerinde bir tepe üstüne inşa edilmiştir. Dabakhane soğuk su kaplıcaları önündedir.

Yaptıran: Yapıtın kimin tarafından yaptırılıdığı bilinmemektedir.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

*Kitabeleri:*Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Dabakhane Mescidi'nin yapım yılı ve kendisi ile ilgili maalesef bilgimiz yoktur. Yalnız Osmanlı döneminde yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz.

Plan ve Mimari Özellikleri: 6.30 x 6.30 m. boyutlarında kare bir alanı ihtiva eden mescid, bugün mihrap duvarı bir kısmı ve diğer duvarları temel hizasında varlığını kısmen devam ettirmektedir. Kuzey yönde 1.20 m. genişliğindeki kapı ile girilen mescidin kapı eksenine mihrap, güney duvara niş şeklinde yerleştirilmiştir. Mescidin içte her duvarı ortalarında 2.80 m. genişliğinde içeri doğru girinti yapılarak kemerle hareketlendirilmiştir(Çizim:40). Üst örtü sisteminin kubbe olması kuvvetle muhtemeldir. Mescit kesme taş malzeme ile inşa edilmiş ve Dabakhanenin faal olduğu yıllarda burada çalışan işçilerin ustaların ve kalfaların ibadeti için yapılmış olmalıdır.

Elazığ İl Müzesi adına; 22 Ekim 1981 tarihinde parsel ve pafta numaraları verilmeden A 3562'ye 9/4 teftiş numarası ile Ferhan Memişoğlu, Adnan Erkuş ve İ. Hakkı Beyoğlu tarafından Osmanlı dönemine tarihlenerek tescili yapılmış ve koruma altına alınmıştır[552].

[552] Elazığ İl Müzesi, Tescil Fişleri.

C - MEDRESELER

KATALOG NO: 33

1. HARPUT/ESADİYE (ARSLANİYE) MEDRESESİ

Çizim No: 41

Resim No: 72-73

Yeri:Harput merkezinde; Esadiye Mahallesi'nde Arslanlı Caddesi'nden ileri gidildiğinde Harput Diyanet Vakfı binasının da ilerisinde, Ahi Musa Mescid ve Türbesi kuzeyindedir.

Yaptıran: "Melik Esad" adında birisi tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir[553]. Ancak Artukoğulları sülalesinde Melik Esad isminde birisine rastlanılmamıştır. Eserin Fahreddin Karaarslan döneminde yaptırılmış olabileceği düşünülmektedir[554].

Yapan: Esadiye Camii-Medrese kompleksinin mimarı bilinmemektedir.

Kitabeler: Yapının üzerinde kimliğini açıklayıcı her hangi bir kitabe bugüne kadar bulunamamıştır.

Tarihçe: 1516 yılında Harput Osmanlı egemenliğine girdikten hemen sonra, 1518 tahririnde Buk'a Medresesi olarak geçmektedir[555]. Medrese giriş kapısı üzerindeki mimari üslup, Anadolu Selçuklu çağı eserlerini hatırlatmaktadır. Eser, Anadolu Sekçuklu çağında Artukoğulları dönemi sonlarında yapılmış olmalıdır. Aryukoğulları'ndan Fahrettin Karaslan'ın Harput hakimiyeti, 1144 yılında başlamıştır. 1163 yılında ise oğlu Nasireddin'e idareyi teslim etmiştir[556]. Kanımızca bu Sultan dönemi yapı için erken bir tarih olmalıdır. Medresenin 1230-34'lü yıllarda, yada daha geniş bir genelleme ile XIII. yüzyıl ilk yarısında yapılmış olabileceğini düşünmek doğru olacaktır.

---

[553] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I. İstanbul, 1958, s. 278.
[554] Mehmet Ali ÜNAL; XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara, 1989, s. 211.
[555] Mehmet Ali ÜNAL; XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara, 1989, s. 211.
[556] Remzi ATAOĞLU; "Harput'ta Artuklu İdaresi", Tarih İçinde Harput Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 54-55.

1548 tarihli Emir İsfahan Bey'e ait vakfiyeler arasında ismi geçmektedir. Bu vakfiyede Arslaniye Camii Vakfiyesi adı altında, 20680 akçe geliri bulunan vakfiyenin medrese eğitim öğretim işleri ve cami hizmetleri için, 19440 akçe harcandığı belirtilmektedir[557].

Harput Esadiye Medresesi'nin XIX. yüzyılda faal olduğuna dair salnamelerde bilgiler mevcuttur. Bu yüzyılın sonlarından itibaren medrese yıkılmış ve bir daha onarılmamıştır. Günümüze çok muhteşem taç kapı kalıntıları ve temel hizasında duvarlarıyla gelebilmiştir. Esadiye-Arslaniye Camii-Medrese Kompleksinin restitüsyon denemeleri yapılarak konksiriksiyon kaldırmaları ve nihayet restore edilmeye ihtiyacı vardır. Çünkü Anadolu'da bilinen ilk külliye Mardin Eminüddin Külliyesi'nde gördüğümüz bir çok aksaklığın burada yerli yerine oturmuş hali mevcuttur. Cami, Medrese, Zaviye, çeşme ve hamam ile oldukça düzenli bir külliye ihtiva etmektedir.

Plan ve Mimari Özellikleri: Esadiye Medresesi 18.89 x 16.17 m. ölçülerinde Esadiye Camii önünde yer almaktadır. Cami ve zaviye ile birlikte kompleks olarak inşa edilen medresenin açık avlulu Anadolu medreselerinin bir prototipini oluşturduğunu kalan izlerinden anlamaktayız(Çizim41). Kuzey yönde cephenin tam ortasına yerleştirilen 2.10 m. genişliğindeki anıtsal taç kapı formu ile oldukça dikkat çekicidir. Duvar kalınlığının 1.07 m. olduğu medresenin inceleme tarihimiz olan 10.07.1999 tarihi itibariyle mevcut olan kısımları cami bahsinde ölçümlerini verdiğimiz birimlerden ibarettir.

İnceleme alanında yaptığımız tetkikler ve Artuklu medrese mimari usluplarını göz önünde bulundurarak Esadiye Medresesinin restitüsyon denemesini gerçekleştirmeye çalıştık(Çizim:41).

Buna göre Artuklu devri medreselerinin genel mimari özelliğinden biri olan avlu düzenine dayalı plan formu Esadiye medresesinde de görmekteyiz. Kareye yakın bir alan içerisine yerleştirilmiş olan medrese çok büyük bir ihtimalle dört eyvan şemasına dayanmakta idi. Her ne kadar Artukoğulları dönemi medreselerinde simetrik bir yapı düzeni gözükmese de yapının tarihinin tartışmalı

[557] Mustafa ÖZTÜRK; "Harput ve Yöresi Vakfiyeleri", Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu, Elazığ, 1987, s. 238.

olması Selçuklu dönemine aidiyetini de düşündürmektedir. İşte bu anlamda medresenin bugün kalan dış kasnak duvarları itibariyle bir yerleştirme yapıldığında dört eyvan şemasını yansıtması akla uygun gelmektedir. Anıtsal taç kapı girişinden itibaren kuzey duvarına yerleştirilmiş ikişer medrese hücresi ve ortada bir eyvan ihtiva ettiğini düşünmekteyiz. Doğu duvarı itibariyle iki medrese hücresi ve eyvandan sonra ise tek bir medrese hücresi yer almakta, daha ilerisi de Zaviye-imaret olarak kullanılmış olmalıdır. Güney yöndeki cami kuzeyi ise, hem caminin son cemaat yerini teşkil etmekte ve hem de medresenin dört bir yanını çevreleyen revak sisteminin bir devamı niteliğinde olmalıydı. Medrese batı duvarı camiye giriş veren kapının varlığı nedeniyle simetrikte bir bozulma göstermektedir. Bu kısım kuzeyden itibaren iki medrese hücresi ve eyvan ile cami son cemaat yerine bağlanıyor olmalıydı(Resim:72-73).

Açık avlunun bütün etrafının kare ayakların ve sivri kemerlerin taşıdığı revak sistemi ile çevrelenmiş olması gerekmekteydi. Bu revakların ve medrese hücrelerinin üzeri tonoz örtü sistemi ile kapatılmıştır. Çünkü Artuklu dönemi medrese mimarisinde henüz kubbe örtü sistemi geliştirilip kullanılmamaktadır.

Bütün bu özellikleri ile Anadolu'ya Artukoğulları eliyle gelen medrese mimarisindeki kuzey ile güney sentezlerinin bir variyatı olarak görünen Esadiye Medresesi daha çok Zengilerin mimarilerini yansıtmaktadır. Çünkü onlar güneyinde cami bulunan medrese şemasını uygulamışlardır. Harput Esadiye Arslaniye Camii plan şeması da bu özelliği Anadolu'da yansıtan örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Diğer birimlerini restitüsyon denemesi ile açıklamaya çalıştığımız Esadiye-Arslaniye Medresesinin asıl önemli olan kısmı şüphesiz anıtsal taç kapısıdır. Mukarnas kavsaralı alan taç kapıya üç basamak ile ulaşılmaktadır. Cepheden dışarıya taşıntısı olan taç kapı, kesme taş işçiliğinin son derece itmina ile kullanıldığı ve bezendiği Anadolu Selçuklu çağı mimari eserlerini hatırlatmaktadır. Taç kapı 1.07 m. dışa taşıntılı 2.10 m genişliğinde kuzey cephesi tamamen kontrol eder abidevi ölçülerde yapılmıştır. Yüksekliğini tam olarak bilemiyor olmamız yanında 3.5 m. yada 4 m. boyutunda olması gerekliliği eski resimlerinden anlaşılmaktadır. Kademeli üç silme ile içeriye doğru oluşturulan

içe dönük alan oluşumu her iki yada mukarnas kavsaralı kapının benzerlerinin küçük örnekleri olan iki mihrabiye nişini oluşturmuştur. Bu mihrabiye nişleri ilerisinde örgülü dikdörtgen kapı formunun üzeri basık kemer örtülüdür. Mukarnasların yukarıya doğru oylum oluşturarak yükselmesi basık kemer ile dengelenerek gözün dağılmadan izlenimini sağlamaktadır.

Adeta kendisine gelenleri bir adım önde karşılayarak içeri davet eden anıtsal kapı geleneği bütün Anadolu eserlerinde olduğu gibi Esadiye Medresesinde de tekrarlanmıştır. Dokuz sıra mukarnasın oluşturduğu kavsara yüzeyden taşıntı yapmayan dar bir sivri kemer formu içine alınmış olmalıydı. Kapı yanlarında kademeli olarak verilmiş bordürlerin boş olma ihtimalini aklımızdan bile geçirmedik. Çağdaşı olduğu diğer Anadolu anıtsal girişlerde tekrar edilmiş olan geometrik ve bitkisel bezemelerin bu eser içinde varlığını söylemek gerekmektedir. Bu anıtsal kapı, her geçen gün kendisinden biraz daha kayıplar vermek de ve belki de tamamen yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Harput, şehirsel sit alanı olarak belirlenmiş olsa da ilgili kurumların biran önce bu nadide esere ihtiyacı olan ilgiyi göstermeleri gerekmektedir.

Bu gün yalnızca giriş ana formu ile ayakta kalabilmiş olan Esadiye Medresesi göstermiş olduğu plan ve mimari üslupla, Harput Ulu Camii kadar korunmayı ve bakımı hak etmektedir.

Elazığ İl Müzesi adına; 22 Ekim 1981 tarihinde, Ferhan Memişoğlu, Adnan Erkuş, İ. Hakkı Beyoğlu tarafından 11 pafta, 420 parsel ve 1089'a 30/5 teftiş numaraları ile Artuklu devrine tarihlenerek tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır[558].

[558] Elazığ İl Müzesi, Tescil Fişleri.

D - HAMAMLAR

KATALOG NO: 34

1. HARPUT/KALE HAMAMI

Çizim No: 42-44

Resim No: 103-104

*Yeri:*Harput merkezinde; Kale meydanı denilen yerde, Kaleye karşı ve meydana inilen geniş caddenin (Kale Caddesi) karşısında Fransız Koleji'nin sağ üst tarafında inşa edilmiştir.

Yaptıran: Yapının banisi bilinmemektedir.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Kale hamamın kesin olarak inşa tarihi bilinmemektedir. Ancak kale hamamı üzerinde bizzat inceleme yaptığımız hamam değişik evreler gösteren eklemeler ile son şeklini almıştır. Üzerinde bulundurduğu inşa teknikleri açısından çok eski mimari izleri taşıdığını belirtmek gerekmektedir. özellikle tuğla malzeme ile inşa edilen soğukluk. Ilıklık ve sıcaklık birimi Artukoğulları dönemi (1115-1234) eseri olmalıdır. Daha sonra ise Harput nüfusunun oldukça artış gösterdiği 1523-1566 tarihlerinde, bizim, kadınlar kısmı diye ayırdığımız birimin, yapılmış olması gerekmektedir. Ancak hamamın etrafında şekillenen duvar izleri hamama bitişik olması kuvvetle muhtemel bir başka eserin varlığını teyit etmektedir. Plan açılımında da görüleceği üzere hamam mimarisinde örneğine rastlamadığımız bir oluşum içerisinde hamamın etrafı şekillenmiştir.

Kale Hamamı bizim görüşümüze göre ilk olarak Artukoğulları döneminde (1115-1234) XIII. yüzyılda inşa edilmişti. Daha sonra Osmanlı Döneminde (1523-1566) XVI. yüzyılda kadınlar kısmı ve işlevini tam olarak tespit edemediğimiz bir diğer mimari eser eklenmesi ile şekillenmiştir.

Plan ve Mimari Özellikleri: Harput Kale Hamamı inşa ve planını daha iyi açıklayabilmek için restitüsyen denemesi olarak düşündüğümüz üç ayrı evresini ayrı ayrı vermeyi uygun gördük.

I. Evresi (Artukoğulları Dönemi Yapıtı): 11.90 x 23.27 m. ölçülerinde dikdörtgen bir alana inşa edilmiş Tekli ve dört köşe halvetli, dört eyvanlı hamam plan fermunda inşa edilmiştir. Hamam doğu-batı doğrultulu enine bir dikdörtgen arz etmektedir. Batıdan başlamak üzere soğukluk- ılıklık ve sıcaklık birimlerinin art arda sıralanmasından meydana gelmiş simetrik bir düzlem göstermektedir(Çizim:42).

Kale Hamamı'na kuzey yönde, soğukluk kısmı duvarının tam ortasında, açılmış olan 1 m. genişliğindeki kapı ile girilir. Soğukluk kısmı 9.50 x 9.50 m. ölçülerinde kare bir alanı ihtiva etmektedir. Soğukluk kısmının üzeri tromplarla geçilen kubbe ile örtülmüştür. Soğukluk kısmında kuzey yönde küçük bir açıklığı bulunan ve 1.90 x 2.10 m. ölçülerinde haiz olan dışarıya kapalı diğer bir mekan gözükmektedir. Bu kısmın hamamın idaresi olarak kullanıldığını düşünmekteyiz. Duvar dokusundan anlaşıldığı üzere hamamın inşası sırasında bu kısım yokken daha sonraki bir dönemde eklenmiştir. Bu kısım bizi hayli düşündürmektedir. Çünkü daha çok binaların idaresi için yapılan dışa kapalı içe açık ve küçük ölçekli bir mekan hamam binalarında hiç rastlanılmayan bir birimdir. Dış çerçeveyi taşan bu oluşum çok büyük bir ihtimalle hamamın işlevinin değiştirilerek başka bir amaç üzere kullanıldığı dönemin izlerini taşımaktadır. Soğukluk kısmı batı ve kuzey duvarlarında seki izleri halen durmaktadır. Yerinde yaptığımız incelemede soğukluk kısmı kubbe altı alanının tam ortasının çukur olduğuna şahit olduk. Bu kısımda bir havuzun olduğunu düşünmekteyiz. Artuklu devri mimarisinde suyun önemi yadsınamaz bir gerçektir. Hamam gibi suyu bol olan bir mimari tarzda bunu düşünmek çok doğal olacaktır. Soğukluk kısmı duvarları ve kubbesinde tuğla malzeme kullanılmıştır. Bugün sıvası döküldüğü için açıkça kendisini gösteren bu malzeme ve malzemenin inşa üslubu bizi Artukoğulları dönemine götürmektedir.

Soğukluk kısmının doğu duvarı güneye yakın kısmında 0,90 m. genişliğinde bir kapı ile ılıklık bölümüne ulaşılır. Ilıklık kısmı 2.87 x 9.50 m. ölçülerinde kuzey-güney istikametli derinlemesine bir dikdörtgendir. Bu kısmın 3.22 m.' si dinlenme olanı 6.28 m.'si ise temizlik ve tuvalet hücrelerinden oluşmaktadır. Bugün duvar izlerinin tamamen kaybolduğu bu temizlik hücreleri kısmında dar bir hol ve 4 temizlik hücresi yada tuvalet bulunması gerekmekteydi.

Bu kısım molaztaş malzeme ile inşa edilmiş olup üzeri beşik tonoz örtülüdür. Ilıklık kısmını ikiye bölen duvar üzerinde batıya yakın 0,75 m. genişliğinde bir kapı mevcuttur. Büyük ihtimalle bu kapıdan hafif genişçe bir hol boylu boyunca uzanmaktaydı. Tabanının döşemesi hakkında herhangi bir malumatımız bulunmasa da andazit levha taşlarla döşendiğini söyleyebiliriz.

Ilıklık kısmından soğukluğa çıkış kapısı hizasında olmayan biraz daha kuzeye kaydırılmış 0,80 m. genişliğindeki kapı ile kale hamamının sıcaklık bölümüne ulaşılır. Bu kısım dört köşe hücreli ve dört eyvanlı olarak inşa edilmiştir. Ortada göbek taşı ve her köşede 2.50 x 2.50 m. ölçülerinde halvet hücreleri oluşturulmuştur. Bu hücrelerin örtüsünün kubbe olması gerekmektedir. ortalarda oluşturulan eyvanlarda yine 2.50 m. genişliğindedir. Sıcaklık kısmı duvarları da yine molaztaş malzeme ile inşa edilmiştir. Bu malzeme üst örtüde tekrar edilmiş mi? Onu bugün anlamak oldukça güçtür. Eyvanlarının beşik tonoz örtü sistemi ile kapatıldığını düşünmekteyiz. Sıcaklık kısmı kubbesi fenerli olup bütün hamamlar da oluğu gibi aydınlatma buradan sağlanıyor olmalıydı.

Kale Hamamı'nın Artukoğulları dönemine ait, bizim I. evre inşası olarak aldığımız bir diğer unsuru ise ana dikdörtgenin dışında kuzeydoğu köşeye yerleştirilmiş ve açıklığı bulunmayan 2.90 x 2.50 m. ölçülerinde ki külhan bölümüdür. Bu kısım oldukça küçük ölçekli olarak gözükmektedir. Hamam külhanları için küçük bir mekan oluşturan bu bölümde yine ılıklık ve sıcaklık bölümlerinde kullanılan molaztaş malzeme ve aynı inşa üslubunu yansıtmaktadır.

Kale hamamının I. inşa evresinde olması gerekliliğini düşündüğümüz yukarıda ayrıntılarıyla ölçülerini verdiğimiz bölümlerdir. Duvar kalınlığının 1.20 m. dış duvarlarda, 1 m. ise iç bölme duvarlarında olduğunu bugün kalan izlerden tespit edebilmekteyiz.

II. Evre (Osmanlı Dönemi Eklentisi): Harput kale hamamı için oluşturduğumuz restitüsyon denemesinde ana yapıta daha sonradan eklendiğini düşündüğümüz kısım kadınlar bölümü diye ayırdığımız kısım olmalıydı. Kadınlar kısmı dıştan dışa 15,20x13,05 m. ölçülerindedir. Dikkat edileceği üzere bu sonradan eklenti olarak yapılan kısım mimari zorunluluklar nedeniyle 11,90 m. ölçülerindeki genişliğin dışına 3,30 m. taşıntı yaparak inşa edilmiştir. Kadınlar

kısmının soğukluk ılıklık ve sıcaklık birimleri asimetrik bir düzenleme göstermektedir. Plan sistemi hamam mimarisinde örneğini pek görmediğimiz bir tarz göstermektedir. Sıcaklık kısmı iki ayrı bölüm olarak düzenlenmiş ve böylece kullanılmıştır(Çizim:43).

Kadınlar kısmına ana çerçeveden dışa güneye doğru taşıntı yapan kısmın güney batı bölümü duvarında açılan 1,05 m. genişliğindeki kapı ile girilir. Kapıdan girilince ulaşılan mekan soğukluk birimidir. Soğukluk kısmı 3,30x3,10 m. ölçülerinde kareye yakın bir alanı ihtiva etmektedir. Soğukluk kısmının üzeri tonoz örtü ile kapatılmış olmalıydı.

Soğukluk kısmından batı yöne doğru açılan ve 0,75 m. genişliğinde olan kapı ile kadınlar kısmı ılıklık bölüne ulaşılır. Burası 3,30x4,35 m. ölçülerinde bir mekandır. Ilıklık kısmının üzerinde yene tonoz örtü sisteminde örtülmüş olması gerekmektedir. Bu kısımlar da malzeme yine moloz taş olarak kullanılmıştır. Ancak ana doku ile hem duvar kalınlıkları bağlamında hem de inşa üslubu açısından bir uyuşmazlık hemen dikkati çekmektedir.

Ilıklığın kuzey yönünde açılan 0,95 m. genişliğindeki bir kapı ile sıcaklık bölümüne ulaşılır. Sıcaklık bölümü dört köşe odalı ve dört eyvanlı sistemde inşa edilmiştir. 8,45x11,90 m. ölçülerinde olan sıcaklık kısmı batı duvarı köşelerinde 2,90x2,90 m. ölçülerinde iki, doğu duvarında ise 2,40x2,40 m. ölçülerinde iki olmak üzere dört helvet hücresi ve dört eyvandan müteşekkildir. Sıcaklık kısmı duvarları da yine farklı malzeme ile inşa edilmiş birkaç dönemin izlerini ihtiva etmektedir. Bu kısımda eyvanların üzeri sivri beşik tonoz örtüsü, halvet hücreleri ise kubbe örtülü olmalıydı. Ayrıca yine orta alanda kubbe örtüsü ile kapatılmış olmalıydı. I. evre yapısını oluşturan külhan bölümü kadınlar sıcaklık bölümüne denk geldiğinden sökülerek kaldırılmış ancak önce ki dış duvar muhafaza edilmiştir. Bu halen üslup farklılığı nedeniyle belli olmaktadır.

Kadınlar sıcaklık kısmı eklenirken, kaldırılan asıl külhan bölümü hamamın en doğusuna 2,70x15,20 m. ölçüleriyle yeniden yapılmıştır. Üzeri sivri beşik tonoz ile örtülü olan bu kısım kale hamamı doğu duvarını teşkil etmektedir.

Bizim II. Evre diye Osmanlı döneminde eklendiğini düşündüğümüz kadınlar kısmı da yukarıda ele aldığımız bölümü ihtiva etmektedir.

III. Evre (İşlevsel Açıdan Farklı Amaçla Yapıldığını Düşündüğümüz Birimler):

Kale hamamına, yine Osmanlı döneminde eklenti olarak düşündüğümüz ancak II. Evre diye tanıtmaya çalıştığımız kadınlar hamamı kısmından değişik zamanda yapılmış olan birimler ise hamamı adeta çevrelemiştir(Çizim:44).

Bu kısım hamamın güney duvarını boydan boya kaplamakta ve II. evrede inşa edilen kadınlar hamamı soğukluğunda son bulmaktadır. 3,30 m. genişlik ve 19,40 m. uzunluğunda bölümlenmiş olarak inşa edilen bu kısım yanı sıra hamamın I. Evre soğukluğu batı duvarına da bir eklenti yapılmıştır. Bugün yalnızca 11,90 m. uzunluğunu tespit edebildiğimiz bu kısmın genişliğini aydınlatacak hiçbir kalıntı kalmamıştır(Resim:103-104).

Giriş kapısı, hamamın erkekler kısmı soğukluğu kapısının simetriğinde olan bu dehliz eklentisi batıdan itibaren 6,90 m. de duvar ile kesilmiş ve burası özerk bir mekan haline getirilmiştir. Daha sonra 3,40m. gidilerek tekrar kesilen kısma giriş yine güneyden 0,80 m'lik bir kapı ile sağlanmıştır. Erkeler hamamının tam güneyini oluşturan kısımda kendi içinde üç eşit parçaya bölümlenmiş ve ortada açılan kapı ile her iki yana geçiş sağlanmıştır. Bu son evrenin hamam mimarisiyle hiçbir alakası yoktur. İncelemelerimizde hamam üzerindeki değişikliklerin oldukça yoğun olduğunu gördük. Bu kısım eklentisi yapıldığı zaman büyük bir ihtimalle hamam artık gerçek işlevinde kullanılmıyor değişik bir amaçla kullanılıyor olmalıydı.

Harput Kale Hamamı değişik evreleri üzerinde bulundursa da oldukça büyük boyutla planlanması ve çifte hamam diye gruplandırdığımız hamam mimarisi içerisinde yer alması hasebiyle son derece önemlidir. Hamam günümüzde harabe şeklindedir. Kale Hamamı'nın çok detaylı bir inceleme ve sondaj çalışması ile daha iyi tanınacağını ümit etmekteyiz(Resim:104).

Elazığ İl Müzesi adına; 22 Ekim 1981 tarihinde, Ferhan Memişoğlu, Adnan Erkuş, İ. Hakkı Beyoğlu tarafından, 14 pafta, 452 parsel, 1089'a 30/5 teftiş

numarası ile Osmanlı dönemine (?) tarihlenerek tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır[559].

[559] Elazığ İl Müzesi, Tescil Fişleri.

KATALOG NO: 35

2. HARPUT/KALE ALTI (KIZIL-ESKİ) HAMAMI

Çizim No: 47

Yeri: Harput Merkezinde, Süryani Mahallesi'nde ve Süryani Kilisesi'nden aşağı üç yol kavşağında Hüseynik'e giden yol üzerinde dere kenarındadır.

Yaptıran: Yapının banisi bilinmemektedir.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Her ne kadar müze yetkililerince Osmanlı dönemine tarihlendirilmiş[560]ise de Kale Altı Hamamı, göstermiş olduğu duvar tekniği ve mimarisi ile daha eski bir dönemde inşa edilmiş olmalıdır. XVI. yüzyıla tarihlendirdiğimiz Cimşit Hamamında gözlemlediğimiz inşa tekniklerinin burada olmadığını belirtmeliyiz. Ayrıca Harput'ta bulunan diğer hamam mimarilerinin üslup ve inşaları ile benzeştiğini söylemeliyiz. Daha çok Kale Hamamı, Dere Hamamı ve Esadiye Hamam'ları ile benzeşen yapıtın onlarla çağdaş bir dönemde inşa edildiğini düşünmekteyiz.

Plan ve mimari üslubu nedeniyle XIII. yüzyıl ilk yarısında Artukoğulları yada Selçuklu dönemi eseri olduğunu düşünmekteyiz.

Plan ve Mimari Özellikleri: Kuzey-güney istikametinde 27,10 x 14,10 m. ölçüleriyle derinlemesine bir dikdörtgen alana oturan Kale Altı Hamamı tek fonksiyonlu dört köşe hücre ve dört eyvanlı hamam plan şemasında inşa edilmiş bir diğer örnektir. Hamamın soğukluk kısmı sıcaklık kısmı ve yan cephede ılıklık kısmı ile dizilimde bir değişiklik arz ettiği hemen göze çarpmaktadır(Çizim:47).

Kale Altı Hamamı'na kuzey duvar ortasında açılan 0,95 m. genişliğindeki bir kapı ile girilir. Bu kapıdan içeriye girilince 9,80 x 9,80 m. ölçülerinde kare bir alanı ihtiva eden soğukluk kısmına ulaşılır. Soğukluk kısmı üzeri kubbe örtülü bir mekandır. Bu bölümde, bütün hamamlarda müşahade ettiğimiz dört duvar etrafına dizilmiş sekiler ve ortada bir havuzun olması kuvvetle muhtemeldir. Soğukluk

[560] Elazığ İl Müzesi, Tescil Fişleri.

kısmı köşelerinde kesme taş işçiliği diğer kısımlarda ise moloz taş işçiliğini izlemekteyiz. Bugün kalan izlerine bakıldığında tromplarla kubbeye geçiş sağlandığı görülmektedir. Bu bölüm kubbe ortasında açılan kubbe feneri ile aydınlatılmakta idi.

Soğukluk kısmı batı duvarı ortasından açılan 0,80 m. genişliğinde bir kapı ile Kale Altı Hamamı'nın batı yönünde uzanan uzun bir dehliz şeklindeki ılıklık kısmına ulaşılır. 2,30 x 18,20 m. ölçülerinde kuzey-güney istikametinde dikdörtgen, uzunca bir alanı teşkil eden ılıklık kısmı, Harput hamamlarının diğerlerinde örneğine rastlamadığımız bir düzendedir. Her ne kadar buna benzer uygulamayı biz Kale Hamamı'nda da görmüş isekte burada, onarımlar neticesinde oluştuğunu ortaya koymaya çalışmıştık. Ilıklık kısmı için oluşturulan bu derinlemesine alan dört parçaya bölümlenmiştir. İlk yani en kuzeyde oluşturulan birim, 9,80n x 2,30 m. ölçülerinde soğukluk kısmı ile bağlantısı olan mekandır. Üzeri beşik tonoz örtü sistemi ile kapatılan bir birimden yine güney istikametinde batı dış duvara dayalı olarak açılan 0,75 m. genişliğindeki kapı ile 2,80 x 2,30 m. ölçülü ayrı bir mekana ulaşır. Üzerinde beşik tonoz ile örtülü olduğu bu alanda yine güney yönde doğru sıcaklık duvarına yakın yerde açılan 0,75 m. genişliğinde ki kapı ile 2,80 x 2,30 m. ölçülü diğer bir alana bağlantılıdır. Bu alanın güney yönünde de, kapısı batı dış duvara yakın bir yerde olan 2,80 x 2,30 m. ölçülü temizlik ve tuvalet hücrelerine ulaşılır. Ilıklık kısmı dediğimiz ve dört ayrı bölme ile şekillenen hamam batı duvarı en güneyinde ise 8,10 x 2,30 m. ölçülerinde dışa küçük bir pencere ile açıklığı bulunan külhanın odunluğu yer almaktadır.

Ilıklık kısmının bu düzenlenişi daha önce hamam mimarilerinde karşılaşmadığımız bir özellik olarak gözükmektedir. Kale Altı Hamamı da bu yönüyle onarılmış ve onarımlar neticesinde belki de değişik bir işlev için kullanıldığı dönemlerde bu günkü şeklini almıştır. Bugün kalan izleri ile daha önceden yapılmış olan kısım hiç şüphesiz soğukluk ve sıcaklık bölümleriyle en güneydeki külhan kısmıdır.

Ilıklık diye tabir ettiğimiz ve daha sonraki tarihlerde şekillendiğini düşündüğümüz uzun derinlemesine dikdörtgen arz eden kısmın üçüncü bölmesi

doğu duvarı ortasında açılan 0,80 m. genişliğindeki bir kapı ile hamamın asıl önemli kısmı olan sıcaklık bölümüne girilir. Burası dört köşe hücreli ve dört eyvanlı plan şemasında olup klasik tasarımı devam ettirmektedir. Her köşesinde 2,26 x 2,26 m. ölçülmesinde dört halvet hücresi bulunmaktadır. Bu halvet hücrelerinin üzeri kubbe örtülüdür. Halvet hücrelerinin ortalarında dört tarafta yine aynı ölçülerde dört eyvan şeması bulunmaktadır. Bu eyvanların üzeri beşik tonoz örtülüdür. Sıcaklık kısmının ortasında göbek taşı bulunmakta ve üzeri kubbe ile örtülmektedir. Sıcaklık kısmı aydınlatması halvet hücreleri üzerinde açılmış olan küçük çaplı yuvarlak pencereler ve göbek taşı üzerindeki kubbe feneri ile aydınlatılmaktadır. Sıcaklık kısmı zemini kalan izleri tabiriyle levha halinde taşlarla döşenmiş, duvarlar ise moloz taş malzeme ile inşa edilmiştir. Sıcaklık kısmında dikkat çeken bir diğer özellik ise, kuzey yöndeki eyvanın birleştiği duvar alt kısmında bir kapı açıklığını gösterir izlerdir. Çok belirgin olarak ana dokudan farklılık arz eden bu kısım hamam soğukluğu ile sıcaklığını birbirine bağlayan orijinalin de olması gereken kapıdır. Ancak bu düzenlemesi ile de ılıklığı bulunmayan hamamın, oynamalar neticesinde plan tasarımını bozulmuştur.

Sıcaklık kısmının güneyinde doğu batı yönünde uzanan ve 8,10 x 14,10 m. ölçülerine sahip külhan bölümü genişliğiyle dikkat çekmektedir. İnceleme esnasında bu mekanın ortasını bölen yan bir duvar izine de rastladığımızı hatırlatmalıyız. Ancak bu duvarın boydan boya devam edip etmediği gösterir hiçbir delil günümüzde bulunmamaktadır. Kale hamamı tadilatının yapıldığı Osmanlı dönemi XVI. yüzyıl onarımının Kale Altı Hamamı içinde geçerli olduğu bu görüntüleriyle söyleyebiliriz. Hatta Kale Hamamı'nın onarım ve tamiratını yapıp bazı eklemelerle eseri genişleten usta grubunun aynı tarzda Kale Altı Hamamı içinde çalıştığını belirtmemiz gerekmektedir. Ancak Kale Altı Hamamı'nda bugün oldukça geniş olmasına rağmen külhan diye tanımladığımız kısımda bir kadınlar hamamı yapılıp yapılmadığını tesbit edemedik.

Bütün bu veriler ışığında kesin olmamakla birlikte Kale Altı Hamamının da sonradan çift fonksiyonlu hamam haline getirilerek kadınlar hamamının da eklenmiş olabileceğini belirtebiliriz. Külhan bölümü bu işlev için yeterli olacak şekilde geniş tutulmuştur. Bu görüşümüze göre hamamın kadınlar kısmını şöyle

tarif edebiliriz. 6 m. genişliğiyle bu kısım 2'şer metre bölümlenerek hamam halvet hücresi olarak kullanılabilir. Bizim ana planda külhan diye tanımladığımız bölüm 8,10 m. uzunluğunda 2,30 m. genişliğindedir[561]. Bu alanın da son onarım esnasında külhan ve kadınlar bölümü girişi olarak kullanıldığını belirtebiliriz. Dış duvar kalınlığının 1,30 m. olduğu Kale Altı Hamamı'nda içte bölme duvarları 0,80 m. genişliğine düşürülmüştür.

Bugün tam olarak çözümleyemeyeceğimiz kozmik oluşumlara sahip olan Kale Altı Hamamı ana dokusu ile Sanat Tarihi literatüründe dört köşe hücre ve dört eyvan şeması ile erken dönem örneği olarak oldukça önem kazanmaktadır. Harput hamam mimarisinin genel çizgisini devam ettiren Kale Altı Hamamı' da yine harabe halde, zamana ve terk edilmişliğe inat varlığını devam ettirmektedir.

Elazığ İl Müzesi adına; 22 Ekim 1981 tarihinde, Ferhan Memişoğlu, Adnan Erkuş, İ. Hakki Beyoğlu tarafından, 15 pafta, (parsel verilmemiş) 1089'a 30/5 teftiş numaraları ile Osmanlı dönemine (?) tarihlenerek tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır[562].

[561] Bu kısım tam olarak tespit edilememiştir.
[562] Elazığ İl Müzesi, Tescil Fişleri.

KATALOG NO: 36

3.HARPUT/DERE HAMAMI

Çizim No:45

Resim No: 102

*Yeri:*Harput Merkezinde, Harput'un doğusunda Hacılar Mahallesi'nde, Çatalkaya denilen mevkinin hemen önünde, dere içerisinde inşa edilmiştir. Hamamın bulunduğu bu mahalle daha önceleri oldukça geniş bir mahalle imiş ki Dere Mahallesi adı ile adlandırılmıştır.

Yaptıran: Bir Mamüretü'l Aziz Salnamesine göre; Dere hamamı banisi Melikül Muzaffer'dir[563]. Melikül Muzaffer Eyyubi Sultanlarından birisinin adıdır. Melikül Müzaffer Nureddin Artukşah idaresindeki Harput'u istila etmiştir[564]. Bu kayıt var olsa da kaydın doğruluduğu tartışılmalıdır. Çünkü Eyyubiler'in Harput'u istilası Nureddin Artukşah döneminde değildir. Kayda göre verilen tarih 630 H/1233 M'dir. Oysa Nureddin Artukşah 581H/1185-86 M. tarihinde ölmüştür. Bu kayıttaki tarih zamanında Harput'un idaresi, İmadeddin Ebübekir elindeydi. İmadeddin Ebubekir 631 H/ 1234 M. tarihine kadar Harput'u idare etmiştir. İmadeddin Ebubekir tam bu yıllarda Eyyubilerin tababetini kabul etmişti[565]. İşte hamamın bu yıllarda yapılmış olması gerekmektedir.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapının üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Dere hamamının kesin yapım yılı bilinmemekle birlikte 1301 H tarihli Mamüratü'l Aziz Salnamesinin verdiği bilgiye göre "Melikül Muzaffer" tarafından yaptırılmıştır. aynı salnamede Harput'un Farisiler tarafından 630 H/1233 M yılında istilası sırasında Nureddin Artukşah döneminde yapıldığı belirtilmektedir[566]. Ancak salnamedeki bilgilerin eksiklik içerdiğini hemen belirtmeliyiz. Çünkü Melik'ül Muzaffer Eyyubi hükümdarlarından birisi olup

563 1301 H. Tarihli Mamüretü'l Aziz salnamesi; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, No: 89442.
564 1301 H. Tarihli Mamüretü'l Aziz salnamesi; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, No: 89442.
565 Nureddin ARDIÇOĞLU; Harput Tarihi, İstanbul, 1964, s.75.
566 1301 H. Tarihli Mamüretü'l Aziz Salnamesi; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, No: 89442.

Harput'u 1233 M. yılında istilasından sonra Nureddin Artukşah ölmüştür[567]. Bu tarih dolaylarında Harput'un idaresi yine Artukoğullarından İmadeddin Ebubekir elinde bulunmaktaydı. Dolayısıyla Salnamedeki bu bilgileri hafif düzelterek sonuca varabilmekteyiz. Dere Hamamı Artukoğulları hükümdarı İmadeddin Ebubekir zamanında 1232-34 M yılları arasında Eyubbilerin Harput'u istilası sırasında Eyyubi hükümdarı Melikül Muzaffer'in tababiyetini kabul eden İmadeddin Ebubekir tarafından yaptırılmış olmalıdır.

Dere Hamamı genel olarak XIII. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiştir. Bu hamamın günümüze kalıntıları gelebilmiştir.

Plan ve Mimari Özellikleri: 10,60 X 27.10 m. ölçülerinde kuzey güney istikametli uzanmış derinlemesine bir dikdörtgen alanı ihtiva eden Dere Hamamı Tekli olarak ve dört köşe halvetli dört eyvanlı hamam planıyla inşa edilmiştir. Hamam güneyden başlamak üzere soğukluk, ılıklık ve sıcaklığın düzgün dizilimiyle taa Roma döneminden itibaren kullanılan plan şemasını göstermektedir(Çizim:45).

Dere Hamamı'nın ilk bakışta plan formunun Kale Hamamı I. Devresinde inşa edilen kısmı ile hemen hemen aynı özellik gösterdiğini belirtmek gerekmektedir. Üslup ve plan açısından bu son derece benzerlik yakın zamanlar diliminde yapıldıklarının işareti olarak görülmelidir.

Dere Hamamı soğukluk kısmına, doğu yönde açılan 1,10 m. genişliğindeki kapı ile girilir. Soğukluk kısmı, 8,40x8,40 m. ölçülerinde tam bir kareyi ihtiva etmekte ve üzeri tromplarla geçilen kubbe ile örtülmektedir. Soğukluk kısmı kubbe örtü sistemi bugün kalıntıları halinde mevcuttur. Bu kalıntılardan gördüğümüz kadarıyla tuğla malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Tuğla malzemenin kullanılmış olması da yine erken dönem özelliği olarak sayılmalıdır. Bugün harabe halinde olduğu için soğukluk kısmı ortasının havuz ya da şadırvanlı olup olmadığını anlamak oldukça güçtür. Yine aynı şekilde hamamlarda sürekli olarak gördüğümüz seki düzenlemesinin de Dere Hamamı soğukluk kısmında olması gerekmektedir. Soğukluk kısmı, burasını tamamen kapatan tek kubbe ortasında açılan kudabe feneri ile aydınlatılmaktaydı. Tuğla malzeme ile inşa

[567] Nureddin ARDIÇOĞLU; Harput Tarihi, İstanbul, 1964, s.74.

edilen soğukluk kısmı tabanının levha halinde andazit taşı kaplaması olabileceğini dönem yapıları ve yöresel uygulamalar göz önünde bulunarak söylenebilir[568].

Soğukluk kısmı kuzey duvarında doğuya yakın kısımda açılan 0,87 m. genişliğindeki kapı ile Dere Hamamı'nın ılıklık kısmına ulaşılır. Bu kısım 3,20x8,40m. ölçülerinde dar uzun bir dikdörtgeni oluşturmaktadır. Doğu-batı uzantılı, bu dar dikdörtgen mekan, üç bölüme ayrılmıştır. Orta kısım ılıklığın dinlenme ve sıcaklığa hazırlama bölümü olarak değerlendirilmiştir. Batı ucunda bulunan 3,20x2,50 m. ölçülerinde olan kısım ise hamamın külhanıdır. Doğu uçta olan ve yine 2,50x3,20 m. ölçülerindeki kısım ise temizlik ve tuvalet bölümü olarak değerlendirilmiştir. Bu kısımda kullanılan malzeme tuğla ve taş işçiliğinin alternatifi şeklindedir. Üst örtü sistemi beşik tonoz olan ılıklık kısmı bugün oldukça haraptır.

Ilıklık bölümü dinlenme alanının biraz batısına kaymış olarak 0,78 m. genişliğindeki kapı ile hamamın asıl-ana mekanına oluşturan sıcaklık kısmına ulaşılır. Sıcaklık kısmı planada ismini veren dört köşe hücreli ve dört eyvanlı olarak klasik şemada inşa edilmiştir. Bu kısım 8,40x8,40 m. ölçüleriyle hamamın soğukluk kısmının aynı büyüklüğündedir. Bu bölümün her köşesinde 3,26x3,26 m. ölçülerinde dört halvet hücresi ve bunların ortalarında aynı ölçü genişliğinde eyvanlardan ibarettir. Orta kısım göbek taşı ve üzeri kubbe örtülüdür. Hamam bu görüntüsü ile Harput'ta artık geleneksel olan bir tarzın devamı niteliğindedir. Kullanılan malzemenin moloz taş olduğunun anlaşıldığı sıcaklık bölümü, zemini de yine andazit levla taşlarla kaplıdır. Her köşedeki halvet hücreleri kubbeleriyle ana kubbe de bulunan çok küçük çaplı pencereler ve kubbe feneri ile aydınlatılan hamam simetrik olarak düzenlemesi ile de dikkat çekmektedir.

Dış çerçevede duvar kalınlığının 1,10 m. olduğu Dere hamamında, içte soğukluk, ılıklık ve sıcaklık birimlerini ayıran iki bölme duvarında 0,80 m.'ye düşmüştür. Temizlik hücreleri, eyvanlar, halvet hücrelerini ayıran bölme duvarlarında ise kalınlık 0,40 m.'dir.

Harput Dere hamamı düzenlenişi ve bu plan sisteminin mimariye uygulanış açısından erken dönem eseri olmakla birlikte son derece gelişkin

[568] Aptullah ALTUN; Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi, İstanbul, 1978, s. 184.

özellikler göstermektedir. Artukoğulları mimarisine yeni bir ivme kazandıracak bir diğer Harput mimari eseri olarak bilim dünyasına tanıtılmalıdır. Bugün harabe halinde günümüze ulaşan dere hamamı da yine diğer Harput hamamları gibi bakıma ve restoreye ihtiyaç duymaktadır(Resim:102).

Elazığ il müzesinin Harput'ta ki mimari eserleri tescil ettiği fişlerine Dere Hamamı maalesef dahil edilmemiştir.

KATALOG NO: 37

4.HARPUT/ESADİYE (ARSLANİYE) HAMAMI

Çizim No: 46

Resim No:105

Yeri: Harput merkezinde; Esadiye Mahallesi'nde Esadiye Camii-Medrese Kompleksi'nin de ilerisinde dere içerisinde, Dere Hamamı'nın oldukça yukarısında yer almaktadır. Bu hamama yeni hamamda denilmektedir. Hamam Esadiye Camii Esadiye Medresesi, Esadiye İmarethanesi ile birlikte bir külliye oluşturmaktadır. Arslaniye Külliyesi'de denilen bu külliyeden bugün yalnız kalıntılar mevcuttur.

Yaptıran: İshak Sunguroğlu kaynak belitmeksizin eserin banisi olarak "Melik Esad" diye bir isim zikretmektedir[569]. Melik Esad Eyyübi Sultanlarından birisinin adıdır. Eyyübi Sultanlarının Harput'taki bu külliye ile ilişkilerinin olup olmadığını, tarihi araştırmalar ortaya çıkaracaktır.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Kitabeleri: Yapı üzerinde ve herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Arslaniye Külliyesi'nin ve dolayısıyla Esadiye Hamamı'nın inşa tarihi tam olarak bilinememektedir. Ancak gerek medrese taç kapısı inşası ve gerekse üslup açısından hamamında Selçuklular döneminde (1234-1245) yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Her ne kadar ismine izafeten Artukoğullarından Nureddin Arslan Şah döneminde yapılmış olabileceği ileri sürülsede[570]belki yalnızca camii bu dönemdendir. Ancak medrese kuvvetli bir ihtimalle Selçuklu dönemi eseridir. İşte hamamında bu dönemde yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz.

Genel olarak, Esadiye-Arslaniye-Yeni Hamam diye değişik adlarla adlandırılan hamamın XIII. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olması gerekmektedir.

---

[569] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, s. 278.
[570] Ahmet AKSIN; 19. Yüzyılda Harput, Elazığ, 1999, s. 134.

Hamamı dış duvar kalınlığı 1 m.'dir. ancak ılıklık ve soğukluğu bağlayan duvarın kalınlığı 1,70 m'dir. duvarların yalnızca bölme elamını olarak kullanıldığı yelerde ise kalınlıkları 0,50 m. olarak ölçümlenmektedir.

Harput hamam mimarisi içerisinde genel üslup ve mimari formu devam ettiren Esadiye Hamamı, günümüzde yalnızca bir enkaz yığını şeklindedir. Restorasyon çalışmalarıyla kıldırılacağı günü beklemektedir(Resim:105).

Elazığ İl Müzesi adına; 22 Ekim 1981 tarihinde, Ferhan Memişoğlu, Adnan Erkuş, İ. Hakki Beyoğlu tarafından, 11 pafta, 415 parsel ve 1089'a 30/5 teftiş numaraları ile Osmanlı dönemine (?) tarihlenerek tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır[571].

[571] Elazığ İl Müzesi, Tescil Fişleri.

KATALOG NO: 38

5.HARPUT/HOCA HAMAMI

Çizim No: 48

Resim No: 106

Yeri: Harput merkezinde; Hoca Mescit Mahallesi'nde, Yakup Şevki Caddesi'nden ileri yürürken sağda, Hoca Pınarı karşısında, Kurşunlu Camii ve Medreselerinin önünde bulunmaktadır.

Yaptıran: Yapının banisi bilinmemektedir.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Hoca Hamamı'nın yapım tarihi belli değildir. Harput Sancağı nüfusunun Osmanlı idaresinde iken % 170 oradında arttığı 1518-1566 yılları[572]arasında ihtiyaca binaen yaptırılmış olması gerekmektedir. IV. Murat Devrinde (1623-1640) inşası mevcut olduğu anlaşılan[573]hamamın gelirleri Harput'ta bulunan Peygamber Mescidi'ne vakfedilmiştir[574]. Peygamber Mescidi'nin XVI. yüzyılda hatta daha önceki bir tarihte yapılmış olduğunu bilmekteyiz[575]. Hamamın gelirleri ile idamesini devam ettiren bu mescit nedeniyle Hoca Hamamı'nın genel bir tarihlendirme ile XVI. yüzyıl ortalarında yapılmış olacağını düşünmekteyiz. Daha sonra geliri Hoca Mescidi'ne de aktarılan hamam XX. Yüzyılın ilk çeyreği sonlarından itibaren yıkılmış ve günümüze harabe halinde ulaşmıştır.

Plan ve Mimari Özellikleri: 20,52 x 26 m. ölçülerinde düzgün olmayan kareye yakın dikdörtgen alana oturtulmuştur. Hamam üç kubbe örtülü tekli plan şeması ile inşa edilmiştir. Plan formundaki bu değişiklik diğer Harput hamamlarından farklılığını ortaya koymaktadır(Çizim:48).

---

[572] Ahmet AKSIN; "Osmanlı Döneminde Harput Şehrinin Demoğrafik Yapısı", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s. 78.
[573] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 362.
[574] Mehmet Ali ÜNAL; XVI. Yüzyılda Harput Sancağı, Ankara, 1989, s. 213.
[575] Bkz. Peygamber Mescidi.

Hamam doğu yönde güneye yakın yerde açılan 1,20 m. genişliğindeki kapı ile girilir. Burasından içeri girilince hamamın soğukluk kısmı diye tabir edilen birime ulaşılır. Soğukluk kısmı tek kubbe örtülü olup ortasında içinde havuzu da barındıran bir şadırvan ile şenlendirilmiştir. Ortadaki şadırvan ve yanlarda bulunan oturma sekileri hamamın dinlenmeye müsait ferah bir ortam sağladığını göstermektedir. Soğukluk kısmı duvarları köşelerinde kesme taş, diğer birimlerde ise moloz taş işçiliği göstermektedir. Pandantif geçiş öğeleriyle kubbe kasnağı ve dolayısıyla da kubbe örtüsüne ulaşılmıştır. Bugün bütün olumsuzluklara rağmen ayakta kalabilen kısım yalnızca bu soğukluk birimidir(Resim:106).

Soğukluk kısmından kuzey yönde duvar ortasından açılan 0,80 m. genişliğindeki taş kapı ile hamamın ılıklık bölümüne ulaşılır. Bu alanda yine tek kubbe örtülü olup içten içe 11,50 x 11,50 m. ölçüleriyle soğkluk kısmının bir tekrarı niteliğindedir.İ. Sunguroğlu, "Ilıklık kısmında kuzey duvarına bitişik bir peyke (seki) bulunmakta idi ki sıcaklık kısmında bunalan insanlar burada dinlenip rahatlarlar ve tekrar içeri giderlerdi"[576] demektedir. Ilıklık kısmı temizlik hücrelerinin olup olmadığını bugün kalan izlerden tespit etmek oldukça güçtür. Ancak İ. Sunguroğlu hamamın XIX. yüzyılda faaliyette olduğu zamanını anlatırken de bu konu hakkında bahis etmemiştir. Oldukça ayrıntılı bilgiler ile anlatımına şahit olduğumuz araştırmacının ılıklık biriminde tuvalet ve temizlik hücrelerinden bahis etmemiş olması[577] hamamın bu bölümünde bahse konu olan birimlerin olmadığını akla getirmektedir. Kubbe ortasında açılan kubbe feneri ile aydınlatılan ılıklık kısmı üst seviyelerinde de duvar üzerinde pencereler olduğunu aynı müelliften öğrenmekteyiz.

Ilıklık kısmı doğu duvarında güneye yakın bir yerden açılan 0,80 m. genişliğindeki hamamın asıl kısmı olan sıcaklık birimine ulaşılır. Sıcaklık bölümü de yine soğukluk ve ılıklıkta olduğu gibi tek kubbe örtülüdür. 7,02 x 7,02 m. ölçülerinde kare bir alanı ihtiva eden sıcaklık bölümü, hamamın diğer birimlerinden daha küçük ölçülerde inşa edilmiştir. Sıcaklık bölümü tek kubbe altına alındığından bölümlenme göstermemekte yalnız güney duvarında batı köşede 2,30 x 2,30 m. ölçülerinde bir kapalı mekanı bulunmaktadır. Bu kısmın

[576] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 361.
[577] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 361.

daha sıcak olarak sauna işlevinde kullanıldığını düşünmekteyiz. Çünkü hemen arkasında hamamın cehennemlik denilen külhan bölümü bulunmaktadır. Ortada göbek taşı bulunan sıcaklık kısmı dört etrafı zeminden yükseltilerek küvet ve kurnalarıyla yıkanmaya müsait hale getirilmiştir. Sıcaklık kısmı zemin ve duvarların yarısı mermer kaplama olduğunu yine merhum Sunguroğlu'ndan[578] öğrenmekteyiz. Sıcaklık kısmının aydınlatılması kubbe ortasında açılan kubbe feneri iledir.

Hoca hamamı duvar yükselti irtifasının genişliklere oranlaması uygun oranlarda yapılmış olduğundan içinin ferah ve huzurlu bir havası vardır. Birimlerin üzerlerinin kubbe ile örtü olması da yine bu oluşuma katkıda bulunmakta ve hamamı ferah ortamlı kılmaktadır. Hamamın güneyinde soğukluk kısmı arkasında (doğu yönde) 3,06 x 12,50 m. ölçülerinde külhan bölümü bulunmaktadır. Külhan bölümü sıcaklık kısmının yarısından itibaren kare çerçeveyi bozarak uzanmaktadır. Üzeri sivri beşik tonoz ile örtülü olan külhan kısmı ana kitleden daha basık bir görünüm arz etmekte bu da hamamın mimari etkisini azaltmaktadır.

Asıl birimleriyle güneyden başlamak üzere ters "L" biçiminde arka arkaya üç kubbeli Hoca Hamamı, Osmanlı dönemi hamam plan forumlarında değişiklik arz eden tek kubbe örtülü grup içerisinde eğerlendirilmelidir. Planıyla diğer bütün Harput hamamlarından farklılık arz eden Hoca Hamamı günümüzde yalnızca soğukluk birimi ile ayaktadır. Bu kısımda özel mülkiyet dahilinde bir şahsın inek ve tavuklarını doldurduğu ahır olarak kullanılmaktadır. Bir zamanlar insanların bünyelerindeki pisliklerinden arındıkları tertemiz bir mekan olan hamam yazık ki bu gün kötü koku ve pislik saçan bir kullanıma dönüştürülmüştür. Kurtarılacağı günü sabırla belemektedir.

Elazığ İl Müzesi adına; 22 Ekim 1981 tarihinde, Ferhan Memişoğlu, Adnan Erkuş, İ. Hakki Beyoğlu tarafından, 13 pafta, 649 parsel ve 1089'a 30/5 teftiş numaraları ile Osmanlı dönemine tarihlenerek tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır[579].

---

[578] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 361.
[579] Elazığ İl Müzesi, Tescil Fişleri.

E - ÇEŞMELER

KATALOG NO: 39

1. HARPUT/ULU CAMİİ ÇEŞMESİ

Yeri: Ulu Cami kabristanlığının doğu köşesinde yer almaktadır.

Yaptıran: Yapının banisi bilinmemektedir.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Çeşme üzerinde mermer levha üzerine 0,30 x 0,32 m. ebadında tam okunamayan ta'lik yazı ile hakkedilmiş kitabesinin okunuşu:

"İlahi gerek muhtacın seyyidi (?)

Sen it gavva's bir münevver (?)

Didüm cevherle tarihin bu çeşme.....

İçir eşedille haremda.....

Sene 1310(1892-93)"[580]

Tarihçe: Çeşme üzerindeki kitabe dolayısıyla 1892-93 M. yılında yaptırılmış olmalıdır. Bugün kullanılmamaktadır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Kemer açıklıklı bu çeşme tahliye olduğundan çok fazla bir mimari ayrıntı tespit edemedik.

2. HARPUT/SARA HATUN ÇEŞMESİ

Yeri: Sara Hatun Camii ve Sara Hatun Medresesi arasında bulunmaktadır.

Yaptıran: Yapının banisi bilinmemektedir.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Çeşmenin yapım yılı bilinmemektedir. Sara Hatun Çeşmesi de diğer çeşmeler gibi XIX. yüzyılda yapılmış olmalıdır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Çeşmenin sol tarafında üzeri geniş ve zarif bir saçakla kapalı ve 5-6 m uzunluğunda sıra ile musluklar dizili abdesthanesi vardır. muslukların hazinesine suyu Sara Hatun çeşmesi vermekteydi. Muslukların önü derin ve karşılarında abdest alanların oturması için mermer yuvarlak taşlar sıralanmıştı[581].

Bu çeşmede bu gün kullanılmamaktadır.

3. HARPUT/KURŞUNLU CAMİİ ÇEŞMESİ

Yeri: Harput merkezinde, Kurşunlu Camii ve Medreseleri sitesinin içinde tarihi çınar ağacının altında bulunmaktadır.

Yaptıran: Camii kitabesine göre Osman Ağa tarafından yaptırılmıştır.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Camii kitabelerine bakınız.

Tarihçe: Kurşunlu Camii Çeşmesi, Caminin yapıldığı tarih olan 1738 miladi yılında inşa edilmiş olmalıdır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Tarihi çınar ağacının altında bugün Harput'un en güzel mekanlarından birini ihtiva ettiğinden çeşme sağlam kalmasa da varlığını devam ettirmiştir. Ancak mimarisi hakkında bilgi edinemeyeceğimiz ölçüde değiştirilmiştir.

Çeşmeler de yine diğer sosyal içerikli eserler gibi vakıflar tarafından idame ettirilmişlerdir. Vakıfların bu emsalsiz hizmetleri ile varlığını devam ettirmiş çeşmelerin yanı sıra yalnızca isimlerini ve yerlerini tespit edebildiğimiz bir çok çeşme daha Harput'ta bulunmaktadır.

---

[580] İsmail GÖRKEM; "Harput Mezar Taşları ve Kitabeleri", Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu, Elazığ, 1987, s. 208.

[581] Bu bilgiyi: Tevatüren, Harput Eşrafından Hacı Sait Çötelioğlu'ndan edindik.

III KAYNAKLARDA ADI GEÇEN MİMARİ ESERLER

A – CAMİLER

KATALOG NO: 40

1. HARPUT/KALE CAMİİ

Yeri: Kale Camii, Harput'ta Süt Kalesi'nin içindedir. Kale kapısından içeri girilince dar ve dik bir yol ile Hisarın üstüne çıkmadan evvel sağ kol üzerinde bulunmaktaydı.

Yaptıran: Yapının banisi bilinmemektedir.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır. Ancak daha önceden var olan cami sütunu üzerinde "çubuk" ibaresinin geçtiğini araştırmacılar belirtmektedirler[582](Resim:78).

Tarihçe: Kale Camii, bugün tamamen ortadan kalkmıştır. Yalnızca kaynaklarda isimi geçmektedir. Yapının kitabesinde "Çubuk" kelimesi geçmektedir[583] (Resim:78). Harput Ulu Camii minberinde de yine aynı lafız bulunmaktadır. Büyük Selçuklular'dan Melikşah'ın kardeşi Tutuş 1093 yılında Harput'u Rumlardan almış, emirlerinden Çubuk Bey'e vermiştir. Emir Çubuk H 500-1107M. tarihinde vefat etmiş, yerine oğlu Mehmet, Harput Bey'i olmuştur[584]. İşte bu zaman içerisinde yani takribi olarak 1087-1115 M. yılları arasında Kale Camii'ninde inşa edilmiş olması gerekmektedir. Bu dönem Çubukoğulları'nın Harput egemenliği dönemidir[585]. 1548-49 tarihli Emir İsfahan Bey'e ait olana Vakfiye'de Harput Kalesi Camii Vakfı; geliri: 3201 akçe, gideri 2160 akçe ve kalan 1041 akçe ile vakfın amacı cami hizmetlerinin yürütülmesi diye kaydolunmuştur[586].

---

[582] M. Zeki ORAL; "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", Vakıflar Dergisi V, Ankara, 1962, s. 38.
[583] M. Zeki ORAL; "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", Vakıflar Dergisi V, Ankara, 1962, s. 38.
[584] Miratül-İlber, Cilt 8, s. 192.
[585] M. Beşir AŞAN; "Osmanlı Öncesinde Harput Ve Yöresinde Türk İskanının Gelişimi", Dünü Ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s.56-57.
[586] Tapu Kadastro Arşivi, 552 nolu Evkaf Tahrir Defteri.

Plan ve Mimari Özellikleri: XX. asrın ilk yarısına kadar ayakta olan eser bu tarihten sonra yıkılmış ve bir daha onarılmamıştır. Bu yüzyılın başlarında Harput'ta yaşayan müellif İshak Sunguroğlu Kale Camiini şöyle anlatmaktadır: "Caminin önü kapalı ve zemini büyük mermer taşlarla kaplanmıştı. Taş kemerli bir kapıdan Cami'nin içine girilirdi. Tavanı tonoz halinde ve üstü topraktı. Kıble ve mukabil taraftaki duvarlarda üçerden altı penceresi vardı. İçerisi 7 X 7 m boyutlarında dörtgen şeklinde bir camiydi. Mimari bir fevkaledeliği yoktu. Biz evvelce minaresi olduğunu işitmiştik, sonraları yıkılmış"[587].

Kare ölçülerde küçük bir mimarisi olan Kale Camii'ni Evliya Çelebi'de görerek anlatmıştır. M. Ali Ünal ise eseri, 1398 tarihine vermekte[588] ve Dulkadiroğulları'nın Harput egemenliği sırasında yapıldığını belirtmektedir. Oysa Cami Cabukoğulları döneminde (1087-1115) yapılmış olmalıdır.

[587] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 279.
[588] M. Ali ÜNAL; XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara, 1989, s. 210.

B – MESCİDLER

KATALOG NO: 41

1. HARPUT/MEYDAN MESCİD-İ CEDİDİ

*Yeri:*Meydan Camii ve Sara Hatun Camii arasında, büyük meydan diye tabir olunan yerde bulunmaktaydı.

Yaptıran: Yapının banisi bilinmemektedir.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Meydan Mescid-i Cedidi 1518 yılı tahririnde bahsedilmektedir[589]. Bu nedenle Osmanlı dönemi öncesinde yapılmış olması gerekmektedir. 1115 H. 1703' M yılında tamir gören mescid XX. asrın başlarına kadar mevcudiyetini devam ettirmiş ve bugün yalnızca kaynaklarda adı kalmıştır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Zeminden on kadar merdivenle çıkılan mütevazı bir mescid olduğunu yine kaynaklardan[590] öğrenmekteyiz. Eserin diğer mimari özellikleri hakkında maalesef bir bilgi edinemedik.

2. HARPUT/MEMET EFENDİ MESCİDİ

*Yeri:*Harput'ta Müderris Mahallesi'nde bulunmaktaydı.

Yaptıran: Yapının banisi bilinmemektedir.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Eser 1516 tahririnde belirtilmemiş ancak 1523 tahririnde ismi zikredilmiştir[591]. Bu dönemde Harput'ta Sancak Beyi olan Çavuş Ahmet Bey'dir[592]. Çavuş Ahmet Bey dönemin (1516-1526) de yapılmış olması

---

589 Mustafa ÖZTÜRK; "Arşiv Vesikalarına Göre Harput ve Civarındaki Mimari Eserler", Fırat Havzası Sanat İnhi Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 88.
590 İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958. s. 319.
591 Mustafa ÖZTÜRK; "Arşiv Vesikalarına Göre Harput ve Civarındaki Mimari Eserler", Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 88.
592 M. Ali ÜNAL; "XVI. Yüzyılda Harput Sancakbeyleri", Dünü ve Bugünüyle Harput, C. I. Elazığ, 1999, s. 96.

gerekmektedir. Mehmet Bey Müderris olarak bilinir[593] ancak yapının banisimidir, değilmidir bilinmemektedir. Ayrıca eserin bir de Evkaf Tahrir Defterine göre vakfiyesi mevcuttur. 1548 tarihli bu vakfiyede Müderris Molla Mehmed Mescidi Vakfı diye adı geçmekte ve geliri, 1.810 akçe olarak gösterilmektedir. Bu gelir imam ve müezzinlerin maaşlarını ödemede kullanıldığı da belirtilmiştir[594]. Bu gün tamamen ortadan kalkmıştır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Dikdörtgen planlı olarak düzenlendiğini öğrendiğimiz mescidin diğer bir adı da Mescid-i Mevlana Muhammed Müderris'tir[595].

3. HARPUT/PEYGAMBER MESCİDİ

Yeri:Attarlar ile Yemeniciler Çarşıları arasında bulunmaktaydı.

Yaptıran: Yapının banisi bilinmemektedir.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: 1548 tarihli tahrirde vakfiyesinin olduğu belirtilmektedir[596]. Vakfiyesi Mescid-i Hazret-i Nebi Vakfı diye tahrirde geçmektedir[597]. 480 akçe geliri gösterilen Peygamber Mescidi vakfında bu gelirin 1/3'ü imama 2/3'üde müzzine ayrılmaktadır. 1518 ve 1523 tahrirlerinde adının geçmemiş olması 1523-1548 tarihleri arasında Harput Sancak Beyi Gazi Kıran Bey zamanında[598] yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. Mescid ile ilgili iki ayrı atama belgesinden 19. Yüzyıl da ibadete açık olduğunu anlamaktayız[599]. 1930'lara kadar ayakta olduğunu da yine kaynaklardan öğreniyoruz[600]. Bu tarihten sonra tamamen ortadan kalkmıştır.

---

[593] Mustafa ÖZTÜRK; "Arşiv Vesikalarına Göre Harput ve Civarındaki Mimari Eserler", Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 88.
[594] Topu Kadastro Arşivi, 552 Nolu Evkaf Tahrir Defteri.
[595] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 319.
[596] Topu Kadastro Arşivi, 552 Nolu Evkaf Tahrir Defteri.
[597] Mustafa ÖZTÜRK; "Harput ve Yöresi Vakfiyeleri", Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu, Elazığ, 1987, s. 238.
[598] M. Ali ÜNAL; "XVI. Yüzyılda Harput Sancakbeyleri", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s. 97.
[599] Başbakanlık Arşivi, Cevdet Evkaf Tasnifi, 2970 (M. 1803) ve 17147 (M. 1793).
[600] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 320.

Plan ve Mimari Özellikleri: Mimari kıymetinin çok fazla bir anlam ifade etmediği ancak mütevazı ölçülerde bakımlı bir mescit olduğu kayıtlarda mevcuttur[601].

4. HARPUT/MEHMET AĞA MESCİDİ

Yeri:Hoca Mescid Mahallesi'nde Hoca Hamamı'nın önünden aşağıya doğru inip Acı Pınarı geçtikten sonra eski salhaneye gitmeden Kırkayakçağa doğru giden yol üzerindeydi.

Yaptıran: Mehmed Ağa ki Peygamber Mescidi'nin de barisi olarak adı geçen Diyarbakırlı bir Ağa'dır[602].

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Bu mescidin adı tahrir defterlerinde geçmemektedir. Ancak Nebi Mescidi banisinin de Mehmet Ağa olduğu düşünülürse, bu mescidin de 1523-1548 yılları arasında yapılmış olabileceği ortaya çıkar. XX. asrın ortalarından sonra yok olmuştur.

Plan ve Mimari Özellikleri: Mütevazı ölçülerde yapılmış olduğunu öğrendiğimiz mescidin en önemli özelliği ise gusulhanesinin bulunuyor olmasıdır[603].

5. HARPUT/TAHİRİYE MESCİDİ

Yeri:Harput'ta Ebu Tahir Mahallesi'nde bulunmaktaydı.

Yaptıran: Yapının banisi bilinmemektedir.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Kesin yapım tarihi bilinmeyen bu eserin arşiv belgelerinde III. Osman (1754-1774) ve III. Selim (1789-1807) dönemlerinde mevcut olduğu

---

[601] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 319.
[602] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 319.
[603] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 319.

anlaşılmaktadır[604]. Bu belgede Tahiriye Vakfı diye belirtilse de 1548 ile 1585-86 M. tarihli vakfiye kayıtlarında adı geçmemektedir. Bu nedenle mescidin XII. yüzyılda inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz.

Plan ve Mimari Özellikleri: Kayıtlarda mescidin plan ve mimari unsurlarını anlatır herhangi bir bilgiyi biz araştırmamız esnasında bulamadık. Kanımca eser XIX. Yüzyılda harap olmuş ve kaybolmuştur.

6. HARPUT/ZAHİRİ BABA MESCİDİ

Yeri:Harput'ta Zahiriye Mahallesinde, Tarakçılar Çarşısı'ndan aşağıya inerken sağ kol üzerinde, Zahiriye Medresesi ve Zahiriye Türbesi ile birlikte bir külliye içinde yer almaktaydı.

Yaptıran: Zahri Baba adındaki Mutasavvuf tarafından yaptırılmıştır.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Bu külliye içinde görev yapacak olan Alim Mevlana Osman Efendi'ye kemâkân beratının verildiğini tarihi vesikalardan öğrenmekteyiz. Buna göre 1044 H.-1634-35 M. Tarihinde eser mamur halde ki atama yapılmıştır[605]. Eser, XX. yüzyıl başlarında ayakta kalabilmiştir. Bu tarihten sonra yıkılmış ve kaybolmuştur. Medrese 1518 tahrinde zikredilir[606]. Bu nedenle daha önceki bir tarihten olmalıdır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Plan ve mimarisi hakkında hiçbir malumatımız bulunmamakla birlikte bir medrese bir türbe ile birlikte külliye olarak inşa edildiğini yine kaynaklardan[607]öğrenmekteyiz.

7. HARPUT/BEKİR ÇAVUŞ MESCİDİ

Yeri:Yeri tam olarak tespit edilememiştir.

Yaptıran: Bekir Çavuş namında birisi tarafından yaptırılmıştır.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

---

[604] Başbakanlık Arşivi, Cevdet Evkaf Tasnifi, No: 312 ve 313.
[605] Başbakanlık Arşivi, Cevdet Evkaf Tasnifi, No: 312.
[606] M. Ali ÜNAL; "XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara, 1989, s. 215.
[607] M. Ali ÜNAL; "XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara, 1989, s. 215.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: ".....Herpert'de Bekir Çavuşun bina eyleduğü camii Şerifin müezzini olmayup....." diye devam eden IV. Murat devrine (1623-1640) ait bir şer'i Mahkeme tescil defterinin 136. sayfasında[608] beyan olunan eser ile ilgili başka hiçbir malumatımız yoktur.

8. HARPUT/HOCA MESCİDİ

Yeri:Hoca Mescidi aynı isimle anılan mahallede Şeytan Çarşısı'ndan Hükümet binasına yürürken Yağcı Hanı'na varmadan evvel caddenin sağ tarafında bulunmaktaydı. Bugün Yakup Şevki Caddesi'nden ileri yürüdüğünde yolun alt tarafında Hoca Hasan Hamamı ve Kurşunlu Camii arasında bulunmaktaydı.

Yaptıran: Hoca Hasan adında biri tarafından yaptırılmış olabileceği eserin ismine izafeten belirtilmektedir.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde ve herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Osmanlı Devleti'nin Harput'u 1516 yılında kendi topraklarına bağladığı dönemden sonraki bir tarihte yaptırılmış olmalıdır. Harput nüfusunun 101.618 kişi olduğu[609] 1566 yılından sonra yapılmış olması gerekmektedir.

Plan ve Mimari Özellikleri: Fevkani olarak inşa edilmiş olan Harput Hoca Mescidi 12 x 12 m. ölçülerinde dörtgen şeklindedir. 1,20 x 2,5 m. ebadında bir taş kapı ile içeri girilmekteydi. Mescide merdivenle çıkılmakta alt kat ise tabutluk ahlak kullanılmaktaydı. Duvar yüksekliği yaklaşık 5 m. olan mescidin tavanı ahşaptan yapılmış ve damı toprak kaplanmıştı[610].

9. HARPUT/HACI MESCİDİ

Yeri:Harput'ta Hacılar Mahallesi'nde ve Kızıl Abalı Çeşme'nin yanında bulunmaktaydı.

Yaptıran: Yapının banisi bilinmemektedir.

---

[608] IV: Murat Devrine Ait Bir Harput Şeriyye Sicili, s.136.
[609] Mehmet Ali ÜNAL; XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara, 1989, s. 85.
[610] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 317.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Harput Hacı Mescidi'nin yapım yılı kesin olarak bilinmemektedir. Yalnız IV. Murad devrine (1634/35) rastlayan bir şer'i mahkeme tescilinde[611] imamet vazifesi ile ilgili görevlendirme yazısı mevcuttur. Bu nedenle mescit 1634/35 M. yılından daha önceki bir tarihte yapılmıştır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Mütevazi ölçülerde küçük bir mescit binası olan eser, XIX yüzyıl son çeyreğinden itibaren tamamen ortadan kaybolmuştur. Harput'ta ki diğer mescitler ile aynı özelliklere sahip olması gerekmektedir.

10. HARPUT/KARA SOFU MESCİDİ

*Yeri:*Kara Sofu Mescidi, Harput'ta Kara Sofu Mahallesi'nde bulunmaktaydı.

Yaptıran: Kara Sofi Müzafferüddin tarafından yaptırıldığını düşünmekteyiz.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: 1585-86 miladi tarihli Emir İstahım Bey'e ait dan vakfiye de adı geçmektedir. Kara Sufi Müzafferüddin Vakfı adında ki bu vakfiyede, vakfın geliri 720 akçe olarak gösterilmiş ve bu gelir tamamen imamlara ayrılmıştır[612]. Bu nedenle Kara Sofu Mescidi'nin 1585-86 miladi yılından daha önce yapılmış olması gerekmektedir.

Plan ve Mimari Özellikleri: Bu mescidin plan ve mimari üslubu hakkında hiçbir malumatımız yoktur. Ancak Mescit ve vakfiyesinde belirtilen gelirinin imamların imamet görevine harcandığı ibaresinden yola çıkarak hatırı sayılar bir büyüklüğünün olduğu düşünebiliriz.

---

[611] IV. Murad devrine ait bir Şer'i mahkeme tescil defteri, s. 122.
[612] Tapu Kadastro Arşivi, 552 nolu Evkaf Tahrir Defteri.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Bu mescidin varlığını Mart 1765 miladi tarihli imam atamasıyla ilgili bir berattan öğreniyoruz[617].

14. Harput Mescitlerinin Genel Özellikleri:

Hurput'ta; mevcut olan üç mescid, kısmen mevcut olan iki mescid ve kaynaklarda adı geçen onüç mescid ile toplam onsekiz mescid mimarisi bulunmaktaydı. Bugün mescitlerin çoğunun yıkılıp kaybolması nedeniyle genel üslup özellikleri hakkında kesin bir yargıya varmak olanaksızdır. Ancak Harput nüfusunun hızla artış gösterdiği 1523-1566 yılları arasında çoğunlukla yapılmış olmaları gereken bu mescitler-Aalcalı Mescid (Arap Baba) Türbe Kompleksi dışında yalnızca işlevsel olarak inşa edilmişlerdir. Mimari açıdan çok fazla bir öneme haiz değillerdir. Düz örtü sistemi ve toprak damlı olan bu mescidler Anadolu'lu olma özelliği ile taş işçiliğe sahiptirler. Ayrıca mescidlerin bir çoğu zaviye olarak kullanılmıştır. Bu nedenle bazen kaynaklarda isimleri zaviye olarak ta geçmektedir.

Harput'un Türk-İslam kimliğini tanıtma adına üstlendikleri görevi XIX yüzyıla kadar eksiksiz devam ettiren Mescidlerin önemi Harput nüfusunda bulunan gayrimüslim tabanın varlığıyla bir kat daha anlam kazanmaktadır.

[617] Başbakanlık Arşivi, Cevdet Evkaf Tasnifi, No: 29808.

C – TÜRBELER

KATALOG NO: 42

1. HARPUT/CELAL BABA TÜRBESİ:

*Yeri:*Harput merkezinde, Meteris mezarlığında yolun sağ tarafındaki Kurra Hocaların mezarlarının biraz aşağısında bulunaktaydı.

Yaptıran: Türbenin banisi ile ilgili herhangi bir vesikaya rastlayamadık. Ancak Türbede medfun olan zevat hakkında bilgilerimiz vardır. İshak Sunguroğlu, Harput'un en eski büyüklerinden Celal, Şems, Esad, Adil, Tahir, Ömer ve Alaadddin namında yedi nefer zevatın burada medfun olduklarını[618] kaynak bildirmeksizin belirtmektedir.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: 1301 H./1883-84 Miladi tarihli bir Mamuratül-Aziz Salnamesi bu türbe hakkında bilgi vermektedir. "Şehrin kuzeyi üst tarafında ve hemen girişinde Eshab-ı kiram esbfindan Celal, Şems, Esad, Adil, Tahir, Ömer ve Alaaddin namında yedi nefer zevatın kabri saadetleri vardır. bu yedi kabir üzerine asr-ı Abdülmecid Han bir kubbe bina etmişse de bu gün harap olmuştur"[619].

Bu salnameden öğrendiğimize göre Osmanlı Hükümdarı Abdülmecid Han döneminde (1839-1861) inşa edilmiştir.

Plan ve Mimari Özellikleri: Dört ince ve zarif sütun üzerine oturtulmuş baldeken tarzı türbe mimarisi formunu göstermektedir. Bu zarif sütunların taşıdığı kemerler üzerine kubbe ihtiva etmekte olan türbe bugün tamamen ortadan kaybolmuştur[620].

2.HARPUT/İBRAHİM BABA TÜRBESİ

[618] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I. İstanbul, 1958, s. 324.
[619] Üniversite Kütüphanesi, No: 89442.
[620] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I. İstanbul, 1958, s. 331.

Yeri:Harput merkezinde; Meteris mezarlığında ve yolun sol tarafındaki 1. Adada Meteris Mahallesi'ndeki evlere çok yakın, Beyzade Hacı Ali Efendinin mezarının sağında bulunmaktaydı[621].

Yaptıran: Türbenin kimin tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. İçerisinde medfun olan kişiler ise Hacı Ali Rıza Efendinin manevi kaşifleri ile tespit edilmiştir. Bu türbede altı kişinin adı zikredilmiştir. Babalarının isminin İbrahim, Oğullarından birinin İsmail diğeri ise Umran olarak geçmektedir. Diğer üçü ise çocuktur. İsa aleyhisselam'ın zamanında O'nun şeriatında amel eden kişiler olduğu belirtilmiştir[622].

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Türbenin kesin yapım tarihi bilinmemekle birlikte XIX. yüzyılda ayakta olduğunu kayıtlardan anlamaktayız[623].

Plan ve Mimari Özellikleri: Türbenin oldukça büyük boyutlarda inşa edilmiş olduğunu anlamaktayız. Bu bilginin dışında herhangi bir veri elimizde bulunmamaktadır.

3. HARPUT/NAZIR BABA TÜRBE VE TEKKESİ

Yeri:Harput merkezinde; Sara Hatun Mahallesi'nde Kayabaşı'na giden yolun sağ tarafında bulunmaktaydı.

Yaptıran: Türbenin kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Kadiri Şeyhi olan Nazir Baba için müritleri tarafından inşa edilmiş olmalıdır.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Kesin yapım tarihi bilinmemektedir.

Plan ve Mimari Özellikleri: Yanında inşa edilen bir tekke ile birlikte planlandığını bilmekteyiz[624].

---

[621] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I. İstanbul, 1958, s. 331.
[622] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I. İstanbul, 1958, s. 331.
[623] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I. İstanbul, 1958, s. 331.
[624] Başbakanlık Arşivi, Cevdet Evkaf Tasnifi, No: 6309.

Harput merkezinde bulunan türbelere yalnızca kayıtlarda ismi bahsedilen birkaç türbeyi de dahil etmek gerekecektir. Bunların yalnızca isimlerini bilmekteyiz. Bu isimler halk arasında değiştirilip belki de mevcut eserler için kullanılmıştır. Biz burada yalnızca türbelerin isimlerini aktaracağız.

Muhammed Mazhar Efendi Türbesi, Zahri Baba Türbesi, Seyyid Kasım Türbesi gibi türbeler gerek vakfiyelerde ve gerekse Tahrir defterlerinde isimleri geçmekte, yalnız tafsilatları hakkında bilgi verilmemiştir.

D – MEDRESELER

KATALOG NO: 43

1- HARPUT/CAMİİ KEBİR MEDRESESİ

Yeri:Harput merkezinde; Camii Kebir Mahallesi'nde Ulu Cami yapım alanı içerisinde bulunmaktaydı.

Yapan: Bu medreseyi yapan mimarın Ulu Camiini yapan zat olduğu konusunda tartışmalar mevcuttur[625].

Yaptıran: Artukoğulları'ndan Fahreddin Karaarslan döneminde (1144-1163) O'nun emri ile yapıldığı düşünülmektedir. Ancak Medrese, Osmanlı kaynaklarında bani olarak Mütevelli Keşşafzade Ali Beye itaf edilmektedir[626].

Kitabeleri: Ulu Cami ile birlikte inşa edildiğini düşündüğümüz eserin kitabesi günümüze ulaşmamıştır. Cami kitabelerine bakmak gerekmektedir[627].

Tarihçe: Harput Ulu Camii'nin ikinci evresini oluşturan Artukoğulları dönemi eklemeleri sırasınada (1146-47/1156-57) medresenin inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz. Osmanlı döneminde de faal olarak çalıştığını XIX . yüzyıl sonlarına doğru yıkıldığını kaynaklardan öğrenmekteyiz[628].

Plan ve Mimari Özellikleri: Bu gün Camii Kebir Medresesi'nin planı ile ilgili elimizde herhangi bir veri bulunmamakla birlikte 10-15 öğrencinin tahsiline devam ettiği bir eğitim kurumu olarak belirtilmektedir[629]. Bazı araştırmacılar caminin bir bölümünün son dönemlerde medrese olarak kullanıldığını belirtmekte[630]ve asıl medreseden söz etmemektedirler. Oysa Ulu Cami minberi sol kanadı üzerindeki kitabeden camiinin yanında bir medrese bulunduğu kati suretle anlaşılır[631]. Diğer mimarisi hakkında hiçbir bilgimiz bulunmamaktadır.

---

625 Geniş Bilgi İçin bkz: Aynı Tezin Harput Ulu Camii Bölümü Yapan Kısmı.
626 İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. II. İstanbul, 1958, s. 21.
627 Bkz. Harput Ulu Camii Kitabeleri.
628 İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. II. İstanbul, 1958, s. 21.
629 Ahmet AKSIN; 19. Yüzyılda Harput, Elazığ, 1999, s. 141.
630 Aynur DURUKAN; "Harput Ulu Camiinin Düşündürdükleri", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s. 313.
631 Bkz. Harput Ulu Camii Kitabeleri.

2. HARPUT/ALACA MESCİD MEDRESESİ

*Yeri:*Harput Merkezinde, Kayabaşı'nda Alacalı Camii yanında inşa edilmiştir.

Yaptıran: Eserin banisi olarak Artukoğulları meliklerinden "Hızır Şah"ın adı geçmektedir[632].

Yapan: Alacalı Camii ve medresenin mimarını bugün bilememekteyiz.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Yapının banisi olarak gösterilen "Hızır Şah" Artukoğulları egemenliği döneminde Harput Meliki olarak gözükmektedir. 1223 yılında Nizameddin İbrahim'in ölümünden sonra İzzeddin Ahmet, O'nun yerine geçmiştir. Tam bu dönemlerde "Hızır" adıda tarihi kaynaklarda zikredilmektedir[633]. Bu nedenle eseri İshak Sunguroğlu, 1202-1204 yıllarına tarihlese de bu tarihten daha sonraki bir dönemde yapılmış olmalıdır. XIII. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olabileceği genel anlamda kabul gören bir görüştür[634]. Alacalı Medrese, XIX. yüzyıl sonlarında ayaktadır[635]. Bu tarihten sonra yıkılmış ve kaybolmuştur.

Plan ve Mimari Özellikleri: Bugün Alaca Mescid Medresesi plan ve mimarisi ile ilgili kayda değer hiçbir malumatımız yoktur. Yalnız 13 öğrencili bir medrese olduğu tevatüren verilen bilgiler arasındadır. Alacalı Camii sağında bulunan boş arsa üzerinde olması kuvvetle muhtemel bu medrese günümüzde tamamen yok olmuştur.

3. HARPUT/MEYDAN MEDRESESİ

*Yeri:*Harput merkezinde; Sara Hatun Camii ile Meydan Camii arasında bulunmaktaydı.

Yaptıran: Meydan Camiini yaptırdığına inandığımız Artukoğulları döneminde O'nların Emir ve beyleri tarafından ilk evresinin yaptırıldığını

---

632 İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. II. İstanbul, 1958, s. 21.
633 Remzi ATAOĞLU; "Harput'ta Artuklu İdaresi", Tarih İçinde Harput Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 56.
634 Ara ALTUN; Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi, İstanbul, 1978, s. 76-77.
635 İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. II. İstanbul, 1958, s. 21.

düşünmekteyiz. Daha sonra 1115 hicri 1703-04 miladi tarihinde Hacı Özbek Ailesinden Mustafa'nın kızı Emine Hanım adındaki Hatun tarafından yenilenmiştir. Son olarak da Kalozade Hacı Ahmet Ağa tarafından onarılmıştır[636]. Meydan Medresesi de yine XIX. yüzyıl sonlarına kadar hatta XX. Yüzyıl başlarında ayakta iken yıkılmış bu gün tamamen ortadan kalkmıştır.

Yapan: Bu medresenin mimarı belli değildir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: İlk yapım evresi Artukoğulları dönemine (1115-1234) inen medrese 1703-1704 M. tarihide yenilenmiş ve esas onarımını XIX. yüzyılda Kalozade Hacı Ahmet Ağa tarafından görerek eğitim öğretim hizmeti vermiştir. Günümüzde hiçbir kalıntısı bulunmamaktadır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Meydan Medresesi plan ve mimarisi hakkında bugün elimizde hiçbir vesika bulunmamaktadır. Ancak 10 öğrenciye eğitim veren bir müessese olduğu yine tarihi kaynaklarla sabittir[637].

4. HARPUT/ZAHİREYE MEDRESESİ

Yeri: Harput merkezinde; Zahiriye Mahallesi'nde Zahiri Baba Türbesi yanında, Kurşunlu Camii çeşme üstünde bulunmaktaydı.

Yaptıran: Muhtemelen Selçuklu çağında (1234-1245 ve daha sonrası) Zahiri Baba tarafından inşa edilmiş olabileceği[638] belirtilmektedir.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: 1234-1245 yılları arasında inşa edilmiş olmalıdır. 1523 tarihli icmal defterinde ki "Evkafi Medrese-i Melik-i Zahiriye" kaydına bakılırsa Melik Zahir'in bir Hükümdar ismi yada unvanı olduğu anlaşılabilir. Eyyubi Sultanlarından Melik Zahir'in, Harput'taki Medrese ile olan ilgisi konusunda

---

[636] Ahmet AKSIN; 19. Yüzyılda Harput, Elazığ, 1999, s. 142.
[637] Ahmet AKSIN; 19. Yüzyılda Harput, Elazığ, 1999, s. 142.
[638] Mustafa ÖZTÜRK; "Arşiv Vesikalarına Göre Harput ve Civarındaki Mimari Eserler", Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 89.

herhangi bir kayıt mevcut değildir[639]. XX. Yüzyıl başlarında ayakta olan eser bugün tamamen yok olmuştur.

Plan ve Mimari Özellikleri: 17 öğrencinin bulunduğunu öğrendiğimiz medrese büyük boyutlu Harput medreseleri arasında yer almaktadır.

5. HARPUT/CEVRİYE MEDRESESİ

Yeri:Harput merkezinde; Yakup Şevki Caddesi üzerinde, Üç Lüleli Çeşme üstünde, Ağa Camii bitişiğinde inşa edilmiştir.

Yaptıran: Harput köylerinden Sarını Ağaları tarafından yaptırılmıştır. Müftü Hacı Ahmet Efendinin torunu Hacı Abdülhamit Efendi tarafından onarılmış Çöteli Zade Hacı İsmail ve Ömer Ağa tarafından yenilenmiştir[640].

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Osmanlı Devletinin Harput egemenliği yıllarında 1589 yılında Sarını Ağaları tarafından yaptırılmıştır. 1585 yılına ait, Musa Ağa tarafından düzenlenmiş vakfiye kayıtlarında Pervane Camii vakfı diye adı geçmektedir. Aynı vakfiye de geliri 2.280 akçe olarak gösterilmekte ve Camii ile birlikte eğitim öğretim hizmetlerine harcandığı belirtilmektedir[641]. Bu vakfiye kaydı dolayısıyla Camii ve medresenin 1585 yılı öncesine ait olduğunu düşünmek gerekmektedir. 1807 yılında Çateli Zade İsmail Bey ve Ömer Ağa tarafından tamir edilen medrese 1889 yılında da Hacı Abdülhamit tarafından onarılmıştır. Günümüzde camii yenilenirken medrese tamamen ortadan kaybolmuştur.

Plan ve Mimari Özellikleri: Cevheriye medresesi bünyesinde 37 öğrenci eğitim görmekteydi. Bu rakamın gerektirdiği ölçüleriyle Cevheriye Medresesi Harput'ta ki büyük medreseler arasında yerini almaktadır.

6. HARPUT/KURŞUNLU MEDRESESİ

Yeri:Kurşunlu Camii ihata duvarı içerisinde yer almaktaydı.

---

[639] Mehmet Ali ÜNAL; XI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara, 1989, s. 328.
[640] Ahmet AKSIN; 19. Yüzyılda Harput, Elazığ, 1999, s. 139.
[641] Topu Kadostro Arşivi, 552 Nolu Evkaf Tahrir Defteri.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Yaptıran: Çötelizade Hacı Memi Ağa tarafından yaptırılmaştır.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe:: Çölelizade Hacı Memi Ağa tarafından 1795 tarihinde inşa etterilen[642] medrese XIX. yüzyıl sonlarına kadar ayakta olmasına rağmen bugün maalesef tamamen yok olmuştur.

Plan ve Mimari Özellikleri: Yaklaşık olarak 60 öğrenciyi içerisinde eğiten[643] medrese oldukça büyük boyutludur. Kurşunlu medrese sitesi diyebileceğimiz ayrı ayrı beş medrese binası ile Osmanlı klasik medreselerinden Fatih Külliyesini (1459) hatırlatmaktadır.

Sanat Tarihi literatürüne mutlaka alınması gereken bu medrese siteleşme durumunun önemi son derece büyüktür.

7. HARPUT/MEHMED AĞA MEDRESESİ

Yeri: Harput merkezinde; Kurşunlu Camii etrafında şekillenen medrese sitsinden bir diğerini oluşturmaktadır.

Yaptıran: Çötelizade Hacı Memi Ağa tarafında yaptırılmıştır[644]. Hacı Memi Ağa aynı zamanda Kurşunlu Medresesinin banisi olarak gözükmektedir.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Osmanlı Devleti Padişahı III. Selim Han döneminde (1789-1807) Çötelizade Memi Ağa tarafından 1795-96 M yılında inşa edilmiştir. Medrese XX. yüzyılın başlarında faal durumdayken bugün tamamen ortadan kalkmıştır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Tarihi vesikalardan öğrendiğimize göre Mehmet Ağa Medresesi'nde 15 öğrenci eğitim ve öğretim almaktadır. Bu öğrenci sayısına bakıldığında çağdaş olan diğer medreselere nazaran küçük boyutlu bir eğitim kurumu olduğu anlaşılmaktadır.

---

[642] Ahmet AKSIN; 19. Yüzyılda Harput, Elazığ, 1999, s. 139.
[643] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. II, İstanbul, 1959, s. 22.
[644] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. II, İstanbul, 1958, s. 22.

8. HARPUT/İSMAİLİYE MEDRESESİ

Yeri: Harput merkezde; Kurşunlu Camii etrafında şekillenen medrese sitesinin bir diğer ebmanıda İsmailiye- Çötelizade İsmail Ağa Medresesidir.

Yaptıran: Çölelizade İsmail Ağa tarafından yaptırılmıştır[645]. Çötelizade İsmail Ağa ve ailenin diğer bireyleri Harput'taki birçok medresenin banisi olarak gözükmektedirler.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Osmanlı Döneminde Padişah II. Mahmut'un hükümdarlık yıllarında (1808-1839) Çötelizade İsmail Ağa tarafından 1828 yılında yaptırılmıştır[646]. Çötelizade İsmail Ağa kendisine ait yirmiye yakın dükkanın gelirini de bu medresenin idaresi için bağışlamıştır[647]. XX yüzyılın başlarında yıkılmış ve günümüzde hiçbir kalıntısı kalmamıştır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Bir dershane ve beş odadan oluştuğunu tarihi kayıtlardan[648] öğrendiğimiz İsmailiye Medresesi bünyesinde, 39 öğrenci ders görmekte idi. Harput medreseleri arasında normal büyüklükte sayılabilecek bir plan ve mimariye sahip olmalıydı.

9. HAR PUT/TEVFİKİYE MEDRESESİ

*Yeri:*Harput merkezde; Dağ Kapısı civarında, Ahmet Bey mahallesinde bulunmaktaydı.

Yaptıran: Çötelizade Hacı İsmail Ağa tarafından yaptırılmıştır. Çötelizade Hacı İsmail Ağa aynı zamanda İsmailiye Medresesi'ninde banisidir.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Tarihi kayıtlarda yapının tam olarak yılı geçmemektedir. Ancak Medresenin banisi olana Çötelizade Hacı İsmail Ağa kendi adıyla bilinen

---

[645] Ahmet AKSIN; XIX. Yüzyılda Harput, Elazığ, 1999, s. 140.
[646] Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Mücedded Anadolu 21/29, No: 55.
[647] Mehmet Ali ÜNAL; XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara, 1989, s. 215.
[648] Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Anadolu Başlar, 1267, No: 411.

medreseyi 1828 yılında Sarahatin medresesini de 1830 yılında yaptırmıştır. Bu nedenle Tevfikiye Medresesini de; Osmanlı Sultanı II. Mahmut Döneminde (1801-1839) Çötelizade Hacı İsmail Ağa 1829-1830 miladi yılında yaptırmış olmalıdır. Tevfikiye Medvresesi XIX yüzyılın sonlarından itibaren yıkılmış ve tamamen kaybolmuştur.

Plan ve Mimari Özellikleri: Tevikiye medresesinin plan ve mimari hakkında kaynaklarda hiçbir kayda rastlayamadık. Ancak bu medresede 20 öğrencinin eğitim ve öğretim gördüğünü[649] belirleyebildik. Böylece küçük çaplı medreseler grubuna dahil edilebilir.

10. HARPUT/HATUNİYE (SARA HATUN) MEDRESESİ

Yeri:Harput merkezde, Sara Hatun Camii bitişiğinde (doğu duvarı) inşa edilmiştir. Adını bitişiğindeki Camii'den almaktadır.

Yaptıran: Çötelizade Ahmet Ağa bin Mehmet (Memi) Ağa tarafından yaptırılmıştır[650]. Bu nedenle banisi olarak İshak Sunguroğlu, Çötelizade İsmail Ağa ve Ömer Ağa[651] yı göstersede ilk bilgi,kaynağı nedeniyle doğrudur.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Osmanlı Sultanı II. Mahmut Döneminde (1808-1839) Çötelizade Ahmet Ağa tarafından 1830 yılında yaptırılmıştır[652]. Hatuniye Medresesi XX. yüzyılın ilk çeyreğinde yıkılmış ve günümüzde tamamen kaybolmuştur.

Plan ve Mimari Özellikleri: Hatuniye Medresesi'nin plan ve mimarisi hakkında tarihi kaynaklarda hiçbir bilgi bulamadık. Yalnız 1301 tarihli salnamede 50 öğrencisi olduğu[653] belirtilmektedir. 1883-84 miladi yılına tekabül eden bu salname kaydına göre oldukça büyük bir medrese olması gerekliliği aşikardır. Harput'ta bulunan medreseler içerisinde dördüncü büyük medrese olması itibariyle dikkatleri çekmektedir.

---

[649] Ahmet AKSIN; 19. Yüzyılda Harput, Elazığ, 1999, s. 141.
[650] Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Anadolu Başlar, 1267, No: 411.
[651] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. II, İstanbul, 1958, s. 23.
[652] Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Anadolu Başlar, 1267, No: 411.
[653] Ahmet AKSIN; 19. Yüzyılda Harput, Elazığ, 1999, s. 140.

11. HARPUT/ÖMERİYE (ÖMER AĞA) MEDRESESİ:

*Yeri:*Harput merkezde; Meteris Mahallesinde, cadde üzerende inşa edilmiş bir diğer Harput medresesidir.

Yaptıran: Çötezlizade Ömer Ağa tarafından yaptırılmış olan Ömeriye Medresesi, Cevheriye Medresesinden çok sonraları inşa edilmiştir.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Osmanlı Sultanı II. Mahmut'un hükümdarlık yıllarında (1808-1839) Çötelizade Ömer Ağa tarafından 1831-32 tarihlerinde yaptırılmış olmalıdır. Her ne kadara tarihi vesikalarda kesin yapım yılı belli olmasa da bani olana Ömer Ağa'nın imar faaliyetleri göz önüne alınarak bu tarih tarafımızdan verilmiştir. Ömeriye Medresesi XX. yüzyıl başlarında yıkılmış ve tamamen ortadan kalkmıştır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Ömer Medresesi'nin plan ve mimarisi ile ilgili elimizde hiçbir bilgi bulunmamaktadır. ancak 30 öğrencisi olduğunu[654] bilmekteyiz. Bu öğrenci sayısına bakılarak Ömeriye Medresesi'ni Harput Medreseleri arasında orta büyüklükte olan grubu dahil edebiliriz.

12. HARPUT/İSHAK PAŞA MEDRESESİ

*Yeri:*Harput merkezinde; Tarakçılar Çarşısı diye bilinen Yakup Şevki Caddesinin Arslanlı Caddesi ile birleştiği alanın üzerinde bulunmaktaydı.

Yaptıran: Eski Diyarbakır Valisi ve Meden-i Hümayun Emiri olan Çötelizade İshak Paşa tarafından yaptırılmıştır[655].

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Osmanlı Devleti zamanında II. Mahmuit Han'ın hükümdarlık yıllarında (1808-1839) daha önceden Diyarbakır Valiliği görevinde de bulunan Meden-i Hümayun Emeri Çötelizade İshak Paşa (han) tarafından 1832-33 miladi

[654] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. II, İstanbul, 1958, s. 23.
[655] Ahmet AKSIN, XIX. Yüzyılda Harput, Elazığ, 1999, s. 142.

yılında inşa ettirilmiştir[656]. XX. yüzyıl ilk çeyreğine kadar ayakta olana yapı daha sonra tamamen yıkılmış ve kaybolmuştur.

Plan ve Mimari Özellikleri: İshak Paşa Medresesinde 30 öğrenci eğitim ve öğretim hizmeti almakta[657] idi. Bu medresenin diğer mimarisi ve planı ile ilgili elimizde hiçbir veri bulunmamaktadır. Harput medreseleri arasında orta büyüklükte diye gruplandırdığımız medrese diğer medreseler üslubunda olmalıydı.

13. HARPUT/İBRAHİM PAŞA MEDRESESİ

Yeri:Harput merkezinde; Meteris Mahallesinde, meteris yolu üzerinde Ömeriye Medresesi yakınında inşa edilmiştir.

Yaptıran: 1832 yılında bir müddet Diyarbakır Valiliği yapan ancak aynı yıl içinde vefat eden Çötelizade İbrahim Paşa tarafından yaptırılmıştır.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Osmanlı Devleti zamanında Sultan II. Mahmut döneminde (1808-1839) Çötelizade İbrahim Paşa tarafından 1830 yılında yaptırılmıştır[658]. Medrese XX. yüzyılın ilkçeyreği sonlarına kadar ayakta iken daha sonra yıkılmış ve günümüzde tamamen ortadan kaybolmuştur.

İbrahim Paşa kendisine ait işletme ve gayrimenkullerin gelirlerini bu medreseye vakfetmiştir[659].

Plan ve Mimari Özellikleri: 1301 tarihli salnamede medresede 60 öğrenci olduğu[660] belirtilmektedir. Medrese içerisinde kütüphane, dershane dahil olmak

---

[656] Ahmet AKSIN, XIX. Yüzyılda Harput, Elazığ, 1999, s. 142.
[657] Bünyamin Nami TONKA; "İkinci Meşrutiyet Döneminde Elazığ İl Eğitim Sistemi", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s. 194-195.
[658] Ahmet AKSIN, 19. Yüzyılda Harput, Elazığ, 1999, s. 140.
[659] Fahrettin TIZLAK; 398 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili; H. 1230-1255, M. 1814-1839. F. Ü. Sosyal Bilimler Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1987, s. 280-283.
[660] Ahmet AKSIN, 218 numaralı Harput Şeriyye Sicili H. 1249-1256 (M. 1833-1840), F.ü. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1991, s. 132.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

üzere toplam 17 medrese hücresi mevcut idi[661]. Medrese bu yüzeyle Harput'ta yer alan medreseler içerisinde büyük boyutlu medreseler grubunu dahil edilmektedir.

14. HARPUT/ÇOLAKZADE MEDRESESİ:

*Yeri:*Harput merkezinde; Kurşunlu Camii etrafında medrese sitesini teşkil eden bir diğer medresede Çolakzade Medresesi'ydi.

Yaptıran: Yapının banisi bilinmemektedir.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Osmanlı döneminde II. Mahmut Han zamanında (1808-1839) 1833'lü yıllarda yaptırılmış olabileceğini düşünmekteyiz.

Plan ve Mimari Özellikleri: Çolakzade Medresesinin 10 öğrencisi bulunmaktaydı. Buna göre Harput medreseleri içerisinde küçük boyutlu gruba dahil ettiğimiz medrese daha sonra sökülerek yerine Harput Rüştiyesi bina edilmiştir.

15. HARPUT/SÜLEYMAN PAŞA MEDRESESİ

*Yeri:*Harput merkezde; Hıyarçılar denilen mevkiide, Kurşunlu Camiinden Sara Hatun Camiine gelen yol üzerindeydi.

Yaptıran: Çötelizade Süleyman Paşa tarafından yaptırılmıştır.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Osmanlı Devleti zamanında II. Mahmut Han'ın hükümdarlık yıllarında (1808-1839) Çötelizade Süleyman Paşa tarafından 1835 yılı dolaylarında yaptırılmıştır[662]. Süleyman Paşa medresesi XX yüzyılın ilk çeyreğine kadar ayaktayken daha sonra yıkılmış ve tamamen kaybolmuştur.

---

[661] Fahrettin TIZLAK; "XIX Yüzyılın İlk Yarısında Harput Vakıfları" Vakıflar Dergisi, Sayı XXII, Ankara, 1991, s. 69-75.
[662] Ahmet AKSIN, XIX. Yüzyılda Harput, Elazığ, 1999, s. 142.

Plan ve Mimari Özellikleri: Süleyman Paşa Medresesi'nin plan ve mimarisi hakkında malumatımız yoktur. Ancak medresenin 60 öğrencisi olduğundan hareketle Harput'taki medreseler arasında büyük boyutlu planlanan gruba dahil etmekteyiz.

16. HARPUT/ZİAİYE MEDRESESİ

*Yeri:*Harput merkezde, Kurşunlu Camii etrafında oluşan medrese sitesinin bir diğer elemanı da Ziaiye Medresesi'dir.

Yaptıran: Bu medresenin banisi hakkında herhangi bir kaynağa tesadüf edemedik.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Ziaiye medresesi'nin yapım yılı banisi gibi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Harput'ta medrese mimarisinin hızlı bir artış gösterdiği 1830-35 yılları arasında yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Medrese XX. yüzyıl başlarına kadar faal olarak işlevini yapmaktaydı. Daha sonraki yıllarda yıkılarak tamamen ortadan kaybolmuştur.

Plan ve Mimari Özellikleri: Salname bilgilerinden Ziaiye Medresesinin 17 öğrencisi olduğu[663] öğrenmekteyiz. Bu bilgi dahilindi medreseyi Harput'taki medreseler içerisinde orta büyüklükte inşa edilen medreseler grubuna dahil etmekteyiz.

17. HARPUT/KAMİL PAŞA MEDRESESİ

*Yeri:*Harput merkezinde Saraçhane Caddesi üzerinde bulunmaktaydı.

Yaptıran: Aopkirli Sadrazam Kamil Paşa tarafından yaptırılmış olan medrese Harputta bulunan medreselerin sonuncusudur[664].

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

---

[663] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. II, İstanbul 1958, s. 22.

[664] Ziya KAZICI; "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Vakıfların Harput'taki Hizmetleri"; Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s. 116.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Osmanlı Devleti zamanında Paşidaş Abdülaziz döneminde (1861-1876) O'nun sadrazamı Arapkirli Kamil Paşa tarafından 1868 yılında inşa ettirilmiştir. Medrese XX. yüzyılın ilk çeyreği sonlarına kadar faal olarak işlevini yapmış. Bu tarihten sonra yıkılmıştır.

Plan ve Mimari Özellikleri: Medresenin oldukça büyük boyutlu olarak inşa edildiğini salname kayıtlarına göre mevcut 80 öğrencisinin varlığından anlamaktayız. Zaten bu medresenin barisi olana Kamil Paşa'nın Osmanlı sarayında Sadrazam olduğu düşünülürse mimarisinin ihtişamı anlaşılır.

KATALOG NO: 44

18. HARPUT DARÜŞŞİFASI

Yeri:Harput merkezinde; kale dibinde inşa edilen bir darüşşifadan bahsedilmektedir. Daha sonra mezrede bir hastahane müsyoner faaliyetleri dahilinde yapılmıştır[665].

Yaptıran: Kitabede "El Melük ül Muiz Nûr ûda..." kelimeleri görülmektedir. Kitabenin batı sar duvarı burcundaki bir kitabe müzeye kaldırılmıştır. Yapıyı yaptıran olarak Nureddin Artukşah'ın ismi geçmektedir.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Daha önce kale kitabeleriyle genişçe detayını verdiğimiz kale batı sur duvarı üzerindeki kitabede Nureddin Artukşah'ın adı geçmekte ve "Maristan" kelimesi bulunmaktadır.

Tarihçe: Artukoğulları döneminde (115-1234) Nureddin Artukşah'ın hükümdarlık yıllarında (?- 1234) yapılmış olmalıdır.

Harput'ta Akkoyunlular'dan Uzun Hasan'ın (Hasan Bahadır Han: 1453-1478)'da bir hastahane yaptırdığı bilinmektedir[666]. Ancak bu hastanenin yeri tam olarak tesbit edilememiştir.

Artukoğulları döneminde (1115-1234) yapıldığına kanaatimizin kesin olduğu Darüşşifa (Çünkü: Kitabeledeki "Marsan" sözcü "Maristan" dan gelip hastahane demektir) zamanla harap olmuş, binasınıntaşları kalenin tamiri esnasında doboz pınarı karşısındaki burçta kullanılmıştır. Bu sırada şifahanenin kitabe bloklarından bir kısmı kaybolmuş, geri kalanlar ise tamirde yapı taşı olarak kullanılmıştır.

Yabancı misyonerlerin 1902 yılında kurduğu hastahane ise Mezre denilen Elazığ merkezindedir. Bu hastane Amerikan heyeti, Fırat koleji bünyesindeki bir fakülte ve birleşik Devletlerdeki Amerikan-Ermeni kaynaklarının sağladığı

---

[665] H. Harriet ATKİNSON; Mrs. Harriet H. Akkinson's Eyewitneus Account of the Mossacres at Harpoot, S. 1, Boslon, 1976, s. 3.

[666] Celalettin İÇMELİ; "Türk-İslam Tabâdeti ve Darüşşifalar", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 2, S, 1, Elazığ, 1998, s. 171.

sermaye ile kurulmuştur. Bugün Elazığ Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastahanesi'nin ilk çekirdeği işte bu misyonerlerin kurduğu hastahanedir.

Harput şehrinde inşa edilen medreselerden bir çoğu Anadolunun başka şehirlerinde örneğini mnadiren gördüğümüz derecee büyük, geniş ve muntazamdır. Kurşunlu Camii etrafında medrese sitesi oluşturacak şekilde dizilmiş beş medrese İstanbul Fatih Külliyesi (1459) medreselerini hatırlatmaktadır. Bu sitenin yüzden fazla talebe hücresi ihtiva ettiği salname belgeleriyle sabittir.

Harput medreseleri mimari itibariyle eski devir inşa tarzı dahilinde vücuda geritilmiş, oldukça büyük ve geniş binalardı. Bu medreselerden camilere bitişik ya da camii yakınlarında olanlar daha alalede bir inşa tarız göstermektedirler. Müstakilen yapılan medreseler ise daha ferah ve daha genişti. Camii bitişiğinde ya da yakınında yapılan medreselerin mimari açıdan çok fazla önemli olmadığın belirtelim. Burada bahse konu aldığımız ve mamari açıdan değerlendirdiğimiz medreseler müstakilen yapılmış olanlarıdır.

Taş malzeme ile inşa edilmiş sivri kemerli çift kanatlı kapılarından içeri girilince taş düşeli geniş bir avlu sistemine dayanan medreseler genelde çift katlı olarak yapılmışlardı. Daha çok dikdörtgen bir alan üzerine oturtulmuş olan medreseler kısa ve uzun kemerlere mütemadiyen dizilmiş taş kapılı medrese hücreleri sıralanmıştır. Bu hücrelerin her birinin avluya büyük açıklıklı pencereleri mevcuttu. Medrese hücrelerinin genişlikleri yaklaşık 4 m civarındaydı. Cadde ve sokaklara gelen kısımlarda pencerelerin bulunmayışı öğrencilerin dışarı ile olana irtibatlarının kesilmesi sebebiyledir. Büyük çaplı medrese semahında zemin kattaki medrese hücresi sayısı 10-15 civarında idi. Zemin kattan ttaş basamaklı merdivenlerle ikinci kata çıkılırdı. İkinci kat, ince uzun tahta parmaklıklı ön tarafı açık bir koridor üzerinde de yine zemin katta olduğu gibi medrese hücreleri ile çevrelenmiştir. Bu koridorun baş tarafında ayrıca bir taş kapıdan içeri girilince bir aralık (hol) ve bu aralık sağda ve solda iki büyük oda yer almaktadır. Bunlardan birisi müderris odası diğeri ise medrese kütüphanesidir.

Medrese mimarisinin Türk Mimarisi gelinmesi içerisinde Harput Medreselerinin kayda değer bir rolü olmalıdır. Çünkü Harput Medreselerinde Anadolu'da inşa edilen ilk medrese mimarisi örneğinde batılılaşma dönemi medrese inşası da gözlenebilmektedir. Gelişim basamaklarının tek tek görülebileceği bu muhteşem periyodik oluşum maalesef bugün terkedilmişliği, ilgisizliğin, duyarsızlığın kurbanı olarak yok olmuş veya olmak üzeredir.

F - HAMAMLAR

KATALOG NO: 45

1. HARPUT/ŞEHROZ HAMAMI

Yeri: Harput merkezinde; Şehroz Mahallesinde, Meteris Caddesinin ilerisinde yokuşun üzerinde kurulmuştu.

Yaptıran: Yapının banisi bilinmemektedir.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Şehroz hamamı Ermeni Mahallesinde bulunduğundan dolayı burasının müşterileri daha çok ermeni tabeasına mensup insanlardandı. Şehroz hamamının kesin yapım yılı bilinmemektedir. Hangi tarihte yapılmış olabileceği konusunda da kayıtlarda herhangi bir ipucunu araştırma dönemimizde bulamadık. Osmanlı öncesi bir dönemde yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz.

Plan ve Mimari Özellikleri: Şehroz hamamı günümüzde tamamen kaybolduğundan plan ve mimarisi hakkında hiçbir malumatımız bulunmamaktadır.

2. HARPUT/PAŞA HAMAMI

Yeri: Harput merkezinde, Saraçhane caddesinin arkasında, bu caddeden Meteris'e çıkan yolun sağ tarafında yapılmıştı.

Yaptıran: Yapının banisi bilinmemektedir.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Paşa hamamının bir aile hamamı olduğunu düşünmekteyiz. Evliya Çelebinin anlatımında çok sayıda hanedan hamamı bulunduğunu öğrendiğimiz[667]Harput şehrinin hamamlarından biriside Paşa hamamıdır. Paşa

[667] Evliya Çelebi Seyahatnamesi; Çev: Z. Danışman, İstanbul, 1970, s. 216.

hamamının Osmanlı döneminde XVII. yüzyılda yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Bugün tamamen yok olmuştur.

Plan ve Mimari Özellikleri: Plan ve mimarisi hakkında herhangi bir malumatımız olmasa da küçük ölçekli bir hamam olduğunu düşünmekteyiz.

3. HARPUT/HACI YUNUS HAMAMI

Yeri: Harput merkezinde, Belediye binasının arkasında, Kale Meydanını inilen Ağa yokuşunun başında bulunmaktaydı.

Yaptıran: Hacı Yunus ailesi tarafından yaptırılmıştır. Hacı Yunusgillerin konakları arasında bulunduğu için bunu İ. Sunguroğlu belirtmektedir[668]. Bu hamamda yine hanedan hamamı olarak inşa edilmiştir.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Hamamın yapım yılını gösterir herhangi bir belge bulunmamaktadır. Ancak Hamamın XVII. yüzyılda inşa edilmiş olduğunu düşünmekteyiz.

Plan ve Mimari Özellikleri: Hamam dört köşe halvetli ve dört eyvanlı plan tasarımında inşa edilmiştir. Düzgün dikdörtgen bir alana oturan hamamın soğukluk-ılıklık ve sıcaklık düzenlemeleri bulunmaktaydı. Soğukluk kısmı en batıda olmak üzere ılıklık ve sıcaklık şeklinde dizilimiyle Harput hamam mimarisinin genel bir tekrarı niteliğinde inşa edilmiş mütevani ölçülerde bir hanedan hamamıdır(Çizim:49).

Hamamın soğukluk kısmı tek kubbe ile örtülmüş ılıklık kısmı dar bir dikdörtgenin alanından müteşekkil ve tonoz örtülüymüş. Hamamın asıl mekanı olan sıcaklık birimi her köşede birer metre genişliğinde ve birer metre uzunluğunda dört set ile dört hücre şekline getirilmiş ve ortalar eyvanla şekillenmişti. Ortada göbek taşı ve üzerinde kubbe örtüsü ile klasik hamam mimarisini yansıtan Hacı Yunus Hamamı içi tamamen mermer döşeliydi. Hamam

[668] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 363.

duvarları da yarıya kadar mermer döşenmiş ki bu yönüyle Cimşit hamamını andırmaktaydı[669].

Klasik Osmanlı hamam plan tasarımı ve mimarisini yansıtan Harput Hacı Yunus Hamamı Cimşit hamamı ile birlikte Osmanlı dönemi hamam mimarisinin Harput'taki iki uygulaması olarak görülmelidir. Ancak Hacı Yunus hamamı da bugün tamamen yıkılmıştır.

[669] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında, C. I, İstanbul, 1958, s. 364.

G - MEKTEPLER

1- HUSUSİ MEKTEPLER

KATALOG NO: 46

1.1. MAHALLE MEKTEPLERİ

Mahalle Mektepleri daha çok konut mimarisinin bir bölümünü teşkil etmektedir. Ancak özerk olarak yapılmış mahalle mektepleri de bulunmaktadır. Harput şehrinde mahalle mektepleri kadınların idaresi altında olan mektepler ve erkeklerin idaresinde olan mektepler diye iki grupta toplanabilir.

Kadınların idaresinde olan mahalle mektepleri, kadın hocalar tarafından hususi olarak açılmıştırlar. Bu mektepler bir nevi ana okulu hüviyetini taşımaktadırlar. Ekseriye mahalle halkının teşebbüsüyle öğretmenlik edebilecek bilgi, kabiliyet ve evsafını haiz hanımlara açtırılmıştır. Bu mekteplerde 6-10 yaşlarındaki erkek ve kız çocukları hep bir arada okutulurdu. Bu mekteplere gelen öğrencilere daha çok Kur'an-ı Kerim okuma öğretilmektedir. Öğrenciler "Elif Ba"dan başlarlar hatim yapıncaya kadar burada okutulurlardı. Hatmı bitiren erkek çocuklar, erkek mahalle mekteplerine götürülürdü. Eğer hatmi bitiren kız öğrenci ise, burada devam eder birkaç hatim daha yapar ve bu arada hocadan din dersleri de görür, mektebi terk ederdi Harput şehrinde kadınların idaresinde olan on mahalle mektebi tespit edilmiştir[670]. Tesbit edilen bu mekteplerin hepsi bir hanımın evi ya da evin bir bölümünün kullanılmasıyla oluşturulmuştur.

Erkek hocaların idaresinde olan mahalle mekteplerine gelince; daha çok müstakil olarak yapılımş binalardır. Bu mektepler ilköğretim okulu düzeyinde eğitim-öğretim vermektedir. Yaşları, 8-15 olana çocuklar ile 17-20 yaş olan gençlerin gönderildiği bu mekteplerde Kur'an-ı Kerim dersinden başka dini dersler Arap ve Fars dillerine başlangıç, matematik (Amel-i Erbaa), yazı dersleri verilirdi. Yazı öğrenme ve öğretmeye "meşk" denilmektedir. Sıbyan mektebi de denilen bu mektepler camii bitişiğinde, medrese bitişiğinde ya da bir bölümünde inşa edilmişlerdir. Örneğin Cevheriye Medresesi'nin alt kısmında Yakup Şevki caddesi bakan cephenin tam köşesinde birkaç medrese odası birleştirilerek bir

[670] Erdal AÇIKSES; "100 Yıl Önce Mamüratü'l Aziz (Harput-Elazığ'da) eğitim ve Kültür", Fırat Havzasının Sosyal Kültürelv e Ekonomik Kalkınması Sempozyumu, Elazığ, 1991, s. 403-404.

sıbyan mektebi oluşturulmuştur. Birkaç medrese hücresi odası irleştirilerek oluşturulan geniş mekan üst kısmı 30-40 cm yükseltilmektedir. Yükseltilen bu kısım hocanın yeri olarak kullanılmaktadır. Oluşturulan bu odanın sağ ve sol tarafları boydan boya kapıya kadar folebeye ayrılmıştır. Bu sıbyan mekteplerinde yalnızca erkek öğrenciler bulunurdu ancak yaş sınırı olmadığı için 8. 20 yaşında her erkek öğrenciyi görebilmek mümkündür. Daha çok camii ya da medrese bitişiğinde inşa edilmiş olan bu sıbyan mekteplerinden Harput şehrinde kabit edebildiğimiz dokuz mektep bulunmaktadır. Bunlar; Esadiye Camii-Medrese kompleksi içindeki sıbyan mektebi; Sara Hatun Mahallesinde bulunan sıbyan mektebi; Tevfikiye medresesinde ki sıbyan mektebi, Kurşunlu Camii bitişiğindeki sıbyan mektebi, Sahatun Camii karşısında bulunan sıbyan mektebi, Sahatun Medresesi alt katındaki sıbyan mektebi, Uryan Baba Mescidi yanında bulunan sıbyan mektebi, Ağa Camii bitişiğinde yer alan Cevheriye Medresesinin içindeki sıbyan mektebi olarak geçmektedir[671].

[671] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında C. II, İstanbul, 1958, s. 11-12.

KATALOG NO: 47

1.2. EVKAF TARAFINDAN İDARE EDİLEN SIBYAN MEKTEPLERİ

Bu sıbyan mektepleri Evkafca medrese vakıflarından öğretmen ve bakıcılara yevmiye olarak açe verilmek üzre idare edilmişlerdir. Bu mektepler medreselere öğrenci yetiştirmektedirler. Bu metpelerin önemine binaen muallimleri Osmanlı Padişahları tarafından berat verilerek atanmaktadırlar. Bu sıbyan mekteplerinde dersler; Kur'an-ı Kerim okuma, Arabi-Farsi dersleri, Emsile gibi daha ağır ve planlı dersler vardır. Bu sıbyan mekteplerini başarıyla bitiren öğrenciler medreselere gönderilmektedirler[672].

Harput şehri dahilinde nerede ve isimleri tam olarak bilmemese de bu tür 50'ye yakın sıbyan mektebinin varlığı tarihi vasikalar ile sabittir. Bu sıbyan mekteplerinin yine bağımsız inşaları yanı sıra camii ve medrese bir bölümleri yada bitişiğinde özgün mimari olarak yapıldıkları bilinmektedir[673].

[672] Erdal AÇIKSES; "Mamürat'ül Aziz Vimlayet Salnamelerine Kayıtlı Kütüphaneler ve Yazma Eserler" Fırat Havzası Yazma Eserlere Sempozyumu, Elazığ, 1987, s. 138.
[673] Bayram KODAMAN; "Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi", İstanbul., 1980, s. 117.

2- RESMİ MEKTEPLER

KATALOG NO: 48

2.1. İPTİDAİ MEKTEPLER

Salnamelerin verdiği bilgilere göre Harput'un resmi ilk tahsil müesseselerini 1907 yılında şöyle görmekteyiz. Harput'ta iki iptidai mektebi bulunmaktadır. Bu iptidai mekteplerden birincisinin muallimi Hafız Ali Efendi, birisi de Ahmet Efendi namındaki zevattır[674]. Bu ilk iptidai mektebinin 46 öğrencisi olduğunu[675] da yine salname kayıtlarından öğrenmekteyiz. İkincisi hakkında çok fazla bilgimiz yoktur. Kamilzade Hafız Tevfik Efendi'nin mektebi olduğunu[676] bilmekteyiz.

1908 yılında Kamilzade Muallim Hafaz Tevfik Efendi öldükten sonra Harputlu'lar çocuklarına daha iyi bir tahsil sağlaması için Harput Rüştüyesi veya Hafız tevfik Efendi mektebi karakterinde yeni bir mektebin açılmasını hükümetten istemişler, Hükümet de halkın bu arzusunu yerine getirmiş ve Kurşunlu Camii avlusunda bulunan Ömeriye Medresesinin yerinde üç sınıflı bir mektep açtırmıştır. 1910 yılında mektep beş sınıflı olarak genişletilmiştir.

Kurşunlu Camii avlusundaki bu eski mektep, çok geniş bir tek salondan ibaretti. Yeni yapılan ekleme ve genişlemelerle beş sınıf, beş dershanesi ve hiç olmazsa Muallim ve Müstahdamler için de en az üç odası olması lazımgelirken hiç te böyle değildi. Bu mektep ihtiyaca cevap veremeyince mektep idaresinin kaymakamlık ve Belediye ili teması neticesinde, kirasının bir kısmı hususi idareden, bir kısmı da belediyeden verilmek suretiyle mektebe elverişli genişçe bir binanın kiralanması kmararlaştırılmıştır. Nihayet Kayabaşındaki İspirzade Hamdi Efendi'nin harem dairesi geniş avlusuyla ve müştemilatıyla kiralanarak mektep araya taşındı. Bu mektep I. Dünya Harbi sırasında hastahane olarak kullanılmıştır. Daha sonra mektep Amerikalıların muvaffakiyetiyle şehraz mahallesindeki Fırat Koleji'nin halı sanat şubesini teşkil eden binaya taşınmıştır.

---

[674] 1325 Tarihli Mamûratü'l Aziz Vilayet Salnamesi, s. 62.
[675] 1325 Tarihli Mamûratü'l Aziz Vilayet Salnamesi, s. 188.
[676] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında C. II, İstanbul, 1958, s. 36.

Şehrin diğer semtlerinde bulunan aileler ilk tahsil çağındaki çocuklarını uzaklığı dolayısıyl Kurşunlu Camii sitesindeki mektebe gönderemiyorlardı. Halkın teşebbüsü üzerine 1910 yılında Sara Hatun Mahallesinde, Zahiriye Medresesinin bir kısmı tadil edilerek ikinci bir iptidai mektebi açılmıştır. Bu iptidai mektebi üç sınıflıydı. İlk açılışında 50-60 öğrencisi varken mevcut günden güne azalınca şehraz Mahallesinde Amerikalıların mekteplerinde faaliyette bulunan iptidai ile birleştirildi. Son zamanlarda öğrenci mevcudu 20-25'e düşmüştür.

Meşrutiyetin ilanından sonra Harput'ta birde resmi Kız iptidaisi mektebi açıldı. Bu mektep evvela Müftü Faik Efendi'nin evi kiralanmak suretiyle açıldı. Daha sonra Kayabaşın'daki Kanbur Hamdi Efendinin evine taşındı. Talebe mevcudu 50-60 kadardır[677]

[677] 1325 Tarihli Mamûratü'l Aziz Vilayet Salnamesi, s. 62.

KATALOG NO: 49

2.2. RÜŞTİYE MEKTEPLERİ

2.2.1. HARPUT MÜLKİYE RÜŞDİYESİ

Kurşunlu Camii etrafında oluşturulan medrese sitesi dahilinde bulunan Çolakzade Medresesinin yıktırılarak yeni tarzda ve büyük bir salon halinde inşa edilen Mülkiye Rüştiyesinin kesin yapım tarihi belli değildir. 1872 yılında faaliyet içerisinde olduğu belirlenen Mülkiye Rüştiyesi Aslan Pınarı yakınlarında açılan Mülkiye idadisi nedeniyle önemini kaybetmiş ve bir ifdidai mektebine çevrilmiştir.

Harput merkezinde Hüseynik Mahallesinde de bir mülkiye Rüştiyesi olduğunu kayıtlardan öğrenmekteyiz. Birrüştiyenin 40 kadar öğrencisi olduğunu salnamelerden öğrenmekteyiz[678].

2.2.2. MÜLKİYE İDADİSİ VE SULTANİYE

Aslan Panırı mevkiinde bulunan bu mülkiye idadisi oldukça geniş ve büyük bir mektepti[679]. Bu mektebin 1916'lı yıllara kadar tedrisata devam ettiğin tevatüren verilen bilgilerle anlamaktayız. Ancak idadinin mimarisi hakkında geniş bir bilgimiz bulunmamaktadır.

2.2.3. MEKTEB-İ MÜLKİYE-İ HAMİDİYE

Kitabesine göre 1885 (1303 H) yılında Vali Hoca Hasan Paşa tarafından yaptırılmıştır. Elazığ ile Harput merkezi arasında düz bir arazi üzerine inşa edilmiştir.

Dört bir etrafı 2 m yüksekliğinde ihatı duvarı ile çevrili olan Hamidiye Mülkiyesi, 20 m yan ve 50-60 m ön ve arka cepheli iki katlı çatılı ve geniş pencereleriyle büyük kargir bir bina idi. Dershaneleri büyük, salonları geniş ve farahtı. Ön cephesi batıya, arka cephesi doğuya dönüktür. Binanın yerleşimdeki bu düzeni nedeniyle oldukça sıhhi bir yapıydı. Binadan ayrı ve binanın kuzeyinde sonradan yapılmış bir katlı matbah, kiler, depo ve hademe odaları sıralanmıştır. Hamidiye mülkiyesinin büyük cümle kapısı cinko kaplı ve şasenin üzerindeydi.

---

[678] 1301 H Tarihli Mamûratü'l Aziz Vilayet Salnamesi,Üniversite Kütüphanesi, No: 89442.
[679] 1303 H Tarihli Mamûratü'l Aziz Vilayet Salnamesi,Üniversite Kütüphanesi, No: 36412.

Mektep 1982 yılında bir aralik Sultaniye çevrilen ve kadrosu genişletilmiştir. Sultaniye bir yıl tedrisat yaptıktan sonra tekrar mülkiyeye çevrilmiştir.

Bu mülkiyede Din dersleri başlığa altında Kur'an-ı Kerim ilmihal, Nimet-i İslam, ilmi ahlak ve fıkıh dersleri, Rizaiye dersleri başlığa altında; Hesap, Hendese, Kebir, Müsellesat dersleri, Edebiyat, Fizik, Kimya, Malumat-ı Ziraiye, Ermenice, Hüsnübat (yazı) dersleri okutulmaktadır.

I. Dünya Savaşı başlayınca bu mektep, askeri birlikler tarafından el konularak bir zamanlar Depo Alayının I. Tabur merkezi, sanraları da askeri hastane olarak kullanılmıştır.

KATALOG NO: 50

3. MESLEK MEKTEPLERİ

3.1. DARÜLHİLAFETÜLALİYE

Meşrutiyetin ilanını müteakiben İttihat Terakki hükümetinin iştirakiyle inşa edilmiştir. Darülhilafetülaliye medreseleri teşkilatını yurdun muhtelif ilim merkezlerinde şubelendirerek genişletme kararı almıştır. Bu şubelerden birisi de Harput 1915 tarihinde Harput'da kurşunlu Camii medrese sitesi dahilinde bulunan eski Rüştiye mektebiyle, yeni Kurşunlu Medreselerinden birkısmında açılmış ve tedrisata başlamıştır.

Üç sınıf ihrazı, üç sınıf iptidayı hariç, üç sınıf iptidayi dahil olmak üzere dokuz sınıflıydı[680]. Dokuzuncu sınıfı bitirenler için 1923 tarihinde şahın sınıfı denilen bir sınıf daha açılmış ve menun da vermiştir.

Darülhilafetülaliye üç müdür tarafından idare edilmekteydi. Oldukça büyük boyutlu olarak yapılmış olan Mektep I Mayıs 1924 tarihinde lağvedilerek yerini İmam Hatip mektebine bırakmıştır.

3.2. İMAM-HATİP MEKTEBİ

Tevhid-i Tedrisat kanunun neşrinden sonra 1924 tarihinde Harput'taki Darülhilafenin lağriyle İmam-Hatip mektebi namıyla bir mektep açılmıştır. Mektebin idaresi yine eski idarecilere verlidi. Ancak öğretim kadrosu yarıdan aşağıya çekilmiştir.

3.3. DARÜLMUAİLLİMİN

1883 yılında Vali Abdünnafi Efendi zamanında ihtiyaç olduğu tesbit edilen Darülmuallim mektebi meşrutiyetin ilanından sonra yapılmıştır. Elaziz vilayetinin umumi meclisi köylerde ve kasabalarda şimdiye kadar mevcut ve bilahare açılacak iptidai mekteplerine muallim yetiştirmek gayesiyle memlekette bir Darülmuallimin açılmasını kararlaştırmış, şehrin batısında Beş Kardeşler sonra şaşanın sol tarafında oldukça büyük iki katlı bir bina inşasına başlanmış, bina biter bitmez mektebin muallim kadrosu da tamamlanmış ve 1909 yılında

[680] İshak SUNGUROĞLU; Harput Yollarında C. II, İstanbul, 1958, s. 76.

Mamüretülaziz Darülmuallimini iptidai namıyla açılmıştır. Beş sınıflı olan bu mektep burslu olarak çalışmaktaydı. Mektepteki öğrencilerin her birine ayda 60 kuruş para verilmekteydi.

Darülmuallimin mektebinde; Kur'an-ı Kerim, malumat-ı Diniye, İlm-i Ahval-ı Ruh, Fenn-i Terbiye, Kavaid-i Edebiye, Sarf ve Nahiv, Kraat ve imla, ezber ve inşa, tahrir, Hüsnihat, Lisan-i arabi, Lisan-ı ecnebi, hesap, cebir, Usul defteri, Hendese ve Fenn-i müşahid, Kazmazarva, Tarih, Coğrafya, Ziraat, Hikmet-i Tabiiye, Kimya, Riyaziye, Nebata, Fizyaloji, Hıfzussıha-i mekatıp, ahlak, malumat-ı medeniye, hanikiye, iktisadiye, musiki, resim, el işleri, terbiye-i bedeniye, usul-i tedris, tatbikat dersleri okutulurdu.

I. Dünya savaşı içinde mektep, ciheti askeriye tarafından depo, hastane olarak kullanılmıştır. Daha sonra tekrar tedrisata devam eden mektep 1927'de tamamen yanmıştır. Aynı isim ile Arslan Pınarındaki eski idadi mektebinde yeniden açılmıştır. 1932 yılında ise tamamen kapatılmıştır.

3.4. DARÜLHARİR (İPEKÇİLİK) MEKTEBİ

Meşrutiyetin ilanından sonra 1908 yılında açılmıştır. Harput ve Elazığ'da koza, ipek tohumu ve ipekçilik endüstrisinin çok gelişkin olması nedeniyle bu mektep açılmıştır. Meşrutiyetin ilanından sonra memleketin her tarafında bir kalkınma hareketi hissedilir derecede göze çarpmaktadır. Harput'ta bu kalkınma hamlelerinin bir veryatı olarak masrafı hususi idare bütçesinden temin edilmek suretiyle Darülharir mektebi açılmıştır.

Merhum Ferit Efendinin ana cadde üzerinde yaptırdığı sıbyan mektebi Darülharir olarak kullanılmıştır. Ancak bu mektep çok geçmeden, savaşlar nedeniyle kapatılmıştır[681].

[681] Erdal AÇIKSES; "100 Yıl Önce Mamüratü'l Aziz (Harput-Elazığ'da) Eğitim ve Kültür", Fırat Havzasının Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Kalkınması Sempozyumu, Elazığ, 1991, s. 406.

KATALOG NO: 51

4. ECNEBİ MEKTEPLERİ

4.1. AZINLIK OKULLARI

Azınlık okulları Osmanlı Devleti'ne aitti. Bu eğitim kurumlarından her Osmanlı yurttaşı gibi Ermeni, Rum ve benzere Osmanlı vatandaşları da eşit olarak yararlanabilme hakkına sahipti. Osmanlı Hükümetleri tarafından çıkarılan tüzük ve yönetmeliklerle yönetilen, devlet imkanlarından yararlandırılan ve yönetilen bu eğitim kurumlarını sistemin dışında aşrı bir Ermeni, Rum ve benzeri cemaat okulları olarak vasıflandırmanın doğru olmadığına inanmaktayız.

Harput Süryani Rüştiyesi'nin 45 öğrencisi bulunmaktaydı, Harput Ermeni Rüştiyesi'nin 58 öğrencisi bulunmaktaydı[682].

Bu iki önemli okul Harput şehrinde Ermeni ve Süryani mahallesinin en gözde mektepleri idi. Bundan ayrı yine mahalle mektepleride bulunmaktaydı. Bu mekteplere her cemaatin çocuğu kayıt yaptırabilme hakkına sahiptir.

4.2. YABANCI OKULLAR

Osmanlı Devleti'nde yabancılarla ilgili hukuki düzenlemeler içinde lik sırayı kapitalülasyonlarla ilgili anlaşmalar almıştır. Kapitülasyonlarla verilen adli, idari, ekonomik imtiyazlar uzun süre yabancılarla ilgil düzenlemelerin temelini oluşturmuştur. Osmanlı İmparatorluğunun Batı karşısında gerilemesine paralel olarak, kapitülasyonlarla yabancılara verilen haklar Osmanlı toplumu aaleyhine bozulmaya başlamıştır. Bundan yararlanarak Osmanlı taproklarında siyasi etki alanı oluşturmak isteyen dış güçler azınlıkların zaafından da yararlanarak imparatorluğun çeşitli bölgelerinde, özellikle stratejik öneme haiz olan yerlerde, kültür ve eğitim kurumların merezleri oluşturdular. Yabancı güçler bu kurumlar kanalı ile bir yandan kendi etkilerin yaymayı kolaylaştıracak bir ortam hazırlamayı bir yandan da kendilerine aracı olacak kişileri yetiştirmeyi amaçlıyorlardı[683].

---

[682] Maarif Salnamesi (1903).
[683] İlhan TEKELİ; Toplumsal Dönüşüm ve Eğitim Tarihi Üzerine Konuşmalar, Ankara, 1980, s. 52.

Bu kurumlarda kültürel ve toplumsal etkileme genellikle iki boyutta ortaya çıkmaktadır. Etkinin birinci boyutu, hangi ülkenin okulu ise, onun dilini yaymayı amaçlıyordu. Yerel çıkarcıları yetiştirmek için, buna ihtiyaçları vardı. Bu etkinin ikinci boyutu dinseldi. Yabancı okulların kurucuları genelde misyünerlerdi. Misyonerler kendi dinlerini yaymak istemişlerdir. "Hristiyan misyonerlerinin okulunda eğitim, yalnız amaç için bir vasıtadır. Bu amaçta insanlara İsa'ya götürmek. fertler ve milletler Hristiyan oluncaya kadar onları eğitmektir"[684].

Yabancı ülkeleri bu ve benzere amaçlarını gerçekleştirme için Osmanlı toprakları üzerindeki belirli stratejik bölgeler belirlediler ve bu bölgeleri adeta birer eğitim merkezine dönüştürmeye çalıştılar[685]. Bu merkezler İstanbul, İzmir, Harput, Van, Beyrut, Antep ve Merzifon'du Harput'ta bulunan yabancı eğitim kurumları Fransızlar, Almanlar ve Amerikalılara aittir.

4.2.1. Fransız Okulları

Osmanlı topraklarında belirlenebilen en eski Fransız okulu, 1583 tarihinde açılan Saint- Benoit Koleji'dir[686]. daha sonraki yıllarda Osmanlı topraklarında birçok Fransız okulu açıldığın görmekteyiz. Bunların bazıları Notre Dome De Sion Fransız Kız Lisesi[687], Saint-Joseph Fransız Koleji[688], Fabtasaray Sultanisi[689], saint-Louis Dil Oglanları Koleji[690], Saint-Esprit Fransız okuludur.

Elazığ'da ise Fransızlara ait Fransız Misyonelerleri tarafından açılan ilk okul, 1869 yılında il merkezinde açılan Fransız Rüştiyesi'dir. bu okul II. Meşrutiyete doğru ilesey dönüştürülerek Fransız Koleji adını almıştır. Fransız Koleji'ne, Hristiyan, Ermeni, Türk çocukları devam edebiliyorlardı. Öğretim dili Fransızca olana bu okulda Türkçe seçmeli ders olarak okutulmaktaydı. Yönetim kadrosu Fransız papazlarından oluşan Frat Koleji'nin Harput'ta da bir şubesi

---

[684] Ruguz ANDERSON; History of The Mission of The American Board Commistionars and Foreigen Missions to The Oriental Churches, Boston, 1972, s. 36.
[685] Halil AYTEKİN- Nuri YAVUZ; "İkinci Meşrutiyet Döneminde Elazığ İli Eğitim Sistemi", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s. 206.
[686] Halil ERTUĞRUL; Azınlık ve Yabancı Okulları, İstanbul, 1998, s. 183.
[687] Nureddin PALVAN; Türkiye'de Yabancı Öğretim, İstanbul, 1954, s. 206.
[688] Nevin YILDIRIM; Fransız Eğitiminin Türk Toplumuna Etkisi, İzmir, 1975, s. 111.
[689] Necmettin TOZLU; Kültür ve Eğitim tarihimizde Yabancı Okullar, Ankara, 1991, s. 82.
[690] Nureddin PALVAN; Türkiye'de Yabancı Öğretim, İstanbul, 1954, s. 151.

bulunmaktaydı. Her iki okulda toplam 500 öğrenci öğrenim görmekteydi[691]. Okul 1914 yılında kapatılmıştır.

4.2.2. Alman Okulları

Almanya, daha çok Mezopotamya ve Filistin üzerinde etkili olmaya çalıştığından, eğitim kurumlarını da bu bölgede yoğunlaştırmaya çalışmıştı. Elazığ'da Almanlara ait ilk ve orta kısmı bulunan bir Alman okulu vardı. Kimsesiz ve yoksul Hristiyan çocuklarını koruyup yetiştirmeyi amaç edinen okulun yönetim sorumluluğu Alman konsolosluğuna aitti[692].

4.2.3. Amerikan Okulları

Amerikan okulları genelde Osmanlı topraklarına XIX. yüzyılın ikinci yarısında gelmiştir. Bu okulları Osmanlı topraklarına Amerikan Boord of Mission ile The Near East Relief Misyoner grupları yönetiminde taşımışlardır[693]. Bu okullar özellikle Beyrut, Hama, Antep, Şam, Sivas, Amasya ve Harput'ta kurulmuştur. Bu okulların açılmasının iki önemli amacı vardır. İlki Ermeniler'i Protestan mezhebine kazandırmak, diğeri ise ticari ilişkileri geliştirmektir. Bu ikinci amaç Amerikan okullarını diğer yabancı okullardan ayıran en belirgin özelliktir[694].

Amerikan okulları Harput'ta Amerikan Koleji olarak kurulmuştur. Bu okulun ilkokul, rüştiye alt bölümleri de mevcuttur. Kız ve erkek çocuklar burada karma öğretim yapmaktadır. Okulun önemli ayrıcalıklarından birisi bu okullara Amerika'dan gönderilen eşyalardan gümrük vergisi alınmamasıydı. 1907-1908 istatistiklerine göre kolejin yönetiminde baş departan, 503 kız ve 548 erkek olmak üzere 1051 öğrencisi vardı[695].

Amerikan koleji kampüsünde kızlara yönelik olarak Girls High School adında bir yüksek öğrenim departmanı kurulmuştu. Okulda halıcılık, marangozluk, demircilik, kunduracılık, biçki-dikiş gibi çevrenin ihtiyaçlarına yönelik bölümler ile koruyucu hekimliğe yönelik sağlık bilimleri de vardı. Okulda

---

691 Maarif Salnamesi (1903).
692 Nejdet SEVİNÇ; Ağan Okulları, İstanbul, 1925, s. 82-83.
693 F. Anrews SYONE; Academies for Anatolia, The University of Connecticut, 1984, s. 5.
694 Polat HAYDAROĞLU; Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar, Ankara, 1990, s. 127.
695 Necmettin TOZLU; Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar, Ankara, 1991, s. 152.

mezun olanların bir kısmı, Beyrut Amerikan Üniversitesi'nin tıp ve dişçilik yüksekokuluna ya da Antep ve Maraş'ta bulunan Tıp ve Eczacılık ile İlahiyat Yüksek okullarına gitmeye yönlendiriliyorlardı[696]. Daha sonra Amerikan Kolejinin eğitim-öğretim faaliyetlerine son verilmiştir[697].

[696] Beyrut Vilayet Salnamesi, 1326 (Sene-i Hicri, 1322'ye Ek Nüsha)
[697] Halit AYTEKİN-NURİ YAVUZ; "İkinci Meşrutiyet Döneminde Elazığ İli Eğitim Saatemi", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s. 208.

H - ÇEŞMELER

KATALOG NO:52

Hoca Hamamı Çeşmesi I: Hoca hamamı önünde bulunmaktaydı.

Hoca Hamamı Çeşmesi II: Hoca hamamının arka tarafında hükümete çıkılacak yokuşun dibinde bulunmaktaydı.

Acı Pınar: Hoca mescit mahallesinde eski salhaneye inerken yolun solunda.

Efendigillerin Çeşmesi: Ağa mahallesinde.

Han Pınarı: Hoca mescit mahallesinde şeytan çarşısı başında ve kuyumcuların altında, fırının yanında bulunmaktaydı.

İshak Ağa Çeşmesi: Zahiriye Mahallesinde Tarakçıların bitişiğinde, İshak Ağa Medresesi yanında.

Kale Meydanı Çeşmesi: Kale Meydanına ve Hacı Murad yokuşunu indikten sonra solda.

Kale Dibi Çeşmesi: Kale Meydanından Süryani mahallesine inerken yolun sağında.

Süryani Çeşmesi: Süryani Mahallesinde Kısıl kilisenin alt tarafında.

Bu çeşmelerin sayısı daha da artırılabilir. Ancak çeşmelerin mimari güzelliğinin olup olmadığını bilememekteyiz. Bu çeşmelerin bir çoğunun suyu bugün halen belirtilen yerlerde akmaktadırlar. Bazıları havuza dönüştürülmüş bazıları ise yalnızca dere olarak suyu akan fakat mimarileri kaybolan halleriyle nostaljiyi hatırlatmaktadırlar.

Bölgenin en önemli sanayi kolu "dokumacılık" idi. Harput özellikle, Çiçekli, Çaherkesi ve Çetari olarak adlandırılan ipekli kumaş yapımında uzmanlaşmıştı. Dekonun ipekli kumaşlar bölge halkının ihtiyaçlarını karşıladıktan başka, komşu vilayetlere ve İstanbul'a gönderilmekteydi[700]. Ayrıca bu dönemde dokunan halı, kilim, perde ve cicimler (nakışlı kilim) üstün nitelikleri nedeniyle Osmanlı devletinin tüm bölgelerinde aranmaktaydı[701]. Dokumacılığın bu kadar ileri seviyede olmasının sebebi ise yapılmakta alan pamuk tarımı ve hemen hemen her evde pamuk ipliği yapımında kullanılan çıkrıklar ve dokum kuyusu denilen el tezgahlarının varlığıdır[702].

1980 tarihli Mamüretül Aziz Vilayeti Salnamesine göre "kuyumculuk"ta oldukça ileri düzeydeydi. Altın ve gümüşten çeşitli mücevherler, savatlı ve savatsız sigara ağızlıkları, baston kabzası, kamçı lülesi, kılınç kını gibi malzemeler yapılmaktaydı. Altın ve gümüş işlemeciliği dışında, demir bakır ve sacdın soba ve mangallar, tarım aletleri, silah, mobilya ve çanak çömlek yapımı da gelişmişti[703].

Harput'ta "boyacılık" faaliyetide oldukça ilerlemiştir. Eskiden Harput civarında, sarı boya yapımında kullanılan cehri bitkisi oldukça fazla yetiştirilmekteydi. Mesela Harput yöresi, 1885'e doğru 130,000 ten kadar çahri üreterek, Samsun yolu ile Avrupa'ya yollamaktaydı. Daha sonra suni boyaların çıkmasıyla üretim azalmış, 1906 da bu üretim miktarı 8,000 kiloya kadar düşmüştür[704].

Tüm bu uğraşların yanında Harput'ta yaygın olarak çiftçilik, bezircilik, oymacılık, kumaş basmacılığı, semercilik, marangozluk ile uğraşılmaktaydı. XVI.

---

[700] Halil SARAÇOĞLU; "Türkiye Coğrafyası Üzerine Etütler", Doğu Anadolu, C. I, İstanbul, 1956, s. 313.

[701] H. Hilmi KARABORAN; "Elazığ'da Endüstrileşme Faaliyetleri". F. Ü. Sosyal Blimler Dergisi, C. 3, S. 2, Elazığ, 1989, s. 142.

[702] S. ERİNÇ; Doğu Anadolu Coğrafyası, İ. Ü. Coğr. Enst. Ya. No: 15, İstanbul, 1953, s. 118.

[703] Selçuk HAYLİ; "Tarihi Coğrafya Açısından Harput Şehrinin Fonksiyonları ve Etki Sahası", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu, Elazığ, 1999, s. 298.

[704] T. BAYKARA; "Cehri Üzerine Notlar", İ. Ü. Coğr. Enst. Derg, C. 8, S. 16, İstanbul, 1967, s. 162.

yüzyılda Harput sancağındaki endüstri tesislerini, tahrirlerde belirtilen yıllık vergi miktarları sayesinde öğrenmekteyiz. Bu tesisler; boyahane, şabakhane, kumaşhane, bezirhane, mumhane ve değirmenlerdir[705].

Tarım ürünlerinde olduğu gibi, endüstri tesislerinin sayıları bakımından da Harput önemli bir merkez halindeydi. Yıllık geliri 80,000 akçe olan Harput boyahanesi dokuma sanayinde kullanılan ipeklerin renklendirilmesi ve kumaşların boyanma faaliyetini üstlenmiştir[706].

Harput'ta "dericilik" oldukça gelişmiş olup, dabakhane (Debbağhane) de yapılan meşin, sahtıyon ve büşeleler, Diyarbakır, Malatya, Tunceli illerine de gönderiliyordu[707]. Dabakhane; koyun, keçi ve sığır derilerinin işlenip, ayakkabı, giyim eşyası, hayvan koşumları vs. yapımına elverişli hale getirildiği ve renklendirildiği atölyelerdir. Dabakhanede işlenen deri miktarı o çevredeki hayvancılık konusunda da fikir verebilir. 1566 tahririne göre bir yılda 43,200 adet deri işlenmiştir. Dabakhanenin Akkoyunlular zamanında da mevcut olduğunu bugün bilmekteyiz[708].

Harput'ta hayvanların sinir ve bağırsaklarından faydalanılarak o dönemin en önemli silahlarından olan yayların ve bazı çalgı aletlerinin telleniri yapan ve "Kirişhane" adıyla bilinen atölye de bulunmaktaydı[709].

Harput şehrindeki camii, mescit, türbe, zaviye, medrese ve evlerde aydınlatma aracı olarak kullanılan mumların imal edildiği bir "mumhane"nin bulunduğunu, 1518 ve 1566 tarihli tahrirde belirtilen vergi miktarlarından anlamaktayız. 1518'de 3,000 akçe olan vergi miktarı 1566'da 34,930 akçeye çıkmıştır ki, bundan yüksek bir üretim kapasitesine sahip bir işletme olduğunu anlamaktayız[710].

---

[705] Ahmet AKSIN; 19. Yüzyılda Harput, Elazığ, 1999, s. 223-274.
[706] M. ELİBÜYÜK; "Türkiye'nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli bir Kaynak, Mufassal Defterler", Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Cs 7, S. 2, Ankara, 1990, s. 31.
[707] H. Hilmi KARABORAN; "Elazığ'da Endüstrileşme Faaliyetleri", F. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, C. 3, S. 2, Elazığ, 1989, s. 144.
[708] M. Ali ÜNAL; XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara, 1989, s. 145-224.
[709] İbrahim YILMAZÇELİK; "Cumhuriyet Sonrası Elazığ'da Tarım-Ticaret ve Sanayii (1923-1938), Fırat Havzasının Kültürel ve Ekonomik Kalkınması Sempozyumu, Elazığ, 1988, s. 413-414.
[710] M. Ali ÜNAL; XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara, 1989, s. 145.

Doğu Anadolu'nun klasik bir Osmanlı kazası olan Harput, öteki Osmanlı şehirleri gibi tarım, hayvancılık ve küçük el sanatlarına dayanan ekonomik bir yapıya sahip idi. Bu cümleden olarak Harput ve çevresinde başta hububat cinsleri (Buğday, arpa, pirinç, gilgil, nohut, mercimek, küşne, pamuk, tütün vb.), hayvancılığa dayalı ürünler (Yağ, süt, yoğurt, bal, yumurta, pastırma, sucuk, çökelek, lor, peynir vb.) ise sanayi ürünlerine dayalı çeşitli gıda ve ihtiyaç maddeleri (Boya, kösele, bez, keçe, iplik, pekmez, pestil, leblebi, helva, esbabiye vb.) üretilmekteydi[711]. Bütün bu ürünlerin yıllık kapasiteleri resmi kayıtlara geçmediği için tespit edilememektedir. Ancak bazı bölgelere dayanarak, bazı ürünlerin miktarı hakkında bir fikir yürütmek mümkündür. Mesela 1846 yılında 4. Ordu'nun ihtiyacı için Harput'tan 6,000 kile (153,6 ton) arpa alındığına göre, Harput'un arpa üretim kapasitesi, bu miktarın çok üzerinde olmalıdır[712].

Harput eskinden büyük ticaret hanları, arastalar, bedestenler, faal ticaret kervanları ve iyi ahlak sahibi ticaret erbabı ile haklı bir şöhrete kavuşmuştu. Harput'ta her sınıf esnaf kendi çarşısında faaliyetini sürdürmekte idi. H. 1230-1255 (1814-1839) tarihlerine ait Harput Şer'iyye sicilindeki bir kayıtta, şehir de faaliyet gösteren esnaflar arasında; bakkal, attar, kasap, debbağ, babuşcu, eskici, nalçacu, berber, sarraf, naçar, kalaycı, nalbant, demirci, semerci esnafları sayılmaktadır[713]. H. 1260-1264 (1844-1848) yıllarına ait Harput Şer'iyye sicilindeki bir kayıtta da, çubukçu, tarakçı, hamacı, kasap, mutaf, hancı, katırcı, cambaz, kitapçı, çilingir, bedestan reayaları, dökmeci, tenekeci, esnafları Harput'ta faaliyet gösteren esnaflar arasında sayılmaktadır[714].

Bu dönemde Harput'ta ayrıca birçok Han mevcuttu. Bu ticaret hanlarının şehir ticari hayatındaki yeri büyük olup iktisadı muameleler buralarda yapılırdı. Harput'un en önemli ihraç mallarını ise şöyle sıralamak mümkündür; Badem, ceviz, kuru üzüm, eşbabiye, dut, afyon, av derileri, ham ve mamul ipek, ham deri ve pamuk. Bunlardan bir kısmı civar vilayetlere, diğer bir kısmı da, harice sevk edilmiştir[715].

---

711 Harput Şariyye Sicili, No: 392, Belge No: 10, 13, 20, 21, 40, 53, 156.
712 Harput Şariyye Sicili, No: 392, Belge No: 27.
713 Harput Şariyye Sicili, No: 398, Belge No: 60-229.
714 Harput Şariyye Sicili, No: 392, Belge No: 32.
715 Harput Şariyye Sicili, No: 392, Belge No: 10-45.

Harput idari merkezin mezra köyüne kaymasıyla birlikte iktisadi önemini de kaybetmiş ve gün geçtikçe tenhalaşmıştır. Vilayet salnamelerinden anlaşıldığına göre; XIX. asır sonlarına doğru Ma'muretü'l Aziz vilayetinde 850 dükkan, 3 Han, 2 iplik dokum imalathanesi bulunmaktaydı[716].

Bu tarihten itibaren (1834) Harput ticari hayatı yavaş yavaş sönmeye başlamış, Mezra'da teşkilatlanmalar başlamıştır. Harput'ta bulunan ve gerek Salnameler ve gerekse Ser'iyye Sicillerinde konu edilen ticaret merkezleri terk edilmişliğin tabii sonucu olarak yıkılmış ve günümüze hiçbir verileriyle gelememişlerdir.

[716] H. 1310 Tarihli Ma'müretü'l Aziz Salnamesi, s. 51.

İ - KERVANSARAYLAR

KATALOG NO: 54

1. KÖMÜRHAN

Çizim No: 50

Resim No: 118-120

Yeri: Elazığ-Malatya karayolunun ortasında, Kömürhan köprüsünün yaklaşık 600 m kuzeyinde Habibuşağı Köyü sınırları içindeydi. Zamanla harap duruma gelen eser 1986 yılı Aralık ayında Karakaya Baraj Gölü suları altında kalmıştır.

Yaptıran: Osmanlı Devletinin 18. hükümdarı IV. Murat Han tarafından yaptırılmıştır.

Yapan: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Kitabeleri: Yapı üzerinde yada herhangi bir yerde kitabe bulunamamıştır.

Tarihçe: Evliya Çelebi Seyahatnamesinde 1655 yılında Malatya'dan Diyarbakır'a giderken, Kömürhan Mevkiine gelmeden daha yukarıda, Fırat Nehrini geçtiğini ve burada konakladığını kaydeder. "Buradan biraz aşağı Kömürhanı vardır ki amansız yerdedir"[717] cümlesinden kervansarayın 1655 yılından önce yapılıp işletildiğini anlıyoruz.

1892 (H. 1310) tarihli Mamuret'ülaziz Salnamesinde şunlar kayıtlıdır: "Merkeze bağlı yedi saat mesafede, Malatya'ya giden yol üstünde IV. Murat Hazretlerinin yaptırdığı sağlam ve büyük bir han mevcut olup, içinde küçük bir mescit de vardır. Birkaç sene önce hanın eski binası üstüne mükemmel bir misafirhane yapılarak Malatya ile Mumurat'ülaziz arasında birinci konak yeri olmuştur"[718].

[717] Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C. IV, İstanbul, 1986, s. 430-431.
[718] H. 1310 tarihli Mamuret'ülaziz Salnamesi, Belediye Kütüphanesi, No: 24/7, s. 61.

Yukarıdaki kayıtlardan dolayı olsa gerek, 1967 ve 1973 il yıllıklarında, 1977 basım tarihli Elazığ kılavuzunda[719], Tarihi Türk hanları adlı eserde[720] IV Murad kervansarayı diye geçmektedir.

Bütün bu bilgi ve kaynaklardan hareketle Kömürhan'ı IV. Murad tarafından 1623-1640 yılları arasında yaptırdığını kabul etmemiz gerekmektedir.

Plan ve Mimari Özellikleri: Kervansarayın batısında büyük bir Sal yatığı, doğusunda ise küçük bir dere vardır. Kuzey duğudaki tepenin üzerinde bir kale bulunmaktadır. Han, hafif meyilli bir teras üzerine kuzey-güney doğrultusunda bir alana inşa edilmiştir[721].

Manzil hanı olarak yapılan Kömürhan, kapılı ve açık avlulu kısımları ihtiva eden plan grubunda inşa edilmiştir. Esasen tek katlı olarak yapılmış, daha sonra üzerine ikinci bir kat ilave edilmiştir(Çizim:50).

Güney cephesindeki portelin yanlarında birer mekan, ortada havzuu bulunan revaksız bir avlu, batıda bağımsız yolucu hücreleri, güneydoğu köşede mescid ve kuzeyde kışlık salon bulunmaktadır. Arazi düzgün olmadığından duvar yükseklikleri içte ve dışta farklılık gösterir. Ayrıca dış duvarlarda düzgün bir çerçeve arz etmezler. Mescid kubbe ile diğer bütün mekanlar içten tonoz dıştan düz toprak dam ile örtülüdür. Portal etrafı ve kemer taşlarının tümü ile duvarların büyük bölümü sökülmüş durumdayken inceleme yapılmış olduğundan esas durumun bilememekteyiz. Hanın kışlık girişinin eyvan türünde olduğun düşünmekteyiz.

Ana giriş yaklaşık olarak 3 m genişliğinde mukerna kuszalı bir taş kapı formunda inşa edilmiştir. Girişin sağındaki mebnının ön duvarı yıkılmış olduğundan bu ölçülere tahmini olarak oranlama ile tesbit edebilmekteyiz. Doğu duvarında mescide bakan bir pencere mevcuttur. Mescidin yapılmış olması iç ölç ülerin düzenini etkilemiştir. Duvarlarında niş ve baca mevcut değildir. Duvar kaplamaları kırma, içleri ve sivri tonusu moloz taş ile örülmüştür. Mekan dıştan düz toprak damla örtülüdür. Avlu içinden bu metana çıkışı sağlayan merdiven basamakları dolgunun fazla olmasından dolayı görülmemektedir. İkinci kat

[719] Ferhan MEMİŞOĞLU; Elazığ Kılavuzu, Elazığ, 1977, s. 34-35.
[720] İsmet İLTER; Tarihi Türk Hanları, Ankara, 1969, s. 196.

duvarının bir bölümü bu hacmin güney duvarı üzerinde bulunmaktadır. Duvarın moloz taş örgüsünün kumlu toprak harcı, esas alt duvarın kireçle kum karışımı olan harcı ile farklılık gösterir(Resim:118).

Girişin solundaki üst örtüsü ile arka ve yan duvarları yıkılmıştır. İçi moloz taş dolgulu olan bu kısmın tonoz örtülü olması gerekmektedir.

Güneydoğu köşedeki mescidin yapılışı ön ve yan duvarlarda kırılmalara sebep olmuştur. Mescidin güney batı köşesi cepheden 1 m. ileri taşkınlık yapmış ve doğu yine devam etmiştir. doğu cephede ise mescit duvarı ile kervansarayın cephe duvarı bir kırılma ile birleşmiştir. Mescidin kuzey cephesi hariç dıştan dışa 12x12m duvar uzunlukları vardır. Kuzey duvarı dışa 12,50 m uzunluğundan 1,40 m kalınlığındadır. Duvar kaplama taşlarının tamamı sökülmüştür. Hareme giriş bu cephenin ortasındadır. Her yapında 1 m genişliğinde 1,70 m yüksekliğinde birer pencere ihtiva eden mescit pencerelerinden birisi üzerinde balık pulu motifi sütuncenin üzerine yerleştirilmiştir. Bu pencerenin sağında yuvarlak kemerli bir mihrabiye nişi bulunmaktadır.

Mescidin içinde kuzeydoğu köşedeki açıklıkla merdivenli bir geçdi ulaşılır. Bu geçit kuzey duvarının içinden üst kata doğu rampalı olarak devam eder. Mescit girişnin solundaki pencerenin üstünde 0,60 m genişliğinde, 1,40 m yüksekliğinde bir kapı açıklığı vardır. Duvarın iç kısmından çıkıntı yapan taş konsolların üzerinde ahşap karkışlar mevcuttur. Çıkış ve konsollar, burada bir müezzin mahfilinin olduğunu açıklamaktadır[722].

Girişin karşısındaki mihrap nişinin mermer kaplamalı olduğu günümüze kadar gelen bilgilerden anlaşılmaktadır. Etrafının da geniş çerçeve sahip olduğu duvardaki izlerden bellidir. Mescidin iç duvarları toprakla sıvanmış, kireç ile badana yapılmıştır.

Mescidin üstüne 9,30 m çapındaki tuğla kubbe örtmektedir. Kubbe geçşi olarak terk üçgeni kullanılmış kasnak sekizgen olarak dış minareyi görünüm zenginliği kalmıştır.

---

[721] İsmail AYTAÇ; "Kömürhan", Fırat Havzası Sanat tarihi Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 156.
[722] Ümit SERDAROĞLU; Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar, Ankara, 1977, s. 36.

Mescidin gerisinde yıkıntı haline gelmiş iki hacim vardır. Birinci mekanın doğu davarında tezaz ile örtülü olduğunu gösteren ..... ve avluda temel taşlarının bazılarına bakılınca bir konutu işaret etmektedir. Daha çok görevli imamın kalmasına yer almak inşaa edildiği düşündüğümüz birim tevatürün doğrulanmaktadır. İkinci mekan ise yamuk bir alanı ihtiva etmekle ve tonoz örtüsü ile kapatılmaktadır. XIX. yüzyıl da ikinci kat ellemesi yapıldığında bu kısmında yapılmış olması gerekmektedir.

Avlunun (kervansaray yazlık kısmının) doğu dufvarında bu iki mekandan beşka herhangi bir birim bulunmamaktadır. kervansaraylarda genellikle avlunun her iki tarafına mekanlar yapılırken, Kömürhan'da boş bırakılmıştır. Belki bu kısım arabalık olarak kullanılmıştır.

Avlu ortasını teşkil edecek noktada bütün Anadolu kervansaray mimarisinde rastladığımız su tesisi inanşına tavuz olarak karşılaşmaktayız. Hücrenin başlangıcında bulunun kaynaktan pişmiş toprak könkler ile taşınan su avlu altında havuz yapılarak değerlendirilmiştir.

Dörtgen olana hevaksız avlunun solunda sıra halinde tek katıl bağımsız yolcu hücreleri bulunmaktadır. Bunlar güneybatı köşedeki de dahil olmak üzere yedi adettir. Bu hücreler kışlık bölüm irtifasından daha basık olarak inşa edilmişlerdir.

Kervansarayın ana kitlesi olan dikdörtgen bir yapı ihtiva eden kışlık yapı kapalı kısım düzgün bir çerçeve dahilinde inşa edilmemiştir. Yapının doğudaki kısmı 21,80 m, batı kenarı 22,55 m kuzey kenarı 41 m güney kenarı ise 40 m ölçülerindedir. Yan duvar kalınlıkları 1,80 m, ön duvar 1,20 m olan duvar ise 1,30 m'dir.

Kışlık bölüm altı sıra halinde üçer ayağın taşıdığı kemerler üzerine tonoz örtülü yedi sahsından ibarettir. Bütün sahınların ortasında doğu batı istikametinde 0,50 m genişliğinde mekanı ikiye bölün diğer bir kemer atılımı söz konusudur.

Genel süliet açısından Selçuklu dönemi yüksek bina ihtiva eden kervansarayların aksine daha basık görünümlüdür. Avlu özel konaklama hücrelerinde yer alan şömine sistemleri Osmanlı dönemi han mimarisi özelliğdir. Ancak Osmanlı dönemi han mimarisi öçzelliğidir. Ancak Osmanlı dönemi

hanlarında dışarı ile irtibatın daha çok sağlandığı büyük boyutlu pencere açılımları Kömürhan'da gözükmemektedir. Bunun iklim ve yapıldığı yer itibariyle bir tedbir olarak düşünüldüğünü sanmaktayız.

Mescit pencere sistemi, bol sayıda büyük ölçülü aluşları demir parkmaklık izlerinin mevcudiyeti Osmanlı dönemi uygulamalarıdır. Kışlık bölümün içini dolanan sekinin ve tavana yakın küçük pencerelerinin varlığıda yine Osmanlı dönemi tek hacimli, avlusuz hanlarının hatırlatmaktadır(Resim:119).

Kömürhan, Ağın'daki Arnavut Han[723] ve Eski Malatya'daki sılahlar Mustafa Paşa Kervanrsarayı (1636)[724] ile yakın benzerlikler gösterir. Tek katlı, tek avlulu bir kapı ile avluya girişi, alvu ortasında havuzun bulunuşu, kılşık salonu seki ve ocakların çevrelemesi, mazgal pencerelerinin yüksekte oluşu, izler tonoz dıştan düz toprak dam örtüsü ile Silahtar Mustafa Paşa Kervansarayı ile Kömürhan'ın ortak özellikleridir.

Kömürhan, bugün Keban Barajı suları altında kaldığından, bilgilerimizi, daha önceden çekilmiş fotoğraflar, çizilmiş plan ve ölçüm sonuçları ile verileri, değerlendirerek edindiğimizi hatırlatmalıyız.

[723] Ümit SERDAROĞLU; Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar, Ankara, 1975, s. 339.
[724] 1973 Malatya İl Yıllığı, Tarihi Eserler Bölümü, s. 86.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

A – MİMARİ AÇIDAN

Kale Mimarisi: Yapılan tüm araştırma; inceleme ve değerlendirmeler sonrasında, Harput Şehrinin peleolitik Dönem'den[725] Cumhuriyet Dönemine kadar iskan gördüğünü; özellikle Artuklu devrinde, Harput Artuklularına başkent olmasıyla birlikte en parlak dönemini yaşadığını görmekteyiz[726]. Bizans döneminde kale kent özelliğini gösteren Harput, Çubukoğulları'nın kenti almasıyla Türklerin eline geçmiş olup, bu dönemde Harput Ulu Camii çekirdeği ile şenlenmeye başlamıştır. Devamında Artukoğulları ile birlikte kent, kale kent görünümünden çıkarak, kapalı kente dönüşmüştür. Özellikle iç kale kuzeyine ve batıya yönelen kent gelişim akışı, Selçuklu ve Dulkadiroğulları dönemlerinde Artuklu mimarisi üzerinde gelişirken, Selçuklu'da batıya yönelik gelişim, Dulkadiroğulları döneminde savunma kaygısı yoğunluğu nedeniyle, İç Kale içine yönelirken dış kale ile ilgili çabaları da hatırlatmak gerekmektedir. Aynı şekilde mevcut mimarinin kullanımı Akkoyunlu döneminde devam ederken, Artukoğulları döneminde başlayan kentleşme çabaları Osmanlı Döneminde son şeklini almıştır[727]. Osmanlı Devletinin son zamanlarında ve Cumhuriyetin başlarından itibaren yeni kurulan Elazığ kent merkezi ile birlikte, terkedilmiş duruma düşmüştür.

Fırat Havzası şehirlerinden farklılık arz eden Harput, mustahkem ve korunmaya müsait oldukça yüksekte kurulmuş Anadolu ilçe merkezlerini andırmaktadır. Ortaçağ Harput kent nüfusu, ile ilgili kesin bilgilerimiz olmamasına karşın, yapılan hesaplama sonrasında kentin, XI. yüzyıldaki nüfusunun 5.000'ler, XII. yüzyıl nüfusu 9.000/10.000'ler XIII. yüzyıl nüfusunu 18.000-20.000'ler, XIV. yüzyıl nüfusunu 35.000 'ler XV. yüzyıl nüfusunu

---

[725] M. Beşir AŞAN; "Fırat Havzasında Barajlar Nedeniyle Yapılan Kültürel Varlıkları Kurtarma Çalışmaları", F. Ü., Sosyal Bilimler Dergisi, C.2, S.1, Elazığ, 1988, s. 33-51.

[726] Muhammet Beşir AŞAN; "Osmanlı Öncesi Harput ve Yöresinde Türk İskanının Tarihi Gelişimi" Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Ankara, 1999, s. 57.

[727] Ertuğrul DANIK; " Ortaçağ Harput'unun Kentsel Gelişimi", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s. 35.

35.000-40.000'ler, XVI. yüzyıl nüfusunu ise 10.000-40.000'ler olarak düşünmekteyiz[728].

Temelinin Urartular, ancak sisteminin oluşumunu Artukoğulları dönemine tarihlediğimiz Harput Dış Kalesi ile çevrelenen kentte Ortaçağda mevcut İç Kale yerleşim dışında Ulu Camii, Arslaniye, Zahiriye, Mansuriye, mahallelerinin kurulduğunu, bu müslüman mahalleleri ile birlikte Norsis ve Sinebud adlı Gayrimüslim mahallelerinde oluşturulduğunu düşünmekteyiz. Ortaçağ dönemi sonlarına doğru batıda Alaca Mescidi ve Sara Hatun ile Ağa adındaki müslüman mahalleleri ile Gürcü Bey ve Şehroz adlı gayri müslim mahallerinin kurulduğunu da belirleyebiliriz(Çizim:2).

Kenti çevreleyen dış surların "Dağ Kapı" diye bilinen ve bugün Sunguroğlu Hacı Kerimlerin evinin üzerine kurulu olduğu burç ile belirlenen batı ucunda kuzeye doğru gidildikçe "Meteris Kapı" ile dönen bir aksı izlediği anlaşılmaktadır. Doğuda yer alan Suryani (Sinebud) mahallesi ile Fatih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi'ne ulaşımın sağlandığı bir "Doğu Kapı", Norsis Mahallesine (Harput şehrinin güneyindeki mahalle) iç kalenin güney batısında bulunduğu düşünülen "Güney Kapı" ya da "Hüseynik Kapı" adını verebileceğimiz sınırları ihtiva etmeliydi[729]. Bu sur duvarları bugün izleyebildiğimiz tarihi sur dokusuyla da işleyebilmekteyiz. Güney yanda kayabaşı denilen noktanın doğal set oluşumu, nedeniyle sur duvarının olmadığını düşündüğümüz ancak Norsis Mahallesinde iki kaya arasının surla çevrelendiğini düşünmekteyiz. Harput şehrinin kuzeyinde ise "Meteris Kapı"dan, itibaren Arslaniye Hamamı da içine alacak şekilde Dere Hamamı, Fatih Ahmed Baba Türbesi ve Kale Altı Hamamı itibariyle kale ile birleşen bir sur duvarı olma olasılığını da düşünmekteyiz.

Kaya işlemede üstün bir beceriye sahip olan Urartuların, kaleleri, erişilmesi güç noktalara yaptıklarını bilmekteyiz[730]. Doğu Anadolu'da benzeri

---

[728] Ahmet AKSIN; "Osmanlı Döneminde Harput Şehrinin Demografik Yapısı", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s.82.
[729] Ertuğrul DANIK; " Ortaçağ Harput'unun Kentsel Gelişimi", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s.36.
[730] Hüseyin YURTTAŞ; Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1991, s.323.

örneklerini bulabildiğimiz bu tür kalelerin sayısı çoktur[731]. Bu örneklerin başında Harput Kalesini hatırlamak gerekecektir.

İç kale daha çok şeklini Artukoğulları döneminde alınmıştır. Yer seçiminde Urartu Kale mimarisi genel özelliğini yansıtsa da iç kale, gerek teknik gerekse malzeme yönü itibariyle Ortaçağ kalelerini yansıtmaktadır. Roma-Binazs aslı üzerine pek çok ekleme ve onarıma sahip Diyarbakır Surları, Ulubeden(1208) ve Yedi Kardeş Burçları(1217-18)[732] Harput iç kale sur ve burçlarının ileri bir safhası olarak gözükmektedir. Palu Kalesi(XII.yy.eklemeleri), Bitlis Kalesi(XII.yy. ikinci yarısı eklemeleri), Kemah Kalesi(XIII.yy. ilk çeyreği), Bayburt Kalesi(XIII. yy. başları), Urfa Kalesi(XII. yy. eklemeleri), Mardin Kalesi(XII. yy.), Hasankeyf Kalesi(XII. yy.)[733] gibi daha çok Artukoğulları döneminde şekillenen eserlerle benzerlik içeren kale, dış görünüm etkiselliği ile dikkatleri çekmektedir.

Cami Mimarisi: Harput Cami mimarisi başlığı altında ilk değerlendireceğimiz eser Ulu Camii'dir. Sanat tarihi bilim çevrelerince 1156-57 yılında yapıldığı belirlenen Harput Ulu camii, aslında çekirdek yapı itibariyle Çubukoğulları dönemi (1087-1115) eseri olmalıdır[734]. Ancak genel şeklini Artukoğulları döneminde (1156-57) alan Ulu Camii, mihraba paralel sahınlı cami mimarisinin gelişmekte olan bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Büyük Selçukluları'nın İran'da inşa ettikleri avlulu cami mimarisinin Anadolu'daki bir veryatı olarak inşa edilmiş olan Harput Ulu Camii daha çok Zavvare Mescid-i Cuma'sıyla (1135)[735] benzeşmektedir. Anadolu'lu olma özelliği olarak tuğlanın yanısıra taş malzemeninde kullanıldığı Harput Ulu Camii; özetlenmiş avlusu, mihrabönü kubbesi, eğri minasesi ve muhteşem işçiliğe sahip minberi ile Cami mimarisinin gelenekselliğini devam ettirirken bir yandan da adım adım gelişimi simgelemektedir. Mescid-i Nebeviyye(622 ve sonraları) ile başlayan mihraba paralel sahınlı yapı tipi Kayrevan Seydi Ukba Camii(670,726), Şam Emeviye

---

[731] Palu, Kahta, Kemah, Bitlis, Bayburt, Hasankeyf, Oltu kaleleri gibi.
[732] Ara ALTUN; Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi, İstanbul, 1978, s.217.
[733] Hüseyin YURTTAŞ; Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1991, s.235-249.
[734] Aynur DURUKAN; "Harput Ulu Camii'nin Düşündürdükleri", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s.313-314.
[735] Oktay ASLANAPA; Türk Sanatı, İstanbul, 1989, s.64-65.

Camii(706-714) gibi büyük ölçülü eserlerde uygulandıktan sonra Türk Mimarisine de onlardan alınmış Sumarra Camii Kebiri'nde(848-852) kullanım alanı bulmuştur. Büyük Selçukluların Mescid-i Cumalarına değişik bir veryat olarak avlulu örneğe dönüşen yapı sistemi, Anadolu Selçuklu çağında Diyarbakır Ulu Camii(1091-92), Silvan Ulu Camii(1152), Mardin Ulu Camii(1176) gibi örneklerle geliştirilmiş, Kızıltepe (Dunaysır) Ulu Camii(1204) örnek mihrabönü kubbesi ile taçlanmıştır. İşte bu mihrabönü kubbe sistemini devam ettirir diğer bir camii de, Harput Ulu Camii olarak bilim literatürüne girmiştir.

Bugün yıkılmış olsa dahi restitüsyon planını oluşturduğumuz Esadiye Camii birleşmiş olduğu medrese, imaret ve hamam ile bir külliye oluşturması açısından çok önemlidir. Medrese ile birleşmiş olması açısından Danışmendoğulları'nın Kayseri'de yaptıkları Hacı Kılıç Camii (1249), Huand Hatun Camii (1237-38) Mengücekoğulları'nın Sivas Divriği'de yaptırdıkları Ulu Camii - Derrüşşifa kompleksi (1228) gibi eserlerle benzerlik göstermektedir. Esadiye Camii'de muhtemelen aynı tarihlerde yapılmış, Harput örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Meydan Camii ise Muhraba paralel sahınları ile dönem mimarisini devam ettirir özellikte inşa edilmiştir Urfa Ulu Camii (1191), Erzurum Ulu Camii (1179), Kayseri Ulu Camii (1206), Sivas Ulu Camii (1213) gibi Anadolu Selçuiklu çağı camileri ile benzerlik arz etmektedir. Harput meydan Camii yıkılmış olduğundan mimari üslubu hakkında bilgi edinmemiz mümkün değildir. Ancak örneklerini verdiğimiz diğer çağdaşı yapılar ile benzerlikler arz ediyor olmalıydı. Harput cami mimarisi kendisine has gelişmelerin yanısıra yaşadığı dönemin de özelliklerini bünyesinde barındırmakla Türk cami mimarisi gelişimine katkı sağlamıştır.

Harput Alacalı Camii, Anadolu Selçuklu dönemi küçük boyutlu mescitlerini hatırlatmaktadır. Ancak yanında bulunduğunu, araştırmalar sonunda belirlediğimiz, medrese ile birlikte külliye tarzında inşa edilmiş olması tarihi nedeniyle son derece önemlidir. erken dönem külliyelerinden Mardin Eminüddin Külliyesi (1122-23), Mardin Camii El Asfar- Necmeddin Külliyesi (1122-23) ile aynı çizgi içeresinde değerlendirilmelidir. Ancak bugün medreseden ve belkide diğer birimlerinden hiçbir iz kalmadığından mimarileri üzerine bir şeyler

söylemek mümkün değildir. Cami ise tek birimli tonoz örtüsü ile iki renkli kesme taş işçiliği açısından Zengi mimarisini hatırlatmaktadır. İki renkli kesme taş ile inşa edilen minaresi, boyut ve üslubu ile Erzurum Lala Paşa Camii(1562) minaresinin erken örneği olarak gözükmektedir.

Sara Hatun Camii, Akkoyunlu mimarisinin Harput'ta ortaya koyduğu bir eser olarak görülsede, yıkılmış ve XIX. yüzyılda tamamen yeniden yapılmış kendi dönemi özelliklerini bütünüyle kaybetmiştir. Genişletilmiş tek kübbe örtülü cami duvarları irtifasının oldukça yükseltilmiş olduğu ve ince uzun zarif minaresinin XIX. yüzyıl minare üslubunu yansıttığını söylemeliyiz.

Ahmet Bey Camii, her ne kadar XVI. yüzyıl Sancakbeylerinden Çavuş Ahmet dönemine tarihlensede[736] hemen kuzey batıda bulunan kare gövdeli minaresiyle tartışılmalıdır. Diyarbakır Ulu Camii (1117-1223) minaresi ile, kare gövdesi açısından, benzerlik arz etmektedir. Bu mimari tarzı ile Arap mimari genel üslubunu hatırlatan Ahmet Bey Camii bitişiğindeki zaviye kompleksiyle de dikkat çekmektedir.

Ağa Camii yapıldığı dönem itibariyle klasik çağ eseridir. Ancak Ağa Camii'de Sara Hatun Camii'nde olduğu gbi, minaresi hariç, tamamen yıkılarak yeniden inşa edilmiştir. Asıl gövde 1998 onarımları ile oluşturulmuştur. Minaresi ise Osmanlı dönemi klasik minare sistemin tam anlamıyla yansıtmamaktadır. Beyaz renkli kesme taş işçiliği göseteren silindirik gövdeli minare şerefe ve üzeri kısmı onarımların ürünü olarak yansımaktadır.

Kurşunlu Camii, XVIII. yüzyılda inşa edilmiş olmasına rağmen tek kubbeli klasik Osmanlı mimanisi özelliklerini yansıtmaktadır. Kurşunlu Camii Erzurumda inşa edilen Narmanlı Camii (1738-39), İbrahim Paşa Camii (1748) ile benzerlikler içermektedir. Son cemaat mahalli, kasnak ve kubbe ilişkisi, kubbe derinliği, minare gövdesi ile Osmanlı dönemi mimarisini tam anlamıyla yansıtan Cami Harput'ta orijinalitesini yitirmeyen birkaç eserden birisidir.

Mescit Mimarisi: Harput Mescit mimarisi ise iki grupta ele alınmalıdır. Bunların birinci grubu; herhangi bir yapı ile bitişik ya da yanında inşa edilmiş olanlarıdır. Bu mescitler, basit mimari özellikeler göstermektedir. Düz tavanlı

toprak örtülü bir mihrap nişi ve pencere eihtiva etmektedirler. Sanat Tarihi için çok fazla bir katkıları bulunmayan bu mescit grubu içinde, Ahi Musa Mescidi, Fatih Ahmet Baba Mescidi, Nadir Baba Mescidi gibi bugün varlığını devam ettiren yapıtları sayabiliriz. İkinci grup mescitleri ise daha düzenli ve daha sanatsal olarak yapılan mescitlerdir. Arap Baba (Alacalı) Mescidi, bu türün Harput'ta yaşayan tek şahidesidir. Anadolu Selçuklu Çağı Mimarisinin bütün özelliklerini yansıtan mescit Konya örnekleriyle benzeşmektedir. Alacalı Mescit; tuğlu örgülü minaresi, kubbe örtülü bütünlük arz eden mekanı, giriş kapısı ve en önemlisi mozaik çini süslemeleriyle Anadolu Selçuklu başkenti eserlerini yansıtmaktadır.

Türbe Mimarisi: Harput türbe mimarisini iki grupta irdeleyebiliriz. Bunlardan birincisi, yalnızca ziyaretgah olarak yapılmış amiyane türbelerdir. Bu grup türbe mimarisi içeresin de; Ankuzu Baba Türbesi, Ahi Musa Türbesi, Uryan Baba Türbesi, Nadir Baba Türbesi, Beşik Baba Türbesi, Seyyit Ahmek Kürdi Türbesi gibi bugün halen mevcudiyetini devam ettiren türbeler sayılabilir.

Arap Baba Türbesi iki katlı inşası ve özellikle cenazeliğinde bulunan mumyalı cesedi açısından önemlidir. Mumyalanan cesetlerin ahşap tabutlara konularak, cenazelik zemininde tanzim edilen ızgarlar üzerine yerleştirildiklerini görmekteyiz. Konya'daki Cemal Ali Dede Türbesi bu tarzda ızgarlarını koruyabilmiş nadir türbelerdendir. Bu tarzda bir cenazelik katı ihtiva eden pek çok türbe bulunmasına karşılık, mumyalarını günümüze ulaştırabilen türbe sayısı çok azdır. Bunlar arasında Kayseri Pınarbaşındaki Melik Gazi(XII.yy. sonları), Kemah'taki Mengücek Gazi(XIII.yy. başları), Kastamonu'daki Aşıklı Sultan(XIII. yy. son çeyreği) türbelerini zikredebiliriz. Anadolu Selçuklu devri türbelerinin büyük çoğunluğunun müstakil olarak inşa edildikleri malumdur. Bununla birlikte bir kısmı, bir cami, medrese veya mescide bitişik ya da bunların bünyesinde inşa edilmişledir. Kayseri Huant Hatun(1260-70), Isparta Atabey Ertakuş(1224 öncesi) türbeleri birer kenarıyla cami ve medreseyle irtibatlandırılmışlarsada bunları müstakil türleri grubuna dahil etmek mümkündür. Bedreddin Muslih(XIII. yy.) , Karatay(XIII. yy.) türbeleri ise dahil oldukları yapıların birer hacmini işgal ederler. Arap Baba ve Konya'daki Tahir ile Zühre(XIII. yy. sonları) türbeleri

[736] M. Ali ÜNAL; XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara, 1989, s.249.

yukarıda zikredilen iki gruptanda ayrı özellik gösterirler. Bunlar ne müstakil bir gövdeye sahiptirler ne de dahil oldukları yapının bünyesinde erimişlerdir, bilakis onlarla kaynamışlardır.

Mansur Baba Türbesi ve Fatih Ahmet baba Türbeleri Anadolu Selçuklu türbe mimarisinin genel karekterini tam anlamıyla yansıtmaktadırlar. Fatih Ahmet Baba Türbesi daha sonra yapılan mescit ile birlikte kompleks olarak gözükse dahi orijinalinde bağımsız oldğunu bilmekteyiz. Sekiz kesmeli Poligenal gövdeli türbeler Anadoluda oldukça fazla inşa edilmişlerdir. Plan itibariyle her iki türbe, Erzurum Emir Saltuk(XII. yy. ikinci yarısı), Niksar Kulak(XII: yy. üçüncü çeyreği), Divriği Sitte Melik(1194), Divriği Kamerüddin(1196), Kemah Mengücek Gazi(XIII. yy.başları), Kayseri Anonim(XII: yy. sonları XIII: yy. başları), Amasya Hılafet Gazi(1209-1210), Niğde Kılıçarslan(XIII: yy. ilk çeyreği), Aksaray Selime Sultan(XII: yy. ilk çeyreği), Kırşehir Melik Gazi(1265 sonrası), Kayseri Huand Hatun(1260-70), Ilgın Şeyh Bedreddin(1286-87), Niğde Hüdavent Hatun(1312-13) ve burada ismini sayamadığımız birçok Anadolu türbeleri ile benzerlik arz etmektedirler. Fatih Ahmet Baba türbesinin üst kat külah örtüsü yıkılmıştır. Bugün iç kubbe ile basık bir görüntü arz etmektedir. Ayrıca Fatih Ahmet Baba Türbesi cenazelik kısmını da ihtiva etmemekle Anadolu Selçuklu türbelerinin genel üslup özelliklerinden ayrılmaktadır. Mansur Baba Türbesi ise cenazelik kısmı, cenazelik kısmının örtü sistemi gövde ve külahı ile tamamen Anadolu Selçuklu Türbe mimarisini yansıtmaktadır.

Harput'ta Sanat Tarihi bilimi çerçevesine dahil edilecek bir diğir türbe ise Murat Baba Türbesi'dir. Altıgen planı ile çokgen gövdeli türbe mimarisi içeresinde değerlendirilen türbe, iç kısımda gösterdiği gelişmiş mimari hareketliliği ile dikkat çekmektedir. Murat Baba Türbesi iç mimaride kemer atılımlarıyla masif duvarları hem derinlik yönüyle ve hem de durgunluk yönüyle estetiğe kavuşturmuştur. İçten ve dıştan kubbe örtülü olduğun düşündüğümüz türbe, daha çok Osmanlı dönemi türbe mimarisin hatırlatmaktadır.

Medrese Mimarisi: Harput'ta inşa edilmiş olana medreselerden günümüze temel işleri seviyesinde ulaşan Esadiye Arslaniye Medresesi gelebilmiştir. Artukoğulları ya da Selçuklu dönemi eseri olarak tarihlenen

Medrese Artukoğulları medrese mimarisinin oldukça ilerisinde bir yapıttır. Özellikle mukarnak kavsaralı anıtsal giriş itibariyle Anadolu Selçuklu mimari eserlerini hatırlatmaktadır. Açık avlusu ve revakları ile Esadiye Arslaniye Medresesi, Kayseri Çifte Medrese(1205-06), Sivas İzzettin Keykavus Şifahanesi(1217), Kayseri Seraceddin Medresesi(XIII:yy. ikinci çeyreği), Kayseri Avgunu Medresesi(1238-39), Kayseri Huand Hatun Medresesi(1238) gibi örneklerle muvazi özellikler göstermektedir. Harput medreselerinin tek örneği olarak günümüze gelmiş olması açısından da son derece önemlidir.

Harput şehri, ortaçağ ve Osmanlı dönemi boyunca Fırat Havzası kültür merkezlerinden birisi olmuştur. Bunu bünyessinde barındırdığı diğer birçok medrese ve mektuptan anlamaktayız. Ortaçağda inşa edilen Cami kebir medresesinin mimarisi hakkında bilgimiz maalesef yoktur. Diğer bir ortaçağ yapıtı olan Alacalı Camii Medresesinden de maalesef bugün hiçbir iz ve belirti kalmamıştır. Bunlardan başka Harput Medreselerinin bir çoğu Anadolu'nun başka şehirlerinde emsaline nadiren rastlanan derecede büyük, geniş ve muntazam olduklarını tarihi kaynaklardan öğrenmekteyiz. Bu medreselerden özellikle Kurşun Camii medrese sitesi son derece önemlidir. örneği İstanbul Fatih Külliyesinde(1462-1470) gördüğümüz durum ender rastlanır türden bir öğretim kurumu sitesidir.

Camilere bitişik veya camilerin yakınlarında olanları dar, basit tavanlı gayri sıhhatlı olduklarını yine tarihi kayıtlardan öğrendiğimiz medreselerin müstakil olarak yapılanları daha ferah ve daha geniş inşa gösterdiği öğrenmekteyiz. Medreseler arasında 60,50 öğrencinin eğitim gördükleri büyük boyutlu ve ciddi müesseselerin varlığına tanık olduğumuz Harput Medreselerinde Sadrazam Yusuf Kamil Paşa tarafından 1861 yılında yaptırılan ve kendi ismiyle izafe edileni çok güzel bol ziyalı ve sıhhi bir eğitim kurum olarak XIX. yüzyıl örneğini teşkil etmektedir.

Mektep Mimarisi: Dönemin medreseler dışındaki bir diğer eğitim kurumu sistemi ise mekteplerdir. Bu grupta incelediğimiz hususi mektepler başlığı altındaki mahalle mektepleri kadınların ve erkeklerin idaresinde olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Daha çok anaokulu ve ilkoulk düzeyinde eğitim veren bu mektepler

konut mimarisinden yararlanılarak açılmışlardır. Özellikle kadınları idaresinde açılan mahalle mektepleri bir evin sofa kısmını ihtiva etmekte ve kız erkek karışımı anaokulu düzeyinde tedrisat yapmaktaydılar. Özerk binaları olmadığı için bu mektepler hakkında Sanat Tarihi bilmi açısından çok fazla bir şey söylenemez. Erkeklerin idaresinde olanan mahalle mektepleri ise ya bir medrese bölümünden müteşekkil ya da özerk binalardan ibarettirler. Bu mektepler ilkoul derecesinde eğitim vermekte olup yalnızca erkek öğrencileri kabul etmekteydi. Harput'ta örneğine sıkça rastladığımız bu mahalle mekteplerinde hazfızlık yapmanın yanı sıra, Arabi, Farisi, dersleri Emsile, Bina Maksut, İzzi, Merrah gib kaide dersleri, Kısasi enbiya, Amel-i Erbas, Din bilgisi dersleri de okutulurdu. Ayrıca medreseler talebe yetiştirmek için açılmış olana ve Evkafça idare edilen sıbyan mektepleri de bu grup içinde yer almaktadırlar. Bu sıbyan mektepleri özel olarak seçilen öğrencilerin okuluydu. Zira buraya girebilen öğrenci nihayetinde Medrese eğitimine alınarak resmi görevlere avdet etmekteydi. Bu nedenle de Evkfa tarafından idare edilen sıbyan mektepleri diğer mahalle mekteplerinden ayrıcalıklı olarak müderrislerin muallimliğini eşliğinden tedrisat yapmaktaydı.

Resmi mektepler başlığı altında incelediğimiz iptidai mektepleri bugün ortaokul ya da ilköğretim ikinci kademesi eğitim ve seviyesini yansıtmaktaydı. Daha çok medrese binalarının bir bölümünün tahsisiyle şekillenmiş olan iptidai mekteplerinin de eğitim ve öğretimde önemli bir rolü vardır. İpdidai mektepleri, daha sonra bağımsız bina olarak inşa edilmişler ve gereken bütün ihtiyaca cevap verir hale getirilmişlerdir. Rüştiye mektepleri de yine Resmi mektep grubundan olup ortaokul veya ilköğretim ikinci kademe statüsünde ders vermekteydiler. Rüştiye mektepleri tamamen bağımsız ve diğer mekteplere nazaran daha ciddi öğrenim sunan okullar olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Kademeli dört sınıtan oluşan bu okullarda dersler her yıl için değişiklik arz etmekte gittikçe artmakta ve zorlaşmaktadır. Daha çok din bilgisi, Türkçe Kavaid, Hesap, Fransızca, İmlay-i Lisan-ı-Farsi, Umumi Coğrafya, Kavaid-i Lisan-i Osmani, Tarih-i İslam, Mebad-i Hendese, Kitabet, Kırat-ı Faniyye gibi dersler okutulmaktaydı. Resmi mektepler grubundaki bir diğer okul ise idadi ve Sultanilerdir. Bu mektepler bugünkü lise denge eğitim ve öğretim veren kurumlardır. Bu mekteplerde bağımsız olarak inşa edilmişlerdir. İdadi ve Sultanilerde ortak dersler alt birimlerine ayrılarak

okutulmaktadır. Her desin bir başlığı ve alt birimleri bulunmaktadır. Branşlaşma diyebileceğimiz düzeyde eğitim ve öğretim verilmektedir.

Bu mekteplerin dersinde meslek mektepleri üst başlığı ile Darülhilafetülaliye, İmam-Hatip mektebi, Darülmuallimin, darülharir, Nafis Fen Mektebi, suat Mektepleri diye alt başlıklar halinde meslek erbabı yetiştiren okullar da Harput'ta mevcuttur. Bu okullardan mezun olan öğrenciler branşlarına göre bir meslek sahibi olarak tanınır ve mesleğini icrası için icazet verilirdi. Bugünkü fakülte ve fakülte içindeki bölümleri hatırlatın bu mektepler toplumun kültürel seviyesini de belirlemektedir.

Hamam Mimarisi: Harput'ta mevcut hamam mimarisinin genel tarihlemesini ortaçağa maletmek yanlış olmaz kanatindeyiz. Cimşit hamamı ile Hoca hamımı dışında ki bütün hamamlar Ortaçağ izlerini taşımaktadırlar. Harput'ta bugün ayakta kalabilen hamamları planları itibariyle üç ayrı grupta toplayabiliriz. Bunlardan birincisi ve sürekli kullanım alanı bulan hamama tipi tekki yani yalnıca bir fakur yanta dört köşe halvetli ve dört eyvanlı grupta Basit değişiklikler arz etseler dahi; Dere Hamamı, Kalealtı Hamamı, Esadiye Hamamı, ... Hamamı ve nihayet Cimşit Hamamı bu grubun örenkleridirler. Hamam mimarisinde roma İmparatorluğu döneminden itibaren kullanıla gelen, soğukluk-ılıklık-sıcaklık kısımlarının ardarda dizilmesiyle oluşmuş olan bu hamam grubu içerisinde Kalealtı Hamamı plan itibariyle diğerlerinden biraz farklılık arz etmektedir. Çünkü ılıklık kısmı doğu tarafa çekilmiş sıcaklık ile soğukluk duvarları birbirine bitişiktir. Diğer bütün hamamlarda önce büyük bir tek kubbe örtülü soğukluk kısmı daha sonra tonoz örtülü dar ve uzun, temizlik hücrelerinin de bulunduğu, ılıklık kısmı ve nihayet halvet hücreleri kubbeli eyvanları tonoz örtülü ortasında göbek taşı ve üzerinin kubbe örtülü olduğu sıcaklık birimlerinin sistematik dizilişleri gözden kaçmamaktadır. Bu hamamlarda külhan ya da cehennemlik diye tabir olunan kısım ya ılıklığın bir bölümünü içermekte ya da sıcaklığın yanına ana ekseni bozmadan uzanmaktadır. Bu sistemleriyle Harput hamamları erken devir örenkleri olmalarına rağmen çok gelişkin bir özellik olarak karşımızda durmaktadırlar. Artukoğullarının diğer şehirlerde inşa etmiş oldukları düzensiz, bir forum gösteren hamamların (1119-20 tarihinden kalma, Mardin

Maristan Hamamı'nda olduğu gibi) aksine bu denli simetrik yapılımları Harput hamamlarının önemini bir kat daha artırmaktadır.

Kale hamamı ise, plan itibariyle Harput hamamlarının ikincisini ve tek örneğini ihtiva etmektedir. Kale hamamı çift fonksiyonlu ve dört köşe hücreli dört eyvanlı hamam plan grubu içinde incelenmelidir. Kale hamamının çift fonksiyonlu olması orijinalinden günümüze gelmemiştir. Bizim bizzat yerinde yaptığımız incelemelrde oluşturduğumuz restitüsyon dönemelerine göre, hamam üç evreli bir yapı inşaatı göstermektedir. İlk evrede gözüken ve Harput hamamlarının diğerleri ile aynı özellikleri taşıyan çekirdek kısım, kubbeli soğukluk, tonozlu ılıklık ve hücre eklenmesi ile oluşmuş yapıdır. Üçüncü evresi mühtemelen hamamın değişik amaçlar için kullanıldığı dönemlere ait farklı mimari birimleri içermektedir.

Harput Hoca hamımı ise Harput hamam mimarisinde gruplandırmanın sonuncusu ve yine tek örneğidir. Osmanlı döneminde yapıldığı kesin olarak belirlenen hamam, üç büyük kubbe ve külhanı tonoz örtülü mimariden ibarettir. Ters bir "L" şeklinde ard arda üç kubbe ile kapatılan soğukluk-ılıklık ve sıcaklık birimlerinden müteşekkildir. Örneğine nadiren tesadüf edilir bu oluşum Harput hamamları genel özelliği dışında tutulmalıdır.

Harput hamamları kesme taş ve moloz taş alternatif ile yer yer tuğla malzemeli olup Osmanlı klasik döneminde inşa edilen hamam mimarisi plan formunu tamamen yansıtmaktadırlar. Erken örneklerde dahi bu denli bir mimari üslup gösteriyor olmaları son derece önemlidir.

Çeşme Mimarisi: Harput Mahallelerini, sokak ve caddelerini şenlendiren bir diğer mimari ise mütevazi ancak lülelerinden akan suları ile çok aziz, çeşmelerdir. Tarih kayıtlarda 55'in üzerinde çeşmenin bulunduğu anladığımız Harput şehrinde bugün ayakta kalabilen numunelerin dört adettir. Bu çeşmeler başkenti inşa edilen çok büyük çeşme mimarisinden çok uzak sancak seçmeleriyle eş değer mütevazi yapıtlardır. Kesme taş malzeme ile blok halinde sivri kemer açıklığı ile şekillenen çeşmelerin devamı da vakıflar aracılığıyla sağlanmaktadır. Camii kebir çeşmesi, Meydan Çeşmesi, Üç lüleli çeşme ve Hoca pınar bugün Harput çeşmelerinin toplamı adına geçmişi günümüze taşıyan şahidelerdir. Bu

çeşmelerin suları, şehre en az 5-10 km ve daha uzun mesafelerdeki sırtlardan, tepelerden, uzun yıllar alan teri dökülerek, kazma-kürek ile koyular vurularak, şehre kadar kunlalar döşenerek getirilmiş, nihayet bu sade çeşmeler aracılığıyla halka arz edilmiştir.

Ticaret Müesseseleri: Elazığ içinde olmak üzere Doğu Anadolu'da, özellikle Kanuni Sultan süleyman zamanında, kültürel, ekonomik ve idari açıdan önemli değişiklikler ve gelişmeler olmuştur. IV. murat İran Seferine başlamadan önce, gerekli hazırlıkların yapılması için Elazığ kadısı Mevlana ramazan'a bir büyük göndermiş,çeşitli emirleri yanında bölgede türlü taşıma araçları kayıkların hazırlanması istemekte; bu arada Elazığ kadısı Mevlana Ramazan hazırlıklara başlayarak, erzak taşıttırmak için Kığı'da bir yapım atölyesi kurdurtmuştu. IV. Murat Bağdat seferi dönüşünde Harput'a uğramış ve çeşitli ekonomik gelişmeleri görmüştür. XVI. yüzyılda Harput ticari onlamda gelişmiş iller arasında yer almaktadır. Bu nedenle bünyesinde imalathaneler, Anato ve Bedestan, çarşılar bulundurmaktadır. Harput eskiden büyük ticaret hanları, mağaza ve dükkanları, faal ticaret kervanları ve iyi ahlak sahibi ticaret erbabı ile halkı bir şöhrete kavuşmuştu. Şehirde faal olan esnaflar ise; bakkal, atlar, kasap, debbağ, pabuççu, tarakçı, eskici, nolçucu, berber, sarraf, neccar, kalyen, nalband, demirci, semerci, çubukçu, tarakçı, hamamcı, mutaf, hancı, katırcı, canbaz, kebapçı, çilingir, bedastan resyaları, dökmeci, tenekeci, gibi tüccarlardır. Harput gelişmiş bir ticaret merkezi olarak Fırat Havzası için gelişmiş bir mübadele noktasıdır.

Kervansaray Mimarisi: Harput kervansarayı olarak tanımlamaya çalıştığımı Kömürhan kapalı-açık ya da yazlık-kışlık birimlerini içererek çift fonksiyonlu kervansaray grubu içerisine görmektedir. Açık avlulu mescitli yapısı ile bir memzik kervansarayı olarak inşa edilmiş olan Kömürhan üzerinde taşıdığı mimari üslup ile Osmanlı dönemi yapıtlarıyla özdeşleşmektedir. Her ne kadar plan açısından Selçuklu dönemi kervan yolları üzerindeki kervansarayları hatırlatsa da mimari de kullanılan malzeme ve bu malzemenin inşa evreleri ile biçimlenişi hep Osmanlı dönemi izlerini taşımaktadır. IV. Murat han tarafından XVII. yüzyılda inşa edilmiş olan kervansaray bağımsız bir mescid öğesini bünyesinde barındırmaktadır. Sebatin yapıları olarak tanıdığımız grup içerisine dahil edilen Kömürhan anıtsal giriş kapısı yolcuların kalmalarına müsait müstakil

hücreler orta havuzu ve arabalıklarıyla kervancılara müreffeh bir ortam sunmaktadır. Kışlık bölümünde kemer atılımlarıyla kapatılan mekan ve duvarların sağırlığı Selçuklu dönemi kervansaray mimarisini hatırlatmaktadır. Osmanlı da daha çok bu tür yapılar mezzil şehirlerini oluşturacak düzende ve siyasetiyle yapılmıştır. Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi (1524)'nde olduğu gibi.

Konut Mimarisi: Harput şehrinin mimari organları arasında yalnız başına bir inceleme konusu olarak konut mimarisi Geleneksel Türk mimari fonksiyonları yanı sıra yöresel etkilenmeler ile inşa edilmiştir. Dış avlu içeresine yerleştirilen ve ihata duvarları ile çevrelenen Harput evleri genelde zemin artı bir kat düzeninde inşa edilmişlerdir. Bütün mimariler olduğu gibi etezomik durumun yapıtlara etkisi kuşkusuz Harput evleri içinde sözkonusudur. Harput evleri zengin tacirlerin, alimlerin, soylu ailelerin evleri, orta düzeyli geliri olan ailelerin evleri ve dar gelirli aile evleri olarak gruplandırılabilir. Bu gruplardan sonuncusu mimari açıdan elediğimiz değil yalnızca işlevi ana amaç edinen basit yapılardır. İkincilerinde ise azda olsa bir sanatsal oluşuma gidiş gözten kaçmaz. Bizim esas üzerinde duracağımız Harput evi protatipi şüphesiz estetiki açıdan en çok vurgulanan ilk evler olacaktır. Daha çok kerpiç, kesme taş ve ahşap malzemelerin kullanılarak inşa edildiği Harput evleri zemin katı misafirhane, yazlık ve tandırı ihtiva etmektedir. İkinci kat bir sofa etrafında sıralanmış 3 ya da 4 odayı içeren şahnişinli geniş pencereli ve ahşap süslemeli evlerdir. Kerpiç malzemenin duvarda kullanılması, duvarlar üzerine ahşap ağaç hatılların atılımını kaçınılmaz kılmıştır. Esasen dıştan konsollarla birlikte pencere ve bu hatıllar değişik renkleri nedeniyle cephelere bir hareketlenme getirmektedirler. İçte ise sofa ve daha çok şahnişinli oda tavanları ahşap malzemenin işlenerek büyük madalyon motiflerine dönüştürüldüğü emsalsiz güzellikler ihtiva etmektedir. Her şehrin konut mimarisi iklim-gelenek ve görenekler etrafında şekillenerek yerel etkileri üzerinde bulundurmaktadır.

Harput'taki Türk-İslam dönemi mimarisinde dikkatimizi çeken en önemli özellik diğer Anadolu şehir mimarilerinde de olduğu gibi bir Anadolu'lu olma özelliği ile yapılarda sürekli kullanımını gördüğümüz kesme taş işçiliğidir. Yine kurulmuş olduğu alan itibariyle ovadan oldukça yüksek olması hasebıyla sert iklimi göz önünde bulundurularak büyük çaplı pencere açılımı yapılmamıştır.

pencereler mazgal türünde olup ısı kaybını en asgari düzeye indiren tiptedirler. Mimari eser gruplarının oluşturulmasında farklılık arz eden plan şemalarının çoğunun kullanıldığın izlediğimiz Harput mimarisi daha iyi açıklanırsa Türk sanatına büyük katkılarda bulunulacağı kanaati taşımaktayız.

B – BEZEME AÇISINDAN

1- GEOMETRİK BEZEME:

Anadolu'da inşa edilen mimari eserler, yalnızca işlevsellik olarak değerlendirilmemelidir. Çünkü mimarinin hemen her kolunda sanatsal değerleri taşıyan unsurlar, yapıların vazgeçilmezlerindendir. İşte bu anlamda süsleme ön plana çıkmakta ve mimari unsurlarla bütünleşmektedir.Anadolu da Türk- İslam Kültürü'nün önemli bir bölümünü oluşturan mimari eserlerde, bezemeyi meydana getiren unsurların başında geometrik süsleme gelir.

Harput'taki mimari eserlerde de karşılaştığımız en yoğun bezeme unsuru geometrik bezemedir.Geometrik süslemenin en yoğun olarak uygulandığı malzeme ise, genelde olduğu, gibi taştır. Bunun yanı sıra; tuğla, çini, alçı ve ahşap malzeme ile de geometrik motifler oluşturulmuştur.

Tuğla

Harput Ulu camii'nde tuğla malzeme, hem konstrüktif hem de dekoratif malzeme olarak kullanılmıştır[737]. Yapının tuğla ve moloztaş işçiliği arasında, özellikle avlu kemerlerinin tuğla örgüsü sade bir dekoratif unsur olarak dikkat çekmektedir.

Bu yapının tuğla minaresinde ise süsleme, değişik bir üslupla karşımıza çıkmaktadır. Yivli bir örgü ile başlayan fakat sonradan değişik kuşaklar halinde tuğlaların değişik dizilmesinden meydana gelen farklı bir görünüş alan minare,daha çok Anadolu Selçuklu Sanatı ile bağlar kurulmasına sebep olmaktadır. Şerefesindeki palmet biçimine yakın ajurlanmış blok taş korkulukların benzer örneklerini yine Harput'ta Alacalı Camii minaresinde rastlamaktayız. Tuğla malzemenin çapraz, zigzag, diyagonal, balıksırtı veya örgü ağ şeklinde kullanılması sonucunda çeşitli geometrik kompozisyonlar elde edilmiştir[738]. Örneklerini Erzurum Tepsi(XII. yy. sonu XIII. yy. başları), Konya Zemburi Mescidi(XIII. yy. ilk yarısı), Akşehir Taş Medrese(1250), Kırşehir Cacabey Medresesi(1272-73) minarelerinde gördüğümüz bu uygulamalar erken örnekler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Daha sonra bu uygulamalar, geliştirilerek sırlı tuğla ve çini mozaiklerle karıştırılarak, Kayseri Ulu(1205), Sivas Ulu(1213),

[737] Ara ALTUN; Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi, İstanbul, 1978, s.283.
[738] Gönül ÖNEY;Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme Ve El Sanatları,Ankara, 1978, s.59-60.

Akşehir Ulu(1213), Aksaray Kızıl(1230) Minarelerinde olduğu gibi kullanılacaktır.

Taş

Harput Ulu Camii esas mihrabının yüzeyi muntazam kesilmiş, dikdörtgen boyutlu taşlarla kaplanmıştır.Bezeme ince şeritler halinde olup yüzeyseldir. Mihrabın ikinci bordüründe, alçak kabartma oyulmuş ince şeritlerin kesişmesi ile oluşturulan baklava dilimleri biribirine imleklenerek sonsuzluk ilkesi ile yapılmıştır[739]. Anadolu'da taş mihrapların ön örneklerinden birini oluşturan mihrap,günümüzde sıvanarak orjinali bozulmuştur.

Harput Esadiye-Arslaniye Külliyesi, medrese-imaret ve cami kompleksine geçit veren taç kapı, taş malzemenin süslemede kullanıldığı bir diğer örnektir. Anıtsal boyutlarda inşa edilen taç kapı günümüze kalıntı halinde gelebilmiştir. Her ne kadar bugün çizgilerini izleyemesekte kapının göstemiş olduğu mimari yapı, çağdaşlarında olduğu gibi süsleme unsurlarını içermekte olmalıydı. Daha çok Anadolu Selçuklu Dönemi mimari eserlerinde gördüğümüz taç kapı üslubunda yapılmış olduğunu kalan izlerinden anlamaktayız. Niğde Alaaddin (1223), Malatya Ulu(1224), Kayseri Huad Hatun Külliyesi(1238), Kayseri Hacı Kılıç(1249), Konya Sahir Ata(1283)camileri taç kapıları ile benzerlikler taşıyor olmalıydı.

Harput Alacalı Camii minaresi, daha çok Zengi mimarisinde kullanılan iki renkli kesme taş işçiliği göstermektedir. Ara ALTUN yapıyı bahse konu olan minare dolayısıyla Artukoğulları mimarisi içine dahil etmektedir[740]. Minarenin gövde kısmı silindirik olup, kırmızı ve beyaz renkli taşlarla altanatif olarak bilezikler şeklinde halkalar meydana getirilmiştir. Şerefesinde palmet biçimi ajurlanmış blok taş korkulukları Harput Ulu Camii minaresinde de görmekteyiz. Şerefe üstü ise yine iki renkli taşlarla dama tahtası şeklinde örülerek tamamlanmıştır. Minare boyutları ve malzemesiyle Erzurum Lala Paşa Camii(1562) minaresini andırmaktadır. Ayrıca iki renkli taş işçiliğini Diyarbakır Mesudiye(1198-1223) ve Zinciriye(1198-12369 medreselerinde derörmekteyiz.

---

[739] Ömür BAKIRER; Onüç Ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları, Ankara, 1976, s.123.

[740] Ara ALTUN; Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi, İstanbul, 1978, s.283.

İki renkli taş işçiliği Anadolu'ya güneyden getirilmiş bir üslup olarak Zengi mimarisini yansıtmaktadır.

Alçı

Harput Ulu Camii avlu mihrabı, alçı malzeme ile yapılmış çeşitli geometrik bezemeyi ihtiva etmektedir.Mihrabın tepeliği, iki sıra mukarnasla bezenmiştir. Mihrabı dolaşan bordürün üst kısmında üçlü geometrik geçme yer almaktadır. Alçı, özellikle erken İslam sivil mimarisinde önemli bir süs unsuru olmuştur. Daha somra ki dönemlerde XI-XIII. yy.'larda İran bölgesi Selçuklu Mimarisinde gelişmiş bir düzeye ulaşmıştır. Anadolu'da ise daha çok erken örnekler yapmış olan Artukoğulları mimarisinde karşımıza çıkmaktadır[741].

Ahşap

Özellikle ceviz,elma,armut,sedir,abanoz vegül ağacından yapılan ahşap malzemede çeşitli teknikler uygulanarak süsleme meydana getirilmiştir. Harput Ulu Camii minberi, abanoz ağacından yapılmış ender örneklerden biridir. Minber kapıları üzerinde kitabelerin etrafında ortada rozet motifi çevresinde sekiz kollu yıldız motiflerinden oluşan bordür yer almaktadır. Minberin kapısı alt kısmında yirmi dört dilimli güneş kursu yer almaktadır. Minberin doğu yan aynalığında, dikdörtgenlerin örmeli olarak bibirini kesmesi sonucunda sekiz kollu yıldız motifi teşkil edilmiş, aynalık kenarı inci bordürle süslenmiştir. Minberin batı yan aynalığı,kenarları yivlenmiş yıldız motifi meydana getiren oyma desenlerle süslenmiştir. Ayrıca minberin şerefe altı panosunda ve merdiven korkuluklarında, sonsuzluk prensibi ile yapılmış çok kollu yıldızlar bulunmaktadır[742]. Minberin benzer örneklerini; Konya Alaaddin(1155-56), Aksaray Ulu(XII. yy.), Malatya Ulu(XIII. yy.), Siirt Ulu(XIII. yy.), Sivrihisar Ulu(1275), Beyşehir Eşrefoğlu(1298-99), Kayseri Ulu(1205), Kayseri Huand Hatun(1237), Ankara Kızılbey(XIII. yy.), Divriği Ulu (1228-29), Ankara Arslanhane(1289-90), Çorum Ulu(1306) camii minberleri olarak sayabiliriz. Harput Ulu Camii minberi, abanoz ağacından yapılmış, kündekâri tekniğinin ustalıklı işlenmiş örneği olarak karşımızda durmaktadır.

---

[741] Ara ALTUN; Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi, İstanbul, 1978, s.283.
[742] M. Beşir AŞAN; "Harput Ulu Camii Minberi", Sosyal Bilimler Dergisi, C.1, S. 2, Elazığ, 1987, s.29-46.

Çini

Geometrik süslemenin oluşturulduğu bir diğer malzeme ise çinidir. Harput'ta çini malzemenin kullanıldığı bilinen tek eser Alacalı - Arap Baba Mescidi'dir. Arap Baba Mescidi, Anadolu Selçuklu döneminde yapılmış(1279-80), Türbe ihtiva eden kompleks bir yapı arzetmektedir. Alacalı Mescidin mihrabı mozaik çinilerle kaplıdır. Firuze ve lacivert renkli çiniler kullanılarak; baklava dilimleri, çeşitli ölçülerde dikdörtgenler, zigzaglar ve çok kollu yıldızlar şeklinde geometrik bezeme yapılmıştır. Konya Alaaddin Camii(1220-1237) çok zengin süslü mihrabıerken devrin istisnai örneği olmuştur. Akşehir Ulu Camii(1213-1237), Konya Sıçalı Medrese(1242-43), Konya Sırçalı Mescit(XIII.yy.ikinci yarısı), Konya Sadreddin Konevi mescidi(1274), Çay Taş Medrese(1278), Konya Sahip Ata Camii(1258), Sivas Gök Medrese Mescidi(1271), Kayseri kölük Camii(XIII.yy. sonrası), Ankara arslanhane Camii(1289-90) mihraplarında da örneğini gördüğümüz mozaik çini kaplı mihraplardan birisi de Harput Alaca Mescit mihrabıdır.

Geometrik bezemenin örnekleri muhakkakki bu kadarıyla sınırlı kalmamış olması gerekir. Ne yazıkki Harput mimari eserleri, her geçen gün varlıklarını kaybetmektedirler. Günümüze gelebilen örnekleri yalnızca yukarıda saymaya çalıştığımız eserlerlerdir. Bunlar dahi sınırlı olmakla birlikte, geometrik süslemenin nedenli önemli olduğunu eksiksiz bir vaziyette anlatmaktadırlar.

2 – BİTKİSEL BEZEME:

Anadolu'da şekillene Türk- İslam sanatının diğer bir süsleme kolu da bitkisel bezemedir. Sanatkar doğada görmüş olduğu bitkileri taşa, mermere, açıya, ahşap ve çiniye kabartma yada oyma teknikleri ile nakşetmiştir. Mimari eserleri bezeyerek estetiksel olarak güzelleştirmiştir. Böylece mimari eserleri seyre dalanlara sonsuz haz duyguları kazandırmıştır.

Bitkisel bezeme, geometrik süsleme ile birleşerek mimari ögelerin değerini kat kat arttırmıştır. Harput'ta inşa edilen mimarlık eserleri, diğer şehirlerde de olduğu gibi, bitkisel bezemenin örneklerini günümüze taşımışlardır. Bu bezeme uygulamaları, bağımsız olarak işlendikleri gibi herhengi bir süsleme unsuruyla

karıştırılarak kompoze şeklinde de verilmişlerdir. Daha çok yazı unsuru ile kaynaştırılan uygulamaları Harput mimari örneklerinde sıkça görmekteyiz.

Taş

Harput Ulu Camii asıl mihrabında taş malzeme olarak işlenmiş olan bitkisel bezeme daha çok erken örnekler grubunda ele alınmalıdır. Burada geometrik süslemenin tamamlayıcısı niteliğinde olan bitkisel bezema, motiflerin birbirine bağlanmaları için aracı unsurlar olarak kullanılmıştır. Aynı caminin avlu mihrabında da malzeme alçı olmakla birlikte süsleme unsurları asıl mihrabın tekrarı niteliğindedir. Bu mihrabın benzer örneklerini Divriği Kale Camii(1180-81), Afyon Boyalıköy Medresesi(XIII.yy. başları), Konya-Beyşehir Kuruçeşme Han Mescidi(1207-1210) mihraplarında da görülmektedir.

Harput Esadiye-Arslaniye Külliyesi, medrese-imaret ve cami kompleksine geçit veren taç kapı, taş malzemenin süslemede kullanıldığı bir diğer örnektir. Anıtsal boyutlarda inşa edilen taç kapı, günümüze kalıntı halinde gelebilmiştir. Her ne kadar bugün çizgilerini izleyemesekte kapının göstemiş olduğu mimari yapı, çağdaşlarında olduğu gibi süsleme unsurlarını içermekte olmalıydı. Bu anıtsal kapının dışa taşıntı yapan çerçevesi içerisinde bitkisel bezemeli bordürlerinin olduğunu kaynaklardan öğrenmekteyiz[743]. Daha çok Anadolu Selçuklu Dönemi mimari eserlerinde gördüğümüz taç kapı üslubunda yapılmış olduğunu kalan izlerinden anlamaktayız. Niğde Alaaddin (1223), Malatya Ulu(1224), Kayseri Huad Hatun Külliyesi(1238), Kayseri Hacı Kılıç(1249), Konya Sahip Ata(1283)camileri taç kapıları ile benzerlikler taşıyor olmalıydı.

Ahşap

Harput Ulu Camii'nin bitkisel bezemesini oluşturan esas ögesi minberidir. Minberin kapı kanatlarındaki süslemeler birbirini devam ettirir niteliktedir. Her iki kanatta da içleri kıvrık dal motifleri ile süslenmiş. birer madalyon bulunmaktadır.Minberin gövde kısmındaki her iki aynalıkta da Kufi yazılı kitabeler çiçeklerle kaynaştırılarak etkiselliği artırılmıştır. Minberin şerefe altı panosunda alt alta iki palmet motifi ile goncalar meydana getirilmiştir. Minberin merdiveni her iki yanındaki korkuluklarında çiçekli zemin oluşturulmuş ve üzeri

[743] Nureddin ARDIÇOĞLU; Harput Tarihi, Ankara, 1997, s.84.

kufi yazılı kitabelerle kaynaştırılmıştır. Minberde kullanılan palmet süslemesi, kıvrık dal üslubu, Orta Asya sanatının en tipik örneklerindendir. Halife Mutasım zamanında, Türklerin kurmuş oldukları Samarra kentinde meydana çıkarılan buluntular içerisinde bu motiflerin örneklerine rastlamaktayız. Orada bu motifler; alçı kalıplara yapılırken, Harput Ulu Camii minberinde ahşap üzerine nakşedilmiştir[744]. Minberde dikkati çeken nebati motiflerden ençok rumi, palmet ve rozet kullanılmıştır. Bu motiflerin ahşap üzerine işlenmiş diğer Anadulu örnekleri ise; Konya Alaaddin(1155-56), Aksaray Ulu(XII. yy.), Malatya Ulu(XIII. yy.), Siirt Ulu(XIII. yy.), Sivrihisar Ulu(1275), Beyşehir Eşrefoğlu(1298-99), Kayseri Ulu(1205), Kayseri Huand Hatun(1237), Ankara Kızılbey(XIII. yy.), Divriği Ulu (1228-29), Ankara Arslanhane(1289-90), Çorum Ulu(1306) camii minberleridir.

Çini

Harput'ta bitkisel bezemenin çini malzeme üzerine yapılmış tek örneği ise, Alaca Mescit'tir. III. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında 1279-80 yılında inşa edilmiş olan mescidin mihrabı ve kubbesinde mozaik çini tekniğinde yapılmış süslemeler mevcuttur. Mescidin mihrap nişini çeviren sivri kemer, beyez alçı zemine yerleştirilmiş firuze ve lacivert rumilerin karşılıkl birleştirilmesinden teşkil edilmiş nebati bir firizle çevrelenmiştir. Kemerin sivri tepesine üç bölümlü bir palmet yeeleştirilmiştir. Kemerin içinde firuze rengi palmet ve lacivert rengi lotuslardan bir bordür meydana getirilmiştir. Bütün mihrap nişi beyaz alçı zemine oturtulmuş lacivert çinilerden kesilmiş zarif rumili kıvrık dal ile kontürlenmiştir. Sütuncelerin iki tarafida lacivert çinilerden kesilmiş üç bölümlü palmet ve kıvrık dal yapraklı bir bodür ile cevrelenmiştir. Ayrıca mescidin kubbesinde kilit yerinde üç bölümlü palmet ve lacivert renkli lotusların iç içe geçerek dairevi bir şekilde sıralanmasından zarif bir madalyon oluşturulmuştur. Mescidin kubbesinin kilit yerinde üç bölümlü palmet ve lacivert renkte lotusların iç içe geçerek dairevi bir şekilde sıralanmasından zarif bir madalyon bulunmaktadır[745]. Kubbe içerisinde yer alan bu madalyonun en yakın benzeri, eski Malatya Ulu Camii(1224)'nin kubbesinde ortaya çıkmaktadır. Bu uygulamanın değişik bir veryatıda, Erzurum Çifte Minareli Medrese (XIII. yy. ikinci yarısı)'nin minare kaidesindeki mozaik

[744] Semra ÖGEL; Anadolu Taş Tezyinatı, Ankara, 1966, s. 129.

çiniden oluşturulmuş yıldız şekilli panodur[746]. Yıldız formlu çini panolardan bir diğeri ise, Beyşehir Eşrefoğlu Camii(1299) kubbesinde karşımıza çıkmaktadır. Bu çinili örneklerin yanı sıra, karakter bozulmadan, taş malzeme ile yapılan örneklerini de Anadolu'nun değişik yörelerinde görmekteyiz. Taş malzeme ile oluşturulan yıldız hatlı, yazılı panoların örneklerini; Tercan Mama Hatun Türbesi(1190)'nde, Erzurum Karanlık Kümbet(1308)'te, Karaman Hatuniye Medresesi(1382)'nde, Hasankeyf El- Rızk Camii(1409)'nde görmekteyiz[747]. Alaca Mescit'te gördüğümüz mozaik çini bezemeli mihrabın genel özelliklerini ise; Akşehir Ulu Camii(1213-1237), Konya Sıçalı Medrese(1242-43), Konya Sırçalı Mescit(XIII.yy.ikinci yarısı), Konya Sadreddin Konevi Mescidi(1274), Çay Taş Medrese(1278), Konya Sahip Ata Camii(1258), Sivas Gök Medrese Mescidi(1271), Kayseri kölük Camii(XIII.yy. sonrası), Ankara Arslanhane Camii(1289-90) mihraplarında da görmekteyiz.

Harput'ta inşa edilen mimari eserlerdeki bitkisel bezeme, bu kadarıyla sınırlı olmamalıydı. Ancak günümüze gelebilen bu örnekler ışığında diğer yapıtlarında süsleme unsurlarını ihtiva ediyor olduklarını düşünmek gerekmektedir. Anadolu'da gelişim evrelerini merhale merhale izleyebildiğimiz Türk süsleme sanatlarından Harput mimarisinde de yapılmış olması bizim için önemlidir. Türk süsleme sanatının genel karekterini ve dönemin gelişmelerini takip edebildiğimiz Harput mimarlık eserleri bezemeleri bakımsızlıktan dolayı günden güne kaybolmaktadır.

3 – FİGÜRATİF BEZEME:

İslam ve onun bir uzantısı olan Anadolu figürlü bezeme sanatı, Avrasya figür üslubunun etkisi ile M. Ö. VII. yy.'dan itibaren geliştirilen bir sanatın devamı niteliğindedir. Anadolu'da şekillenen figürlü bezemenin devamı niteliğinde, Harput mimari eserlerinde de figürlü süsleme örneklerine rastlamaktayız.

---

[745] Şerare YETKİN; Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi, İstanbul, 1972, s. 98.
[746] Hamza Gündoğdu; "Eezurum Çifte Minareli Medrese'de Bir Çinili Panonun Düşündürdükleri", Şerare Yetkin Anısına Çini Yazıları, İstanbul, 1996, s. 88.
[747] Hamza Gündoğdu; "Eezurum Çifte Minareli Medrese'de Bir Çinili Panonun Düşündürdükleri", Şerare Yetkin Anısına Çini Yazıları, İstanbul, 1996, s. 85-97.

Anadolu'da figürlü kabartmaların en yaygın örneklerinden birisi arslandır. Arslan heykellerine kervansaray, saray, kale gibi sivil yapılarında daha çok rastlanmaktadir. Çok stilize ve oldukça kaba bir şekilde işlenen arslan heykelleri mimariye sıkı sıkıya bağlıdır. Bu uygulama neticesinde Avrupa örneklerinde gördüğümüz anıtsallığı, Anadolu'da göremeyiz.

Harput'ta kalenin girişi sol yanında, başı cepheden , diğer kısımları ise, profilden verilen yürür vaziyette bir arslan kabartması yer almaktadır.Kaba işçiliği, hareketsiz masif kütle karekteri, gövdenin başa göre küçük tutuluşu, Anadolu Selçuklu Devri arslanları ile tam bir benzerlik arzetmektedir. Arslanın kaba yüzünde kübik bir görünüm vardır. İri badem gözleri kaş hattı ile birleştirilmiştir. Oldukça büyük olarak verilen burun yassı, şişman yanaklar ile figür daha çok bir arslan karikatürünü yansıtmaktadır. Arslanın boğa ile mücadele halinde verildiği belirtilse de[748] günümüzde boğa tamamen kaybolmuştur. Diyarbakır Dış Kale(1088), Silvan Kalesi(1165-66), Kırşehir Kesik Köprü Han(1228-29), Kayseri Gevher Nesibe Şifahanesi(1205), Sivas Kekavus Darüşşifası(1217), KayseriDöner Kümbet(1276-77), Mardin Müzesi(Kaladen gelme), Urfa Kalesi, Niğde Hüdavent Hatun Türbesi(1312), Ani Kalesi(1072-1110), Kayseri Karatay Han(1240), Aksaray- Nevşehir yolunda Alayhan(XIII.yy.), Çay Taş Medrese(1278-79), Çay Taş Han(1278-79) gibi bazı önemli örnekleri arslan figürlerinin yapıldıkları eserler olarak sıralayabiliriz.

Ayrıca Harput Kalesi'nde, Batıda bulunan giriş kapısının sağ yanında yürür vaziyette anneve yavrusundan oluşan iki fil figürü daha bulunmaktadır. Üslup olarak arsalan figürünü hatırlatan bu filler kabartma olarak taşa işlenmişlerdir. Yürür vaziyette verilen fil figürleri kabaca tasvir edilmişlerdir. Anadolu'da örneğini nadiren gördüğümüz fil figürünün kaleye yapılmış olması kuvvet ve kudretin bir sembolü olarak algılanmalıdır.

Esadiye- Arslaniye Camii-Medrese Kompleksi'nin girişini oluşturan anıtsal taç kapı üzerinde de iki arslan kabartmasının varlığını kaynaklardan[749] öğrenmekteyiz. Taç kapının üst köşelerinde iki tarafta iki arslan kabartması

---

[748] Gönül ÖNEY;Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme Ve El Sanatları,Ankara, 1978, s.40.
[749] Nureddin ARDIÇOĞLU; Harput Tarihi, Ankara, 1997, s.84.

olduğu anlaşılmakta isede günümüzde tamamen yokolmuştur. Evliya Çelebi'nin yapıyı "arslanlı camii"[750] diye tanıtması da bu sebeple olmalıdır.

Arslan ve fil figürleri çeşitli dönemler boyunca daima kuvvet ve kudret sembolü olarak görülmüştür. Bu nedenle sarayları, tahtı, şehri, kaleyi, yapıyı kötülükten, düşmandan koruyan bir unsur olarak kullanılmıştır. Daha çok kale mimarisinde kullanılıyor olması da bu özelliğine binaendir.

Harput'un mimarlık eserlerinde başkaca bir figüratif süslemeyle karşılaşılmaz. Ancak Fırat Havzası bölgesinden toplanarak, Elazığ Müzesi'nde korunan ve sergilenen örnekler göstermektedir ki Harput ve çevresi figürlü süsleme adına da oldukça zengin verileri taşımaktadır. Müzede sergilenen örneklerin hangi yapıyla ilişkili olduğunu anlamak oldukça güçtür. Sistemli bir araştırma neticesinde, bu konuya, ilişkin birçok karanlık nokta aydınlanabilecektir. Anadolu Türk Mimarisi içerisinde önemli bir yere sahip olan Fırat Havzası, içerisinde barındırdığı birçok bilinmezi, belki böylelikle ortaya çıkarılacaktır.

4 – YAZI – KİTABE(-LERLE) BEZEME:

Mimari süsleme sanatının bir diğer kolunuda yapıtlar üzerindeki kitabeler oluşturmaktadır. Bu kitabeler bir yandan eserin kimliği hakkında bigiler verirken diğer yandan bitkisel ve geometrik süslemelerle kaynaşarak estetiki görünüm verirler. Mimari eserlerin daha çok; taç kapılarında, mirap, minber, kemer aynalıklarında kullanım alanı bulan kitabeler, beden duvarları üzerinede mutazam ve gelişigüzel yerleştirilmektedirler.

Harput'ta bulunan kitabelerin ilkini kala kitabeleri teşkil etmektedir. Kalede beden duvarları ve buçlar ile mutelif yerlere konulmuş olan kitabeler daha çok süleme endişesinden öte, dönemini belirtmesi açısından önem kazanmıştır. Bu nedenle kale kiyabelerindeki yazıtlar estetiki bir görüntü vermezler. Kalenin tamir ve inşalarına ilişkin yapıldığı dönemin yazı karakterlerini yansıtmaları açısından önem kazanmaktadırlar. Artukoğulları döneminde yerleştirilmiş olan kitabelerde,

[750] Evliya Çelebi; Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Çev. Z. Doğrul), İstanbul, 1970, s.216.

karekter "celi"dir. Oysa Dulkadiroğulları dönemi tamir ve inşalarını gösteren kitabelerin karakteri "Memluk Neshi"dir.

Harput Ulu Camii diğer bütün süslemelerde olduğu gibi yazıtlarıyla da dikkat çekmektedir. Caminin son cemaat yeri orta kemer aynalığında yer alan kitabe; Artukoğulları'ndan Fahreddin Kılıçarslan'ın bir fermanı niteliğindedir[751]. Bu kitabe de kale kitabelerinde olduğu gibi süsleme açısından herhangi bir unsur içermemektedir. Süslemenin bezemeye katılarak uygulandığı örnek caminin mamur haldeki minberidir. Minberde yer alan bütün kitabeler çiçekli zemin üzerine yazılmıştır. Bitkisel ve geometrik süslemeler ile kaynaşarak onları tamamlayan yazıtlar, aynı zamanda kufi karakterli hat sanatının en güzel örnekleri niteliğindedir.

Alaca Mescit giriş kapısı üzerinde yer alan kitabe, kemerin alınlığı şeklini alarak yazılmıştır. Eyvan türü taç kapı formunda yapılmış olan kapının basık kemeri üzerine kadar devam eden altı satır halindeki kitabe nesih karakterli olarak yazılmıştır.

Sara Hatun Camii kitabeleri, mimariyle bütünleşememiş rastgele yerleştirilmişlerdir. Bu yerleştirme neticesinde ilk bakışta önemsiz gibi duran kitabeler bağımsız olarak teker teker ele alındıklarında, çok güzel hat örnekleri oluştururlar. Kitabeler, Osmanlı Devleti'nin son devir Harput hattatları tarafından yazılan son derece sanatsal örnekler olduğu kabul edilmektedir. Hat sanatının hemen bütün karakterlerini yansıtan bu kitabeler cami duvarlarında devşirme malzeme gibi durmaktadırlar. Tarih ve isim bildirilmeyen kitabelerin bazıları belkide daha eski tarihli yapılardan alınarak buraya devşirme malzeme olarak getirilmiştir. Ancak bunun isbatı son derece zordur. Caminin inşa kitabesi, muvakkithane üzerinde bulunmakta idi. Bu kısım yıkıldığından kitabe, Harput Müzesi'ne götürülerek koruma altına alınmıştır.

Kurşunlu Camii kitabesi, giriş kapısı üzerine dilimli kemer içerisine yerleştirilmiştir. Beş satırdan oluşan kitabenin son satırı tamamen tarihe ayrılmıştır. Beyaz kesmetaş üzerine yazılmış olan yazıt, diğer inşa malzemesinden bu yönüyle ayrılmaktadır. Kurşunlu Camii kitabesinin de bezeme açısından önemli bir yanı olmadığını belirtmeliyiz.

Harput'ta bulunan türbe ve çeşmelerdeki kitabeler, son devir onarım yada yeniden yapılma devrelerine ilişkin bilgiler içermektedirler. Sanatsal olarak fazla bir katkılarının olmadığı yapıtlara, birleşme de sağlanamamıştır. Bu nedenlerle türbe ve çeşme kitabeleri, bezeme olarak, eserlere herhangi bir katkıda bulunamamıştırlar.

Bütün süsleme unsurları ile Harput, Türk süsleme sanatının genel karakterine uygun olarak gelişme gösteren mimari oluşumları ile dikkate değer bir merkezdir. Süsleme sanatında kullanılan değişik malzeme örneklerinin bulunuşu açısından, bezemeyi oluşturan unsurlar açısından, teknik ve üslup açısından belirli bir fikir oluşturacak kadar örneği bünyesinde taşıması yönüylede, kültür yerleşmelerinden birisidir.

---

[751] M. Zeki ORAL; "Harput Ulu Camii Duvarındaki Vergi Kitabesi", XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1961, s. 142.

SONUÇ

Harput, ülkemizin Doğu Anadolu Bölgesi sınırları içinde kalan, Elazığ ilinin kuzeyinde bulunan ve temelleri M.Ö. XX. yüzyılda atılmış oldukça eski bir yerleşim birimidir. Birçok kültürlerin yer aldığı doğal, arkeolojik ve kentsel değerleriyle önem kazanan bir alandır.

1071 Malazgirt savaşını müteakiben Anadolu'nun fethini gerçekleştiren Türkler, Harput mıntıkasını da fethetmişler ve bu tarihten itibaren Harput, Türklerin şekillendirmeleri ile günümüze ulaşmıştır. Harput şehri Türkler eliyle fetih edildikten sonra, silüet olarak değişmelere uğramıştır. İlk önce şehrin korunması adına kendi damga ve mühürlerini taşıyan sur duvarları yenilenmiş daha sonra ise imar ve iskan faaliyetleri kentsel anlamda başlamıştır.

Kendisine sahip olan kültürlerin miraslarını üzerinde bulunduran Harput şehri Türk kimliğinin taşıdığı özellikleri benimsemiş ve kısa süre içerisinde bir Türk kenti olmuştur. Bu kimliği kazanmasında mimari eser yapımının önemi oldukça büyüktür. Mimari yapılanma cami inşalarıyla başlamıştır. Artukoğulları döneminde transept planlı cami mimarisi, Selçuklular zamanında çok direkli Ulu Camiler formu ile kedi dönem üslup özellikleri doğrultusunda inşa edilmişlerdir. Beylikler döneminde, sınırlı olmakla birlikte, devam eden cami yapımı, Osmanlı dönemindeki genişletilmiş kubbe örtülü mekanlar halinde yapımlarla tamamlanmıştır. Harput'ta inşa edilen camileri, yalnızca malzeme açısından bütünlük içerisinde değerlendirebiliriz. Camiler, diğer bütün yönleriyle ortak özellikler göstermezler. Her birini kendi dönemi içerisinde üslup ve teknikler açısından değerlendirmek gerekmektedir. Yapılmış oldukları kültürel evreler içerisinde genel benimseme ve zevki devam ettirir olmaları gelişim basamaklarını teşkil etmektedir. Bu yönüyle farklı dönemlerin cami mimari oluşumlarını, kademeli bir geçişin elamanları olarak bünyesinde toplamıştır. Ayrıca her dönem ustası daha önceki birikimlerini yöresel üsluplarla kaynaştırarak bir zenginlik meydana getirmiştir.

Cami mimarisinin yanı sıra, örnekleri sınırlı olarak günümüze gelmiş olan, mescitler inşa edilmiştir. Selçuklu dönemi kompleks formlu mescit örneklerinin tekrarı şeklinde, dönem özelliklerini taşıyan bu eserlerin mimari özelliklerini

Alaca Mescit ile belirleyebilmekteyiz. Türbe ile birlikte inşa edilen mescit mozaik çini kullanımı ile Anadolu Selçuklu dönemi mimari zevkini bütün yönleriyle yansıtmaktadır. Diğer mescitler ya tamamen kaybolmuş, yada son yıllardaki onarımlarıyla günümüze gelmişlerdir. Bu mescitlerin özgününde de yeteri ölçülerde sanatsal olmadıkları kalan izler ve tarihi anlatımlardan anlaşılmaktadır.

Anadolu Selçuklu medrese mimarisinin açık avlulu plan tipi benimsenerek medreseler inşa edilmiştir. Ancak bu medreselerden günümüze maalesef hiçbir örnek gelmemiştir. Kalıntılarına bakarak, deneme olarak planını çıkardığımız Esadiye (Arslaniye) Medresesi, açık avlulu, revaklı ve simetrik görünüşüyle Artuklu medreselerinden daha gelişkin Anadolu Selçuklu medreselerini hatırlatmaktadır. Osmanlı döneminde inşa edilen medreselerden kalıntı dahi günümüze gelememiştir. Ancak mimarilerinin, yine kendi dönem özellikleri ile yapıldığını kayıtlardaki anlatımlardan çıkarabilmekteyiz.

Çokgen gövde ve poligonal külah örtülü Mansur Baba Türbesi, Fatih Ahmet Baba Türbesi, Artukoğulları ile Selçuklu türbe tiplemesinin genel karakterini yansıtmaktadırlar. Arap Baba Türbesi ise, mescit ile birleşimli olan Selçuklu dönemi türbelerini hatırlatmaktadır. Bu dönemlere tarihli diğer türbeler son yıllarda onarıldıkları için günümüze üslupları bozularak gelmişlerdir. Yukarıdaki örnekler ile benzer özellikler taşıdıklarını düşünmekteyiz. Marat Baba Türbesi, Çokgen planı ve kubbe örtüsüyle tamamen Osmanlı dönemi üslup özellikleri ile inşa edilmiştir.

Harput'ta kayda değer bir diğer mimari grupta hamamlardır. Hamamların çoğunluğu, tarihi süreç içerisinde sürekli kullanım alanı bulan klasikleşmiş dizilimlidirler. Artukoğulları döneminden kaldığını belirlediğimiz Kale Hamamı, Kale Altı Hamamı, Dere Hamamı bu plan şemasında oldukça düzgün inşalar göstermektedirler. Esadiye (Arslaniye) Hamamının ise Anadolu Selçuklu Dönemi eseri olduğunu, külliye tarihlendirmesi nedeniyle, belirlemekteyiz. Dere Hamamı ve Osmanlı döneminde yapılan Cimşit Hamamı'da yukarıda sıraladığımız hamam plan şemasında olup, düzgün bir mimariye sahiptirler. Harput'ta inşa edilen diğer grupların aksine hamamlarda tam bir üslup birliğinin olması dikkat çekicidir.

Osmanlı döneminden kalma, Hoca Hasan Hamamı, bu grubun dışında, "L" şeklinde üç kubbe örtülü, üç birim halindedir.

Bundan başka bütün yapı grupları için örneğini teşkil edecek bir prototipi barındıran Harput, yalnızca bir dönem değil, Çubukoğulları'ndan (1087) başlamak üzere; Artukoğulları (115-1234), Selçuklular (1234-1248), Dulkadiroğulları (1339-1465), Akkoyunlular (1465-1516), Osmanlılar (1516-vd.) dönemlerinin hemen hepsi için imar ve iskan faaliyetleri ile şekillenmiştir. Bu durum şehirde, kozmopolit karışım oluşturmakta ve bu haliyle bir kültür mozaiğini teşkil etmektedir. Yanlızca İslam motiflerini değil, içerisinde barındırdığı gayri müslim ustaların becerilerini de yapıları üzerinde sergilemelerine müsaade eden bir hoşgörü çerçevesinde, bütünleşmesinin yaşandığı bir şehirdir.

Selçuklu ve Anadolu Beylikleri dönemlerinde önemli bir merkez konumunda olan Harput şehrinin, Osmanlı mübadelesini müteakiben, Diyarbakır şehrinin gölgesinde kalmasından dolayı, bu özelliğini kaybettiği görülür. Bunun en çarpıcı örneği ise, şehirde bulunan dini ve sosyal içerikli yapıların inşa devrelerinde görülmektedir. Şehirde mevcut camii, mescit, zaviye gibi eserlerin çoğusu Selçuklu ve Beylikler dönemleri eserleridir. Zaman itibariyle geniş bir süreyi içermekle birlikte, Osmanlı döneminde az sayıda mimari eser yapılmış, bu eserlere birkaç ilave yapılarak, eski eserlerin tamiratıyla iktifa edilmiştir.

Harput'un demerfolik yapısı da tarihi doğrular niteliktedir. Osmanlı fethinden sonra 1566 yılında yapılan üçüncü tahrirde, şehir nüfus yaklaşık 13.000 civarındayken bu rakam sonraki dönemlerde sürekli düşüş göstermiş, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu rakama ancak ulaşılabilmiştir.

Harput şehri Ortaçağ boyunca İslam dünyasının kültür merkezi olma özelliğini de yine Osmanlı döneminde kısmen yitirmiştir. Şöyle ki daha önceleri tamamen yüksek tahsil için yapılmış olan medreseler XVIII yüzyıldan itibaren ilkokul, ortaokul ve lise dengi eğitim kurumlarına dönüştürülmüştür. Ancak Harput şehrinin bu durum değerlendirmesi tamamen eski ve yeni zaman ile arasındaki bir kıyastan ibarettir.

14.12.1975'de Anıtlar Yüksek Kurulu tarafından Kentsel Sit Alanı ilan edilen Harput'un, kent bütününde ve çevresindeki olumsuz etkiler

düşünüldüğünde, içerdiği potansiyelden bir haber olunduğu gözlenmektedir. Bunun yanı sıra doğal, arkeolojik ve kentsel değerlerin korunması ve geliştirilmesi yönündeki çabalar da çok yetersiz gözükmektedir. Doğa koşulları, bakımsızlık vb. nedenlerle Harput'ta bulunan sanat potansiyeli, bozulma ve yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır.

Harput, yüzyıllar boyunca çeşitli biçimlerde kullanım alanı olmuş, bu kullanımların gerektirdiği bir çok değişik yapı, açık alan ve bunların bir araya gelmesiyle şekillenen dokular meydana gelmiştir. Böylesine çeşitlilik gösteren bir alanın peyder pey yok oluşunu izlemek, toplumsal, tarihsel, psikolojik, sanatsal ve ekonomik açıdan kayıplara sebep olmaktadır.

Bugün tamamen Elazığ'a bağımlı bir yerleşim birimi halini alan Harput, kültürel mirasının, turizm açısından değerlendirilmeyişi, sosyal ve ekonomik bakımdan canlılığını yitirmesine neden olmuştur. Yaz aylarında Elazığ Ovası'nın sıcağından kaçıp, bir süre serinlemek ve belki de eski anılarını tazelemek, dileğinde olanların ziyaretiyle kısmi bir canlılık kazanmakta, bölgeye gelen türistlerin ilgisini çekmektedir. Harput'un yeniden canlandırılması sosyo-ekonomik gelişmeler, muhafaza ve geliştirme kavramlarının birlikte ele alınmasını gerektirmektedir. Bir yandan gereksinimleri karşılarken; diğer yandan eski kentsel mekanların bozulması önlenmelidir. Harput halkı; tarihsel ve kültürel değerleri koruyup, geleceğe aktarmanın ekonomik kültürel, sosyal vb. açıdan sağlayacağı faydalar konusunda bilinçlendirilmelidir.

Bugün kentsel sit alanı olarak koruma altına alınmış alan Harput Şehri mimari eserleri için yaptığımız bu çalışma, daha sonra yapılacak olan çok detaylı araştırmalar için bir ön kaynak denemesi niteliğindedir. Bu şehrin mimarisi, araştırmalar ilerledikçe, yeni buluntu ve bağlantılarla Anadolu Türk Mimarisi'ndeki yerini daha belirgin bir şekilde alacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

I - TETKİK ESERLER:

Abu'l- Farac; Abu'l Farac Tarihi, (Çev. Ö. R. Doğrul), Ankara, 1987.

AÇIKGÖZ, Namık; "Harput ve Civarı Taş Süslemeciliği", Fırat Üniv. Sanat Tarihi Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 201-217.

AÇIKSES, Erdal; "100 Yıl Önce Mamüratü'l Aziz (Harput-Elazığ'da) Eğitim ve Kültür", Fırat Havzasının Sosyal Kültürel ve Ekonomik Kalkınması Sempozyumu, Elazığ, 1991, s. 345-401.

AÇIKSES, Erdal; "Amerika'dan Harput'a, Harput'tan Amerika'ya Göç", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Ankara, 1999, s. 145-169.

AÇIKSES, Erdal; "Mamürat'ül Aziz Vilayet Salnamelerine Kayıtlı Kütüphaneler ve Yazma Eserler" Fırat Havzası, Yazma Eserler Sempozyumu, Elazığ, 1987, s. 137-143.

AKÇAY, İlhan; "Harput Ulu Camii" Yeni Fırat Dergisi, S. 27, Ankara, 1966, s.15-23.

AKÇAY, İlhan; "Keban Barajının Meydana Getirdiği Göl Sahası İçinde Kalacak Olan Türk Eserleri Üzerinde Yerinde Yapılan Bir Araştırma, Türk Kültürü, C. IX, S. 46, Ankara, 1966, s. 216-225.

AKÇAY, İlhan; "Ulu Camii'deki Minberin Tezyini Özellikleri", Yeni Fırat Dergisi, S. 28, Elazığ, 1966, s. 30-32.

AKÇORA, Ergünöz; "Tanzimattan Milli Mücadeleye Harput'ta Ermeniler ve Faaliyetleri (1839-1922), Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s. 127-145.

AKSIN, Ahmet; 218 Numaralı Harput Şeriyye Sicili H. 1249-1256 (M. 1833-1840), F.Ü. Sos. Bil. Enst. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 1991.

AKSIN, Ahmet;19. Yüzyılda Harput, Elazığ, 1999.

AKSIN, Ahmet; "Osmanlı Döneminde Harput Şehrinin Demografik Yapısı", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Ankara, 1999, s.77-93.

AKSIN, Ahmet; "Osmanlı Döneminde Harput'un İdari Yapısı", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s. 61-77.

AKSIN, Ahmet; Elazığ ve Çevresindeki Dini Şahsiyetler, F. Ü. Tarih Bölümü, (Basılmamış Lisans Tezi), Elazığ, 1986.

ALPTEKİN, Coşkun; "Artuklular" Maddesi, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, C.3, İstanbul, 1991, s. 415-420.

ALPTEKİN, Coşkun; "Selçuklular Zamanında Harput" Tarih İçinde Harput Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 45-53.

ALTUN, Ara; "Anadolu'da Artuklu Devri Medreselerinin Plan Şemaları Üzerine Notlar", Vakıflar Dergisi, C. X, Ankara, , 1973, s. 229-242.

ALTUN, Ara; "Harput Ulu Camiinin Durumu", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı, S. 5. İstanbul, 1973, s.79-94.

ALTUN, Ara; Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişimi, İstanbul 1978.

ALTUNER, Nuran; "Süleymaniye Kütüphanesinde Yer Alan Harput Koleksiyonuna Ait Kitapların Tanıtımı", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu II, Elazığ, 1999, s.153-179.

ANDERSON, Ruguz; History of The Mission of The American Board Commistionars and Foreigen Missions to The Oriental Churches, Boston, 1972.

ANDREASYAN, Hrand D.; Polanyalı Simeon'un Seyahatnamesi,1608-1619, İstanbul, 1964.

ARAZ, Rıfat; Harput'ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği, Ankara, 1995.

ARDIÇOĞLU, Nureddin, "Harput Kelimesinin Menşei Üzerine", Altan Dergisi, S. 6-7, Elazığ, 1934, s.16-19.

ARDIÇOĞLU, Nureddin; "Harput Artuklularına Ait Kitabeler;" Türkiyat Mecmuası XI, İstanbul, 1939, s.41-48.

ARDIÇOĞLU, Nureddin; "Harput'ta Artukoğulları Devrine Ait Eserler", Yeni Fırat Dergisi, S. 4, İstanbul, 1962, s. 12-15.

ARDIÇOĞLU, Nureddin; "Harput'ta Selçukluların Son Devrine Ait Bir Kitabe", Türklük Mecmuası, S. VI, İstanbul, 1937, s. 447-451.

ARDIÇOĞLU, Nureddin; "Sophone ve Armenia", Altan Dergisi, S. 19, Ankara, 1936, s. 12-15.

ARDIÇOĞLU, Nureddin; "Sophone'nin Mevzii Coğrafyası", Altan Dergisi, S. 16, Ankara, 1936, s. 19-21.

ARDIÇOĞLU, Nureddin; Harput Tarihi, Ankara, 1997.

ARDIÇOĞLU, Nureddin; Hususi Makale, Elazığ Broşürü.

ARDIÇOĞULU, Nureddin; "Harput Tarihi ve Tarihi Abideler", Altan Dergisi, S. 37, Elazığ, 1942, s. 16-19.

ARDIÇOĞULU, Nureddin; Harput Hükümdarı Belek Gazi, Ankara, 1966.

ARDIÇOĞLU Ülker; "Harput'un Prehistoryası" Tarih İçinde Harput Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 11-21.

ARDIÇOĞLU Ülker; Elazığ Müze Müdüresi, (Basılmamış Harput Notları).

ARDIÇOĞLU, Ülker; "Elazığ Ev Mimarisinin Ana Hatları (Özet)", Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 199-201.

ASLANAPA, Oktay; Türk Sanatı, İstanbul, 1989.

ASLANAPA, Oktay; Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14. Yüzyıl), Ankara, 1977.

AŞAN M, Beşir; " Harput Ulu Camii Minberi", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.2, S.1, Elazığ, 1987, s. 29-47.

AŞAN, M. Beşir; " Osmanlı Öncesi Harput ve Yöresinde Türk İskanının Tarihi Gelişimi", Dünü ve Bugünüyle Harput I, Ankara, 1999, s. 49-61.

AŞAN, M. Beşir; "Fırat Havzasında Barajlar Nedeniyle Yapılan kültürel Varlıkları Kurtarma Çalışmaları", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 2, S. 1, Elazığ, 1988, s. 33-53.

AŞAN, M. Beşir; "Hazar Görülü ve Çevresinin Ortaçağ'daki Konumu ve Önemi", Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi,C.7, S.1-2, Elazığ, 1995, s.1-17.

AŞAN, M. Beşir; "Tarihçe", Elazığ İlliği, Elazığ, 1998, s. 31-39.

AŞAN, M. Beşir; Elazığ Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İslam İzleri (XI-XIII Yüzyıllar), Ankara, 1989.

ATAOĞLU, Remzi; "Harput'ta Artuklu İdaresi", Tarih İçinde Harput Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 53-59.

ATKİNSON, H. Harriet; Mrs. Harriet H. Akkinson's Eyewitneus Account of the Mossacres at Harpoot, S. 1, Boslon, 1976.

AYDOĞMUŞ Günerkan; Harput Kültüründe Din Alimleri, Elazığ, 1998.

AYTAÇ, İsmail; "Kömürhan", Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 155-167.

AYTAÇ, İsmail;"Kömürhan", Vakıflar Dergisi, C. XX, Ankara, 1988, s. 126-137.

AYTAÇ, İsmail; "Malatya-Harput Kervanyolu Güzergahı ve Kervansaraylar", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s. 225-249.

AYTEKİN, Halil – YAVUZ, Nuri; "İkinci Meşrutiyet Döneminde Elazığ İli Eğitim Sistemi", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu, Elazığ, 1999, s. 193-217.

BAHADIR, Ö. Faruk; "Harput Ulu Camii" Elazığ'ın Sesi Harput Dergisi, S. 2, Elazığ, 1979, 18-20.

BAKIRER Ömür; "Anadolu'da XIII, Yüzyıl Tuğla Minarelerinin Konumu, Şekil Malzeme ve Tanziyat Özellikleri", Vakıflar Dergisi, IX, Ankara, 1971, s. 337-366.

BAKIRER Ömür; "Harput Ulu Camii Minaresi" Bedrettin Cömert'e Armağan, Özel Sayı, Ankara, 1980, 375-395.

BAKIRER, Ömür; "Anadolu Selçuklularında Tuğla İşçiliği", Malazgirt Armağanı, Ankara, 1972, s. 187-203.

BAKIRER, Ömür; Onüç ve ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları, Ankara, 1976.

BARBARO, Josepha; Viagge, Venedik, 1545.

BARKAN Ö. Lütfü; " H. 933-934 (1517-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği ve Ekleri", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C.15, S. 1-2, İstanbul, 1976, s.121-130.

BAYBURTLUOĞLU Zafer; Anadolu'da Selçuklu Dönemi" Yapı Sanatçıları, Atatürk Üniversitesi Yayını, Erzurum, 1993.

BAYKARA, T.; "Cehri Üzerine Notlar", İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü Dergisi, C. 8, S. 16, İstanbul, 1967.

BERCHEM, M. Van; Amida, Heidelberg, 1910.

BERCHEM, Max Van; Arabiche Inschriften Aus Armenia Und Diyarbekr, Berlin, 1907.

BEZER, G.Ö.; "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", Belleten LXI, Ankara, 1997.

BİLGİÇ, Emin; "Anadolu'nun İlk Yazılı Kaynaklarındaki Yer Adları" Belleten C.X s. 39, Ankara, 1976.

BİNGÖL A. F.; Elazığ Yöresinde Doğu Torosların Tektana- Stratigrafik-Özellikleri, Ankara,1993.

BOSSERT, H.T.H.; Ein Hethitisches Königssiegel, Berlin, 1944.

BULUT, Ahmet; "Harput'ta Turizm", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu II, Elazığ, 1999, s.425-429.

CAHEN, Claude; "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi", (Çev: Y. Yücel-B. Yediyıldız), Belleten, S. 201, Ankara, 1967, s.351-367.

CİCİ, Mehmet; "Harput'un Çevre Profili", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu II, Elazığ, 1999, s 325-329.

CUİNET Vital; La Turquie d'Asie, Géographie Administrative, Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Provincede L'Asie Mineure, Paris, 1881-1894.

ÇAĞLAR, Arif; "Tarih Boyunca Harput ve Kültürü", Tarih İçinde Harput Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 1-5.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan; Urartu Tarihi, Ege Üniversitesi Yayınları, Bornova, 1994.

DANIK, Ertuğrul; "Harput Kalesi" Vakıflar Dergisi XXVI, Ankara, 1997, s. 313-321.

DANIK, Ertuğrul; "Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1995", XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı I, Ankara, 1997, s.340-367.

DANIK, Ertuğrul; "Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1996 Yılı Çalışmaları", XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı I, Ankara, 1998, s. 157-181.

DANIK, Ertuğrul; "Ortaçağ Harput'unun Kentsel Gelişimi", Dünü ve Bugünüyle Harput I, Ankara, 1999, s. 17-49.

DEMİREL, Bekir Ali; Doğu Anadolu Çıkmaz Sokak, Elazığ, 1995.

DEMİREL, Bekir Ali; Elazığ'da Sanayi, Elaskav Yayını, Elazığ, 1998.

DEMİROL, Aysel; "Geleneksel Harput Evlerinin Korunması ve Yaşatılması", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s. 339-357,

DARKOT, Besim; "Harput" Maddesi, İslam Ansiklopedisi, C. V, İstanbul, 1950, s.296-299.

DİLAVER, Sadi; "Anadolu'daki Tek Kubbeli Selçuklu Mescidlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi", Sanat Tarihi Yıllığı, S. 4, İstanbul, 1970-71, s. 17-24.

DOĞANAY, Rahim; "Salname Kayıtlarına Göre Elazığ'ın (1882-1909) Dönemi Mali Portresine Bir Bakış" Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s. 217-225.

DÖKMECİ, Cenani; "Harput Çevresinde Gezinti", Yeni Fırat Dergisi, S. 1,2,3,4,8, İstanbul, 1962-1963, s. 8-20.

DÖKMECİ, Cenani; "Mamuratü'l Aziz", Yeni Fırat Dergisi, S. 24, Elazığ, 1964, s. 8-11.

DURUKAN, Aynur; "Harput Ulu Camiinin Düşündürdükleri", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999., s. 305-339.

EKİNCİ Oktay; "Geleneksel Mimarimizle Barışmamız Gerekir", Milliyet Gazetesi Özel Eki, İstanbul, 1997.

ELAZIĞ İl Müzesi, Tescil Fişleri

ELAZIĞ Projesi, I, II, III, Ankara, 1998.

ELİBÜYÜK, M.; "Türkiye'nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli bir Kaynak, Mufassal Defterler", Coğrafya Araştırmaları Dergisi, C. 7, S. 2, Ankara, 1990.

ERDMANN, Kurt; "XIII. Yüzyıl Camilerinin Özel Durumu", Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi, Ankara, 1959, Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara, 1969.

ERDOĞMUŞ, Zeki; "Vakıfların sosyal Fonksiyonları", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.4, S.1, Elazığ, 1990, s. 93-103.

ERİÇ, Murat; "Fırat Havzasında Geleneksel Mimari Özellikler ve Koruma Örnekleri", Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 17-31.

ERİNÇ, S.; Doğu Anadolu Coğrafyası, İstanbul, 1953.

ERTUĞRUL Halil; Azınlık ve Yabancı Okulları, İstanbul, 1998.

ERZEN, Afif; Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara, 1986.

ERZİ, Adnan Sadık; "Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar", Belleten XVIII, S. 70, Ankara, 1974. s. 281-302.

EVLİYA Çelebi Seyahatnamesi, C. IV, İstanbul, 1986.

EVLİYA Çelebi Seyahatnamesi, (Çev: Z. Danışman), İstanbul, 1970.

EVLİYALAR Ansiklopedisi, Türkiye Gazetesi Yayını, İstanbul, 1992.

GABRIEL, Albert; Voyages Archeologiç Es Dans La Turguie Oriantole, Paris, 1940.

GENÇOSMANOĞLU, Yıldırım; "Harput'ta Geçmişi Tahayyül", Yeni Fırat Dergisi, S. 4, İstanbul, 1962. 8-9.

GÖRKEM ,İsmail; "Harput Mezar Taşları ve Kitabeleri", Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu, Elazığ, 1987, s. 191-211.

GÜLBAY, Fulya; "Harput'un Turistik Potansiyel Alanları ve Turizmin Geliştirilebilmesi içini Öneriler" Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu II, Elazığ, 1999, s. 411-419.

GÜLCÜ,Erdinç; 391 Numaralı Harput Şeriyye Sicili, 1691-1692, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstütüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 1993.

GÜNDOĞDU, Hamza; "Dulkadirli Beyliği Mimarisi", Ankara, 1986.

GÜNDOĞDU, Hamza; " Erzurum Çifte Minareli Medrese'de Bir Çinili Panonun Düşündürdükleri", Şerare Yetkin Anısına Çini Yazıları, İstanbul, 1996, s. 85-97.

GÜNDOĞDU, Hamza; "Sivrihisar Alemşah Kümbeti'nin Mimarisi, Geometrik ve Figürlü Plastik Süslemeleri Üzerine", Vakıflar Dergisi XVI, Ankara, 1982, s. 126-145.

GÜNDOĞDU, Hamza; "Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar", Şehri Mübarek Erzurum, Ankara, 1989.

HALAÇOĞLU, Ahmet; 381 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili H. 1283-1284 (1866-1868), Ankara Üniversitesi, İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi9, Ankara, 1986.

HANİGMANN, Ernest; Bizans Devleti Tarihi, (Çev. F. Işıltan), Ankara, 1986.

HANİGMANN, Ernest; Bizans Devletinin Doğu Sınırı, (Çev: F. Işıltan), İstanbul, 1970.

HAUPT, Lehman; Armenian Einst und Jetst, Berlin, 1910.

HAYDAROĞLU, Polat; Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar, Ankara, 1990.

HAYLİ, Selçuk; "Tarihi Coğrafya Açısından Harput Şehrinin Fonksiyonları ve Etki Sahası", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s. 287-305.

HOCA SAADETTİN; Tacüt- Tevarih, II, İstanbul, 1279.

İBNİ Bibi; Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi, (Çev: M. N. Gençosman), Ankara, 1941.

İBNİ Bibi; El-Evamirul alaiyye fi'l-umur el-Alaiyye, Ankara, 1956.

İBNÜ'L Azrak; Tarih Meyyafarikin, Oxford, 1909.

İBNÜ'L Esir; El Kamil fi't-Tarih, C. XI, Beyrut, 1966.

İÇMELİ, Celalettin; "Türk-İslam Tabâdeti ve Darüşşifalar", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 2, S. 1, Elazığ, 1998, s. 157-177.

ILTER ,İsmet; Tarihi Türk Hanları, Ankara, 1969.

JONSTEN, Howord; "Byzontine Anzitene" Armenie and Frantiers in Romin and Byzontine Anatolia, ed S. Mitchell Bar İnt Serias 156, 1998.

JOSEPHA, Barbaro; Vizgge, Vnedik, 1545.

KADAMAN, Bayram; Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi, İstanbul, 1980.

KAFALI, Mustafa; "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi" Tarih İçinde Harput Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 21-33.

KAFESOĞLU, İbrahim; Harzemşahlar Devleti, Tarihi, Ankara, 1984.

KAMPAMAN, A.A.; "Yakın Doğuda Haçlılar Devrine Ait Kaleler", Belleten, C. XXIII, Ankara, 1976, s. 129-145.

KARABORAN, H. Hilmi; "Elazığ'da Endüstrileşme Faaliyetleri", F. Ü. Sosyal Blimler Dergisi, C. 3, S. 2, Elazığ, 1989, s. 141-197.

KARABORAN, H. Hilmi; "Fırat Havzasında Sanat Tarihiyle ilgili Eserlerin Coğrafi Dağılışı", Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 51-69.

KARABORAN, H. Hilmi; "Şehir Coğrafyası ve Şehirsel Fonksiyonlar", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.3, S.1, Elazığ, 1989, s. 81-119.

KAZICI, Ziya; "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Vakıfların Harput'taki Hizmetleri"; Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s. 115-127.

KIRZIOĞLU, Fahrettin; "450 yıl Önceki Harput Mahalleleri ile Nahiyeleri", Yeni Fırat Dergisi, S. 1, İstanbul, 1962-1963, s. 17-18.

KIRZIOĞLU, Fahrettin; "Harput Bölgesi İlbeğleri" Yeni Fırat Dergisi, S.16, İstanbul, 1963, s. 3-4.

KIRZIOĞLU, Fahrettin; "Salnameler ve 1871 Salnamesinde Harput Sancağı", Yeni Fırat Dergisi, S. 16, İstanbul, 1963, s. 7-14.

KİTAPÇI, Zekeriya; "İslam Coğrafyacılarından el-Hamavi'ye Göre Fırat Havzası Şehirleri", Fırat Üniversitesi Coğrafya Sempozyumu, Elazığ, 1990, s. 191-199.

KOÇLAR, Bekir; 362 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili H. 1082-1083 (1671-1672), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 1991.

KÖROĞLU, Kemalettin; Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi, İstanbul, 1996.

KUBAN, Doğan; Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları, İstanbul, 1965.

KUR'AN-I KERİM ve Açıklamalı Meâli, Cidde, 1987.

KURAN, Abdullah; Anadolu Medreseleri I, Ankara, 1969.

LEHMANN, Haupt; Armenien Einst und Jetzt, Berlin, 1910.

MALATYA İL YILLIĞI, Tarihi Eserler Bölümü, 1973.

MEMİŞOĞLU, Ferhan; Elazığ Kılavuzu, Elazığ, 1977.

METEOS (Urfalı); Meteos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162) (Çev: H. R. Andreasyon), Ankara, 1987.

MİTCHEL, İ; Aşvan, Keban Rescu, Evcevations Fastern Anadolia Barint series 83, Oxford, 1980.

OĞÜN, Baki; "Haraba Kazısı" Keban Projesi Kazıları 1969-1970, Ankara 1971.

ORAL, M. Zeki; " Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", Vakıflar Dergisi V, Ankara, 1962, s. 23-79.

ORAL, M. Zeki; " Harput Ulu Camii Duvarındaki Vergi Kitabesi", XI Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1961, s. 140-146.

OSMANOĞLU; Cenap; "Harput'ta Meryem Ana Kilisesi", Yeni Fırat Dergisi, C. II, S. 16, İstanbul, 1963, s. 21-24.

ÖĞÜN, Baki; "Haraba Kazısı", Keban Projesi Kazıları 1969-1970, Ankara, 1971.

ÖNEY, Gönül; "Anadolu Selçuk Mimarisinde Arslan Figürü", Anadolu XIII, Ankara, 1971, s. 1-68.

ÖNEY, Gönül; "Anadolu Selçuk Sanatında Hayat Ağacı Motifi", Belleten XXXII, Ankara, 1968, s. 25-50.

ÖNEY, Gönül; Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı, Ankara, 1966.

ÖNEY, Gönül; "Anadolu Selçuk Mimarisinde Antik Devir Malzemesi", Anadolu XII, Ankara, 1970, s. 17-38.

ÖNEY, Gönül; Anadolu Selçuk Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları, Ankara, 1978.

ÖNEY, Gönül; "Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Devri Ahşap Teknikleri", Sanat Tarihi Yıllığı, S. 3, İstanbul, 1969-70, s. 135-150.

ÖNKAL, Hakkı; "Arap baba Türbesi ve Türklerde Mumyalama Geleneği; Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu II, Elazığ, 1999, s.295-303.

ÖNKAL, Hakkı; "Harput'ta İki Türbe (Arab Baba, Fatih Ahmed Baba Türbeleri)", Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 141-155.

ÖNKAL, Hakkı; Anadolu Selçuklu Türbeleri, Ankara, 1996.

ÖZDEMİR, Rıfat; "Osmanlı Döneminde Dini ve Sosyal Yapıların İnşası ve Tamiratı Üzerine Bazı Bilgiler", Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 167-187.

ÖZMEN, Ahmet; Harput'ta Türk Mimari Eserleri, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi (Yayınlanmamış Lisans Tezi), İstanbul, 1965.

ÖZTÜRK Mustafa; "Harput ve Yöresi Vakfiyeleri", Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu, Elazığ, 1987, s. 237-243.

ÖZTÜRK Mustafa; "Harput ve Yöresi Vakfiyeleri", Tarih İçinde Harput, Elazığ, 1993.

ÖZTÜRK, Mustafa; "Arşiv Vesikalarına Göre Harput ve Civarındaki Mimari Eserler", Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 85-95.

ÖZTÜRK, Tahsin; "İlde Bulunan Tarihi Yapılar", Elazığ İl Yıllığı 1998, Elazığ, 1998.

PERİNÇEK, Doğu; "Palu-Karabegan-Elazığ-Sivrice-Malatya Alanının Jeoloji ve Petrol İmkanları, T.P.A.O. Raporu No: 1963, Ankara, 1979.

POLVAN, Nureddin; Türkiye'de Yabancı Öğretim, İstanbul, 1954.

RUMLU, Hasan; "Ahsen Üt Tevarih", İstanbul Nuriosmaniye Kütüphanesi.

SARAÇOĞLU Halil; "Türkiye Coğrafyası Üzerine Etütler", Doğu Anadolu, C. I, İstanbul, 1956.

SAVCI, Süleyman; "Tarihi Tetkikler Harput Ulu Camii'ndeki Artukoğulları Kitabesi", Karacadağ Dergisi C. 6, S. 67, (Haziran, 1994).

SERDAROĞLU Ümit,; "Ön Tarihten İslam Döneminin Başlangıcına Kadar Elazığ Kuzeyinde Kültür Hareketleri", Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu , Elazığ, 1992, s. 11-17.

SERDAROĞLU Ümit; Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar, Ankara, 1975.

SERDAROĞLU Ümit; Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar, Ankara, 1977.

SERDAROĞLU, Ümit; "Kömürhan", Aşağı Fırat Havzası Araştırmaları 1975, Ankara, 1977.

SEVGEN, Nazmi; Anadolu Kaleleri, C. I, Ankara, 1959.

SEVİN Veli; "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması 1987" VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1989.

SEVİNÇ, Nejdet; Ağan Okulları, İstanbul, 1925.

SEYİT EMİR ALİ; Tarih-i İslam, C. I.

SINCLAIR, T.A.; Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey III, London, 1989.

SÖZEN, Metin; "Türkiye'de Tarihsel Çevrenin Korunması ve Milli Saraylarımız", Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 3-11.

SÖZEN, Metin; Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi, İstanbul, 1981.

SÖZEN; Metin; Anadolu'da Artuklu Devri Mimarisi, Türkiye Turing ve Otomobilciler Kurum Yayınları, İstanbul 1981.

SPENGLER, William F. – SAYLES Wayne G.; Turkoman Figural Bronze Coins and Their Iconography I, Wisconsin, 1992.

SUNGURLU Oktay; "Elazığ Hazar Alanının Teolojisi", Fen İşleri Genel Müdürlüğü Dergisi, S. 29, Anakara, 1985.

SUNGUROĞLU İshak; Harput Yollarında, C. I. İstanbul, 1958.

SUNGUROĞLU İshak; Harput Yollarında, C. II, İstanbul 1959.

SÜMER, Faruk; "Doğu Anadolu'da Moğol ve Türkmen Devirlerine Ait Bazı Tarihi Yapılar Hakkında Düşünceler", Belleten, C. LIV, Ankara, 1990, s. 314-342.

SYONE, F. Anrews; Academies for Anatolia, The University of Connecticut, 1984.

TEKELİ, İlhan; Toplumsal Dönüşüm ve Eğitim Tarihi Üzerine Konuşmalar; Ankara, 1980.

TIZLAK Fahrettin; 398 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili; H. 1230-1255, M. 1814-1839. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 1987.

TIZLAK, Fahrettin; "XIX Yüzyılın İlk Yarısında Harput Vakıfları" Vakıflar Dergisi XXII, Ankara, 1991.

TOGAN, Z. Velidi; Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1970.

TONBUL, S.; Kuzova-Hasandağı Çevresinin (Elazığ Batısı) Fiziki Coğrafyası, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 1985.

TONKA, Bünyamin Nami; "Harput'ta Amerikan Misyoner Okulları", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s. 185-193.

TOZER, H. F.; Turkish Armenia and Eastern Asia Minor, London, 1881.

TOZLU, Necmettin; Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar, Ankara, 1991.

TURAN, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1971.

TURAN, Osman; Anadolu Beylikleri, İstanbul, 1980.

TURAN, Osman; Doğu Anadolu Devletleri Tarihi, İstanbul, 1973.

TURAN, Osman; Selçuklular ve İslamiyet, İstanbul, 1971.

TURGUT, İhsan; "Harput ve Çevresi", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu II, Elazığ, 1999, s. 329-333.

TÜRK ANSİKLOPEDİSİ, C. III, Ankara, 1956.

UÇAR, Şahin; Anadolu'da İslam-Bizans Mücadelesi, İstanbul, 1990.

ULUÇAM, Abdüsselam; "Irak Selçukluları ve Atabekler Döneminden Kalan Tuğla Minareler", Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, C. I, S. I, Van, 1990, s. 17-73.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara, 1984.

ÜNAL M. Ali; "XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara, 1989.

ÜNAL M. Ali; "XVI. Yüzyılda Harput Sancakbeyleri", Dünü ve Bugünüyle Harput I, Elazığ, 1999, s.93-115.

ÜNAL, M. Ali; "1506-1646 Tarihli Avarız Defterine Göre XVII. yy. Ortalarında Harput" Belleten II, S. 199, Ankara, 1987.

ÜNAL, M. Ali; "Şer'iyye Sicillerine Göre Harput'taki Eserlerin Korunması Hususunda Halkın ve İdarenin Tutumu", Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 47-51.

ÜNAL, M. Ali; "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Harput Sancağı'nın Demografik Yapısı", Tarih İçinde Harput Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 89-101.

ÜNAL, M. Ali; "XVI ve XVII. Yüzyıllarda Harput Sancağında Zeamet ve Tımar Düzeni", Fırat Ünivrsitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, C. 2, S. 1, Elazığ, 1988, s. 215-217.

ÜNLEN, Canan; "Terkedilmiş Tarihi Bir Kent Olan Harput'un Yeniden Canlandırılması", Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I, Elazığ, 1999, s. 283-287.

YAKUTÜL HAMEVİ; Mûcem ül-Büldan, Leipzig, 1866.

YAŞA, Recep; "Harput Evleri" Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 187-199.

YAZ ÇALIŞMALARI 1968, O.D.T.Ü. Keban Projesi Yayını, Ankara, 1970, s.V.

YETKİN, S. Kemal; İslam Sanatı, Ankara, 1965.

YETKİN, Şerare; "Anadolu'da Selçuklu Şifahaneleri", Türk Kültürü, S. 10, Ankara, 1963.

YETKİN, Şerare; Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi, İstanbul , 1972.

YILDIRIM, Nevin; Fransız Eğitiminin Türk Toplumuna Etkisi, İzmir, 1975.

YILDIRIM, Recep; "Elazığ Yöresinde Halkın Eski Eserler Hakkındaki İnançları; Fırat Havzası Folklor ve Etnografya Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 383-388.

YILDIZ, Hakkı Dursun; "Anadolu'nun Türkler Tarafından Fethi ve Türk Vatanı Olması", Tarih İçinde Harput Sempozyumu, Elazığ, 1992, s. 33-45.

YILDIZ, Hakkı Dursun; İslamiyet ve Türkler, İstanbul, 1976.

YILDIZ, Hakkı Dursun; "Abbasiler" Maddesi, C.1, İstanbul, 1988.

YILDIZ, Mehmet; "Harput Konakları ve Evleri" Yeni Fırat Dergisi, S. 25, İstanbul, 1965, s. 23-27.

YILMAZÇELİK, İbrahim; "1840/1850 Yıllarında Harput", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 52, İstanbul, 1988.

YILMAZÇELİK, İbrahim; "Cumhuriyet Sonrası Elazığ'da Tarım-Ticaret ve Sanayii (1923-1938)", Fırat Havzasının Kültürel ve Ekonomik Kalkınması Sempozyumu, Elazığ, 1991, s. 401-407.

YILMAZÇELİK, İbrahim; "19. Yüzyılda Harput ve Civarı Yer İsimleri Üzerine Bir Deneme", Fırat Havzası II. Folklor ve Etnografya Sempozyumu, Elazığ, 1989, s. 323-351.

YILMAZÇELİK, İbrahim; 392 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili, Ankara Üniversitesi, İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1987.

YILMAZÇELİK; İbrahim; "1840-1850 Yıllarında Harput" Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 52, İstanbul, 1988.

YINANÇ, M, Halil; "Belek" Maddesi, İslam Ansiklopedisi, C. II, İstanbul, 1979.

YINANÇ, Rafet; Dulkadir Beyliği, Ankara, 1989.

YINANÇ, Rafet; Dulkadir Beyliği, Ankara, 1989.

YİĞİT, İsmail; "Emeviler" Maddesi, T.D.V. İslam Ansiklopedisi,C.11, Ankara, 1995, s. 87-104.

YURTTAŞ, Hüseyin; Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1991.

II – ARŞİV KAYNAKLARI

Başbakanlık Arşivi, Cevdet Evkaf Tasnifi, 2970 (M. 1803) ve 17147 (M. 1793).

Başbakanlık Arşivi, Cevdet Evkaf Tasnifi, No: 11345.

Başbakanlık Arşivi, Cevdet Evkaf tasnifi, No: 21691 ve 22052.

Başbakanlık Arşivi, Cevdet Evkaf Tasnifi, No: 21978.

Başbakanlık Arşivi, Cevdet Evkaf Tasnifi, No: 26588.

Başbakanlık Arşivi, Cevdet Evkaf Tasnifi, No: 29808.

Başbakanlık Arşivi, Cevdet Evkaf Tasnifi, No: 312 ve 313.

Başbakanlık Arşivi, Cevdet Evkaf Tasnifi, No: 312.

Başbakanlık Arşivi, Cevdet Evkaf Tasnifi, No: 31624.

Başbakanlık Arşivi, Cevdet Evkaf Tasnifi, No: 6309.

Başbakanlık Arşivi, Cevdet Evkaf Tasnifi, No: 7389/18395.

Başbakanlık Arşivi; Cevdet Evkaf Tasnifi, No: 27505.

Başbakanlık Arşivi; Cevdet Evkaf Tasnifi, No: 31896.

Başbakanlık Arşivi; Cevdet Evkaf Tasnifi, No: 5304.

Başvekalet Arşivi Topu Defteri, s. 189.

Başvekalet Arşivi, Evkaf Cevdet Tasnifi, No: 12729.

Başvekalet Arşivi, Evkaf Cevdet Tasnifi, No: 21731/21732.

Başvekalet Arşivi, Evkaf Cevdet Tasnifi, No: 32302.

Başvekalet Arşivi, Evkaf Cevdet Tasnifi, No: 33015.

Başvekalet Arşivi, Evkaf Cevdet Tasnifi, No: 4480.

Beyrut Vilayet Salnamesi, 1326 (Sene-i Hicri, 1322'ye Ek Nüsha)

1301 H Tarihli Mamûratü'l Aziz Vilayet Salnamesi,Üniversite Kütüphanesi, No: 89442.

1303 H Tarihli Mamûratü'l Aziz Vilayet Salnamesi,Üniversite Kütüphanesi, No: 36412.

1325 Hicri Tarihli Mamuretul Aziz Salnamesi, Belediye Kütüphanesi, No: 24/8.

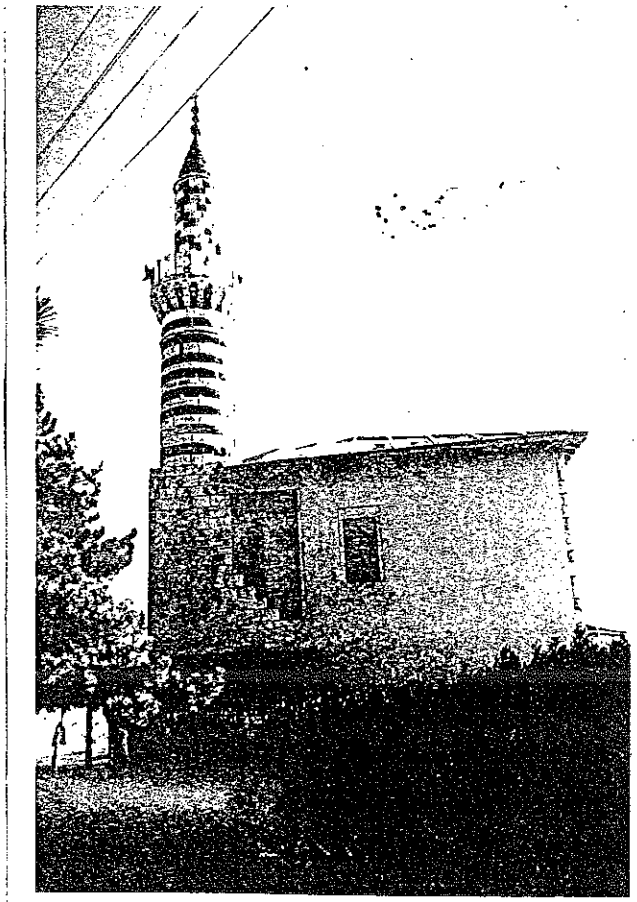
330 no'lu Harput Şeriyye Sicili (1865M.).

Tapu Kadastro Arşivi, 552 nolu Evkaf Tahrir Defteri.

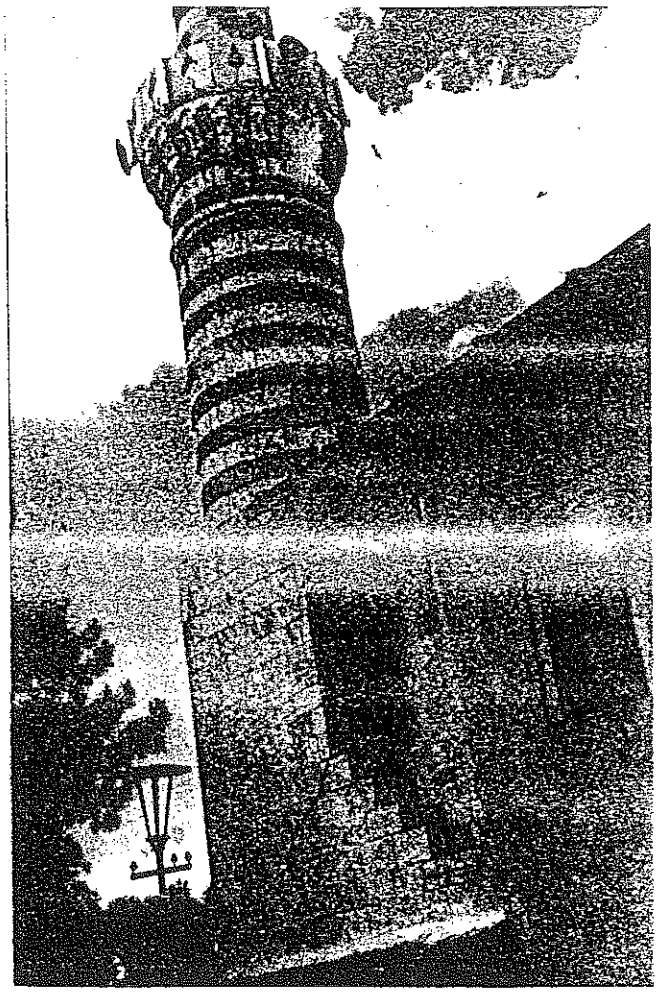
Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Anadolu Başlar, 1267, No: 411.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Mücedded Anadolu 21/29, No: 55.

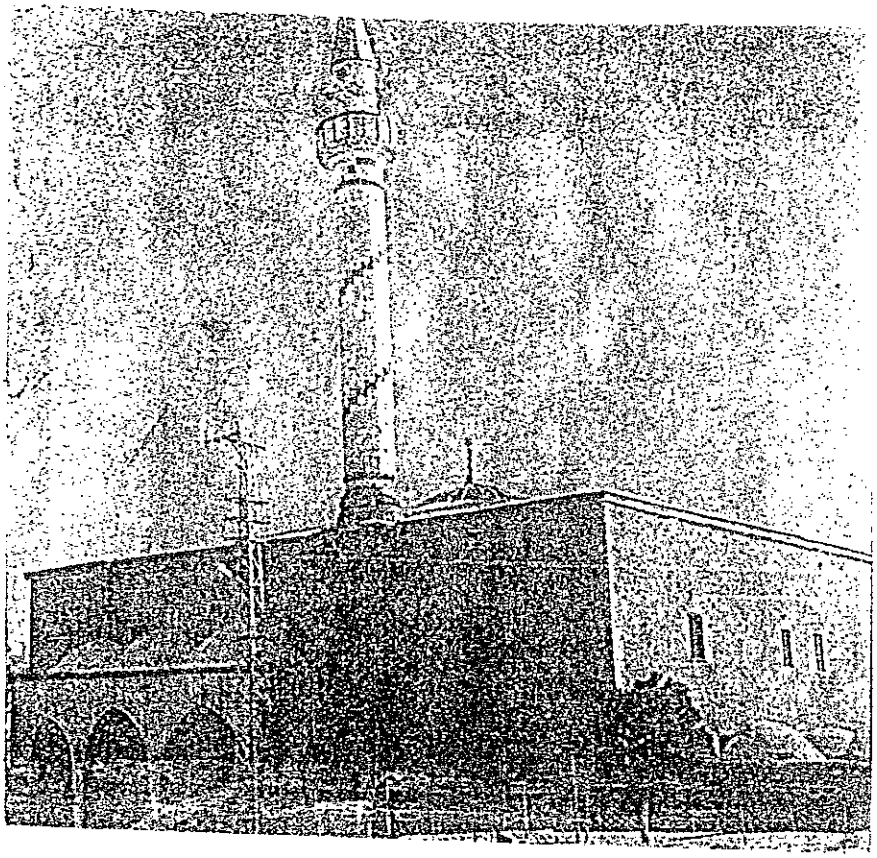
T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

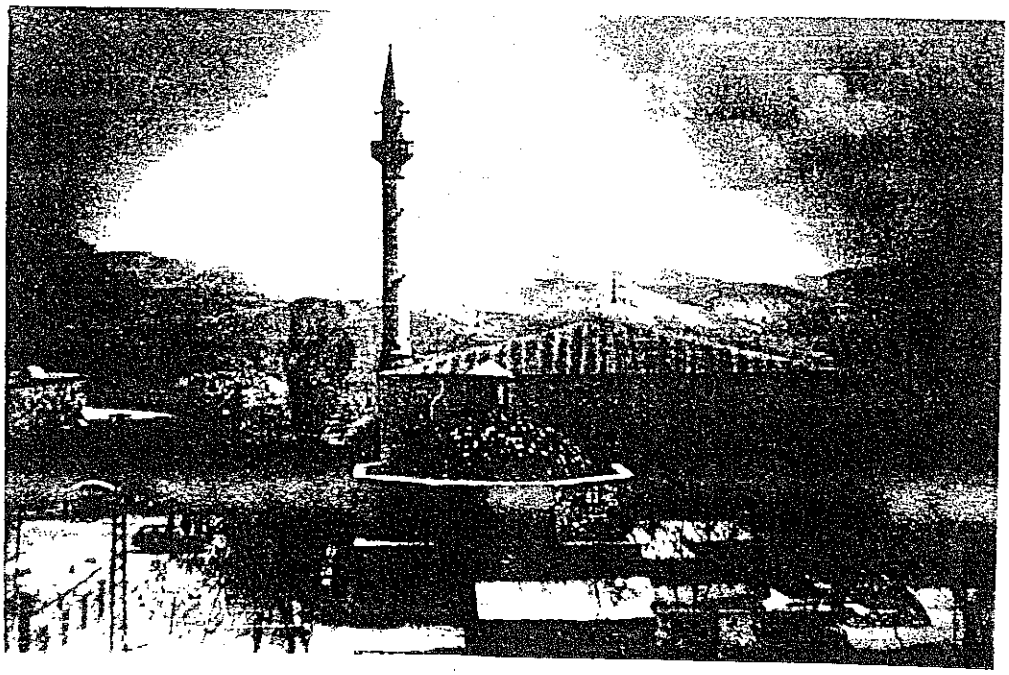
Resim 51: Harput Alacalı Camii minare girişi ve minaresi

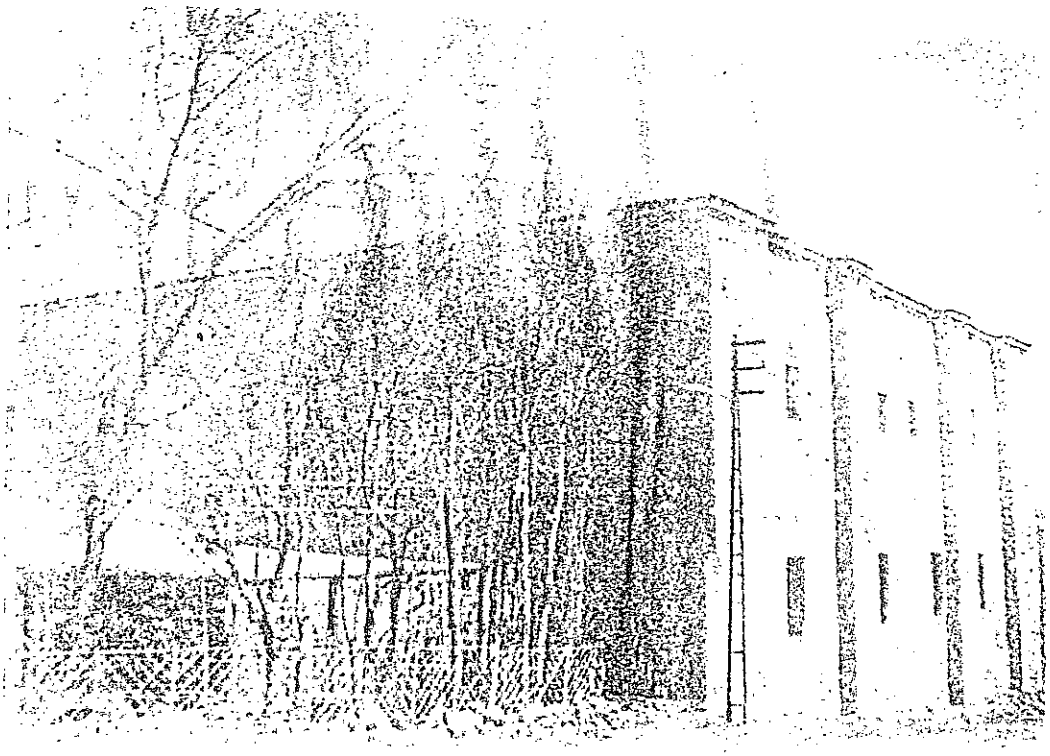
Resim 52: Harput Alacalı Camii minaresi detay

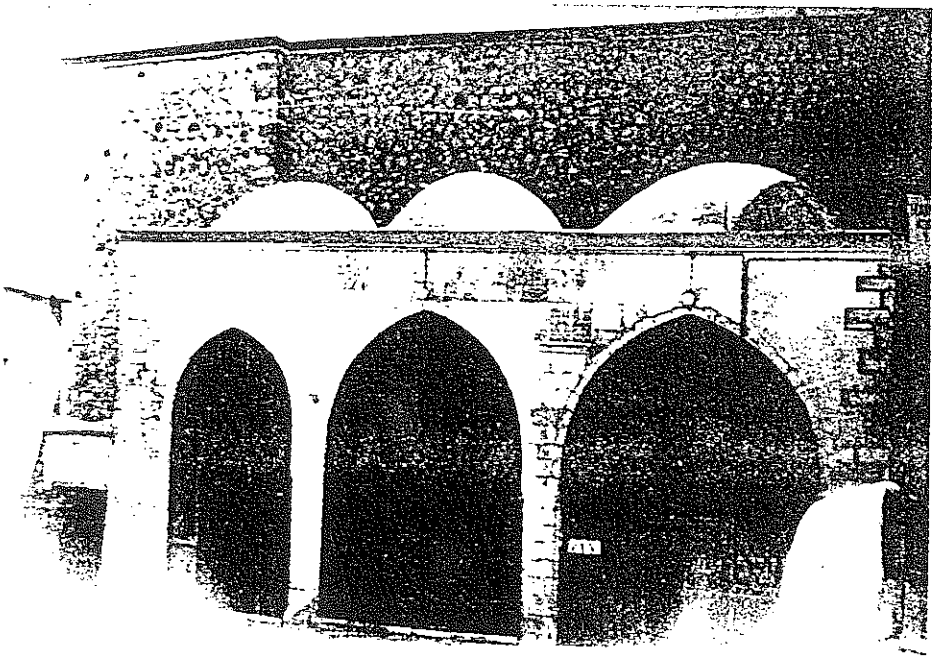
Resim 53: Harput Sara Hatun Camii genel görüntüsü

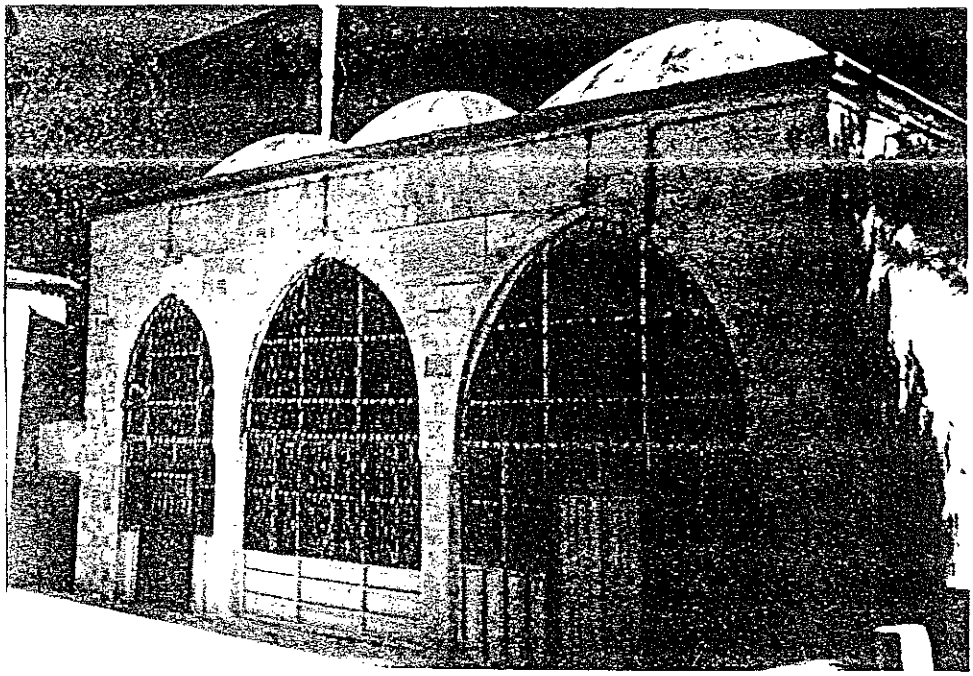
Resim 54: Harput Sara Hatun Camii ve Cimşit Hamamı'nın görüntüsü

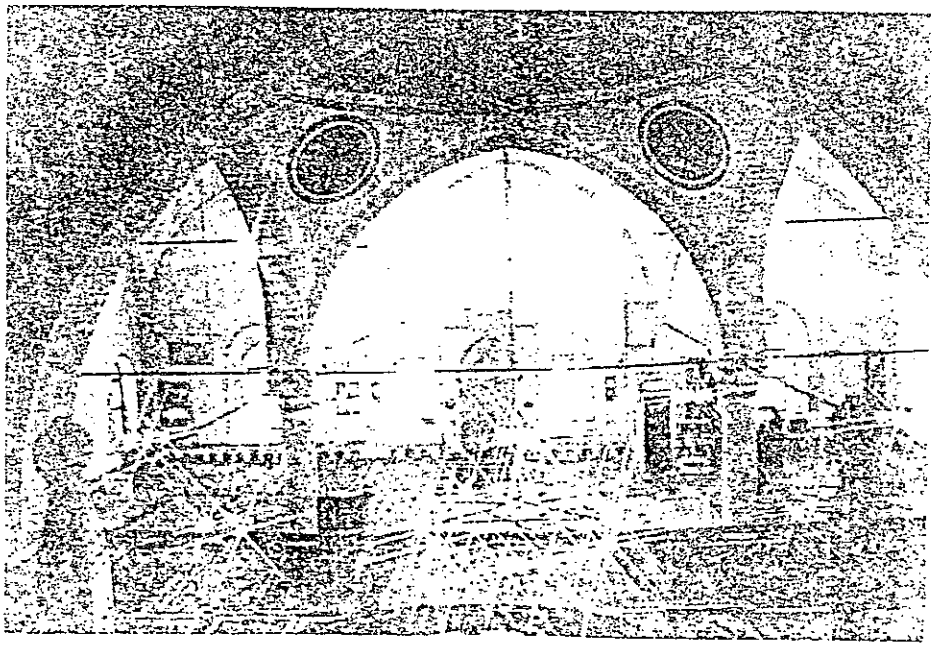
Resim 55: Harput Sara Hatun Camii güneybatı köşesi görünümü

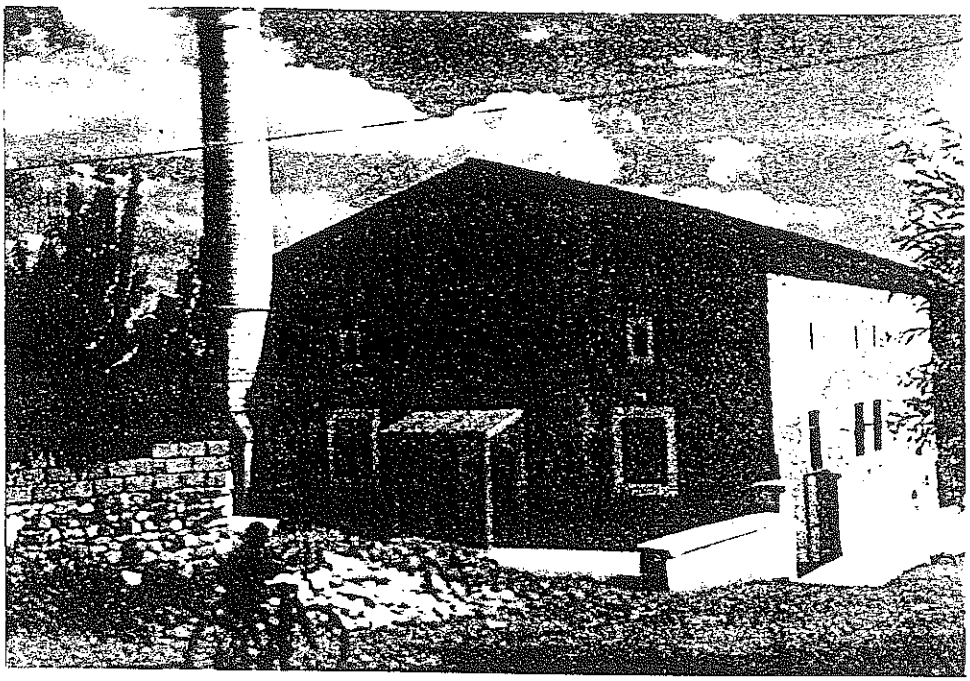
Resim 56. Harput Sara Hatun Camii son cemaat yeri

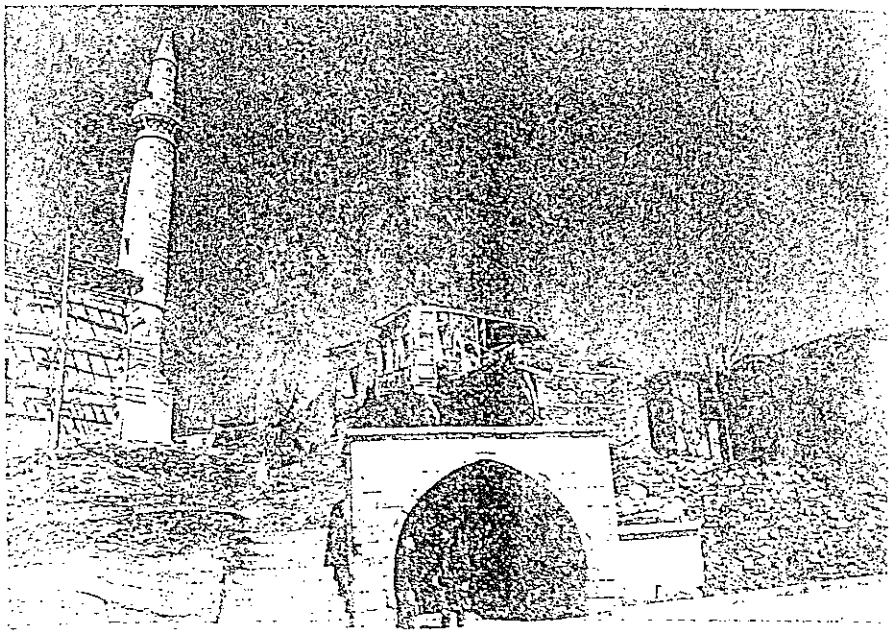
Resim 57: Harput Sara Hatun Camii son cemaat yeri

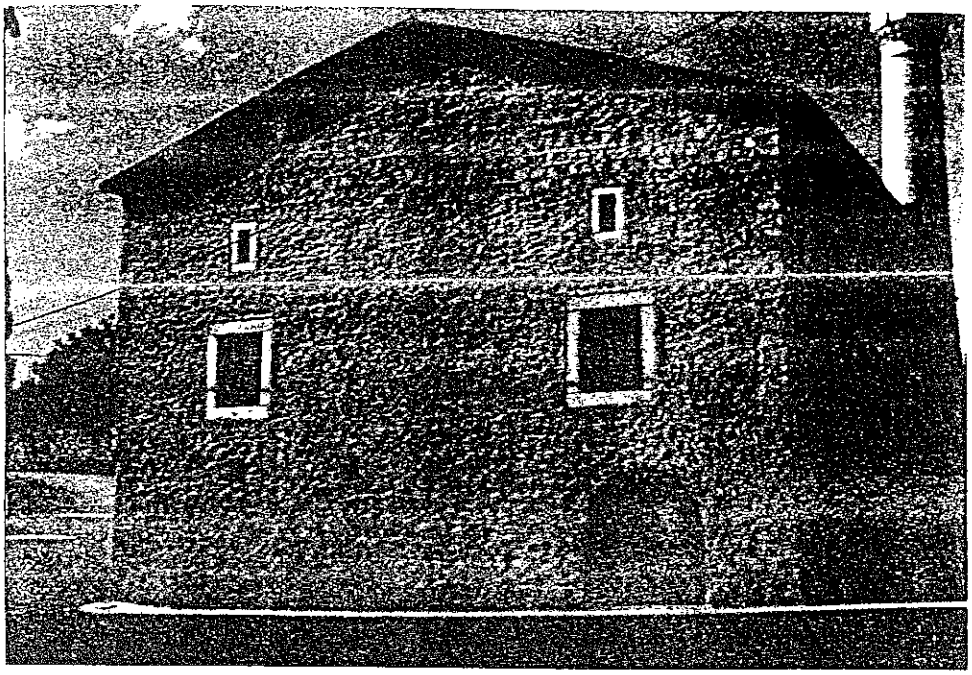
Resim 58: Harput Sara Hatun Camii iç görüntüsü

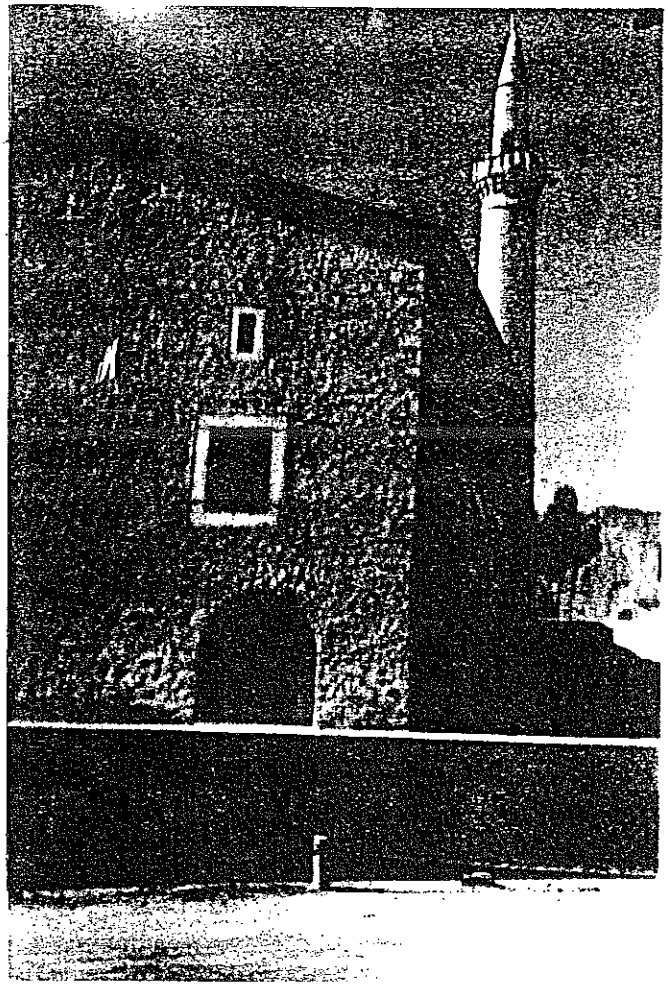
Resim 59: Harput Ağa Camii genel görünümü

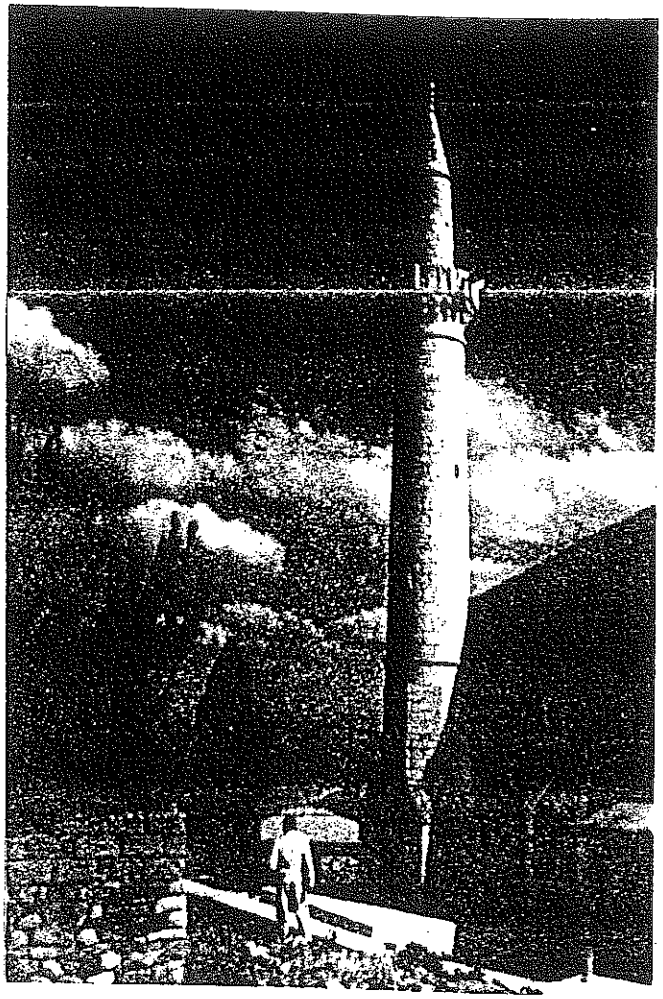
Resim 60: Harput Ağa Camii Minaresi ve Üç Lüleli Çeşme(Elazığ İl Yıllığı'ndan)

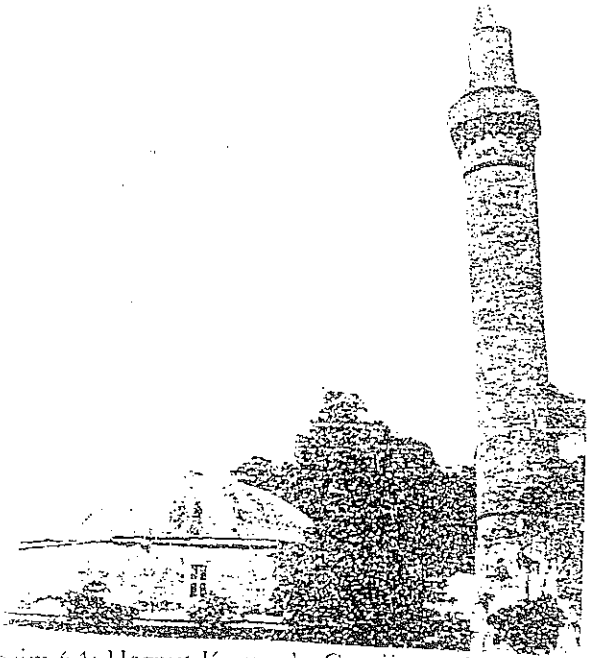
Resim 61: Harput Ağa Camii güney cephesi

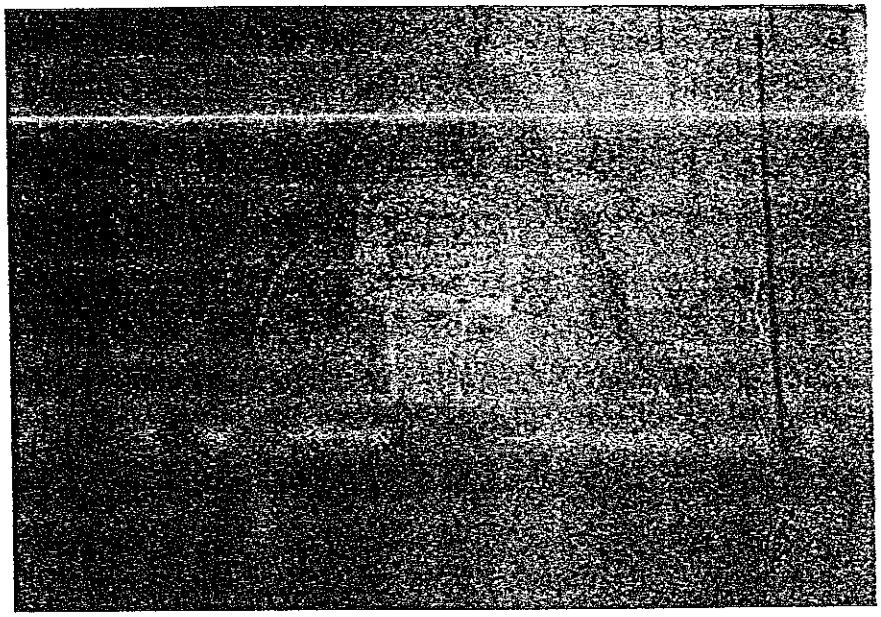
Resim 62: Harput Ağa Camii güneydoğu cephesi

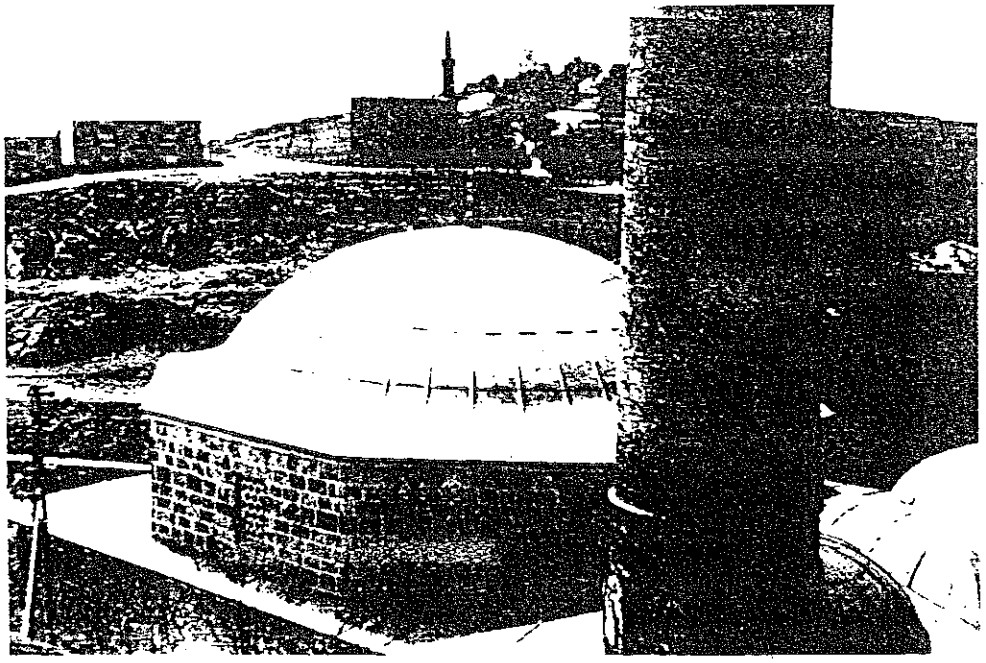
Resim 63: Harput Ağa Camii minaresi

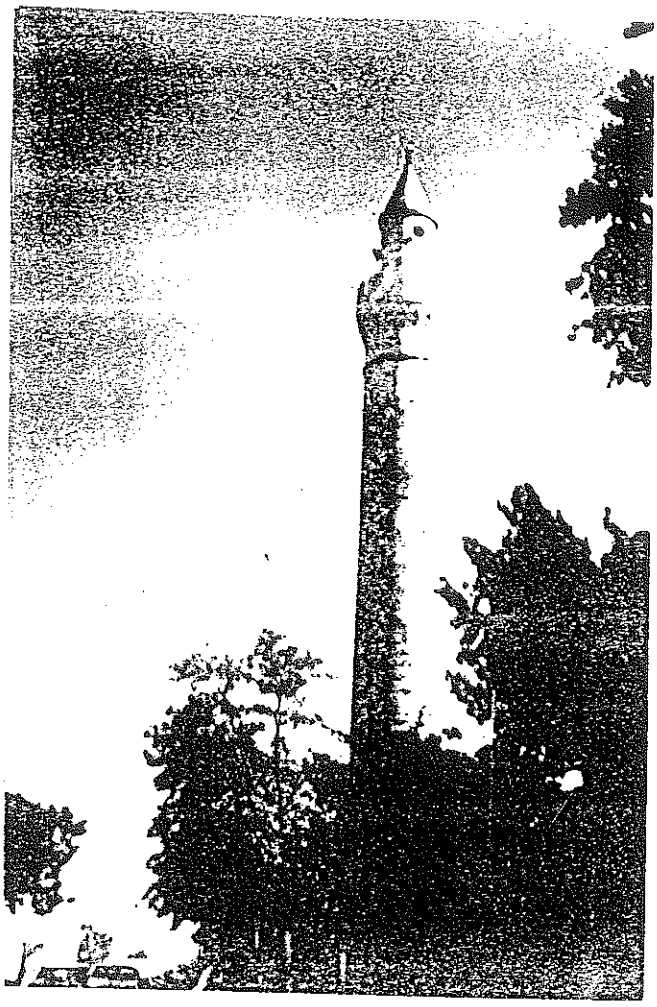
Resim 64: Harput Kurşunlu Camii genel görünümü

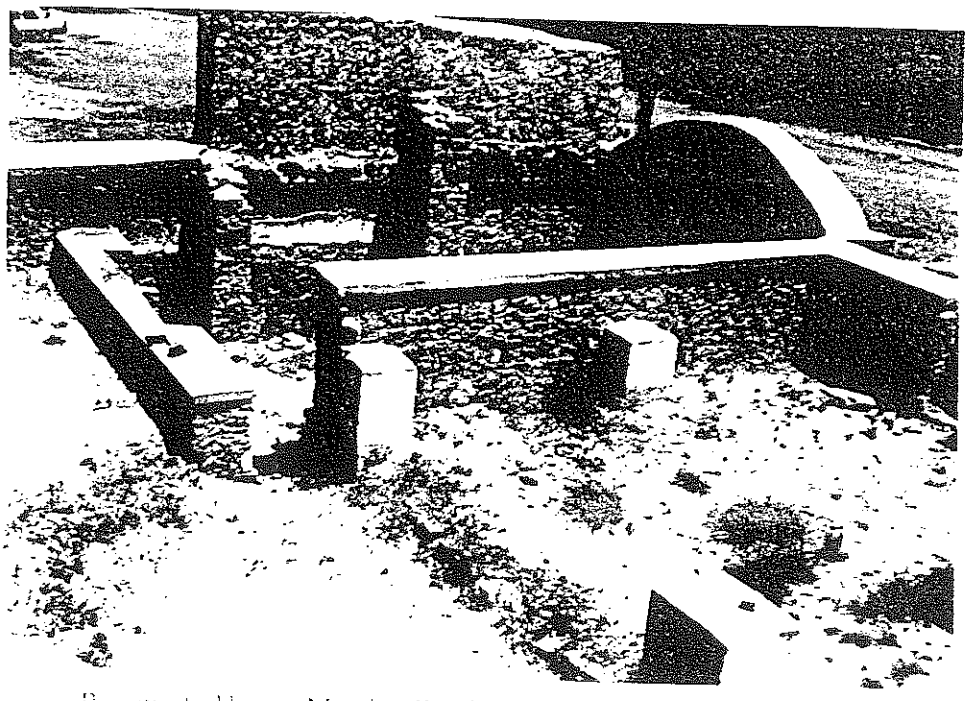
Resim 65: Harput Kurşunlu Camii kitabesi

Resim 66: Harput Kurşunlu Camii kubbe görüntüsü

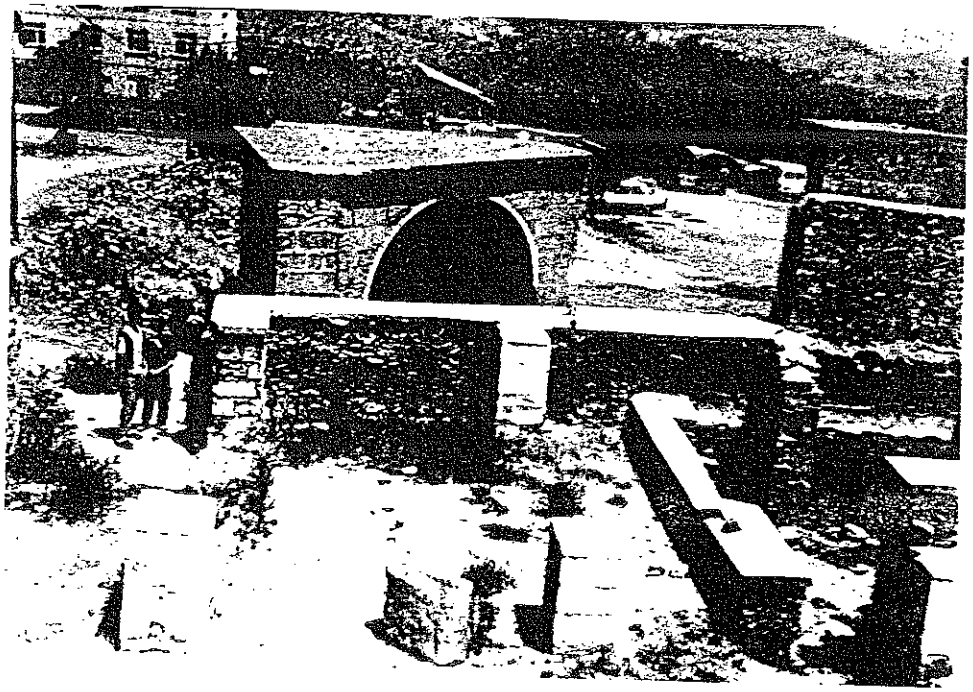
Resim 67 Harput Kurşunlu Camii minaresi

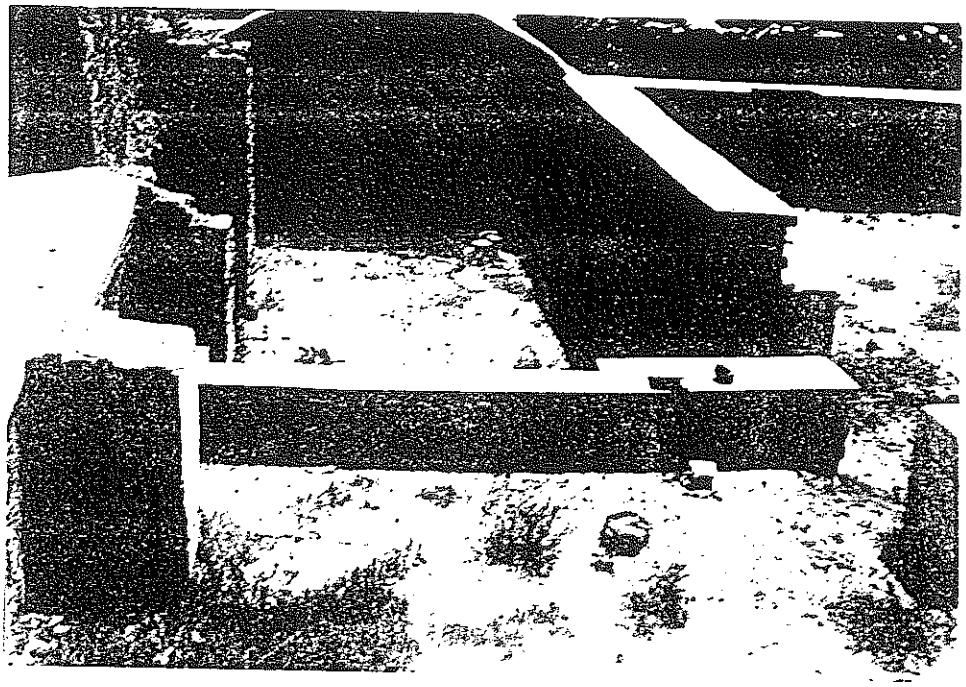
Resim 68 Harput Meydan Camii temel kazısı genel görünümü

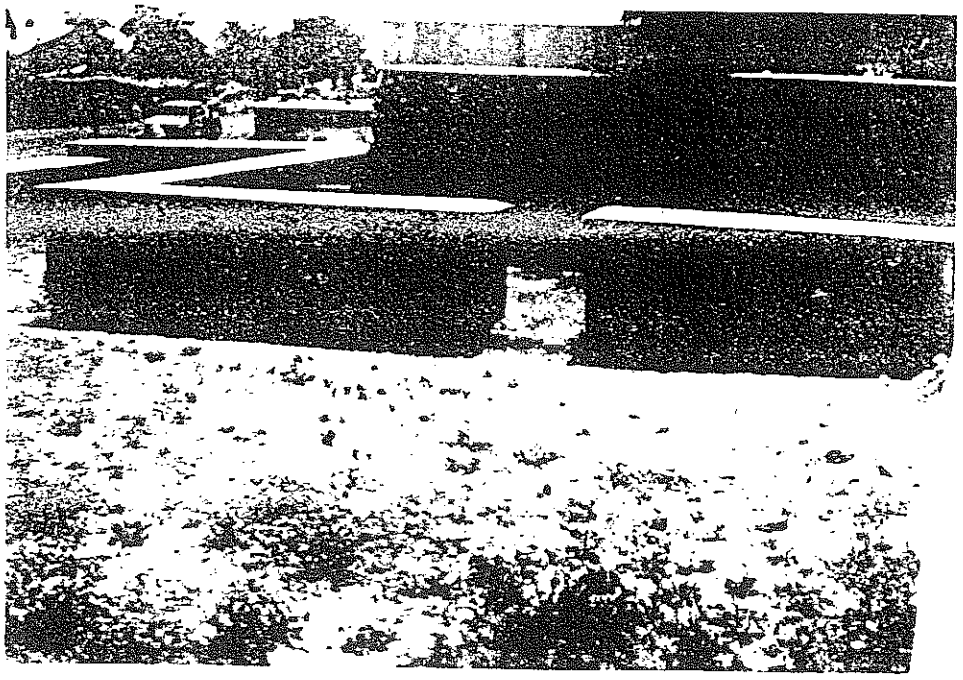
Resim 69- Harput Meydan Camii temel hizası genel görünümü

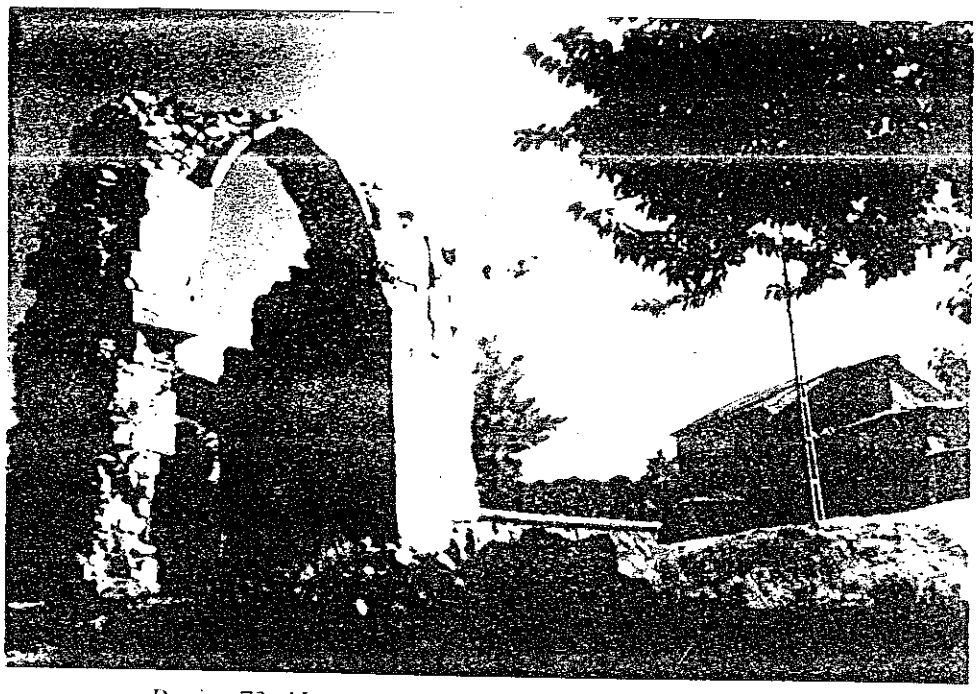
Resim 70- Harput Meydan Camii son cemaat yeri ve girişi

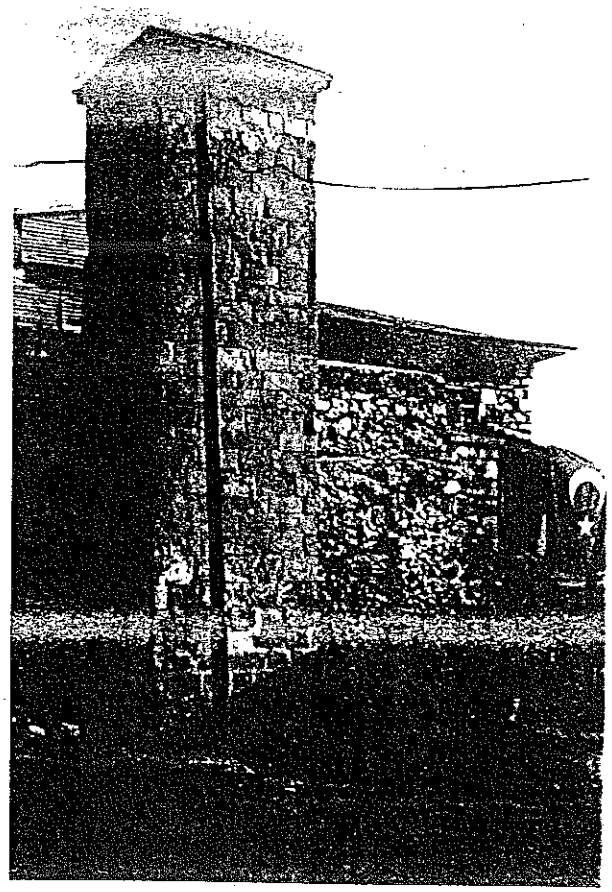
Resim 71: Harput Meydan Camii sonradan yapılan mescid bölümü

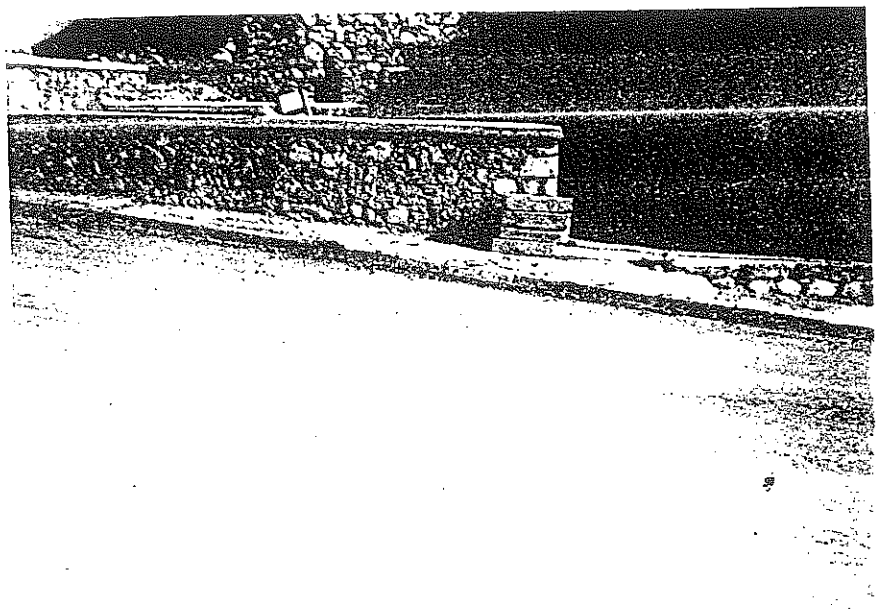
Resim 72: Harput Esadiye Camii genel görünümü

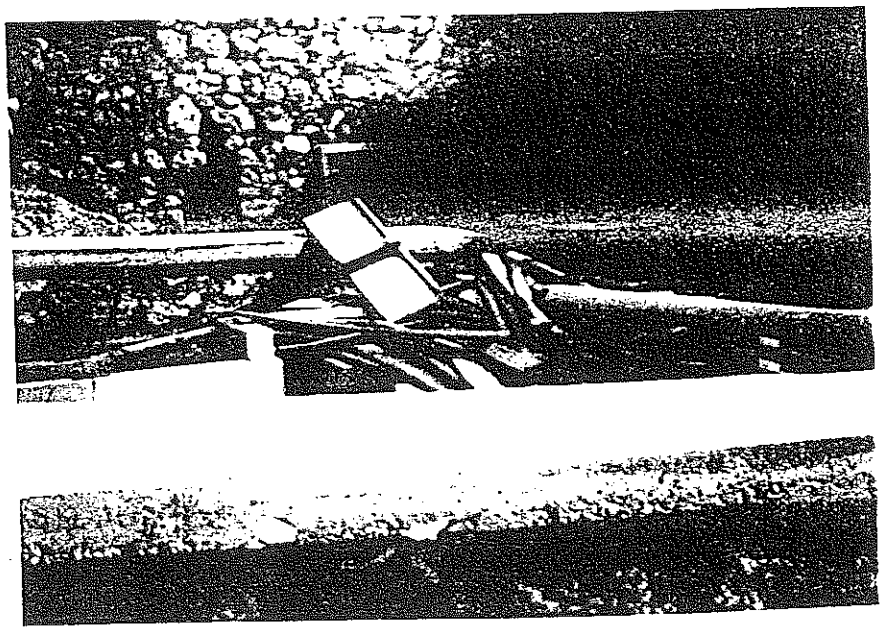
Resim 73: Harput Esadiye Camii taç kapı kalıntısı

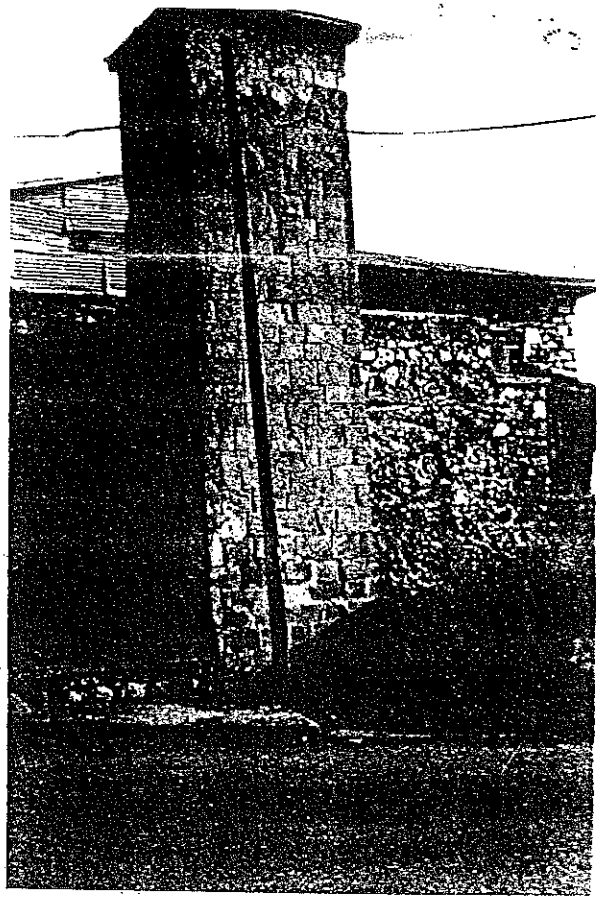
Resim 74: Harput Ahmet Bey Camii kare minare ve kuzey duvarı

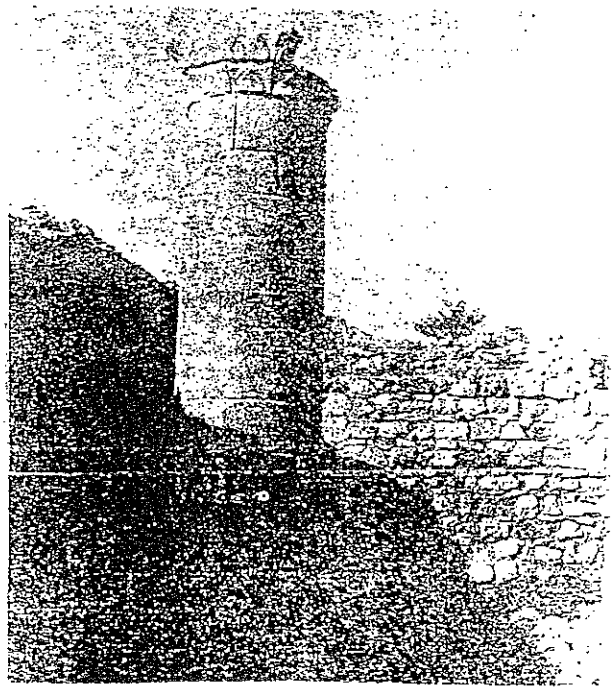
Resim 75: Harput Ahmet Bey Camii ve doğu yöndeki zaviye

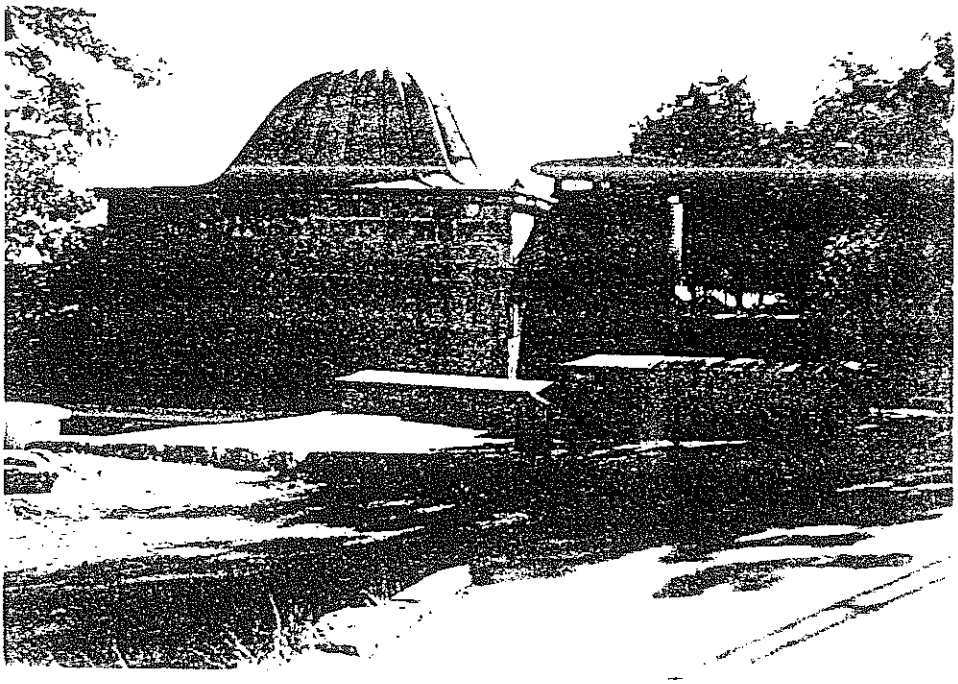
Resim 76: Harput Ahmet Bey Camii ve doğu yöndeki zaviye

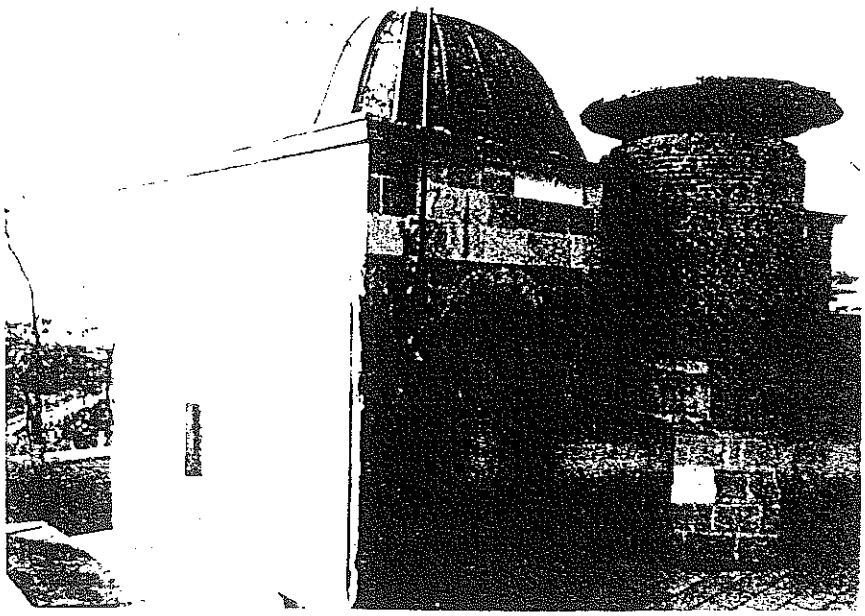
Resim 77: Harput Ahmet Bey Camii minaresi

Resim 78: Harput Kale Camii şatafatlı [illegible] Ardıcoğlu foto

Resim 79 Harput Arap Baba Mescid ve Türbe Kompleksi genel görünümü

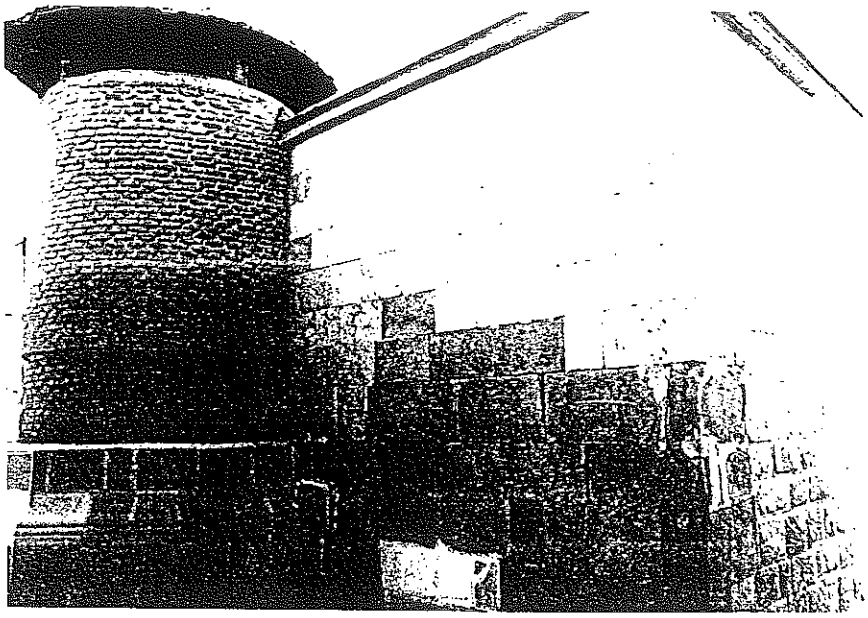
Resim 80 Harput Arap Baba Mescid ve Türbe Kompleksi kuzeydoğu köşesi

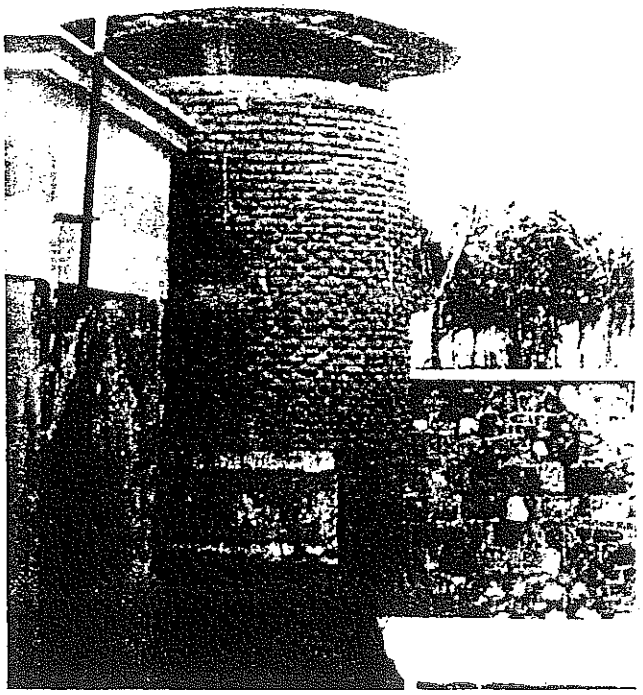
Resim 81: Harput Arap Baba Mescid ve Türbe Kompleksi güneydoğudan görüntü

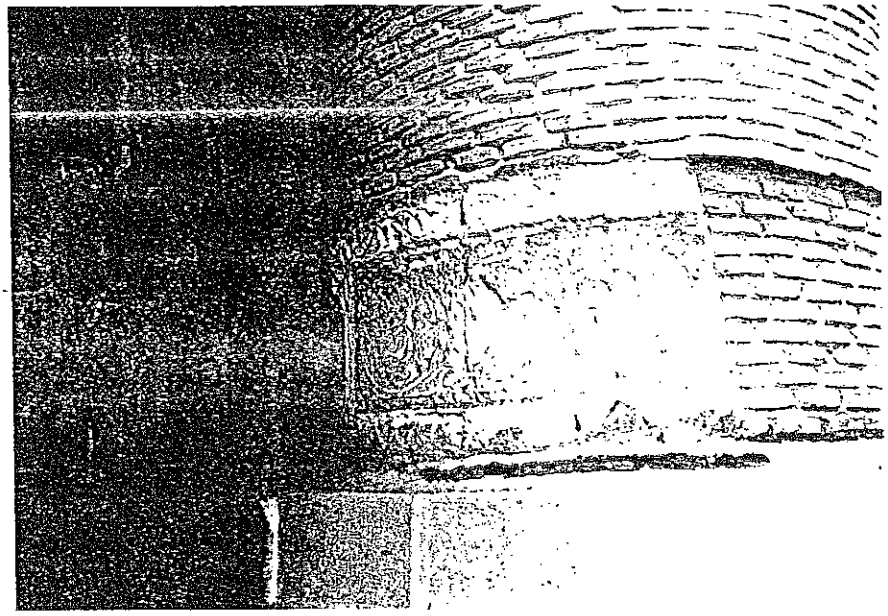
Resim 82: Harput Arap Baba Mescid ve Türbe Kompleksi giriş kapısı ve kitabesi

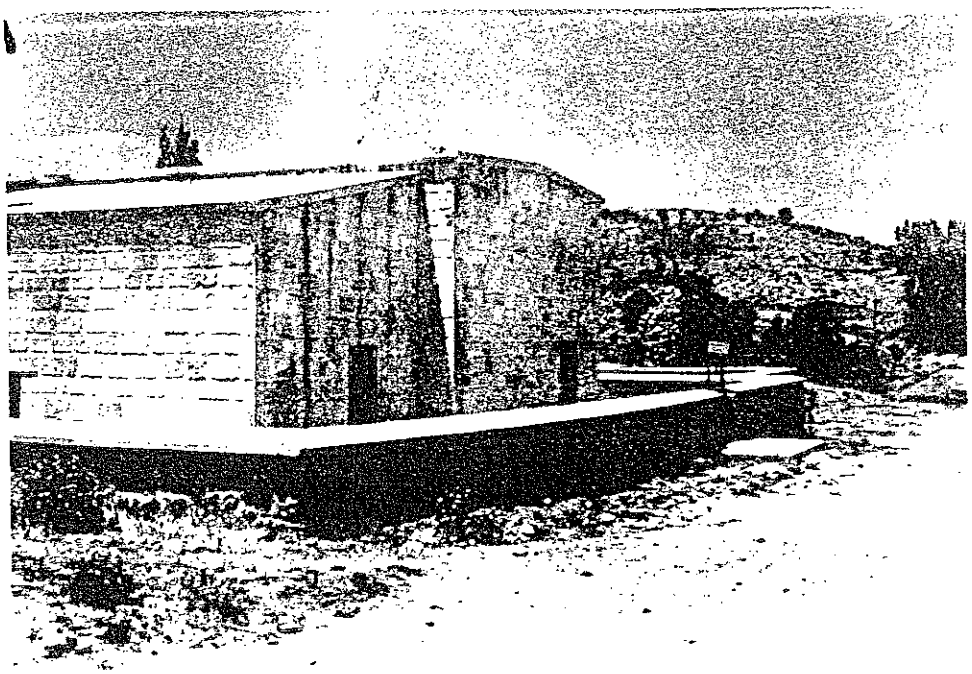
Resim 83: Harput Arap Baba Mescid ve Türbe Kompleksi minare kaidesi

Resim 84: Harput Arap Baba Mescid ve Türbe Kompleksi minare kaidesi

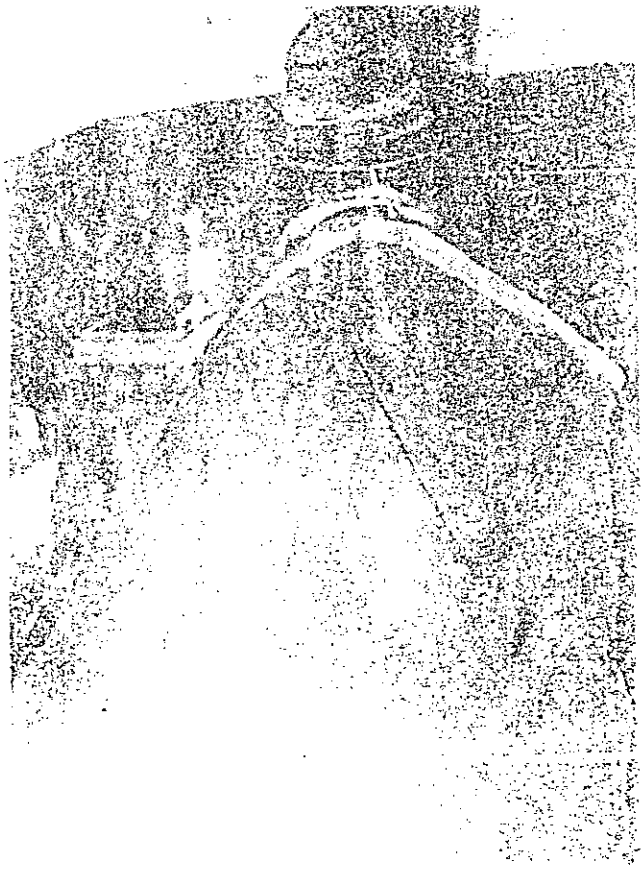
Resim 85 Harput Arap Baba Mescid ve Türbe Kompleksi minare detay

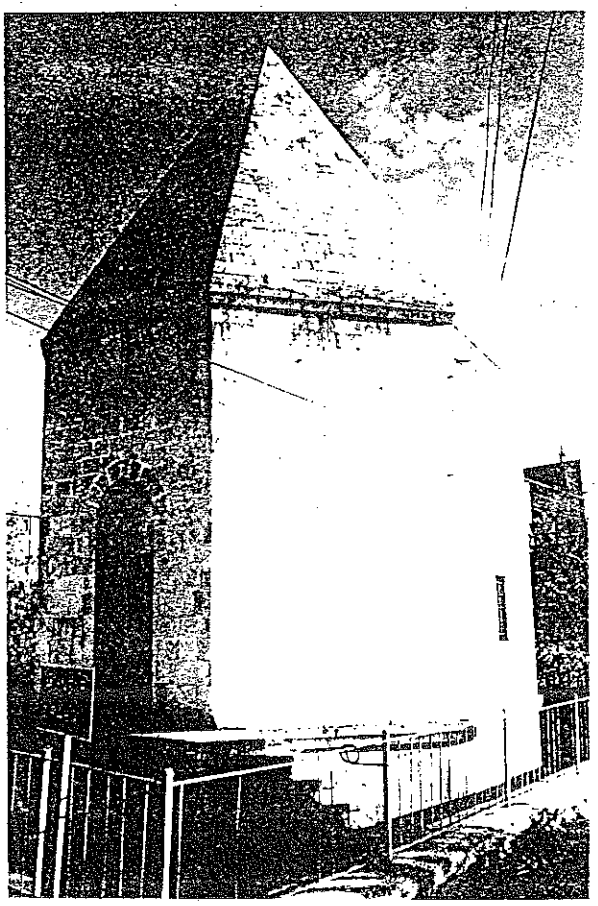
Resim 86 Harput Ahi Musa Mescid ve Türbe Kompleksi genel görünüşü

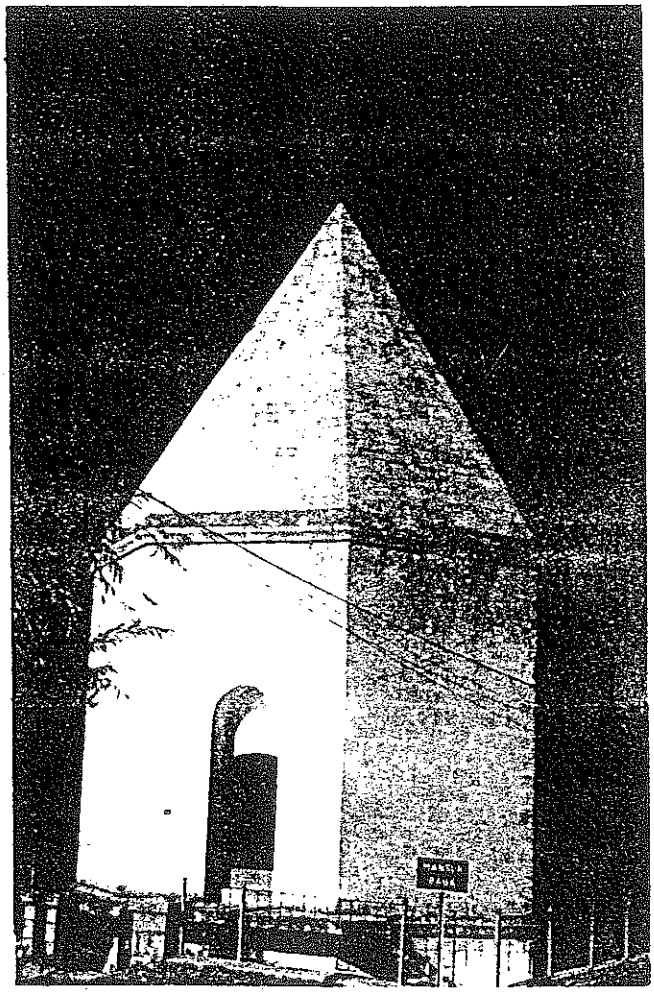
Resim 87: Harput Ankuzu Baba Türbesi genel görüntüsü

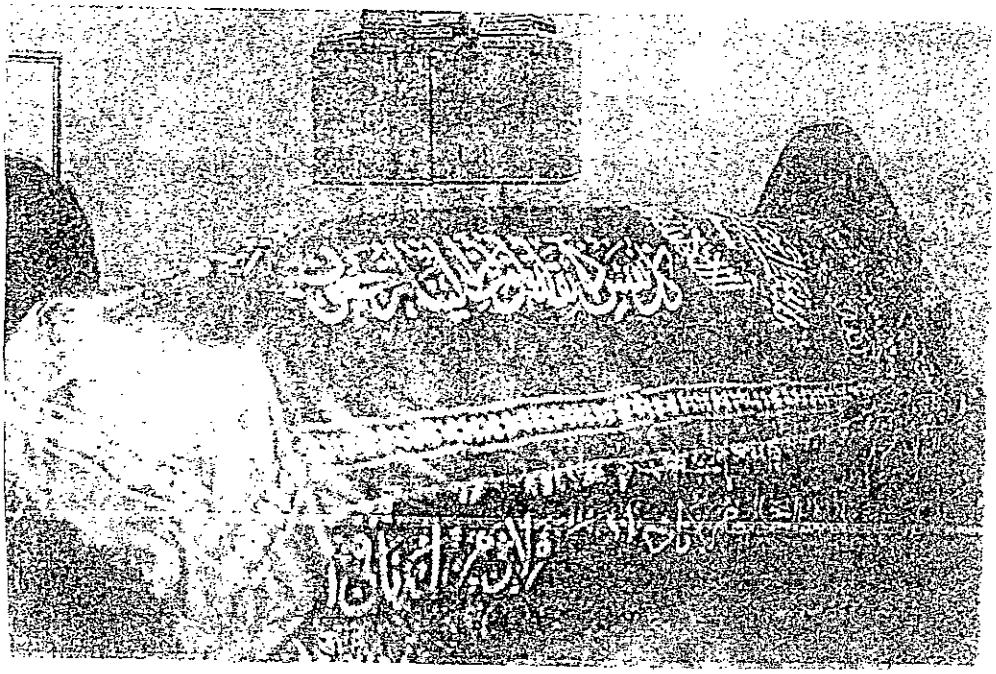
Resim 88: Harput Ankuzu Baba Türbe sandukası

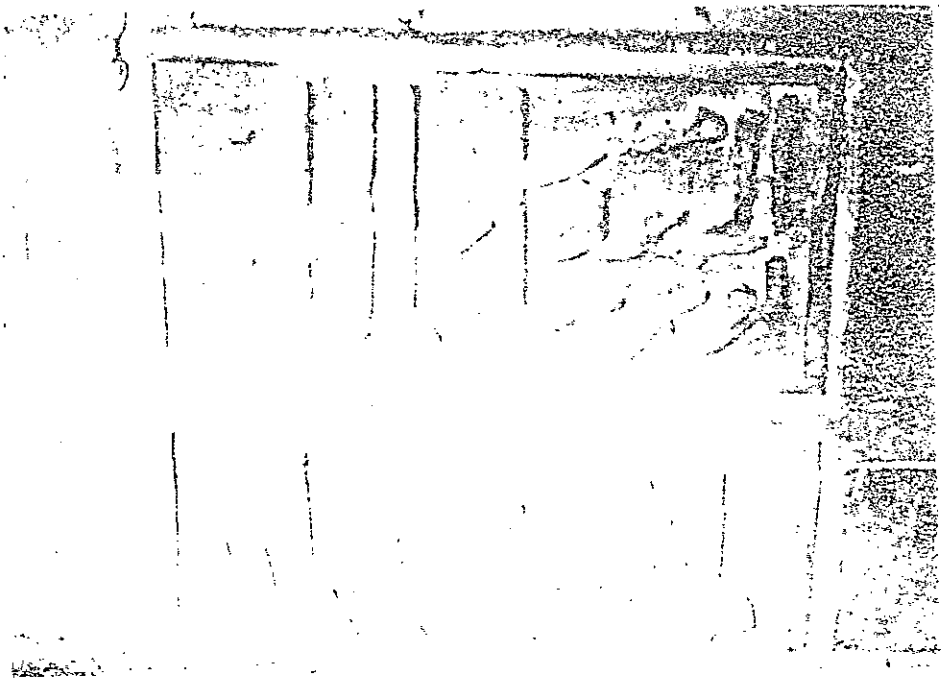
Resim 8a- Harput Mansur Baba Tarbesi genel görünüşü

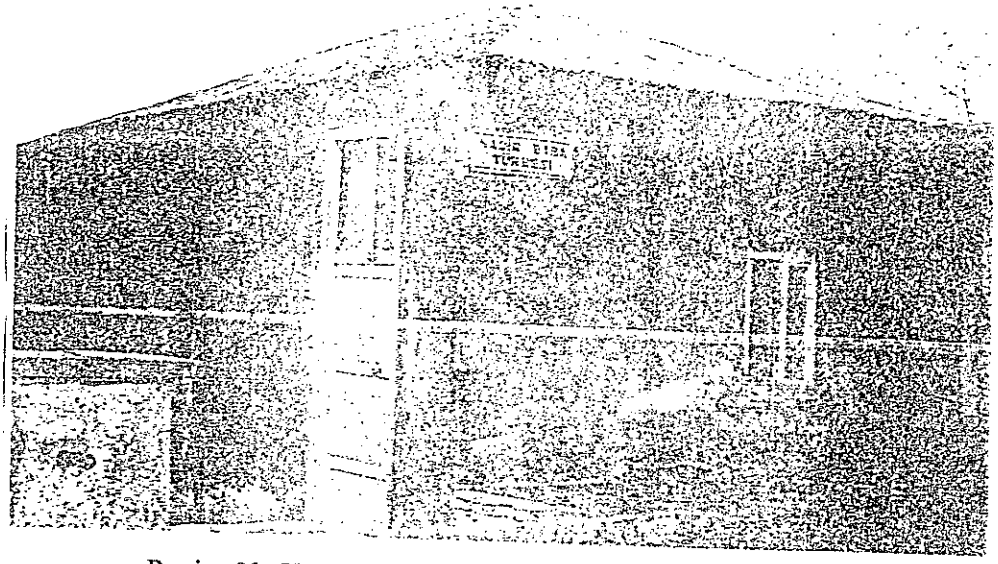
Resim 9'a Harput Mansur Baba Türbesi girişi

Resim 91: Harput Fatih Ahmet Baba Türbe sandukası

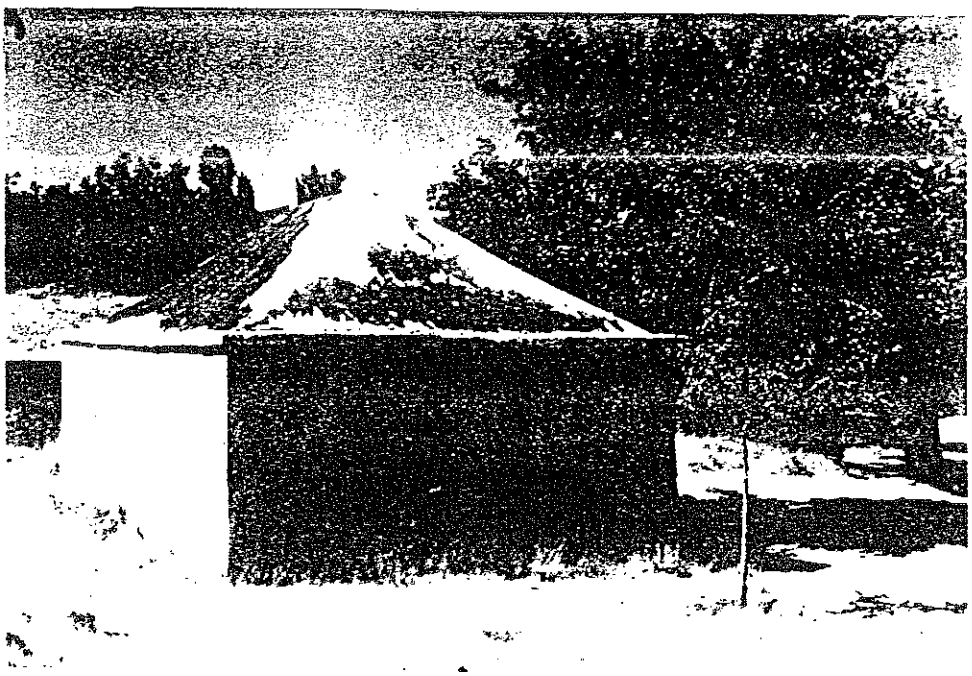
Resim 92: Harput Fatih Ahmet Baba Türbesi sanduka detayı

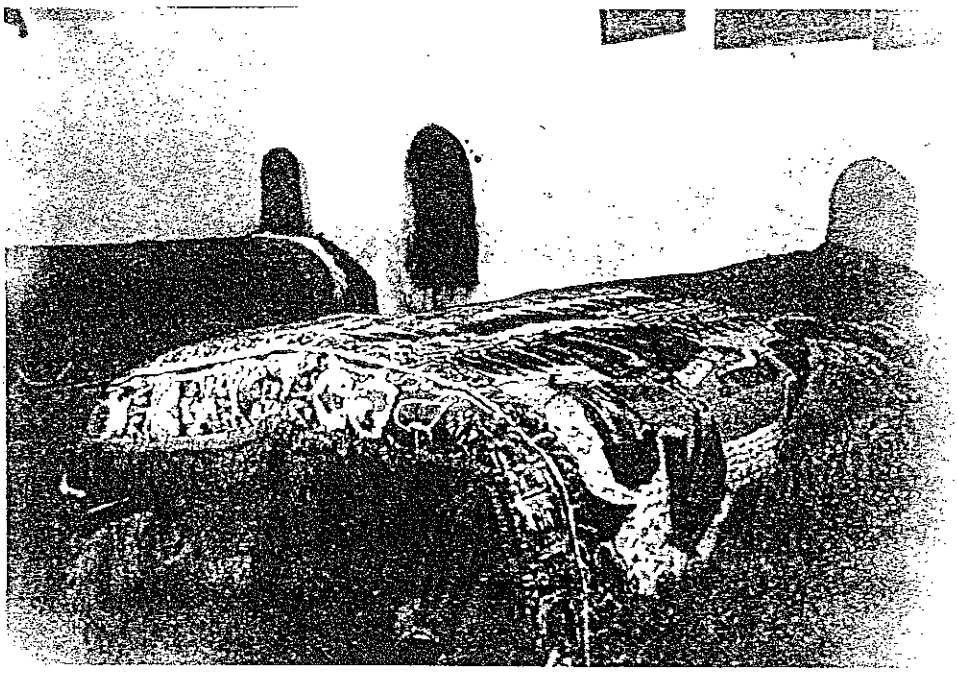
Resim 93: Harput Nadir Baba Türbesi genel görüntüsü

Resim 94: Harput Beşikli Baba Türbesi genel görüntüsü

Resim 95: Harput Seyyit Ahmet Kürdi Türbesi genel görüntüsü

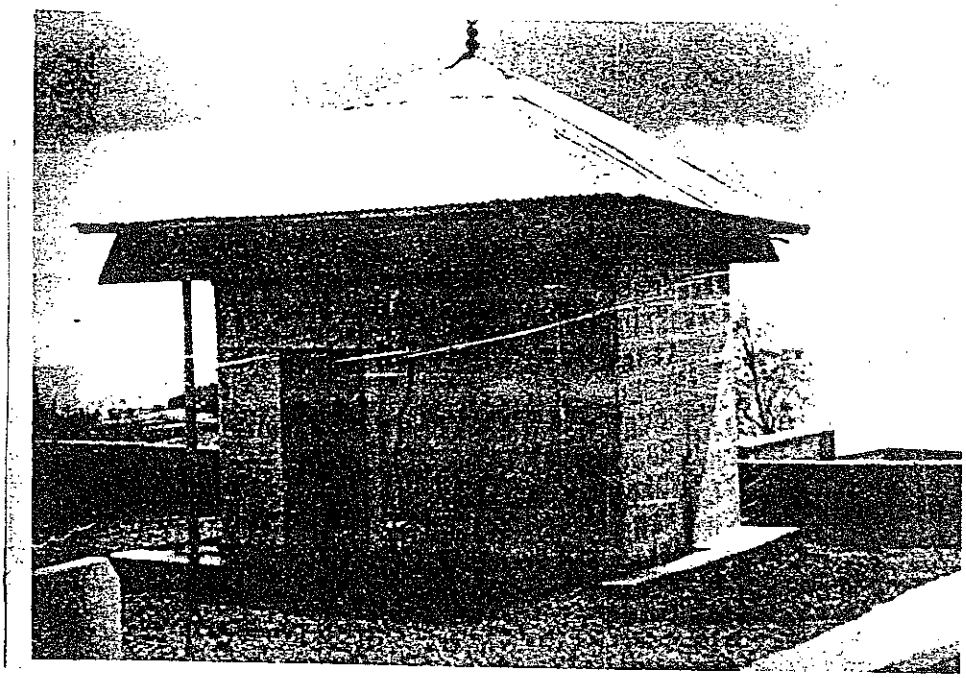
Resim 96: Harput Seyyit Ahmet Kürdi Turbe sandukası

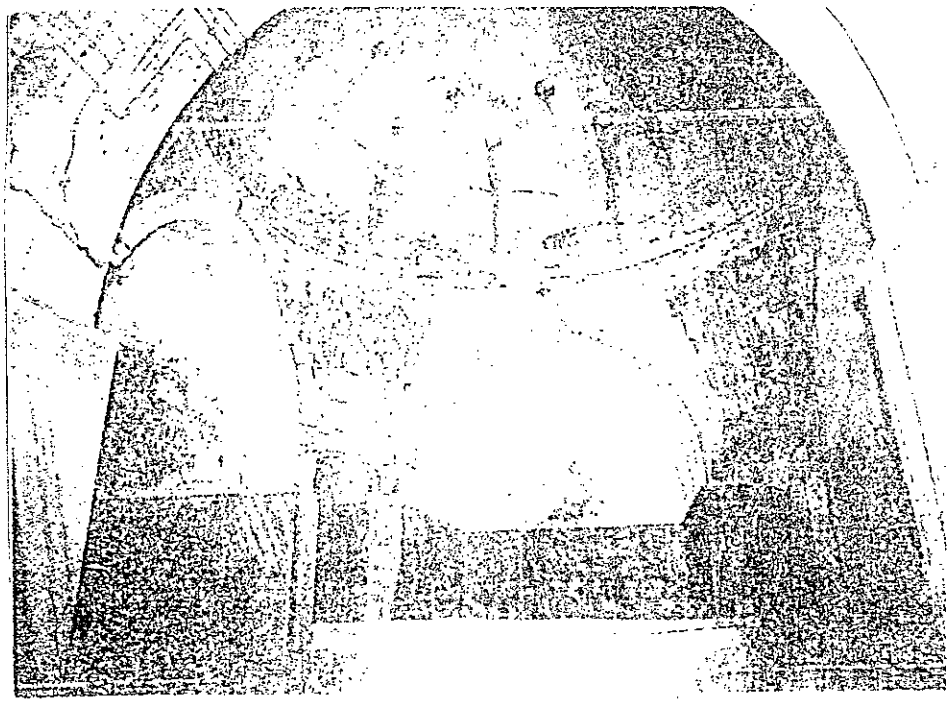
Resim 97: Harput İmam Efendi Türbesi genel görüntüsü

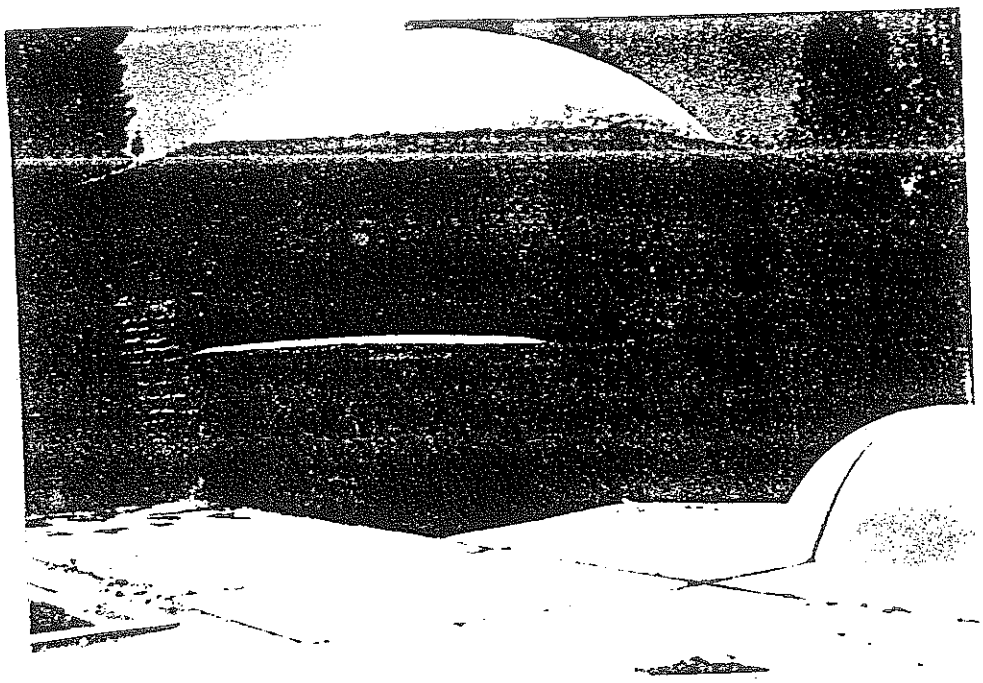
Resim 98: Harput Musa Kâzım Efendi Türbesi genel görüntüsü

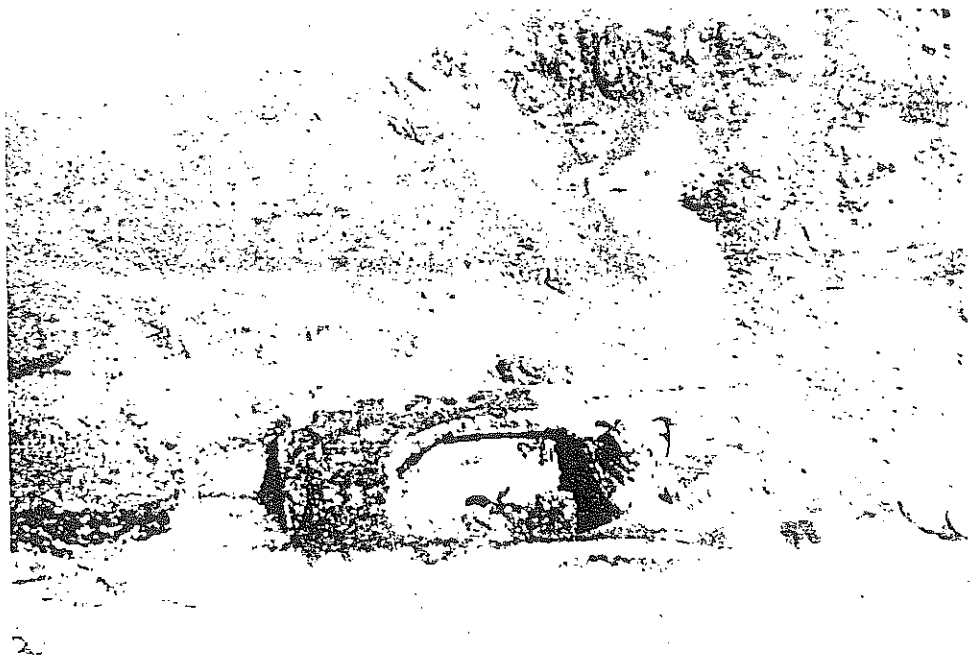
Resim 99: Harput Tayyar Baba Türbesi genel görüntüsü

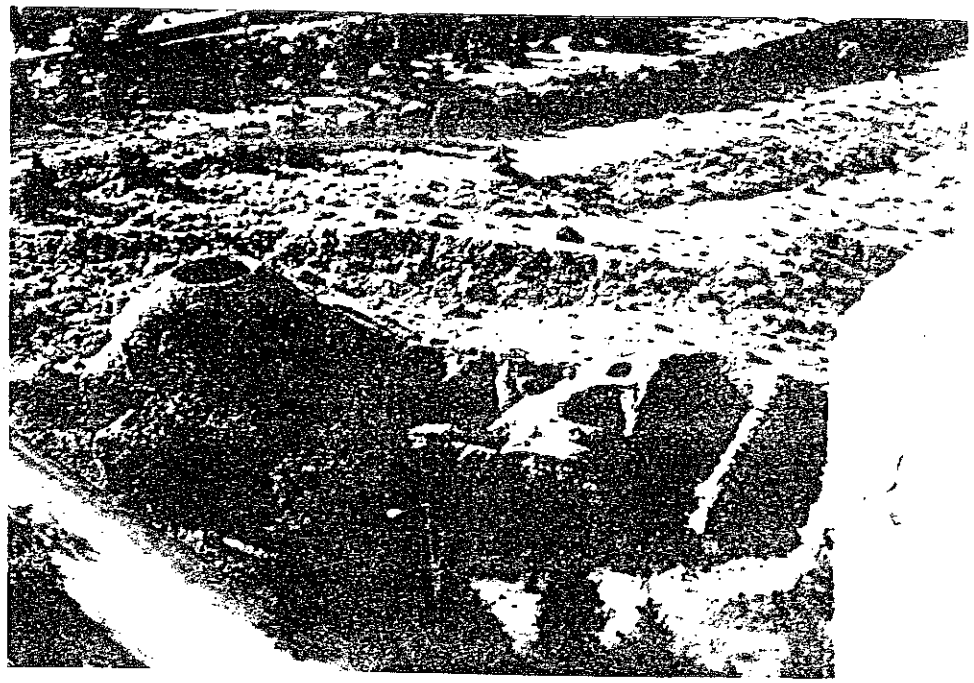
Resim 100: Harput Cimşit Hamamı sıcaklık bölümü

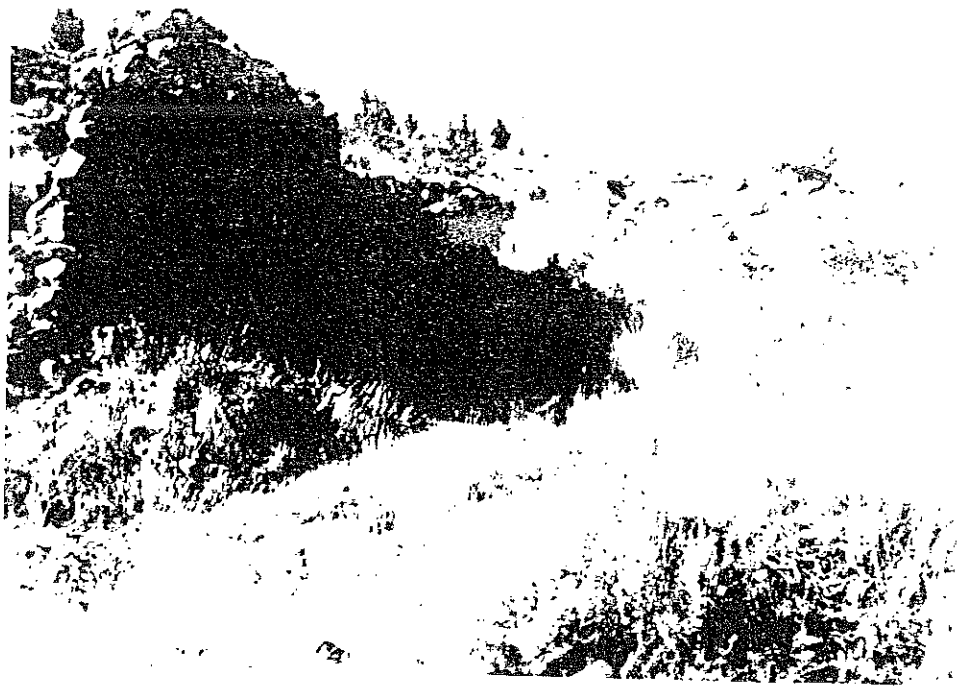
Resim 101: Harput Cimşit Hamamı kubbeleri

Resim 102: Harput Dere Hamamı kalıntıları genel görünümü

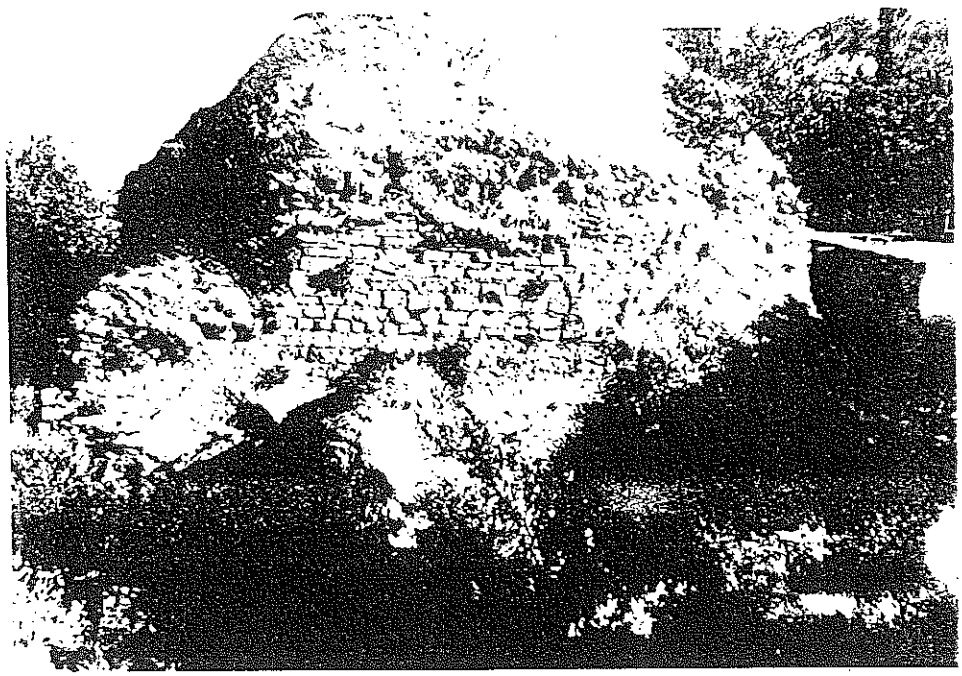
Resim 103: Harput Kale Hamamı kalıntıları genel görünümü

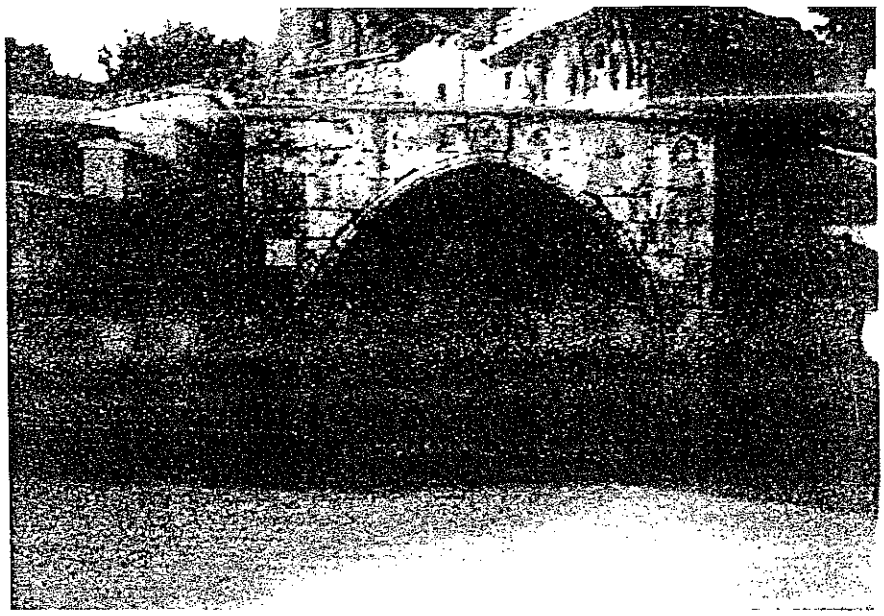
Resim 104: Harput Kale Hamamı güneyine bitişik birimler

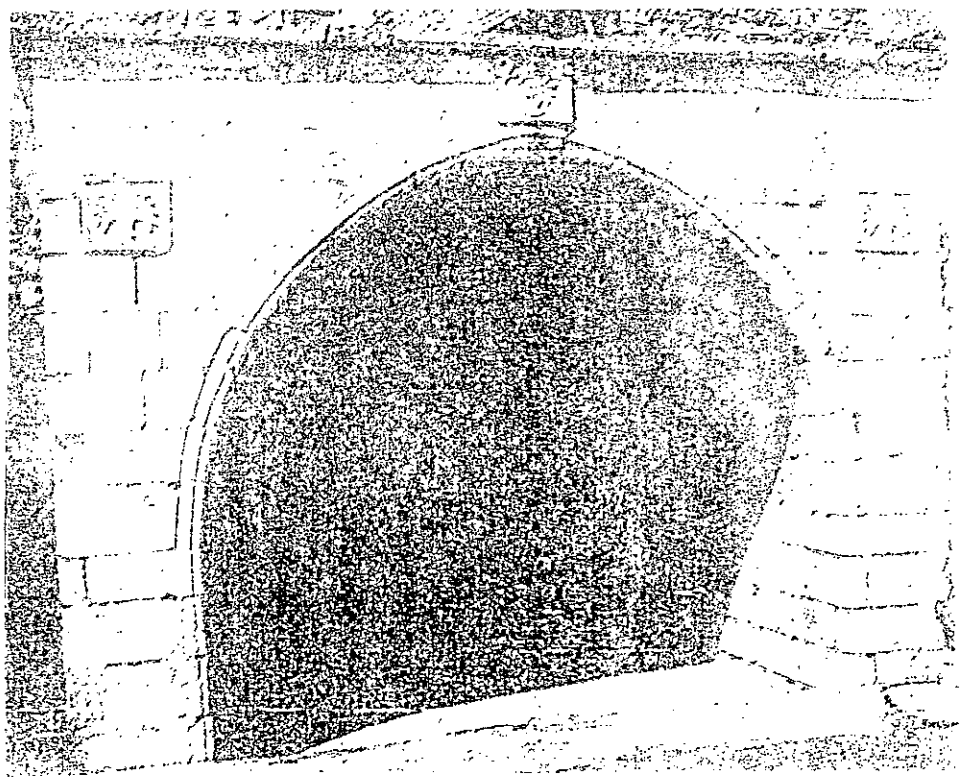
Resim 165 Harput Esadiye (Arslaniye) Hamamı kalıntıları genel görünümü

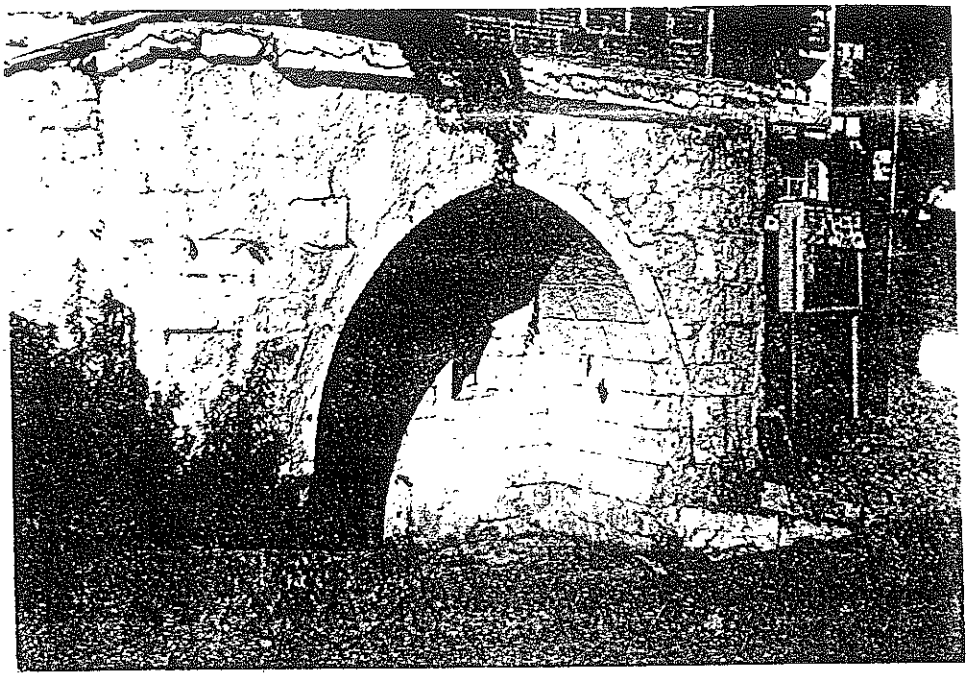
Resim 166 Harput Hoca Hamamı soğukluk kubbesi

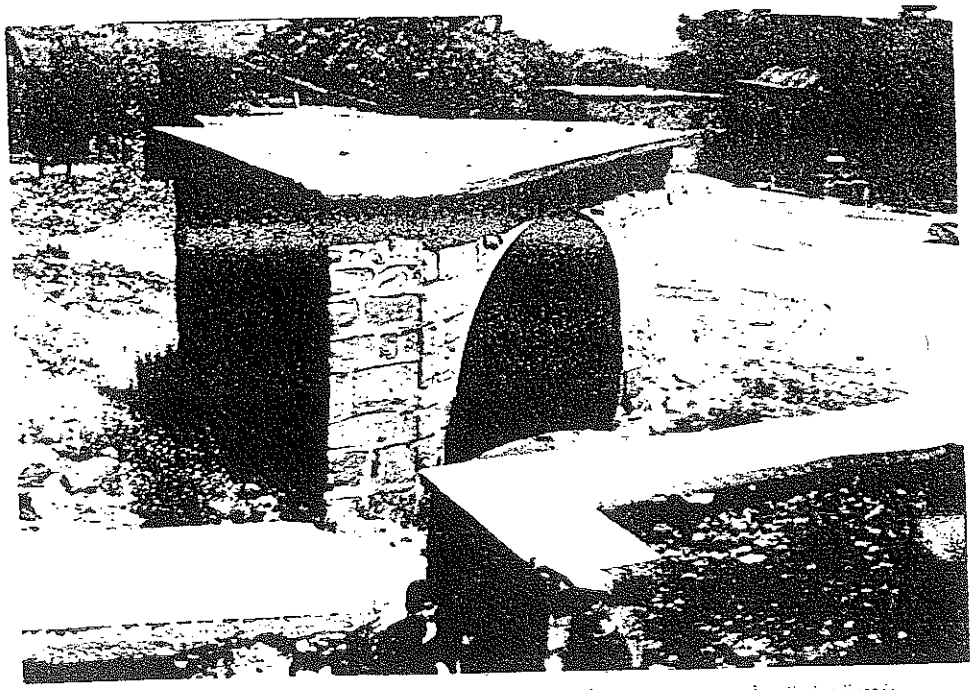
Resim 107: Harput Üç Lüleli Çeşme genel görüntüsü

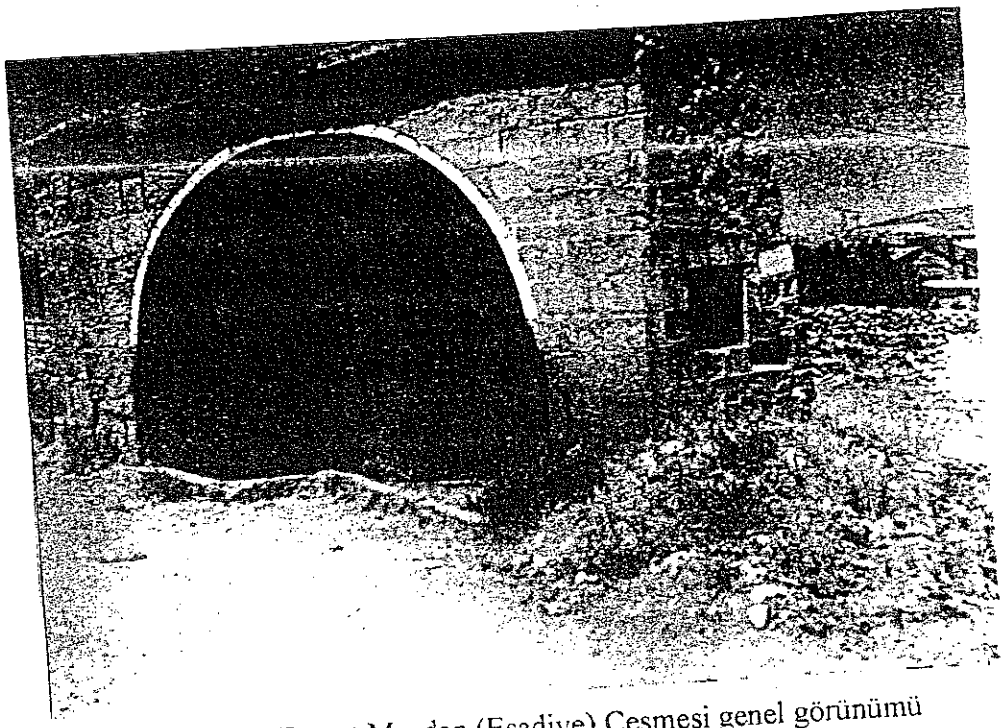
Resim 108: Harput Üç Lüleli Çeşme genel görüntüsü

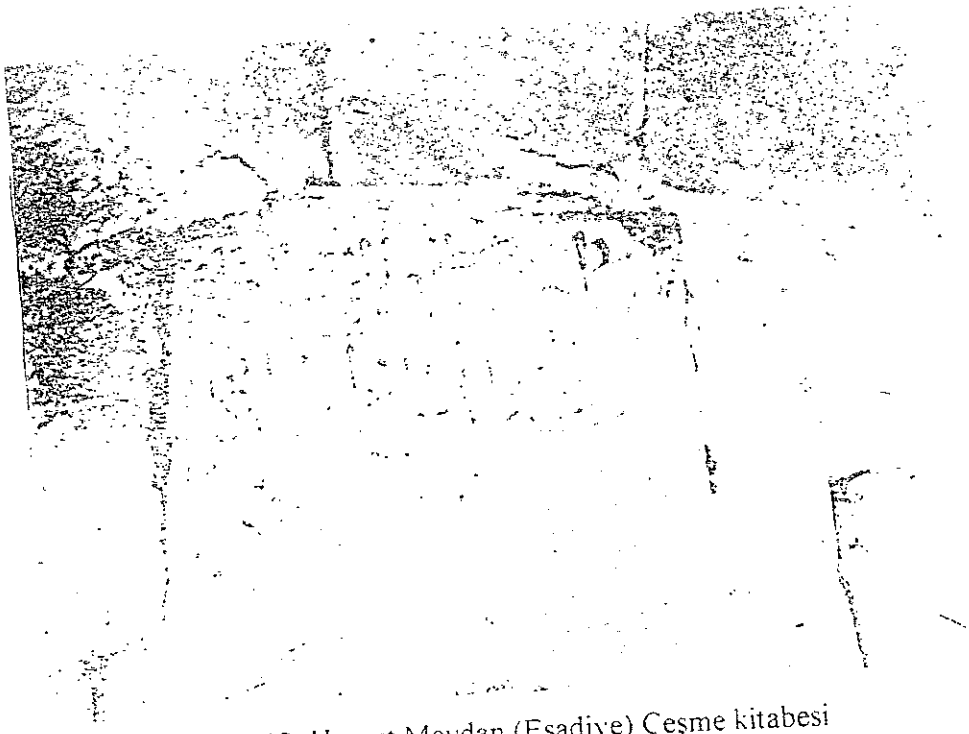
Resim 109: Harput Hoca Pınarı genel görünümü

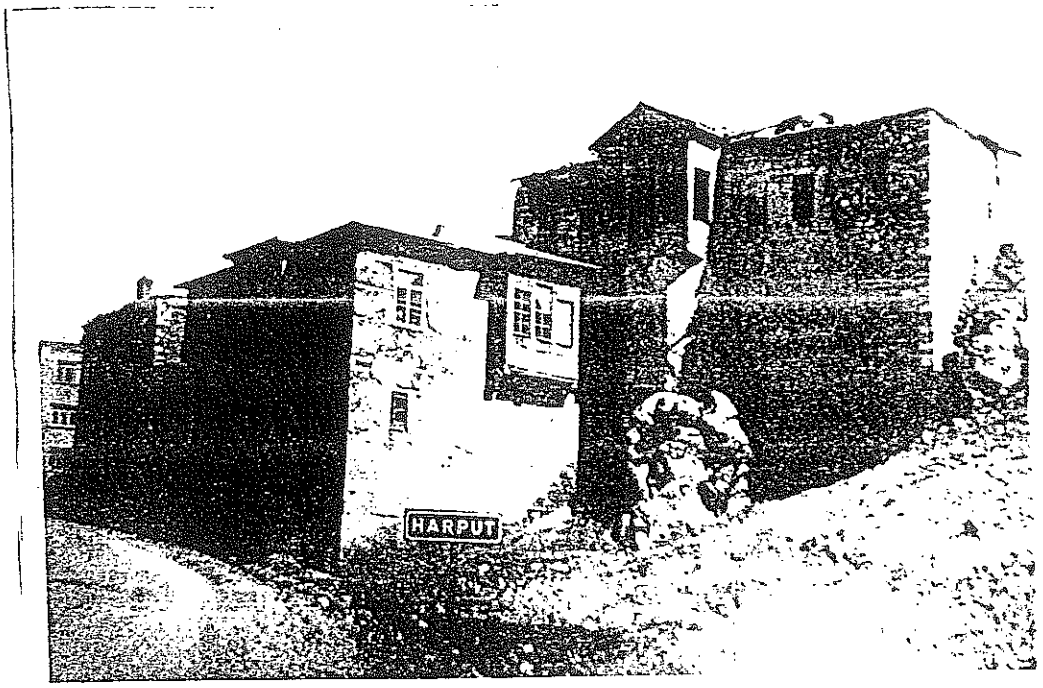
Resim 110: Harput Meydan (Esadiye) Çeşmesi genel görünümü

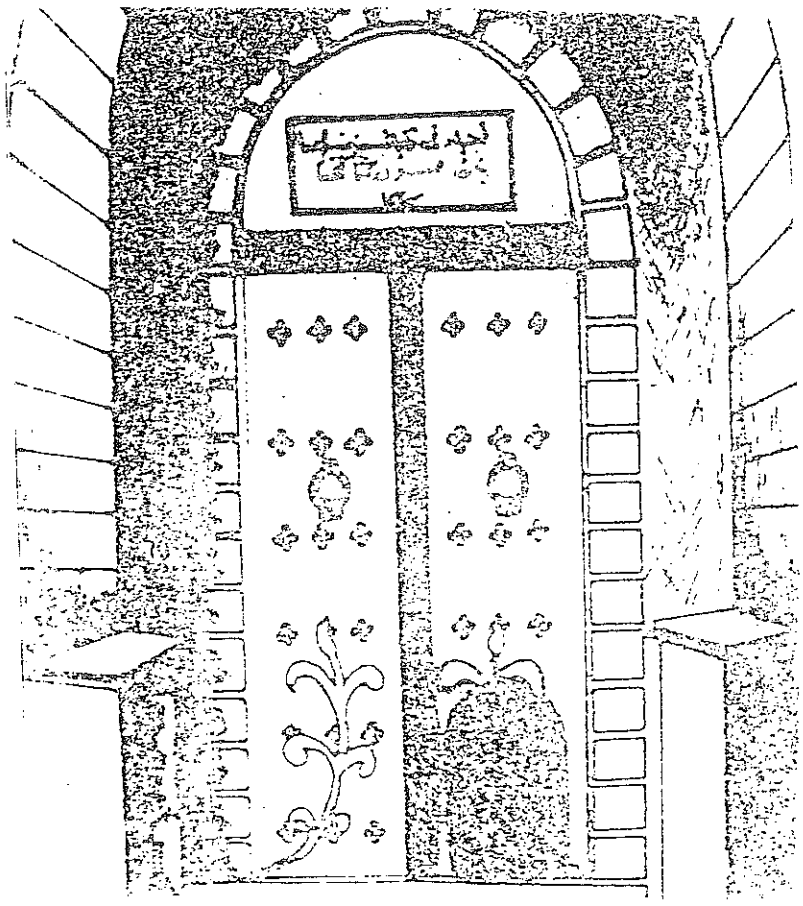
Resim 111: Harput Meydan (Esadiye) Çeşmesi genel görünümü

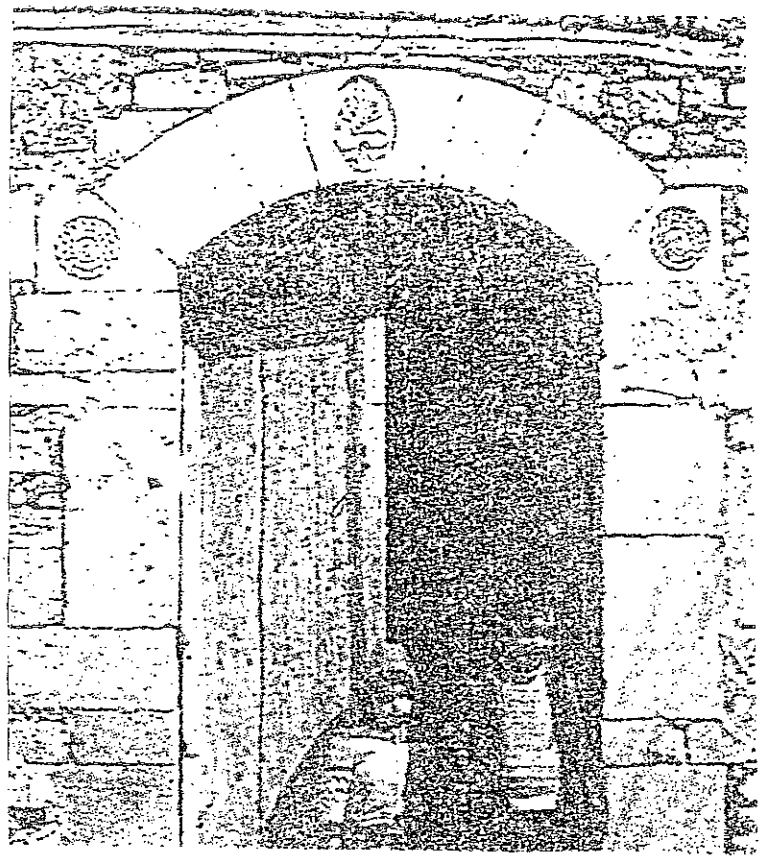
Resim 112: Harput Meydan (Esadiye) Çeşme kitabesi

Resim 113: Harput Sunguroğulları Evi genel görünümü

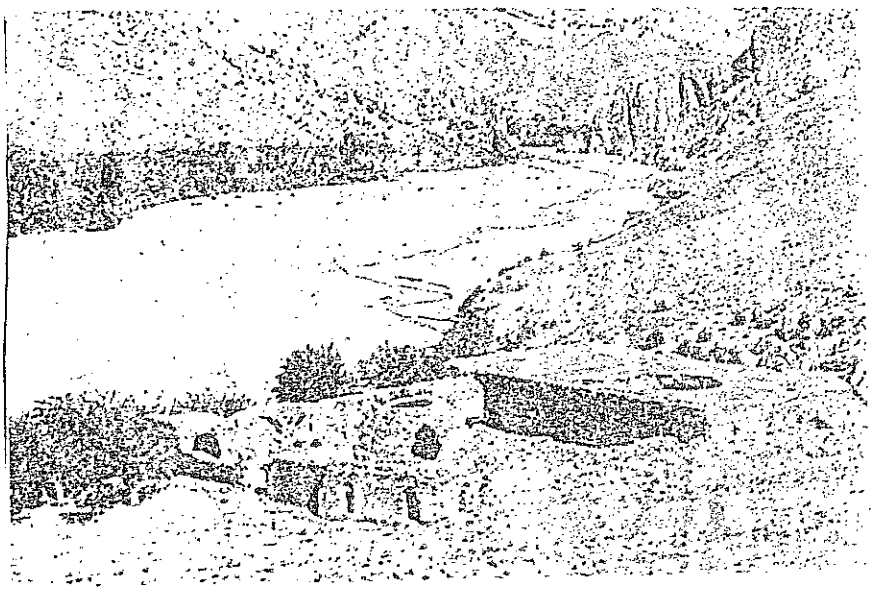
Resim 114: Harput Sunguroğulları Evi dervaze tipi ana giriş kapısı

Resim 115: Harput Sunguroğulları Evi avlu iç giriş kapısı (A. Demirkol'dan)

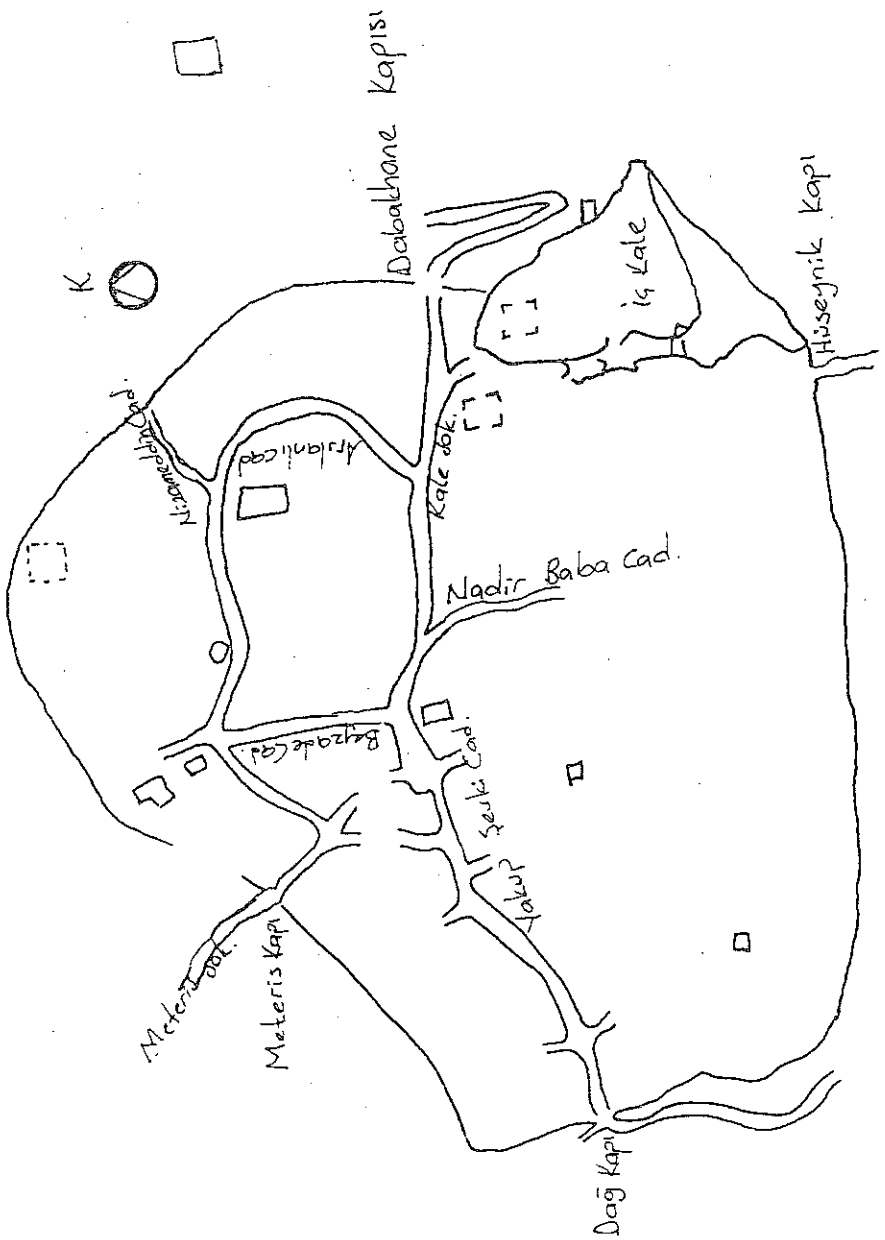
Resim 116: Harput Sunguroğulları Evi ocağının görünümü

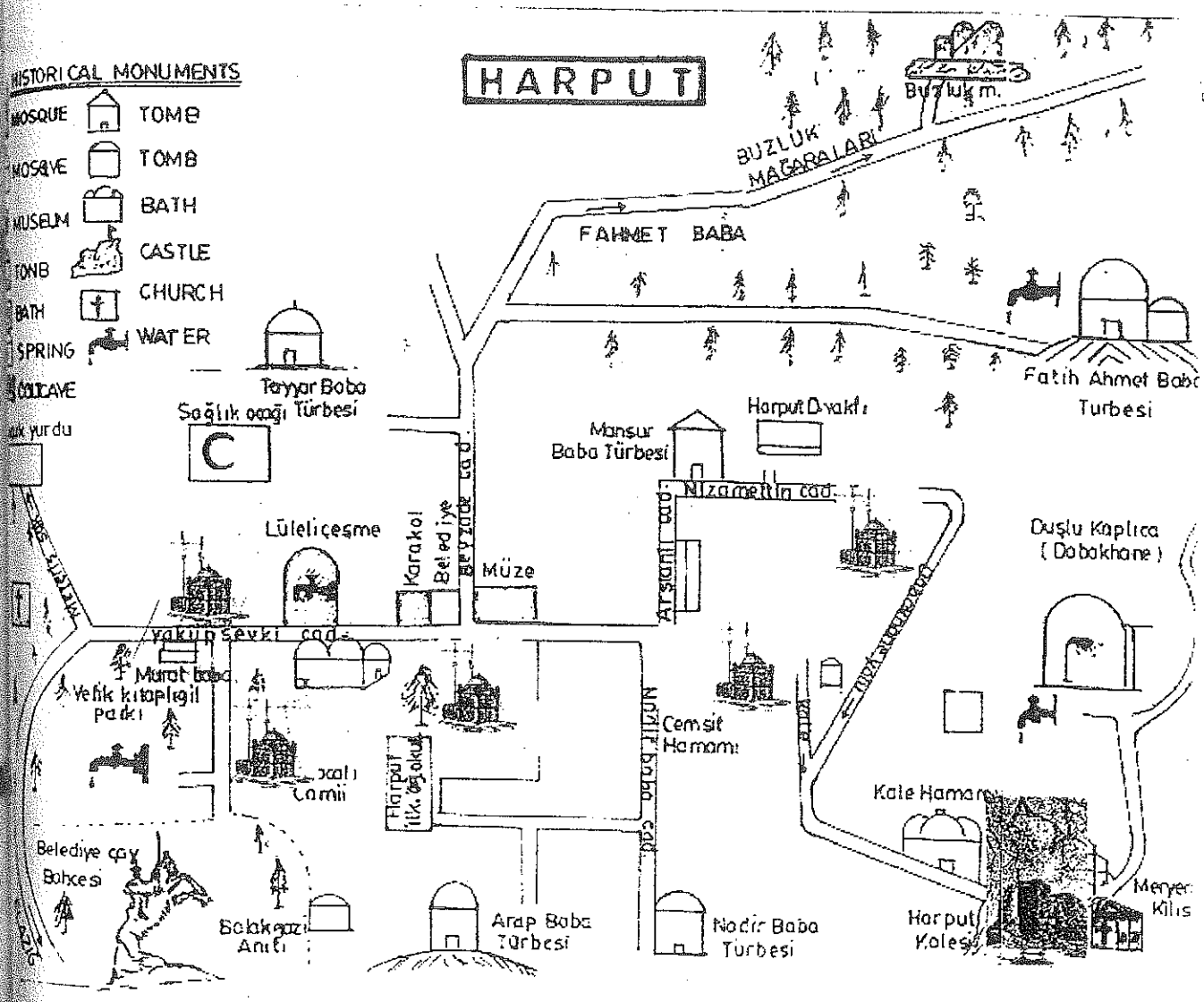
Resim 119: Harput Kömürhan Kervansarayı genel görünümü

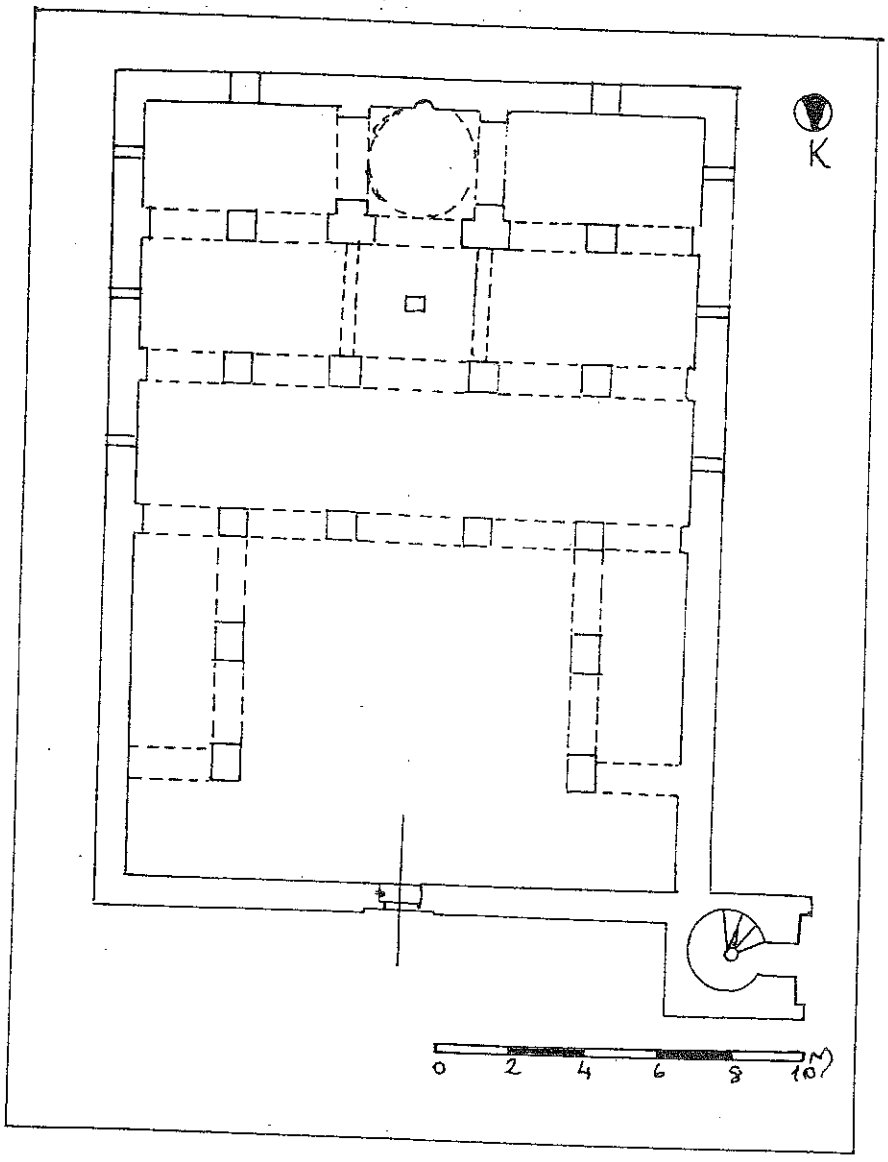
Resim 120: Harput Kömürhan Kervansarayı avlusu

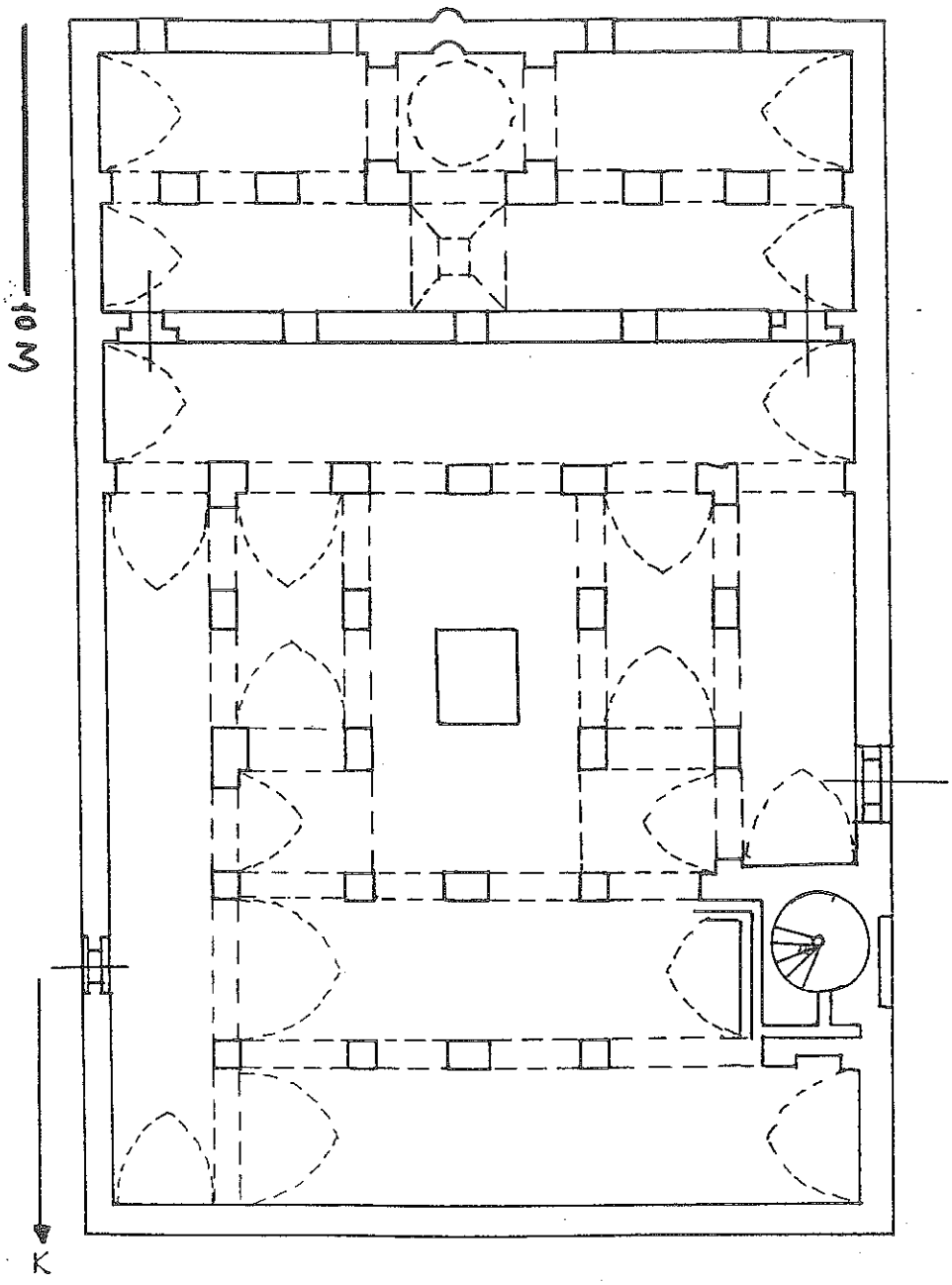
Çizim 1- Harput şehir krokisi (E. Danık'tan)

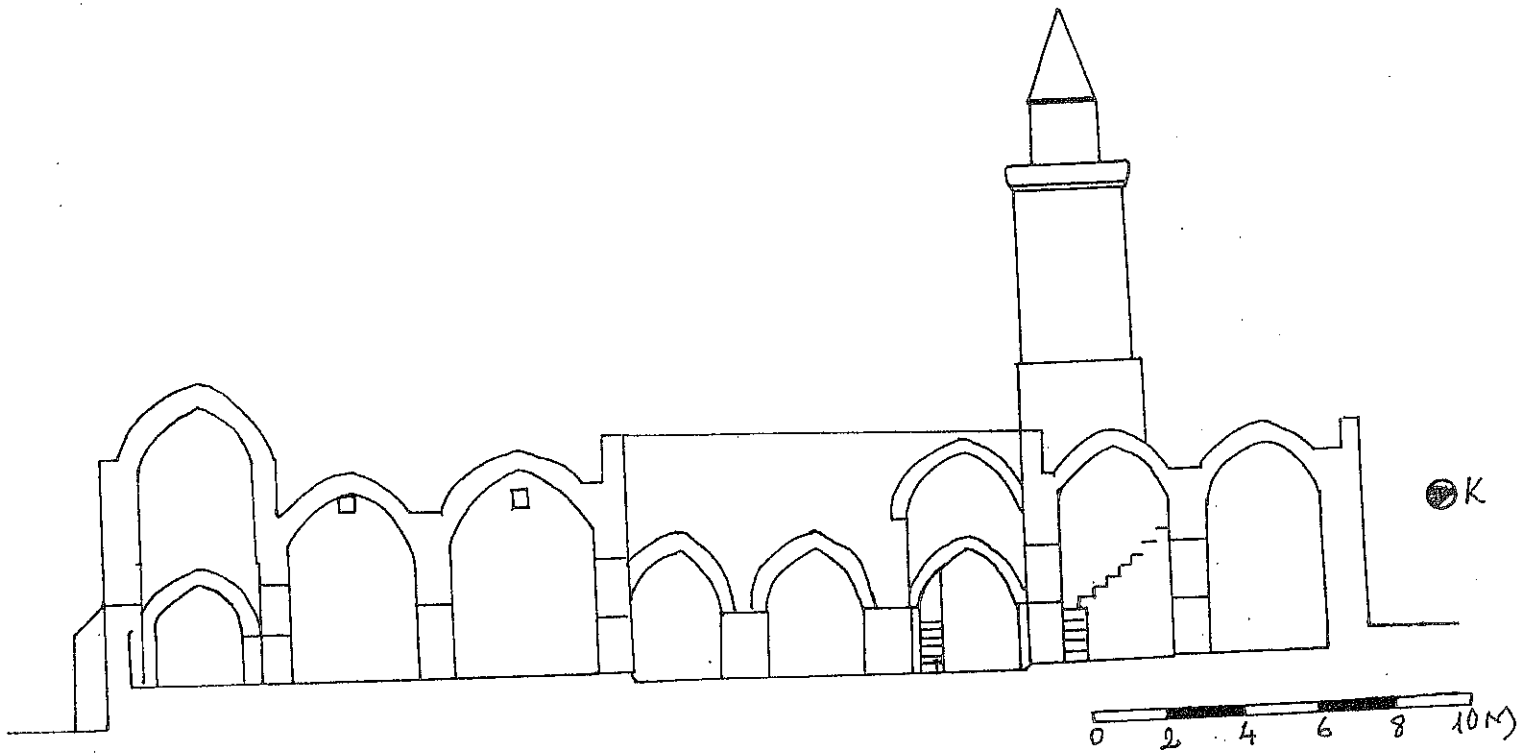
Çizim 2- Harput şehir yerleşme krokisi (E. Danık'tan)

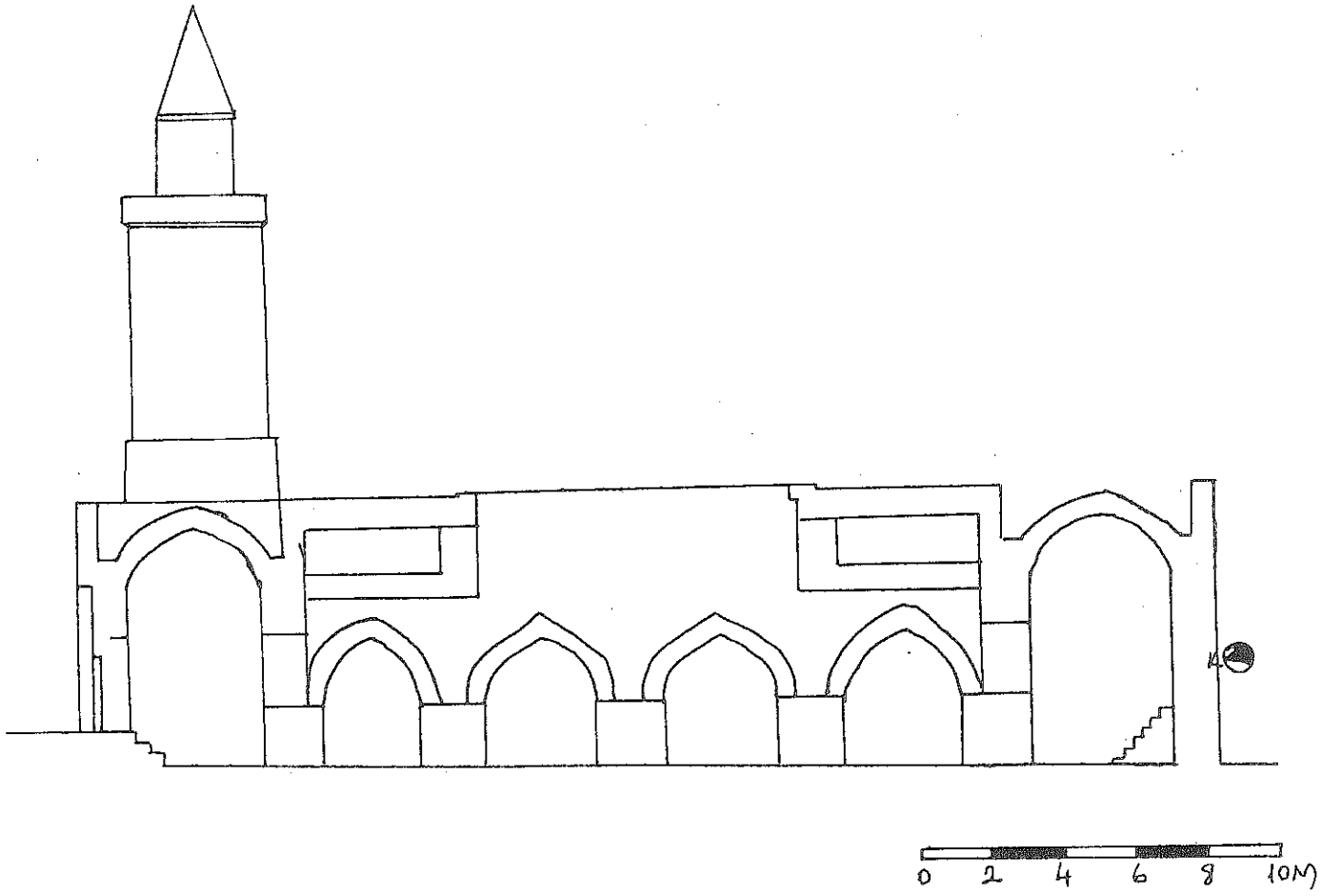
Çizim:3- Harput Ulu Camii ilk yapım evresi plan denemesi (A. Durukan'dan)

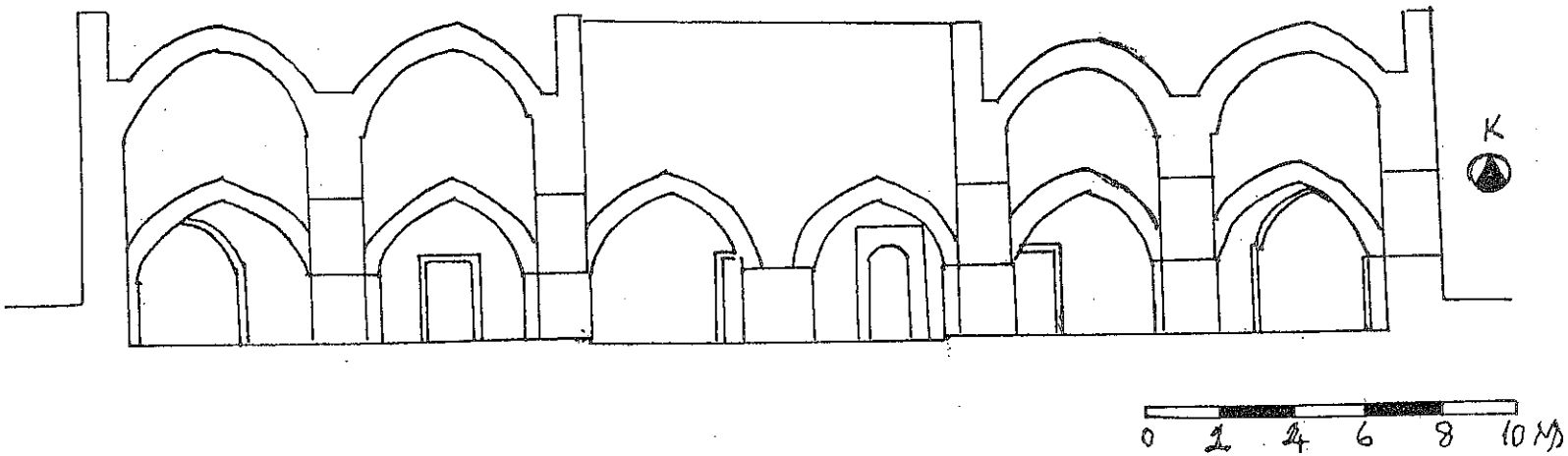
Çizim:4- Harput Ulu Camii II. yapım evresi planı (A. Altun'dan)

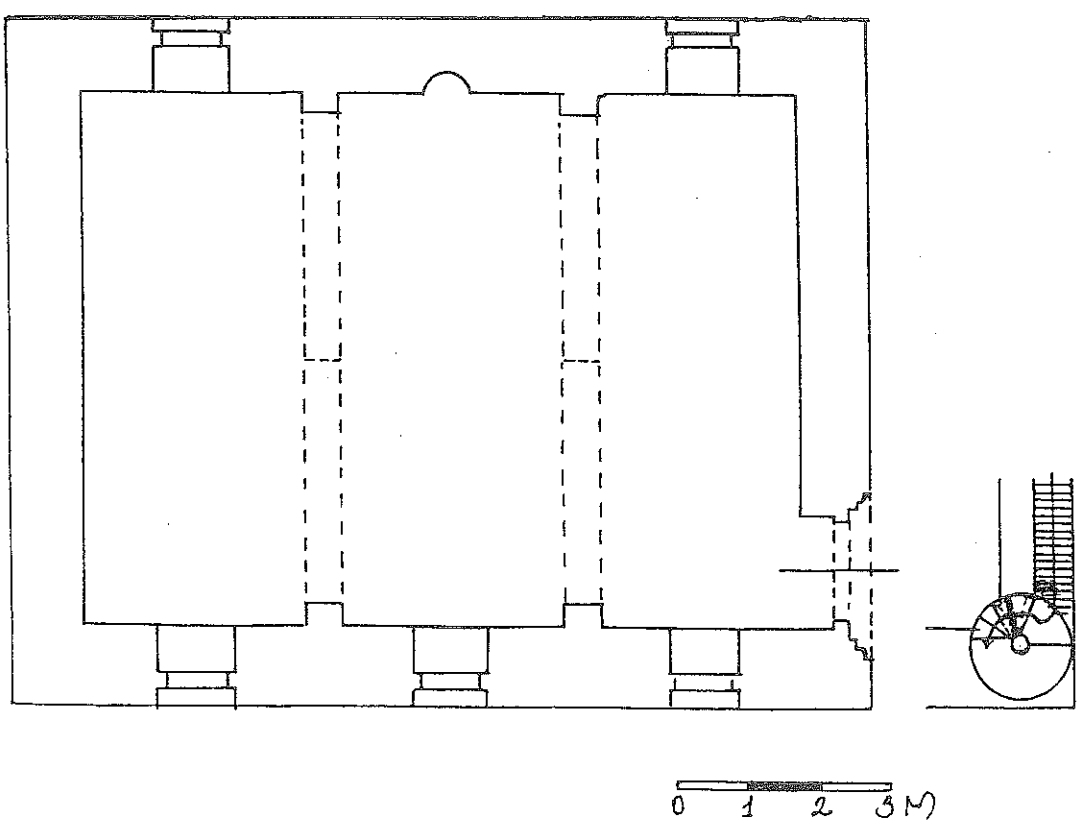
Çizim:5- Harput Ulu Camii A-A kesiti (A. Durukan'dan)

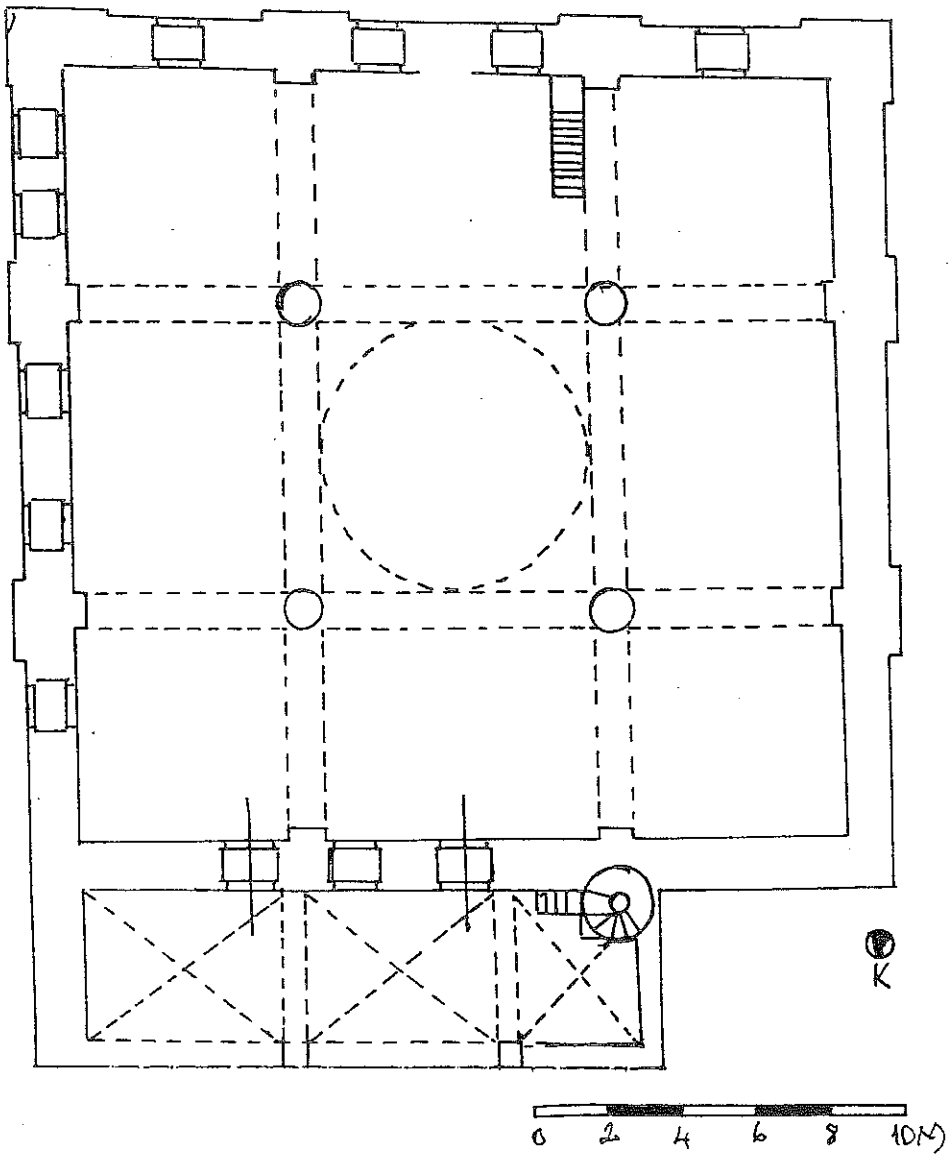
Çizim.6- Harput Ulu Camii A-A rölöve kesiti.(A. Durukan'dan)

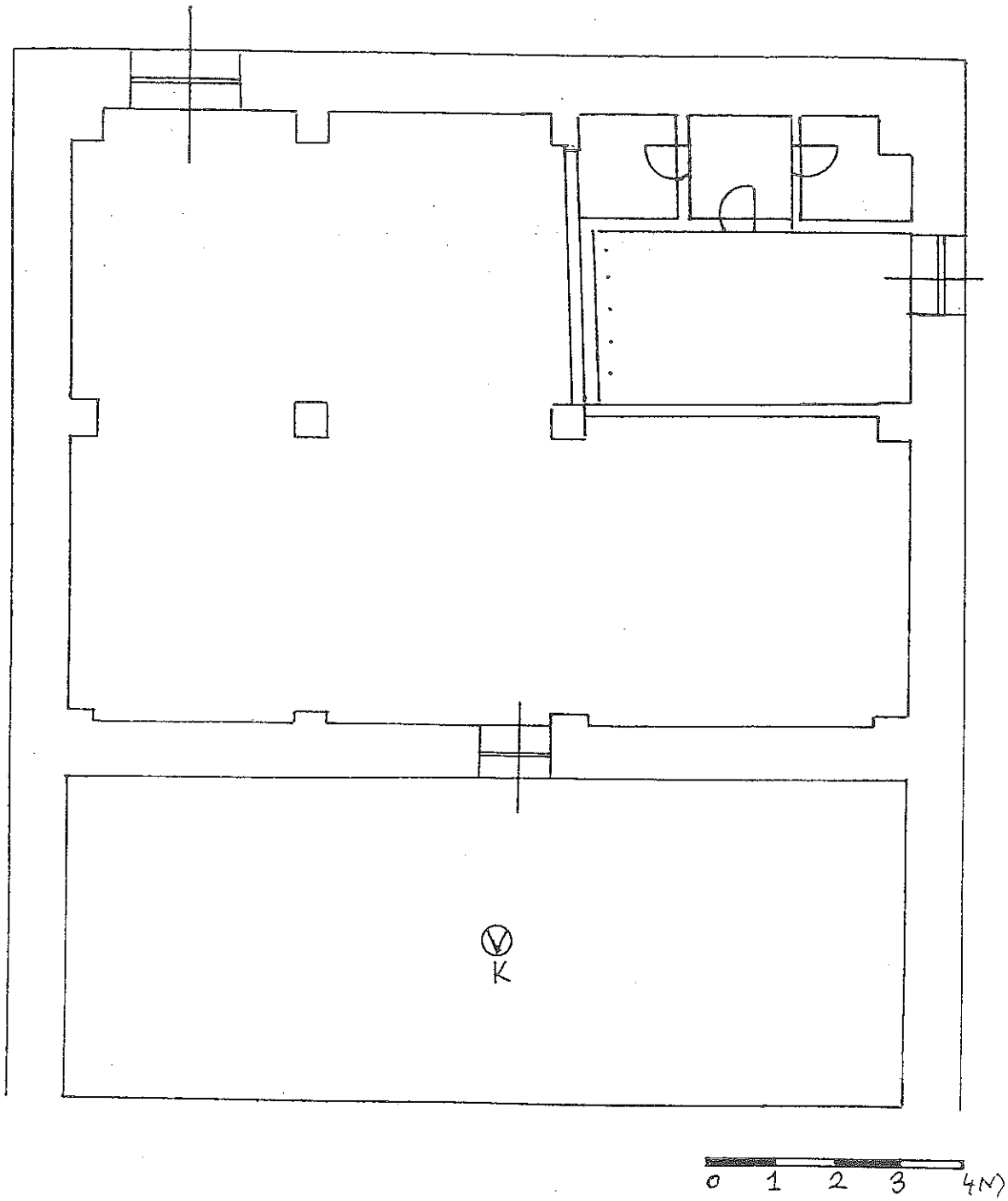
Çizim:7- Harput Ulu Camii B-B kesiti (A. Durukan'dan)

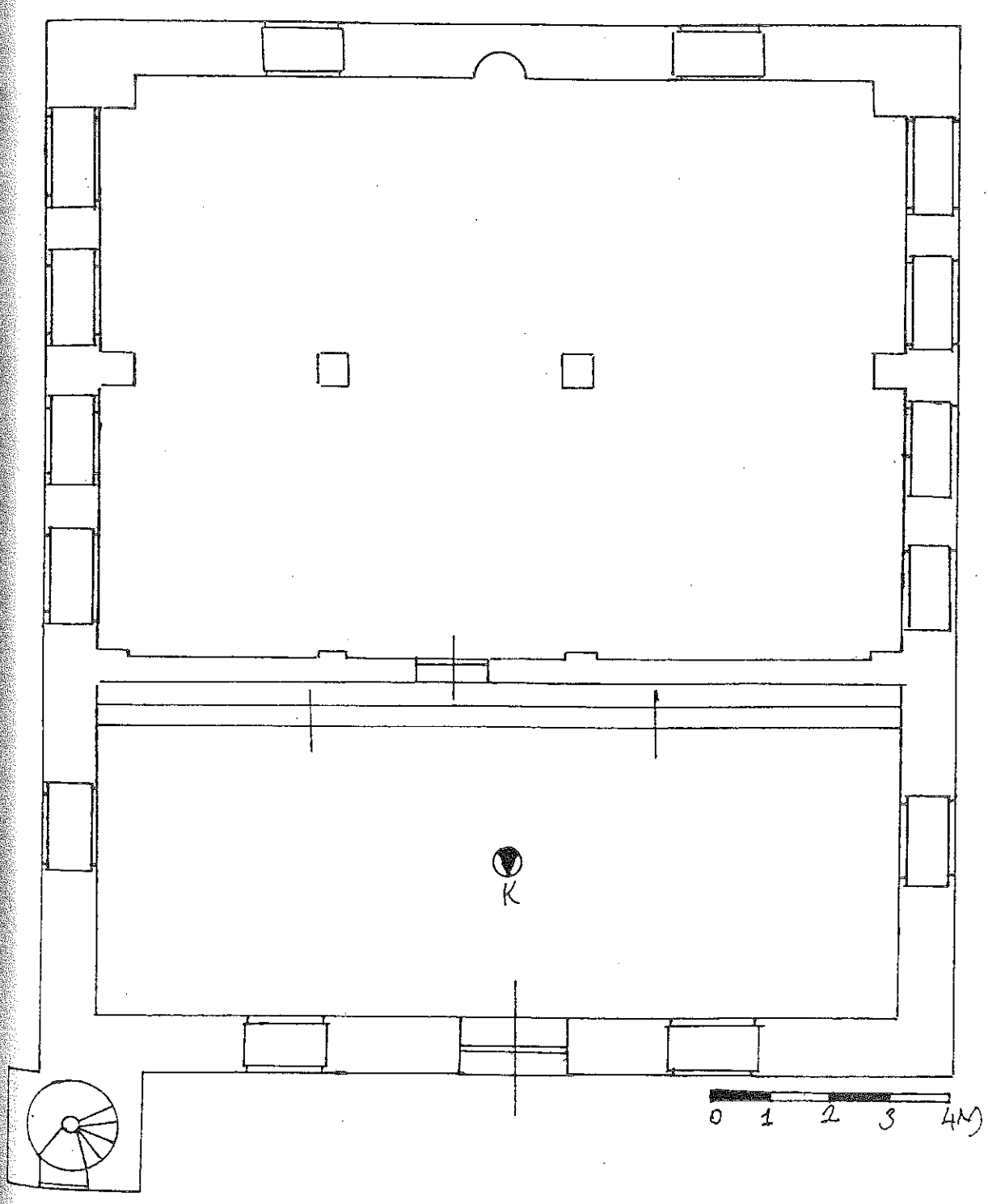
Çizim:8- Harput Alacalı Camii planı (10/07/1999)

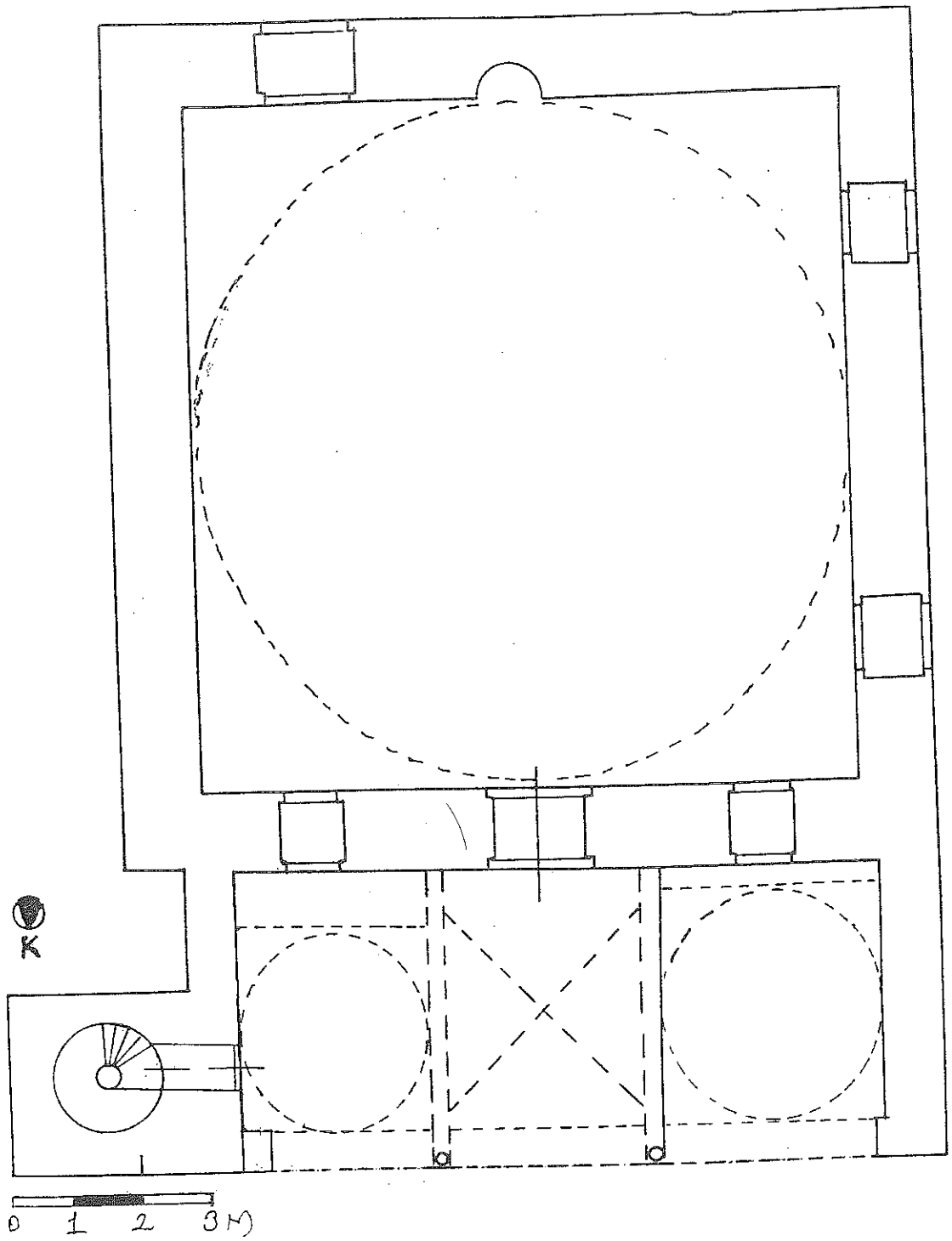
Çizim:9- Harput Sara Hatun Camii planı (16/07/1999)

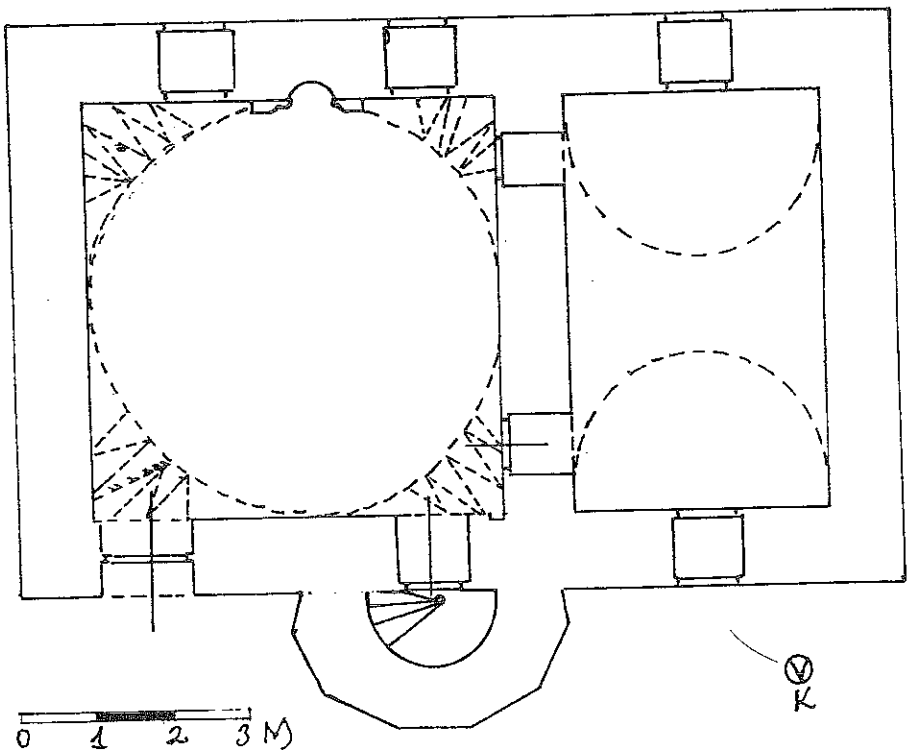
Cizim.10- Harput Ağa Camii alt kat planı (19/07/1999)

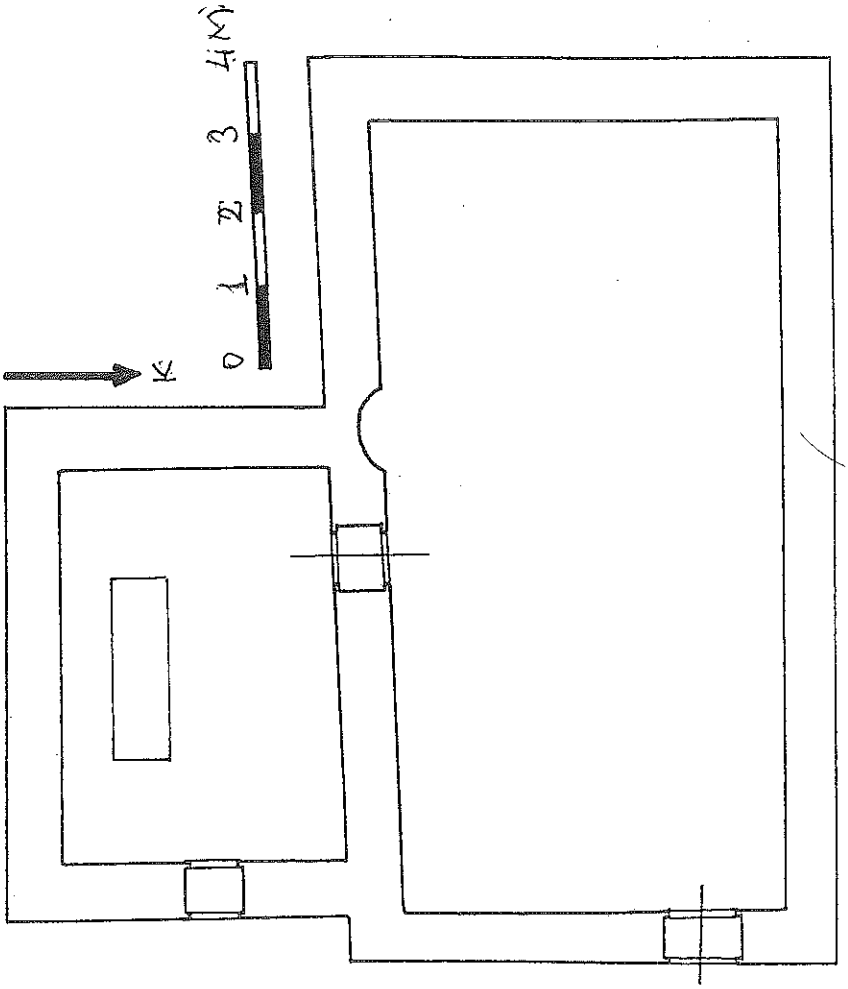
Cizim.11- Harput Ağa Camii üst kat planı (19/07/1999)

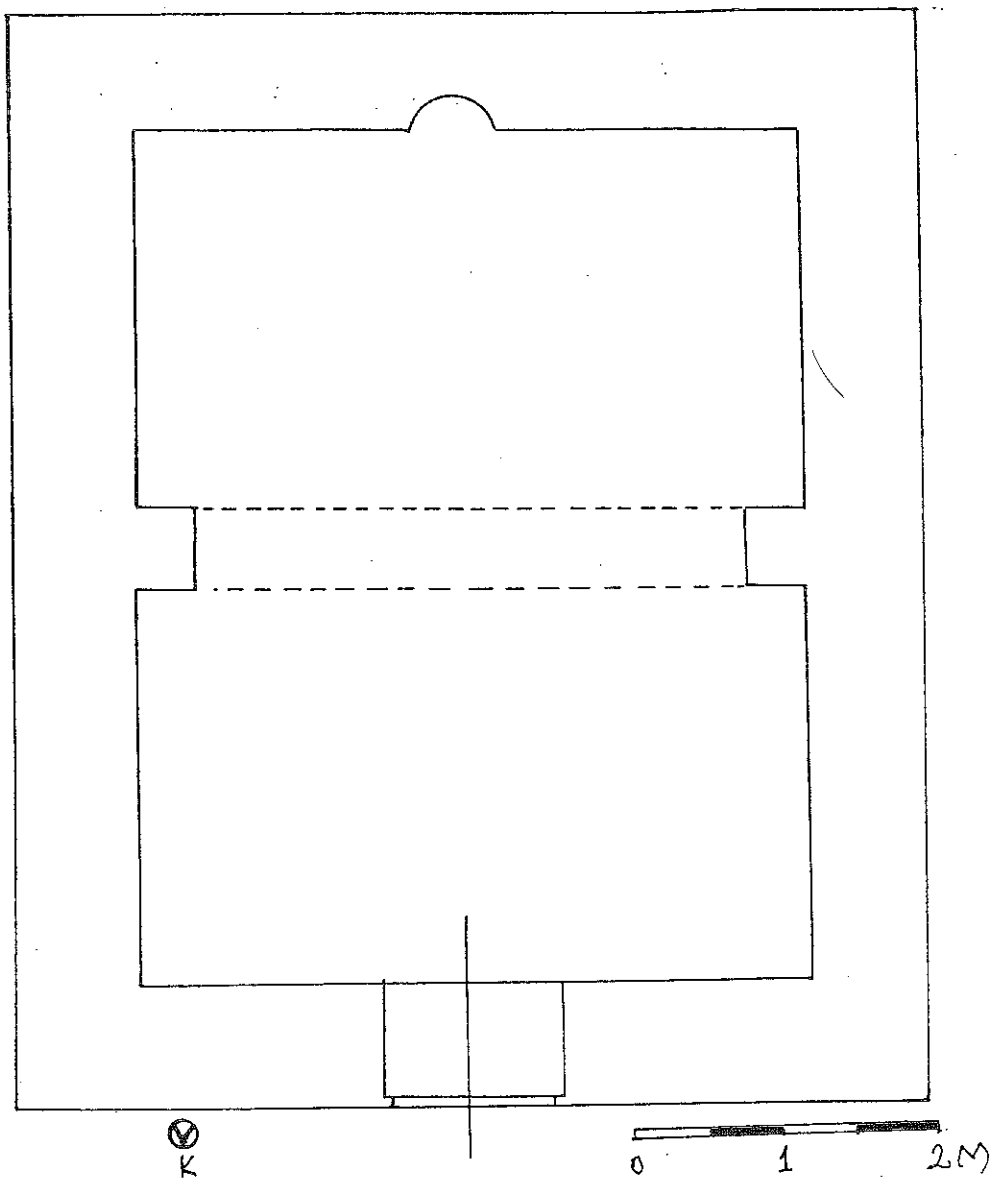
Cizim:12- Harput Kursunlu Camii plani (12/07/1999)

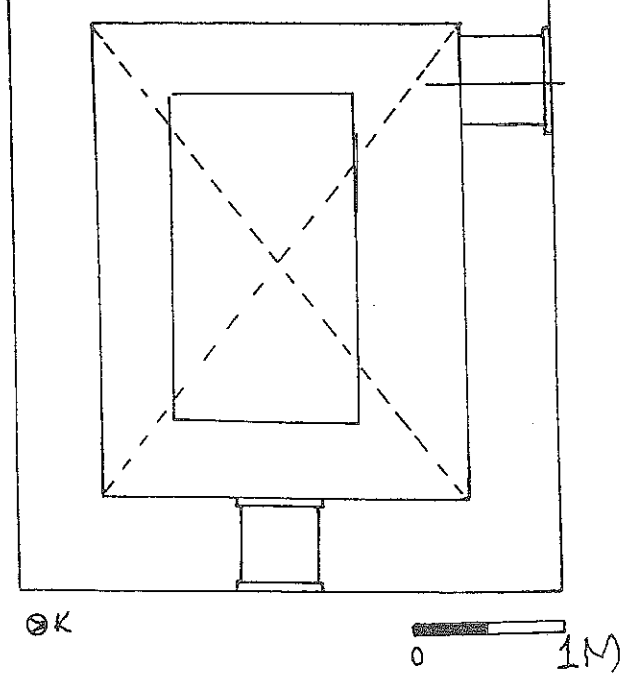
Çizim:13- Harput Alacalı (Arap Baba) Mescidi Planı (20/07/1999)

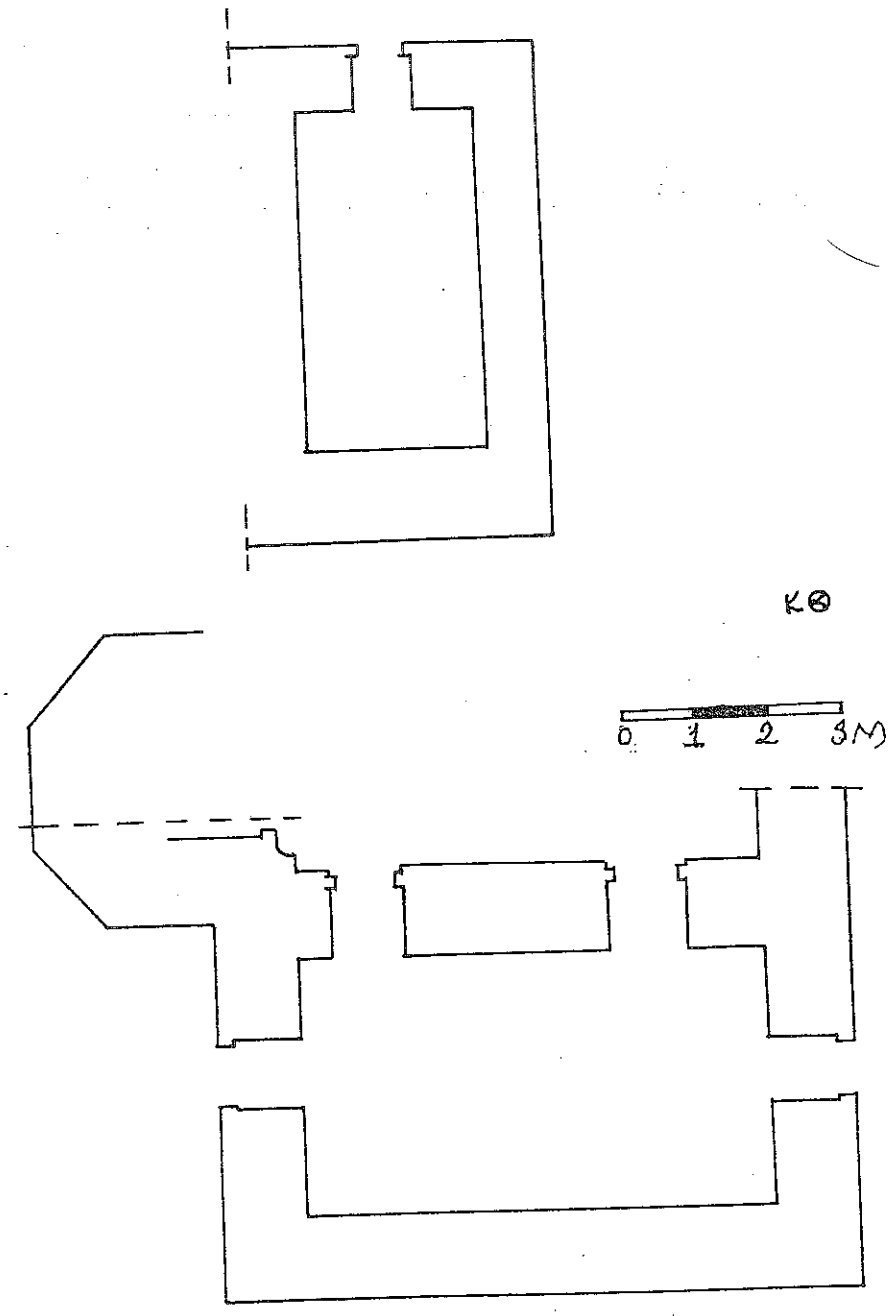
Çizim:14- Harput Ahi Musa Mescit (Türbe Kompleksi) planı (17/07/1999)

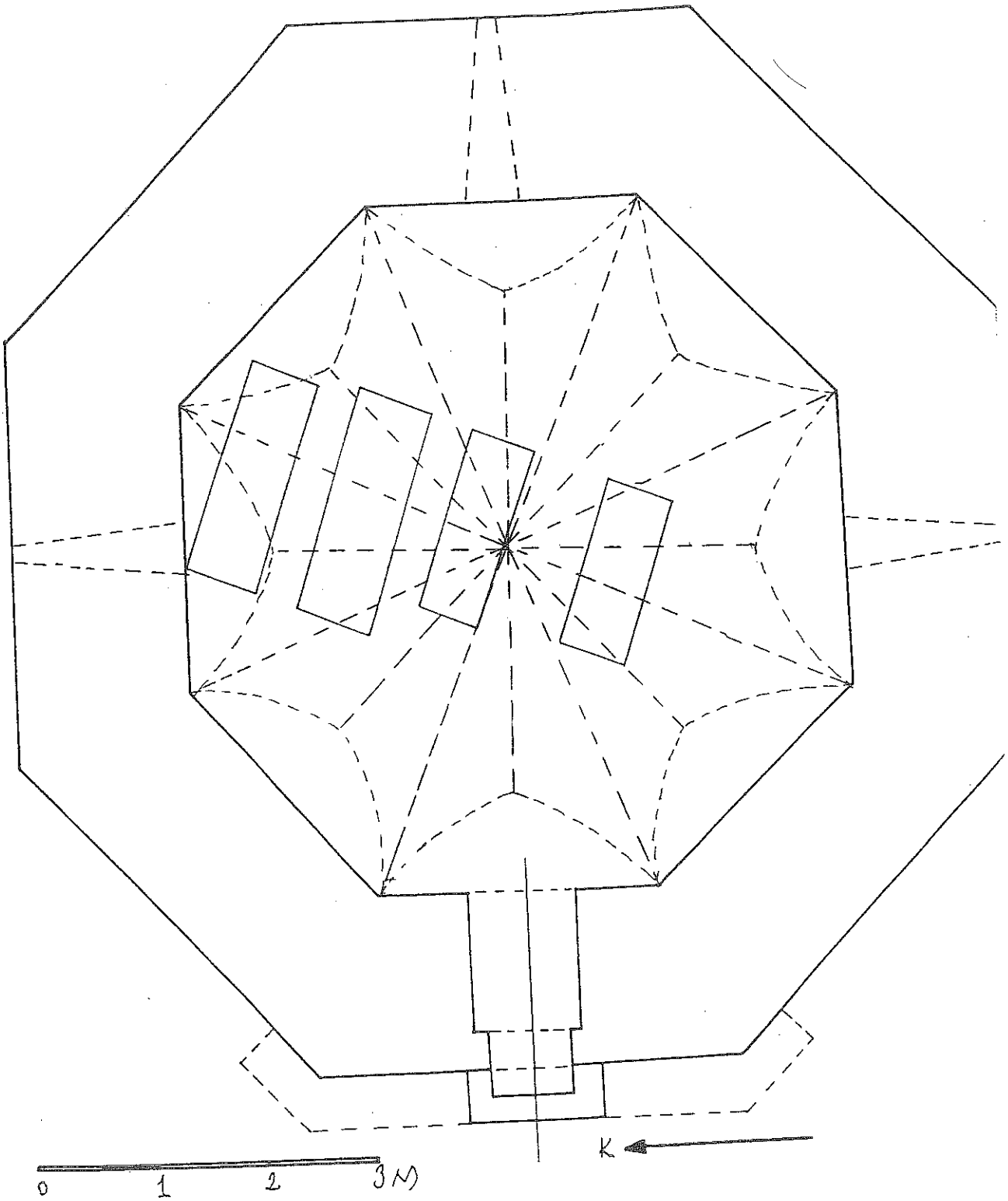
Çizim:15- Harput Fatih Ahmet Baba Mescidi planı (22/07/1999)

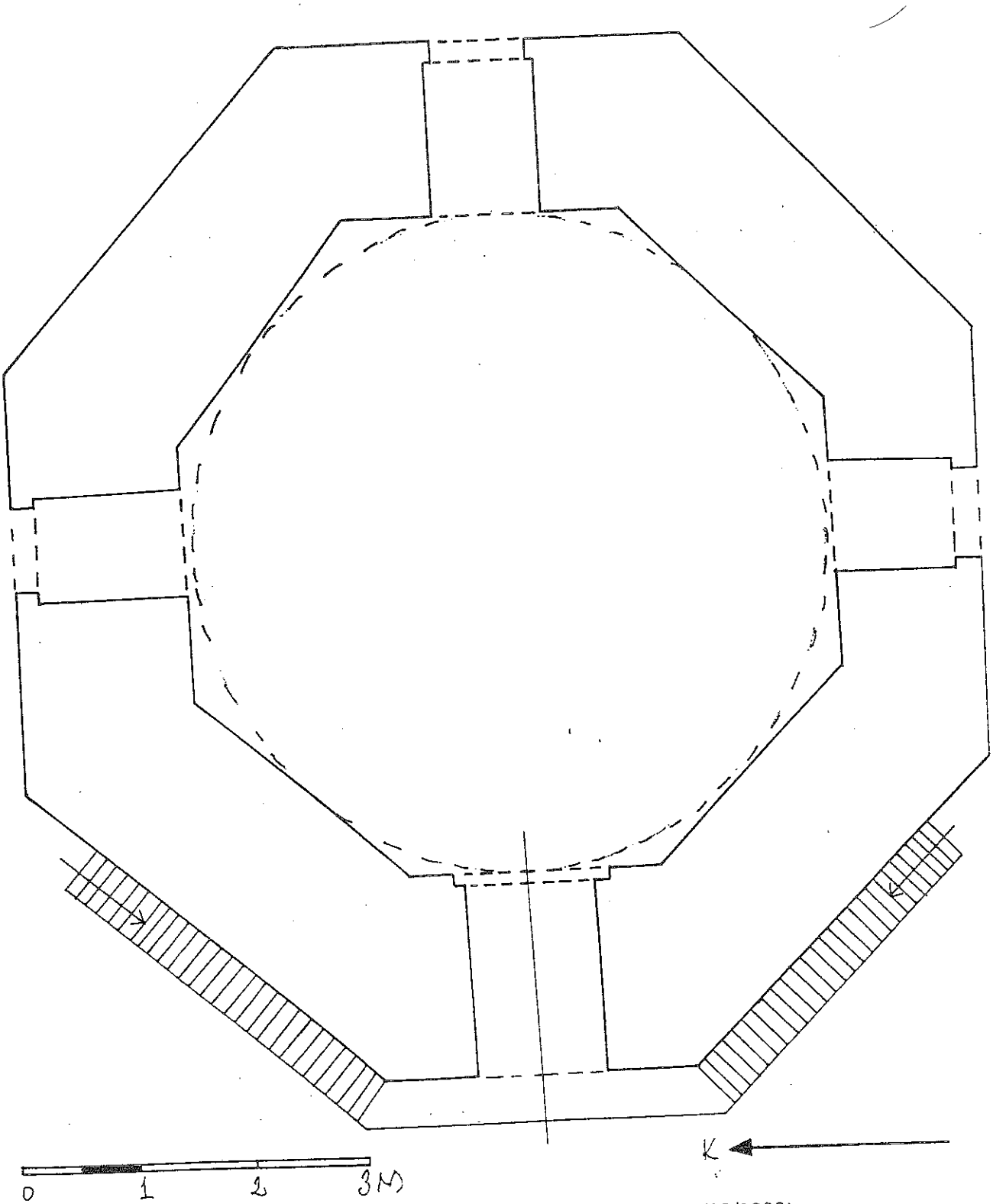
Çizim:16- Harput Ankuzu Baba Türbesi planı (06/08/1999)

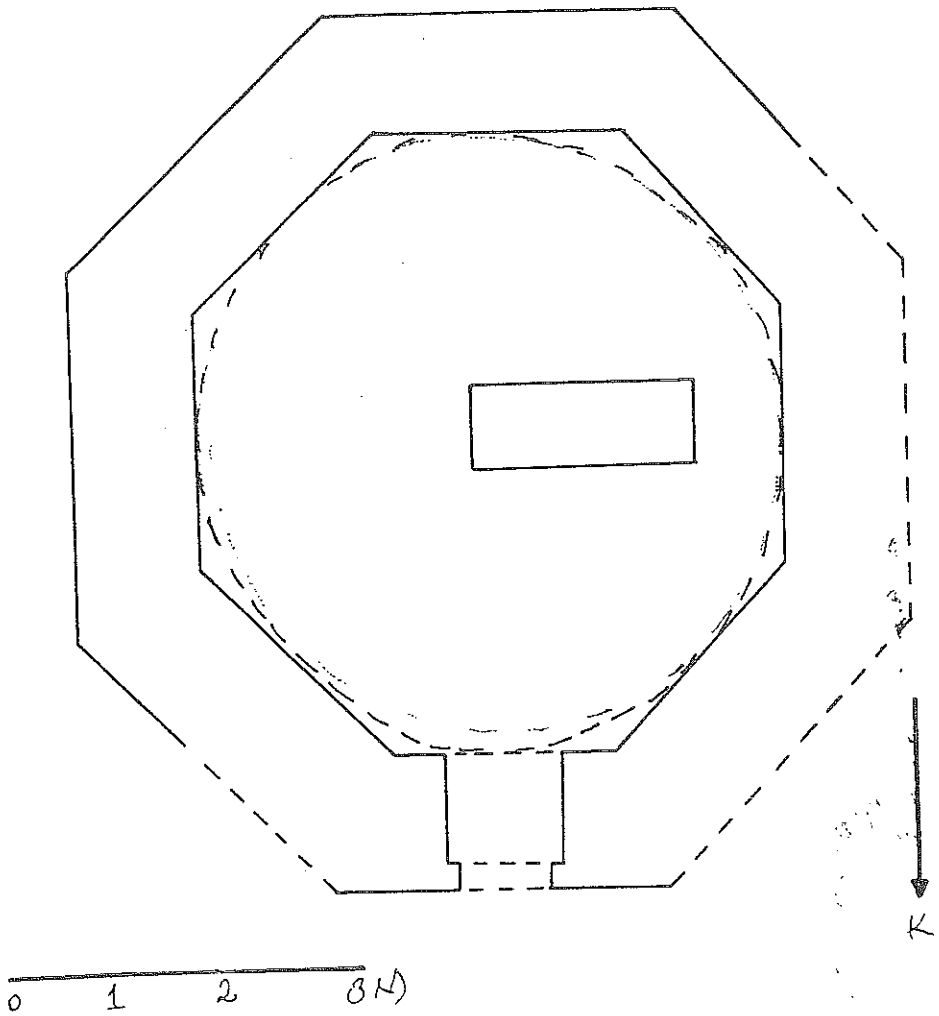
Çizim:17- Harput Arap Baba Türbesi alt ve üst kat planları (H. Önkal'dan)

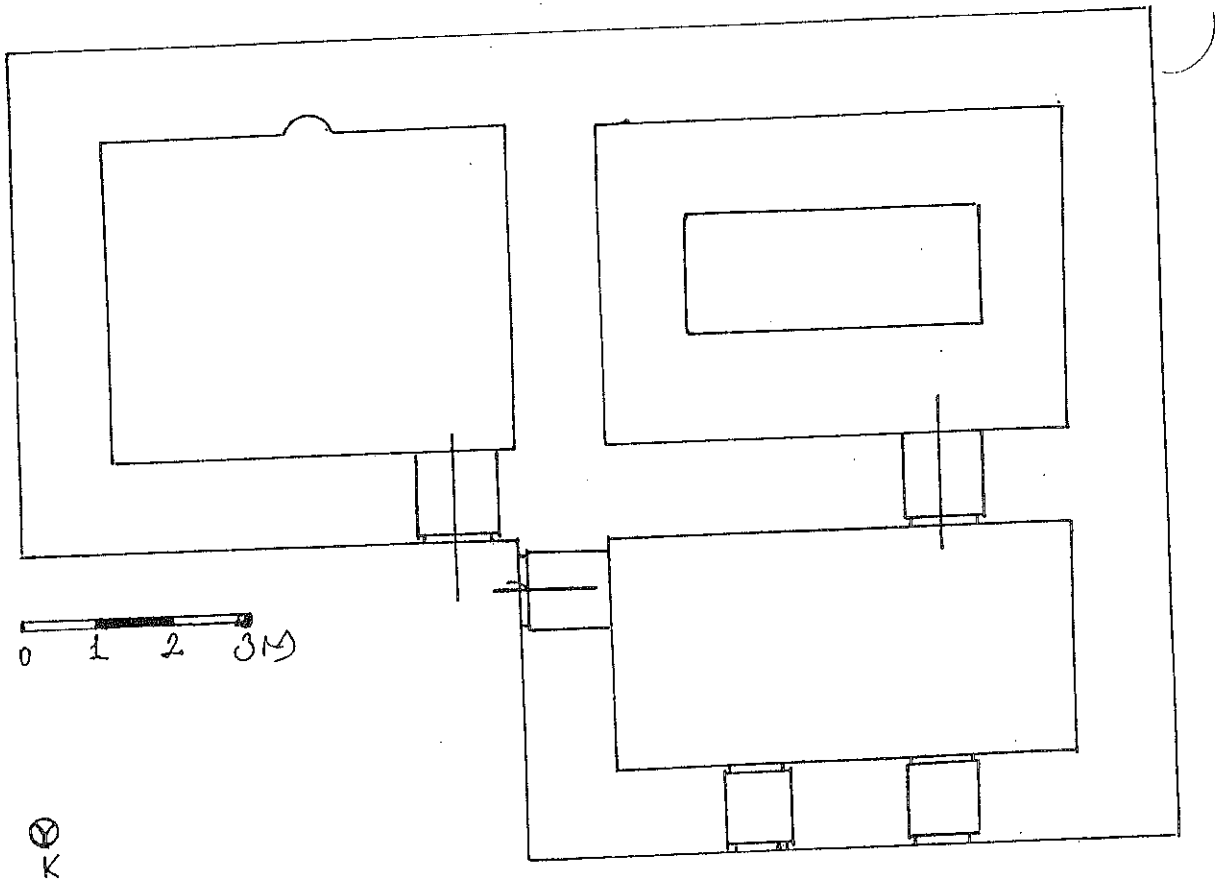
Çizim:18- Harput Mansur Baba Türbesi alt kat planı (10/08/1999)

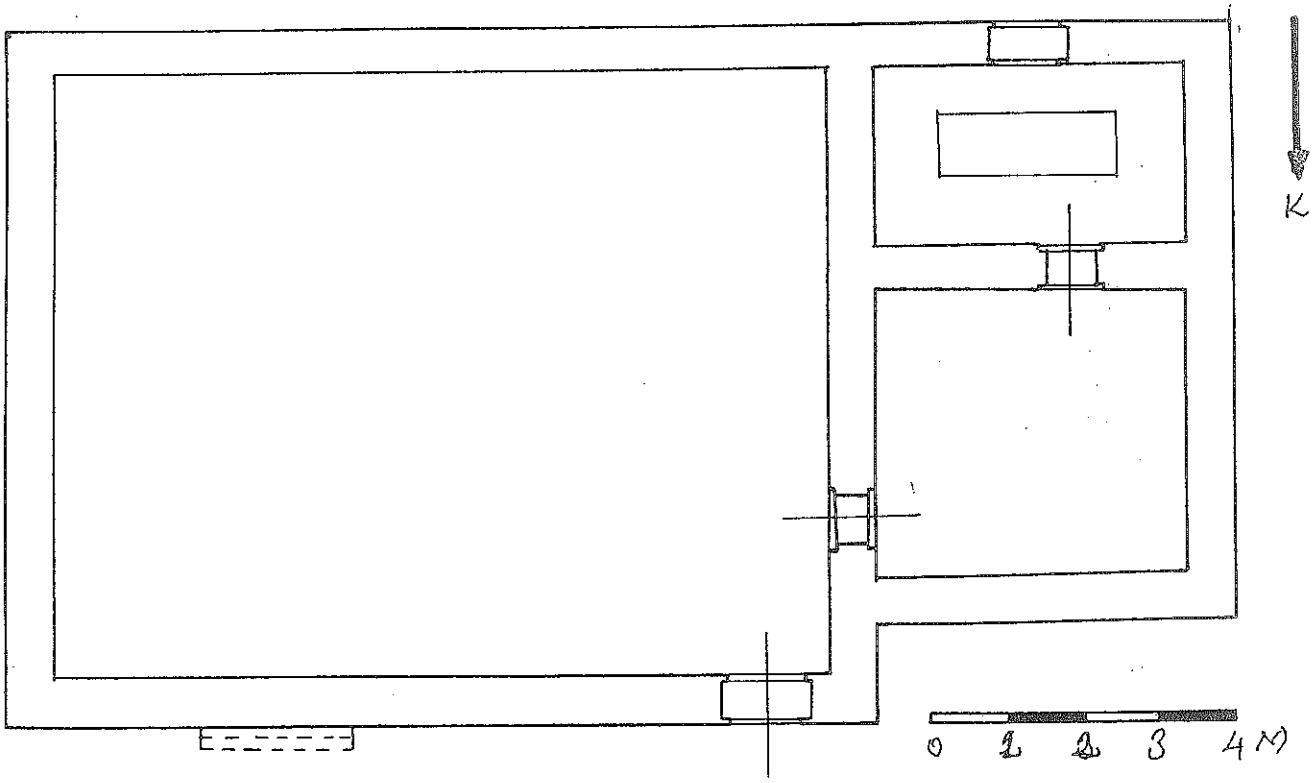
Çizim:19- Harput Mansur Baba Türbesi üst kat planı (10/08/1999)

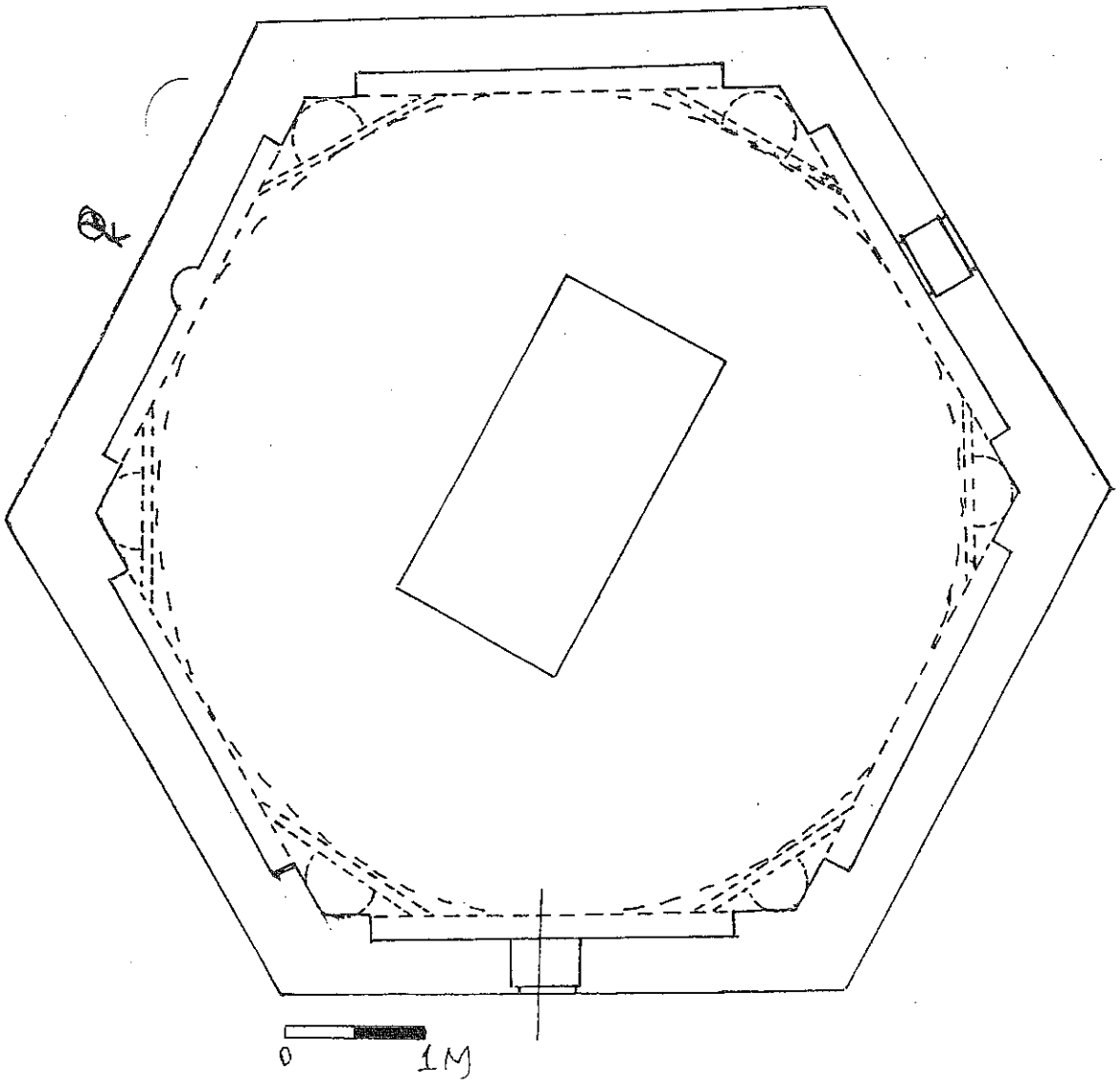
Çizim:20- Harput Fatih Ahmet Baba Türbesi planı (H. Önkal'dan)

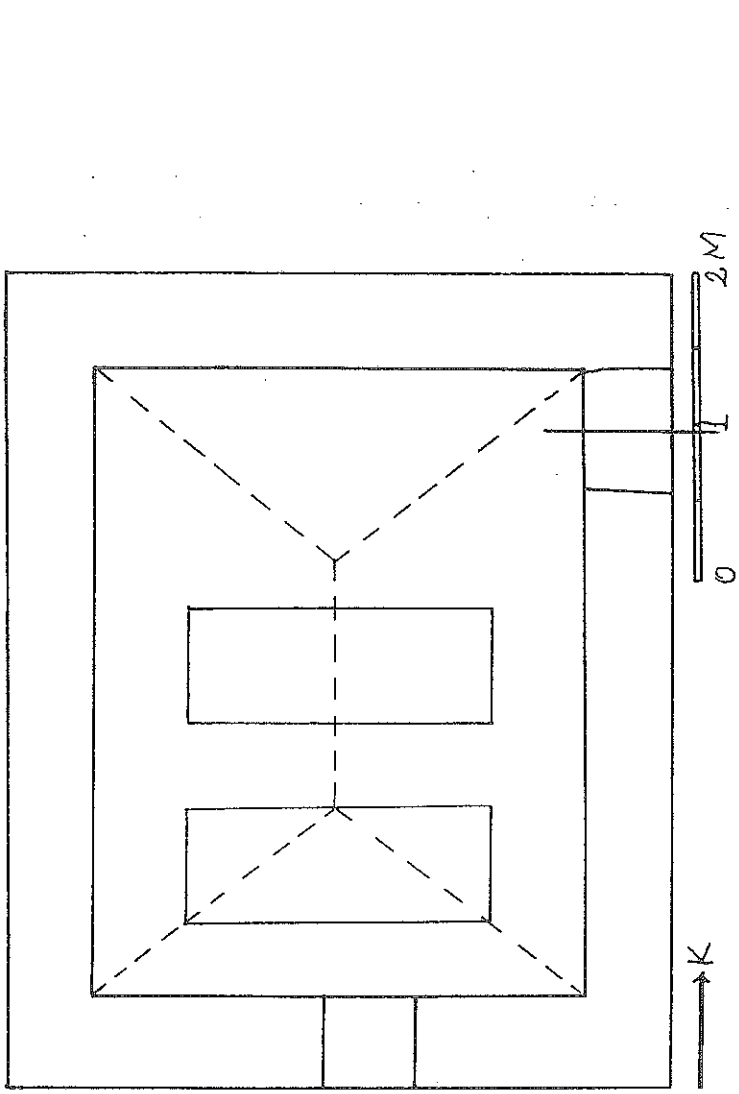
Çizim:21- Harput Uryan Baba Türbesi planı (11/08/1999)

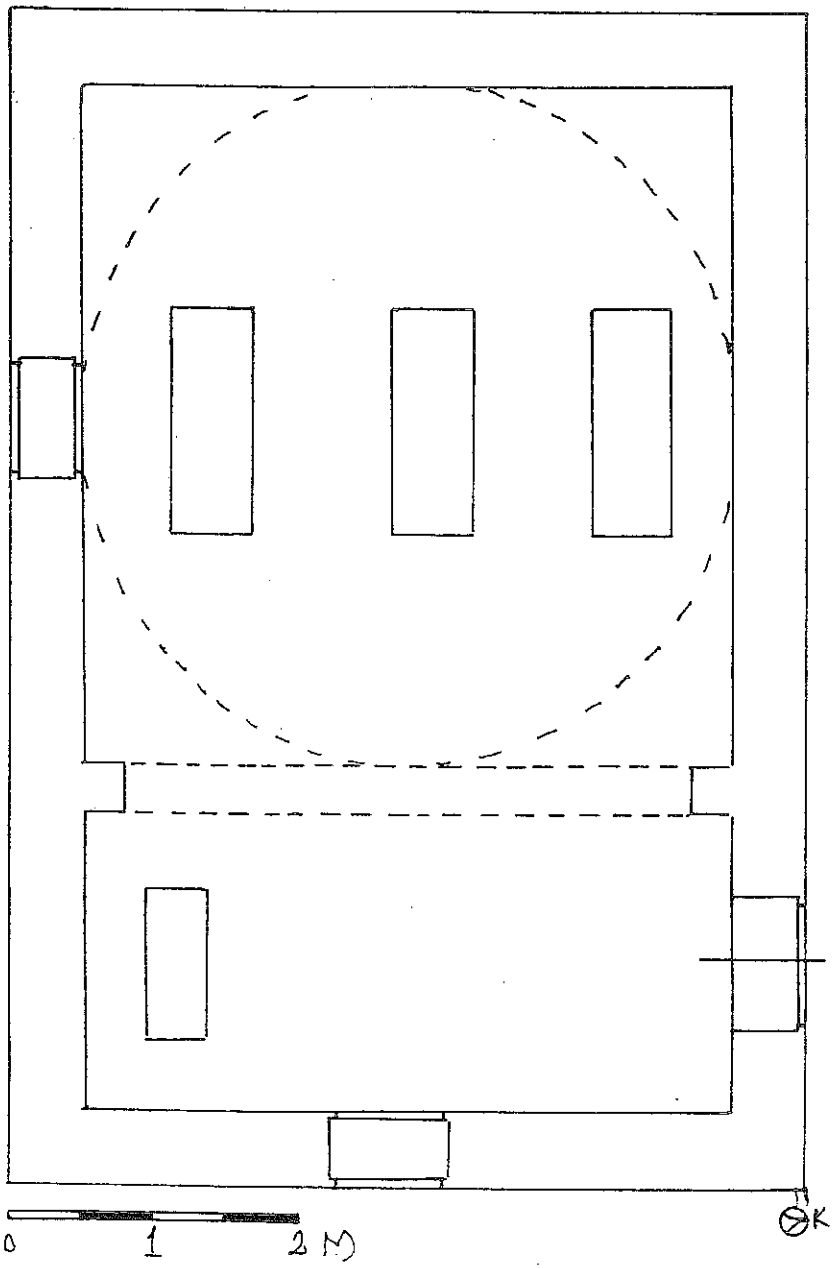
Çizim:22- Harput Nadir Baba Türbesi(Mescit Kompleksi) planı (11/081999)

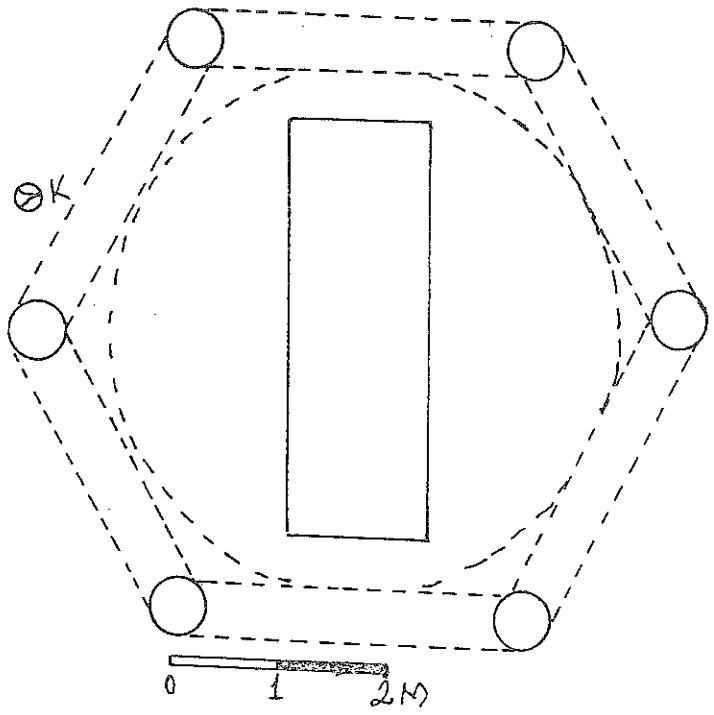
Çizim 23- Harput Murat Baba Türbesi planı (12/08/1999)

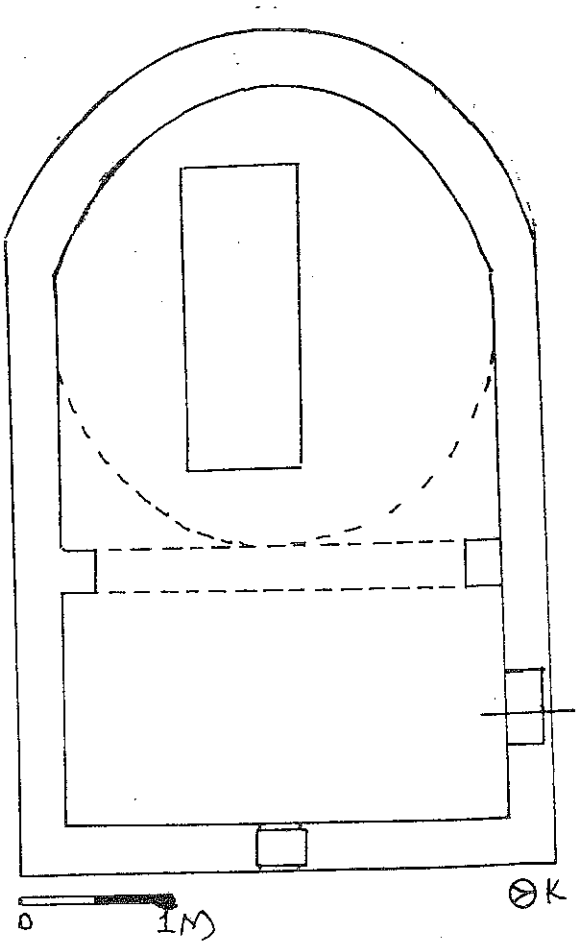
Çizim:24- Harput Seyyid Ahmet Kürdi planı (06/08/1999)

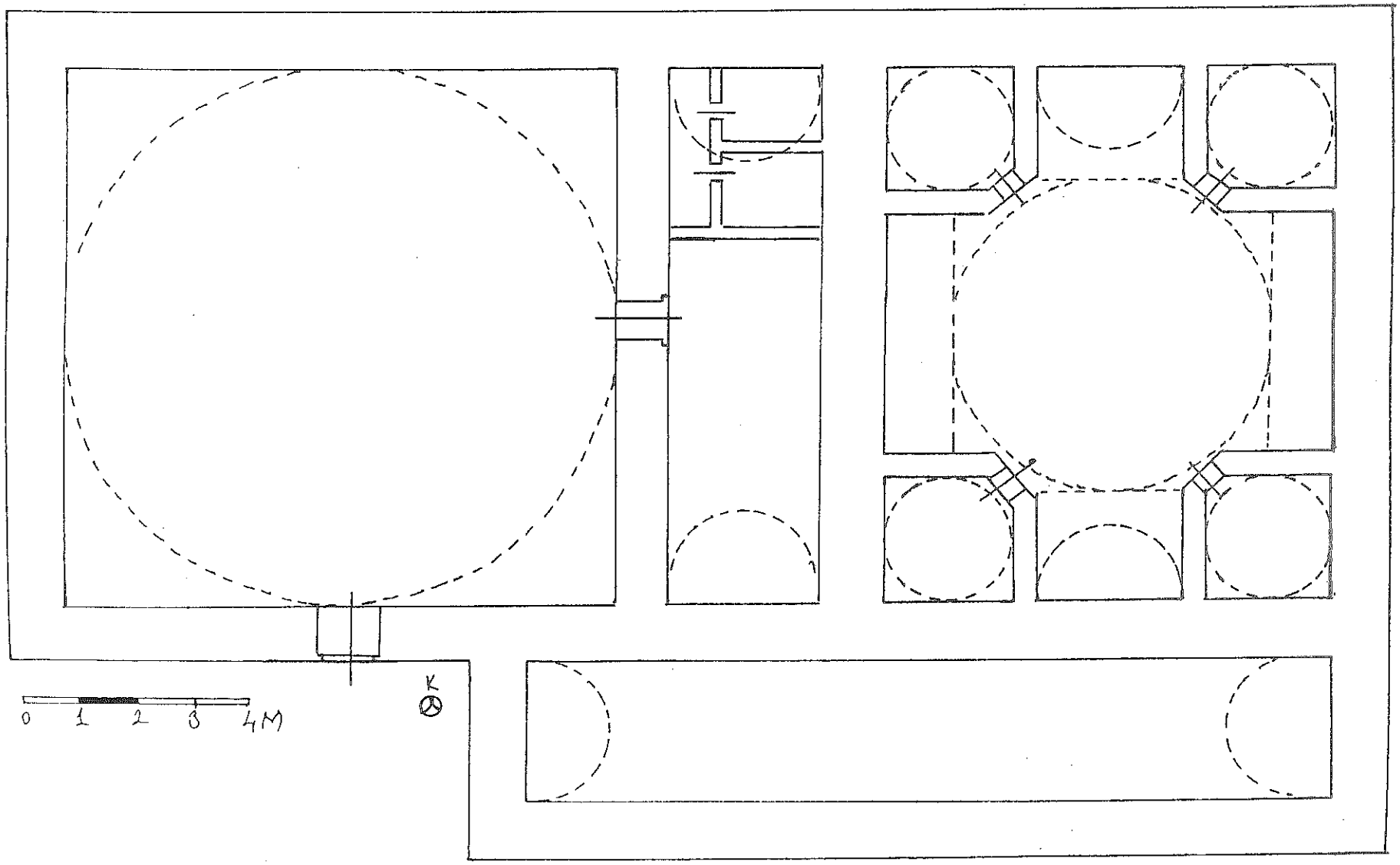
Çizim:25- Harput İmam Efendi Türbesi planı (10/08/1999)

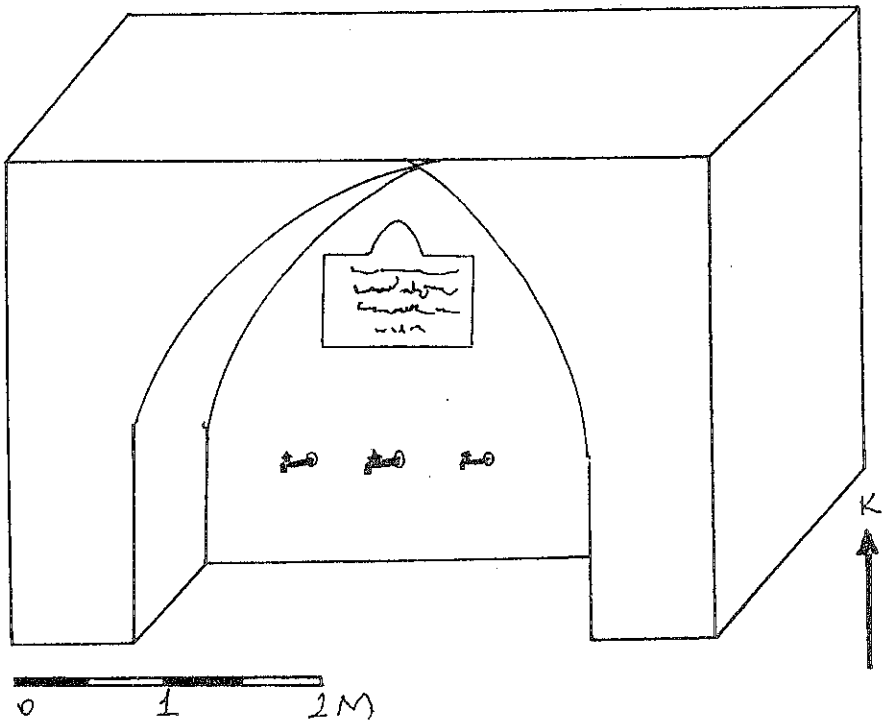
Çizim.26- Harput Musa Kazım Efendi Türbesi planı (10/08/1999).

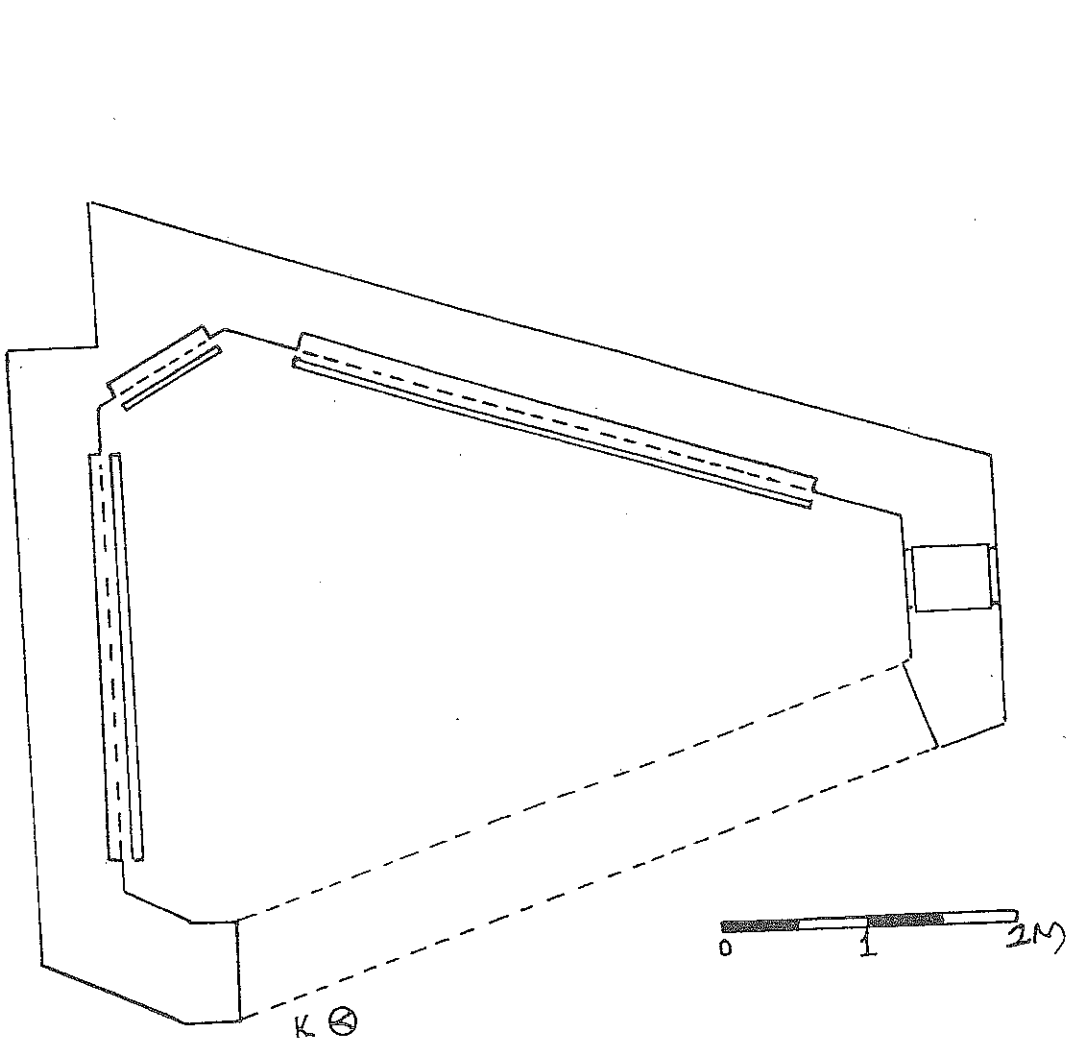
Cizim:27- Harput Muhammet Mazhar Efendi Türbesi planı (11/08/1999)

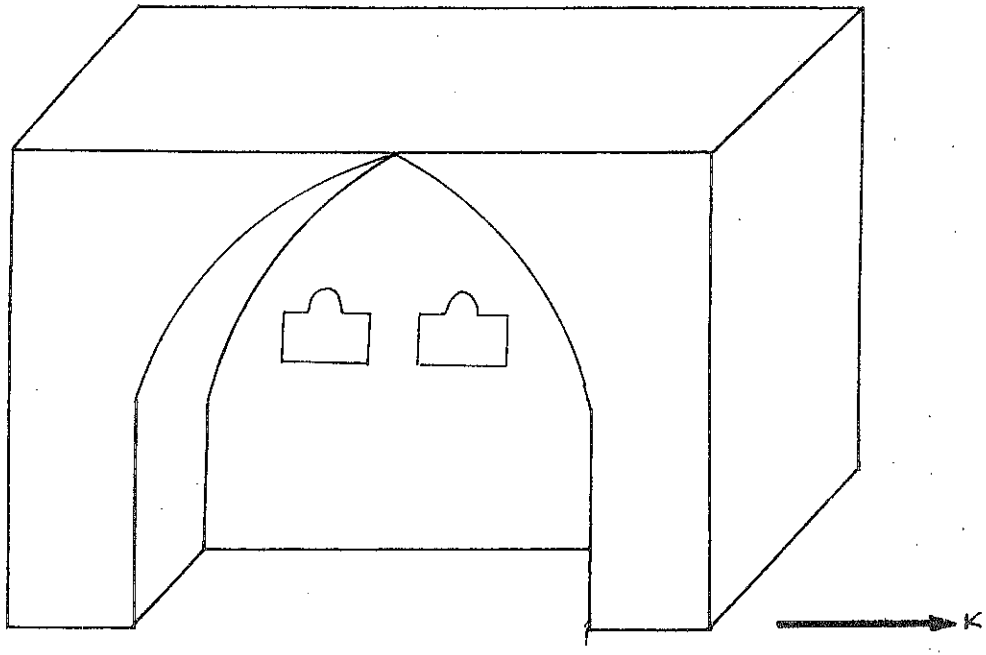
Çizim:28- Harput Çimşit Hamamı planı (21/07/1999)

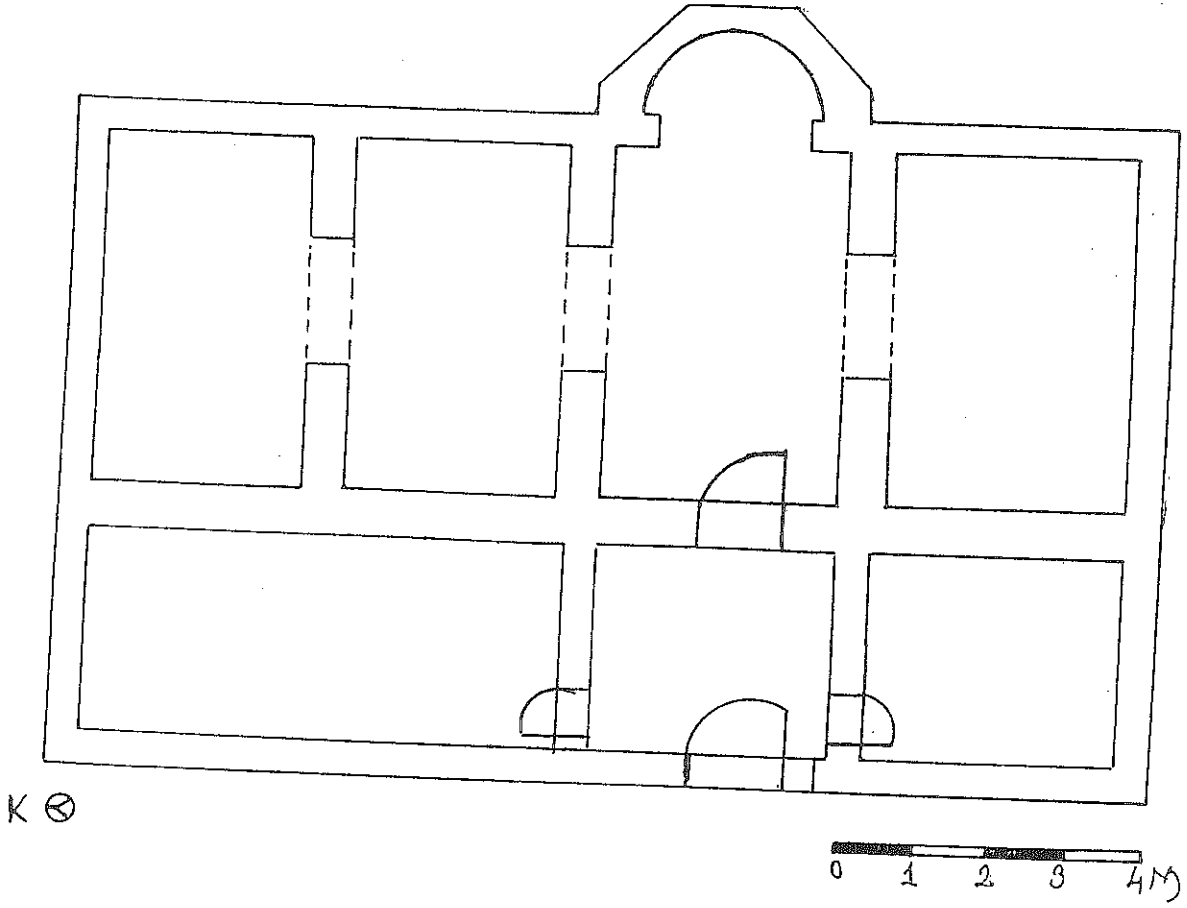
Çizim:29- Harput Üç Lüleli Çeşme çizimi (22/07/1999)

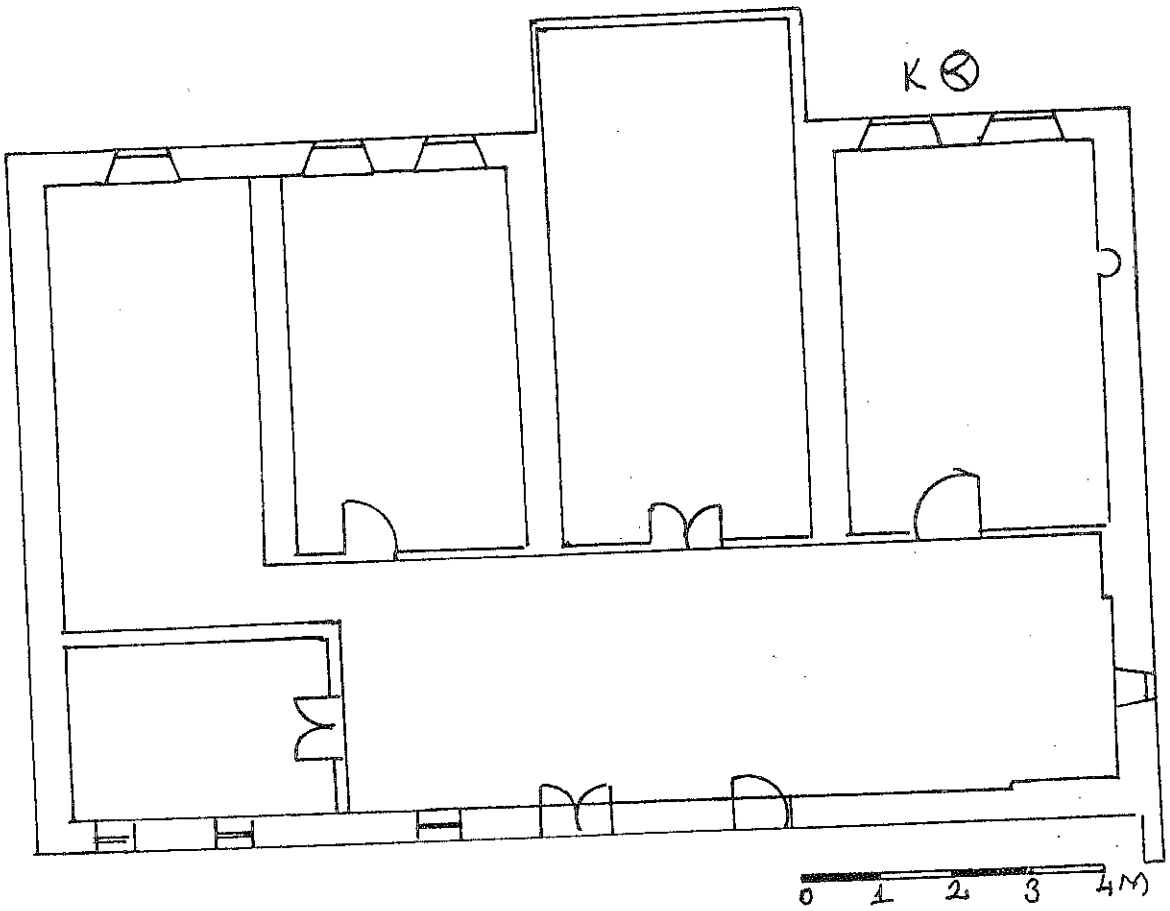
Çizim:30- Harput Meydan Çeşmesi planı (20/07/1999)

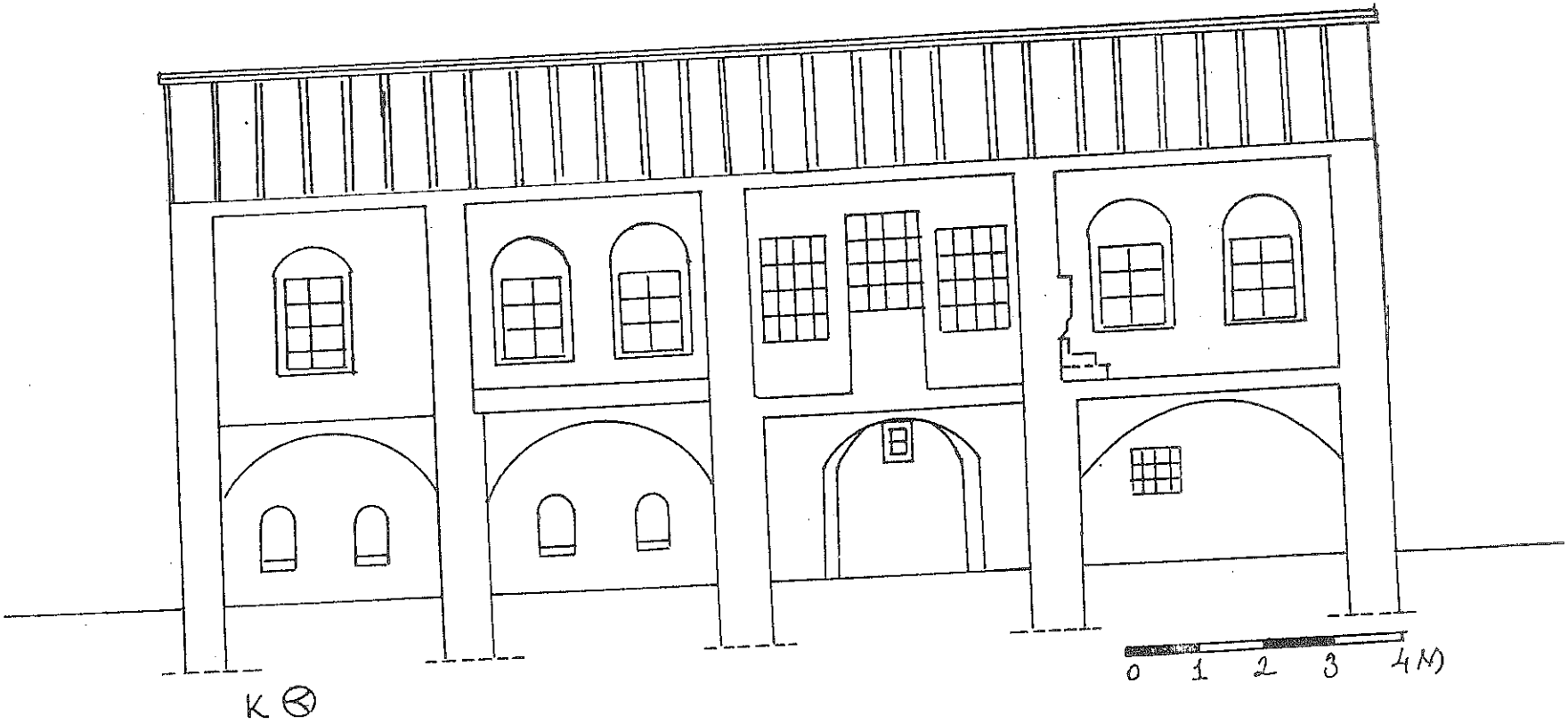
Çizim:31- Harput Hoca Pınarı çizimi (20/07/1999)

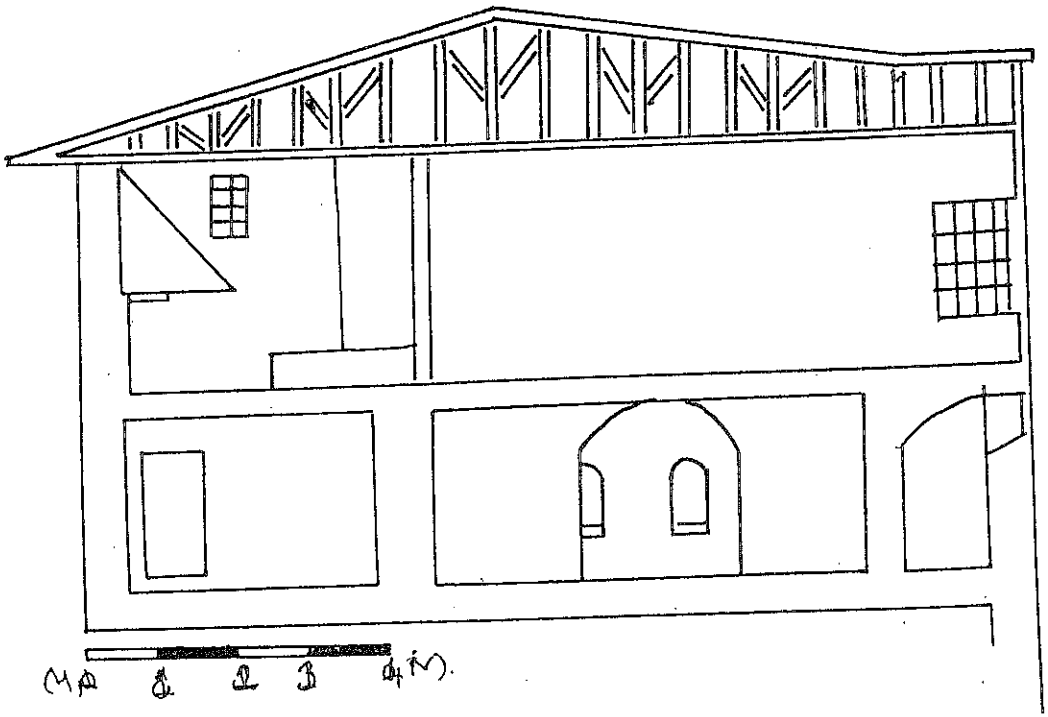
Gbr. 32. Harap: Sungguh-sungguh. Hak Cipta Dilindungi Undang-undang

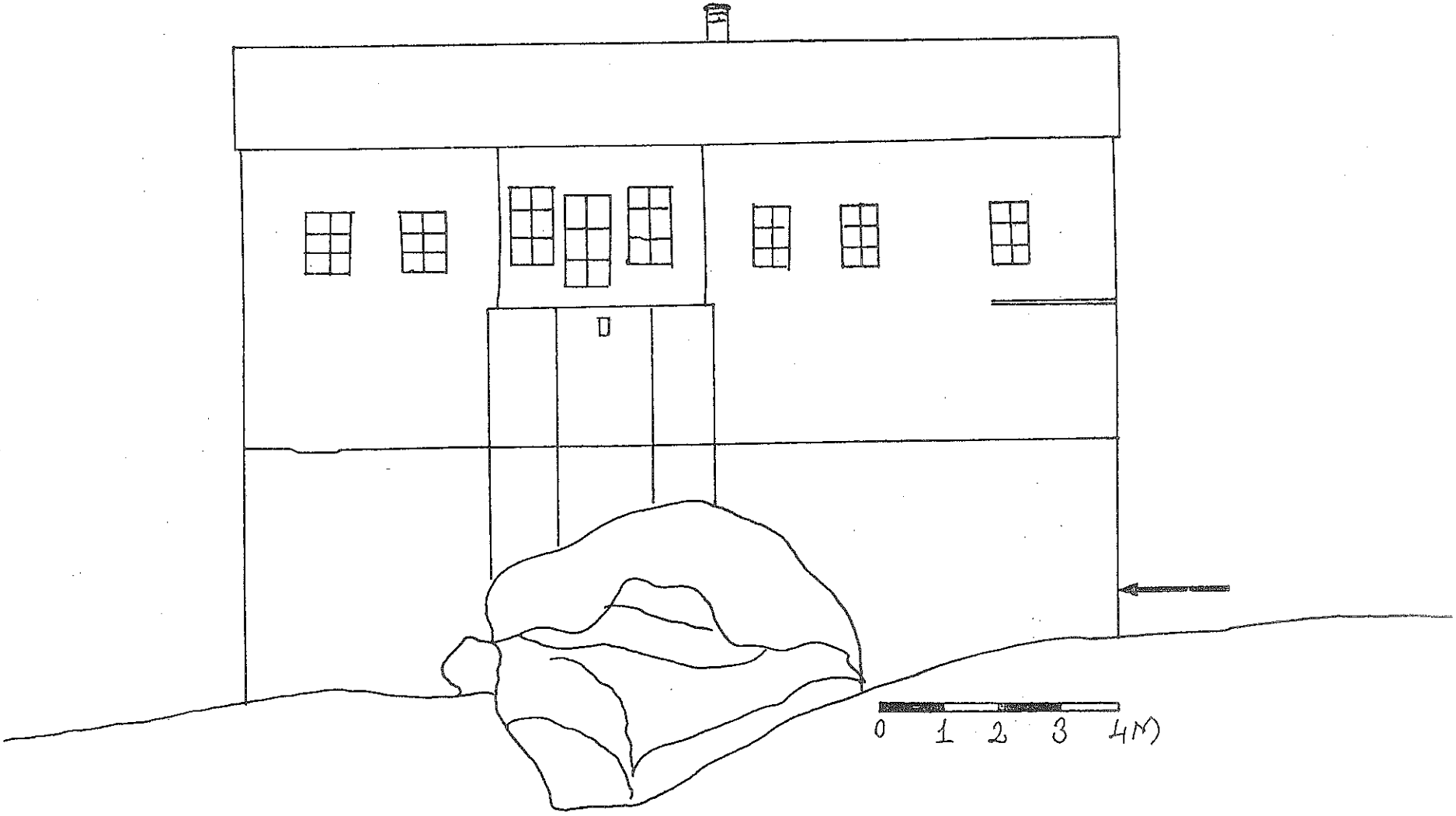
Çizim 33- Harput Sungurğlu Hacı Kerim Efendilerin evi birinci kat planı (A. Demirkol'dan)

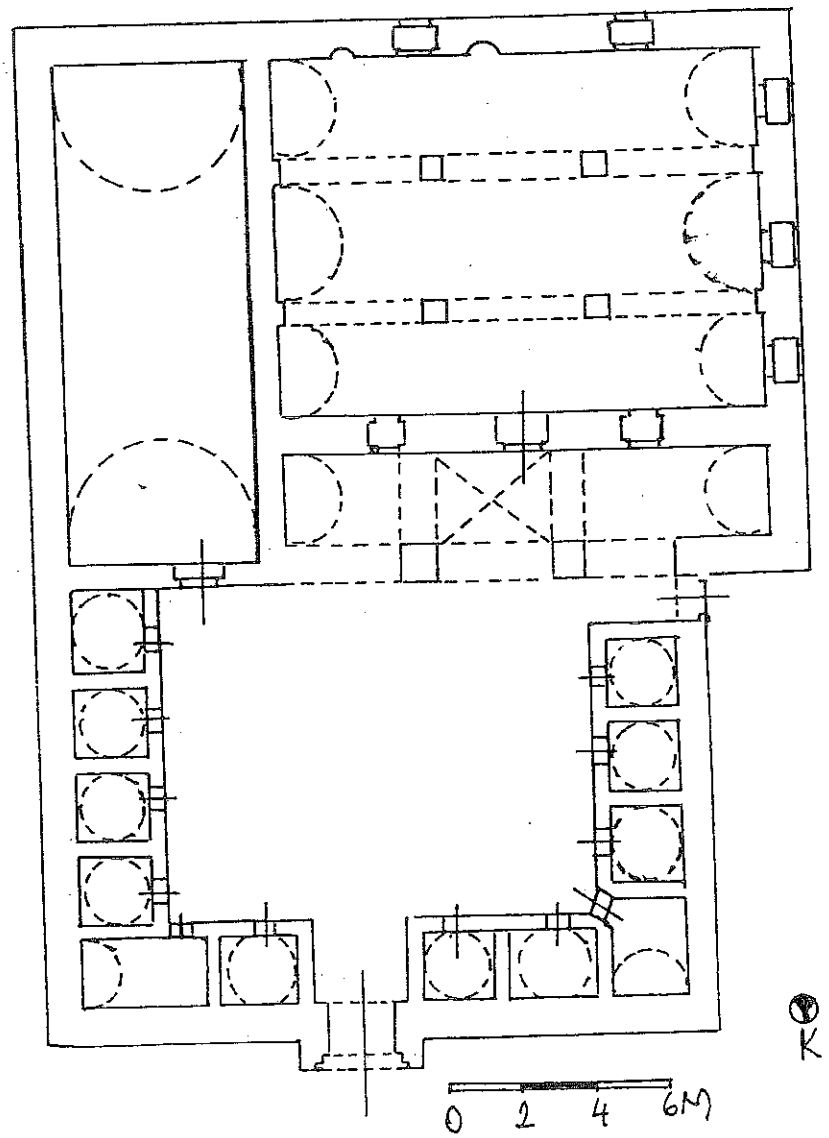
Çizim:34- Harput Sungurğlu Hacı Kerim Efendilerin evi A-A kesiti (A. Demirkol'dan)

Çizim:35- Harput Sungurğlu Hacı Kerim Efendilerin evi B-B kesiti (A. Demirkol'dan)

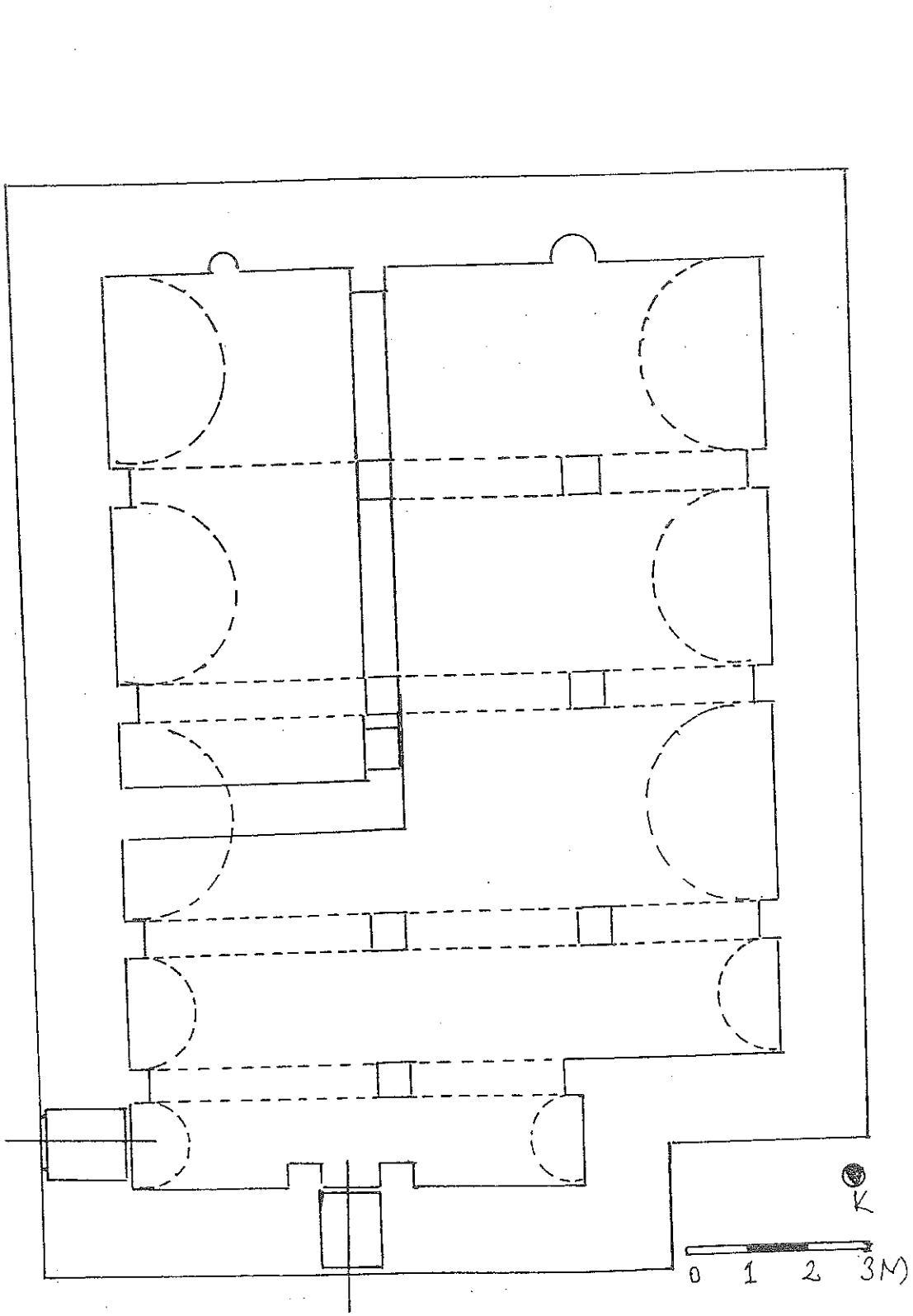

Çizim:36- Harput Sungurğlu Hacı Kerim Efendilerin evi batı cephe çizimi (A. Demirkol'dan)

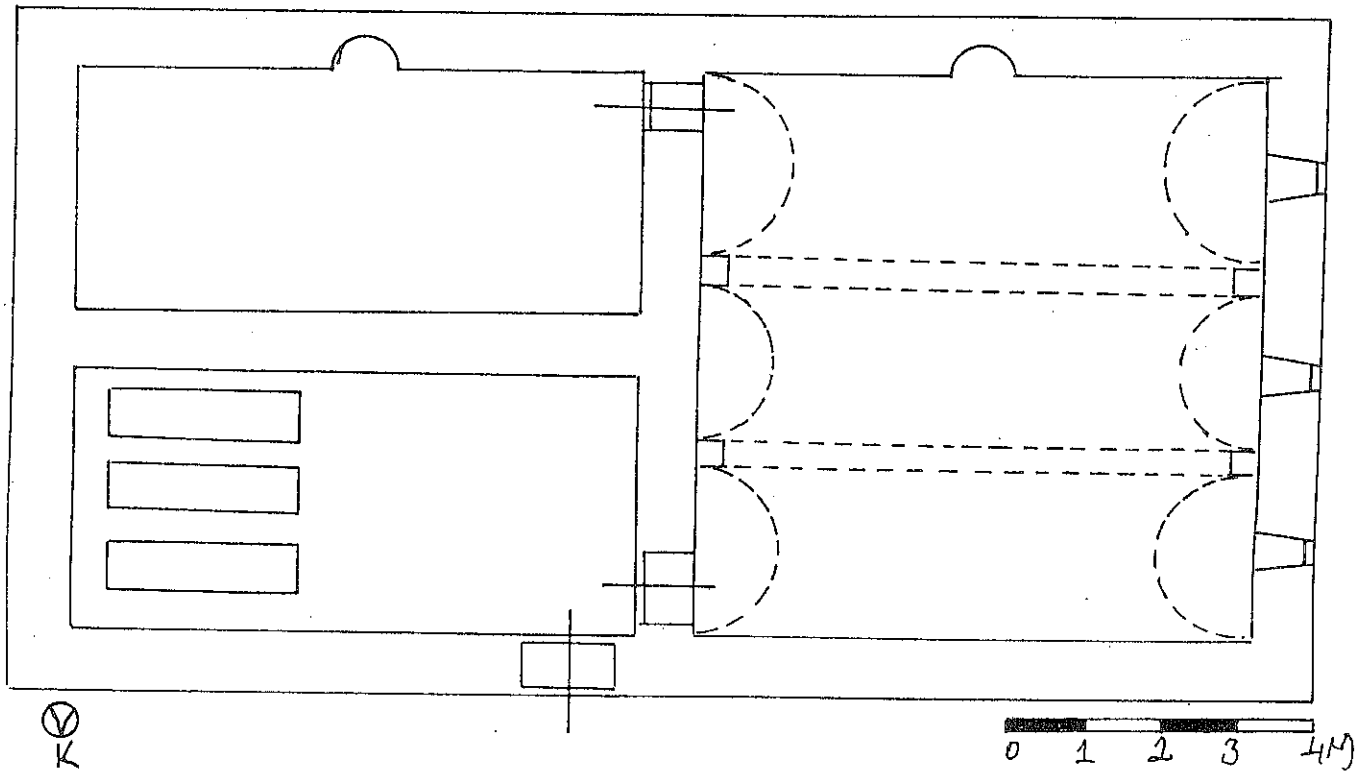

Çizim:07-Hapet Esadiye(Arslaniye) Camii-Medrese Kompleksi plan denemesi

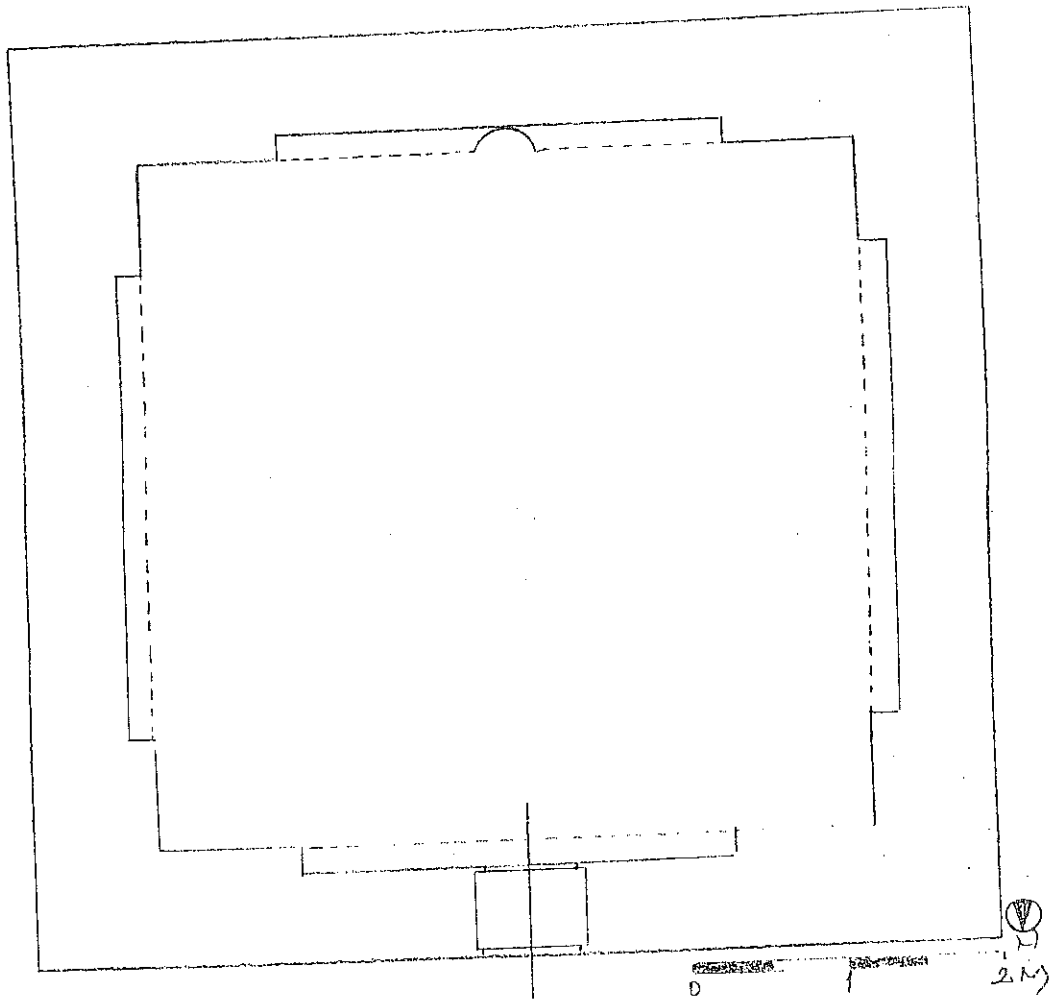
(12/07/1999)

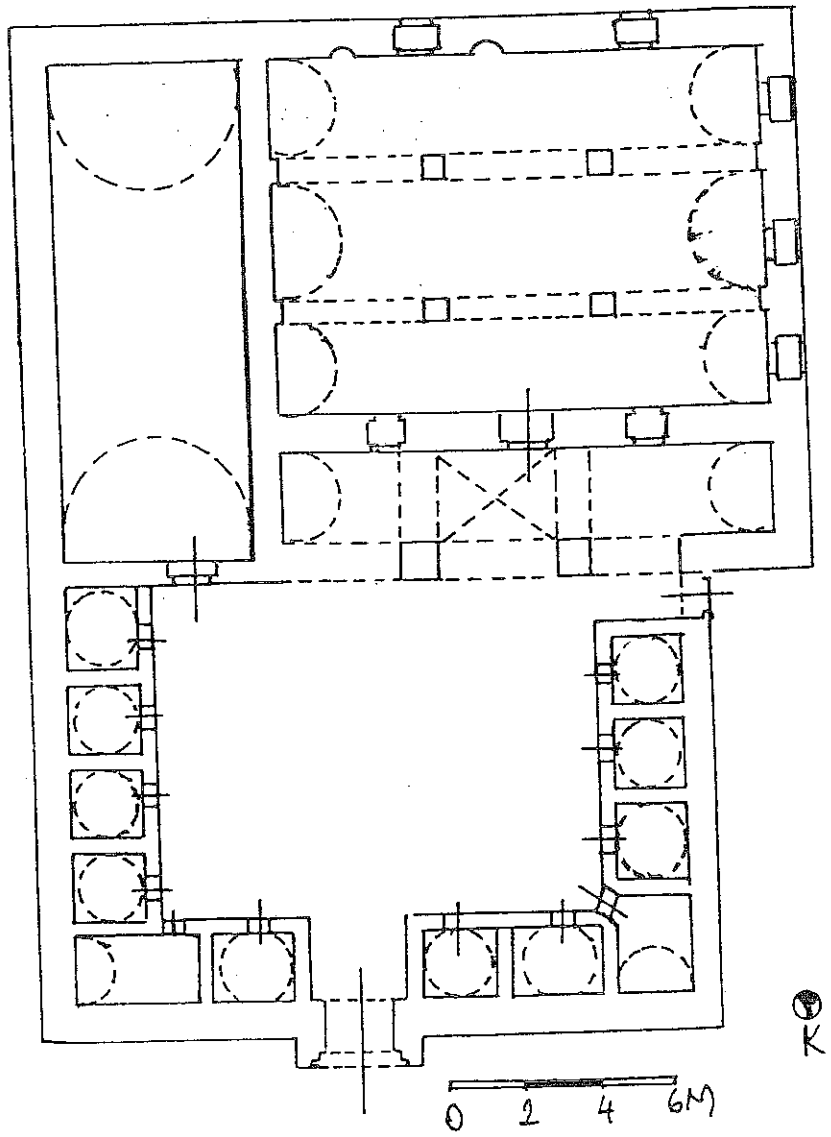
Çizim:38- Harput Meydan Camii planı (12/07/1999)

Çizim:39- Harput Ahmet Bey Camii-Zaviye Kompleksi planı (22/07/1999)

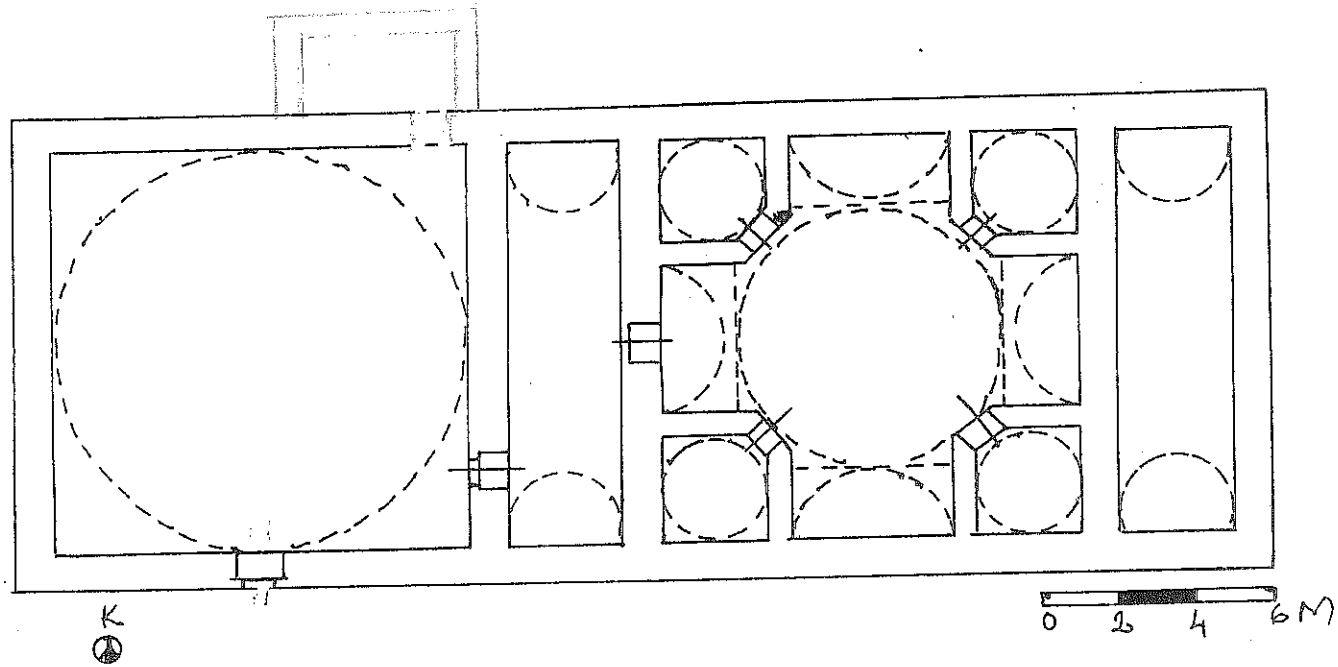

Çizim:40- Harput Dabakhane Mescidi planı

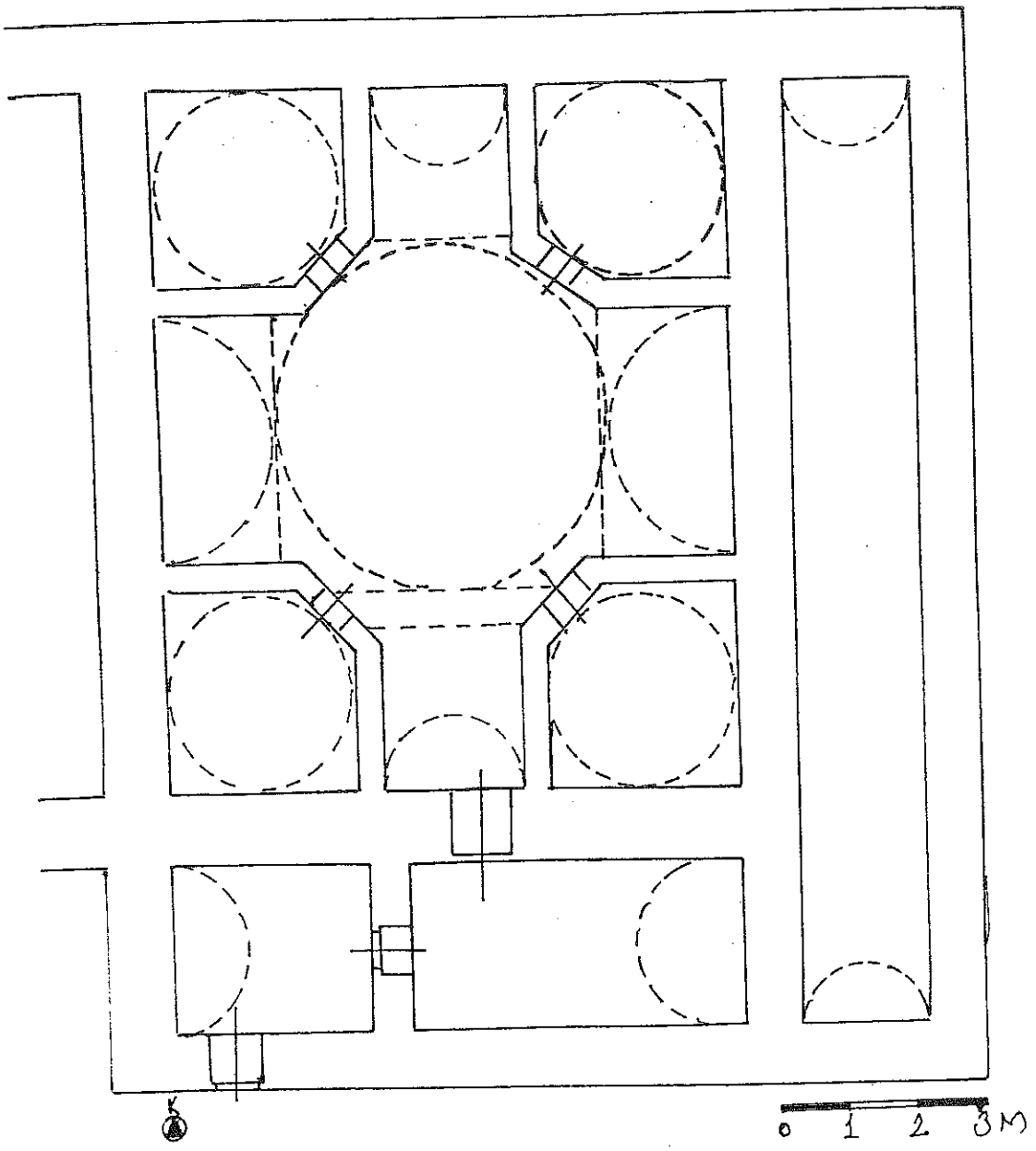

Çizim: ~~37 Harpal~~ Esadiye(Arslaniye) Camii-Medrese Kompleksi plan denemesi

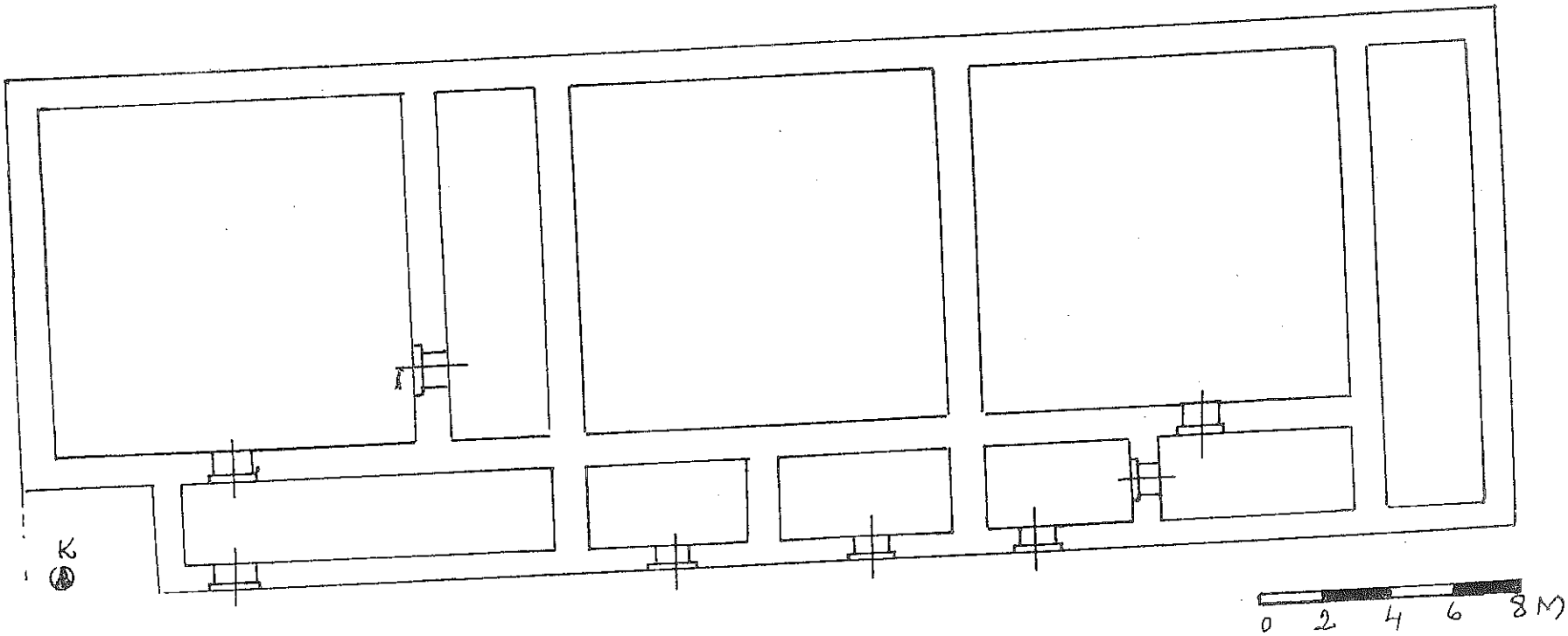
(12/07/1999)

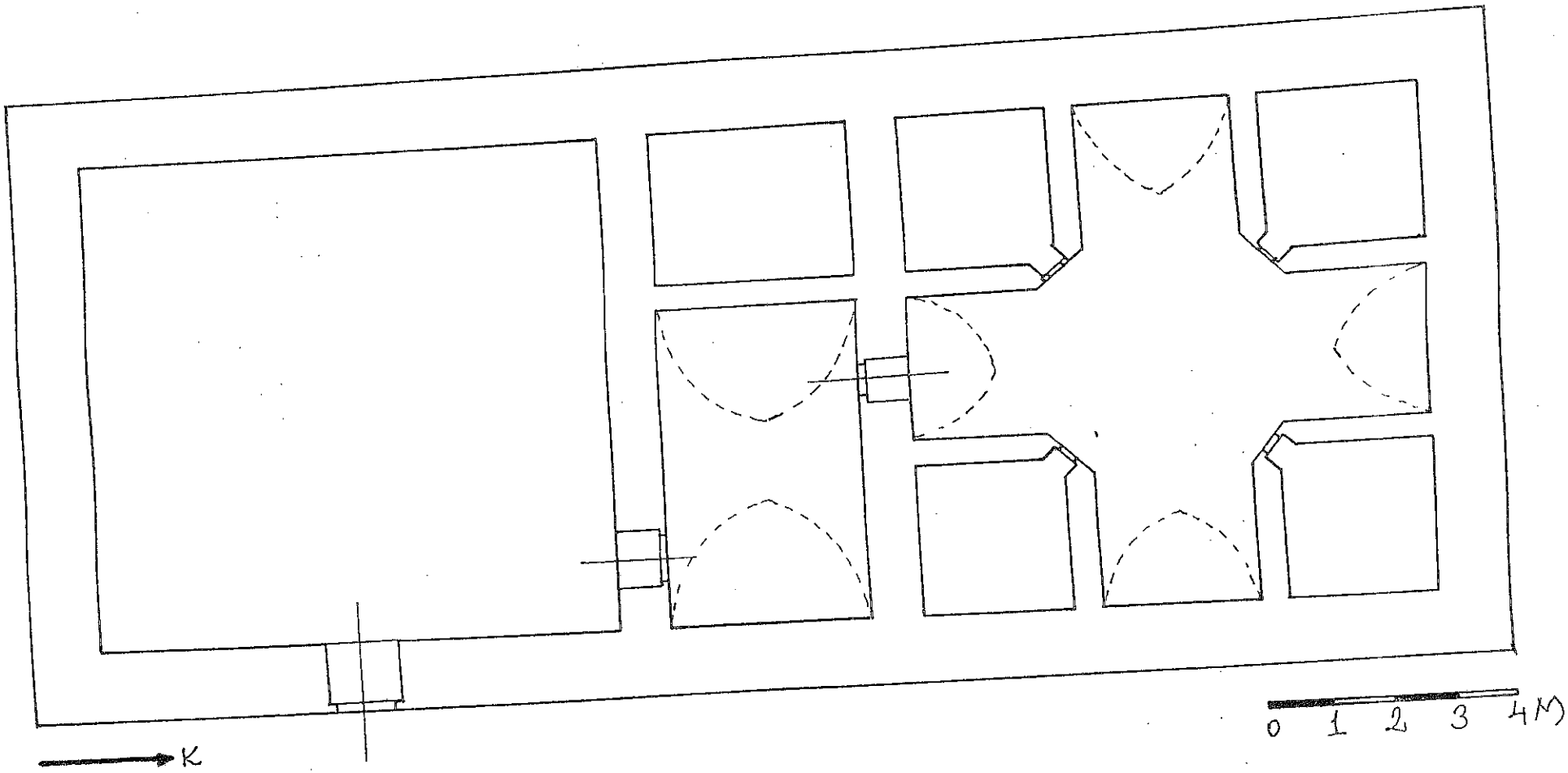
Çizim:42- Harput Kale Hamamı I. Evre planı (22/07/1999)

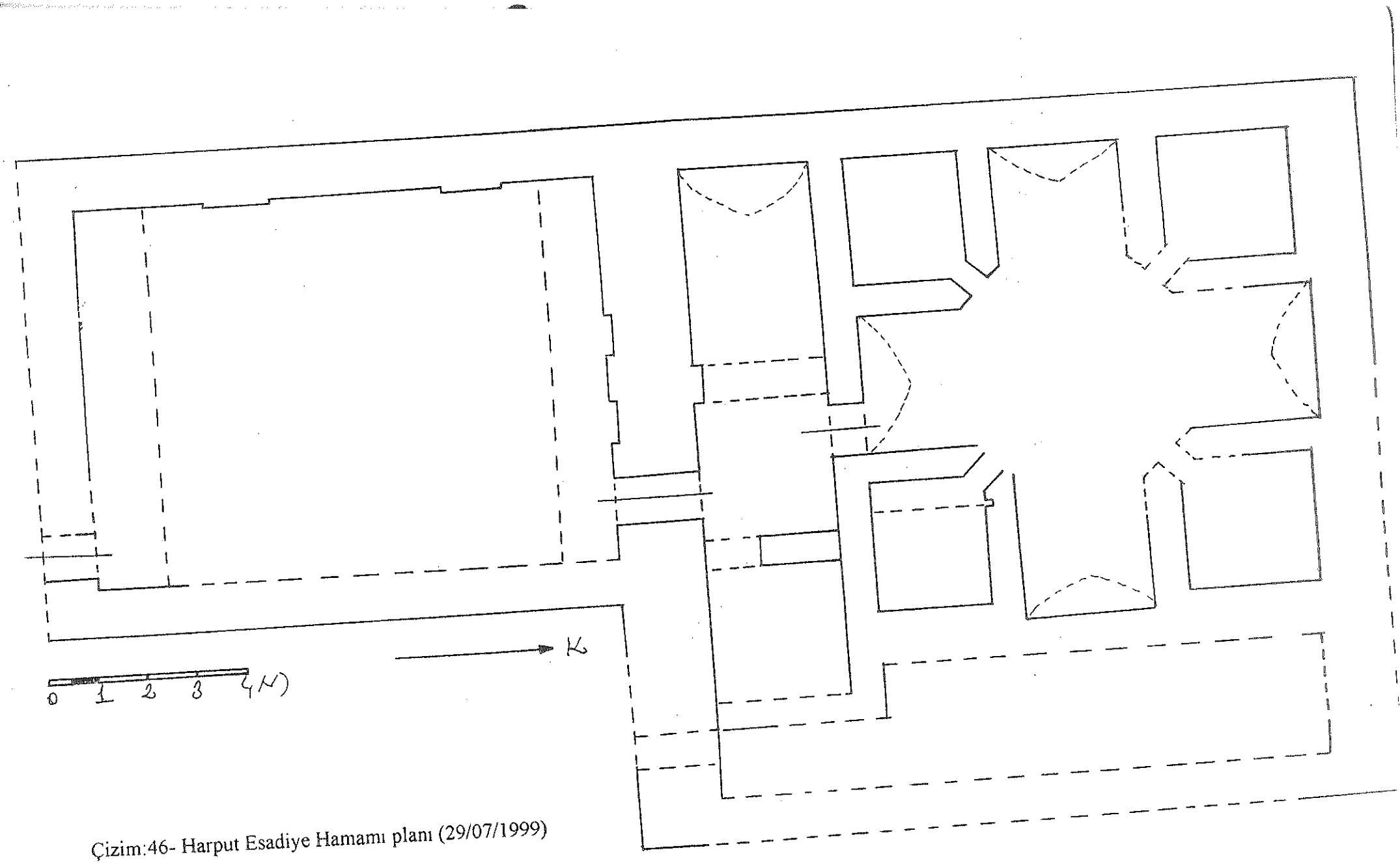
Çizim:43- Harput Kale Hamamı II. Evre planı (22/07/1999)

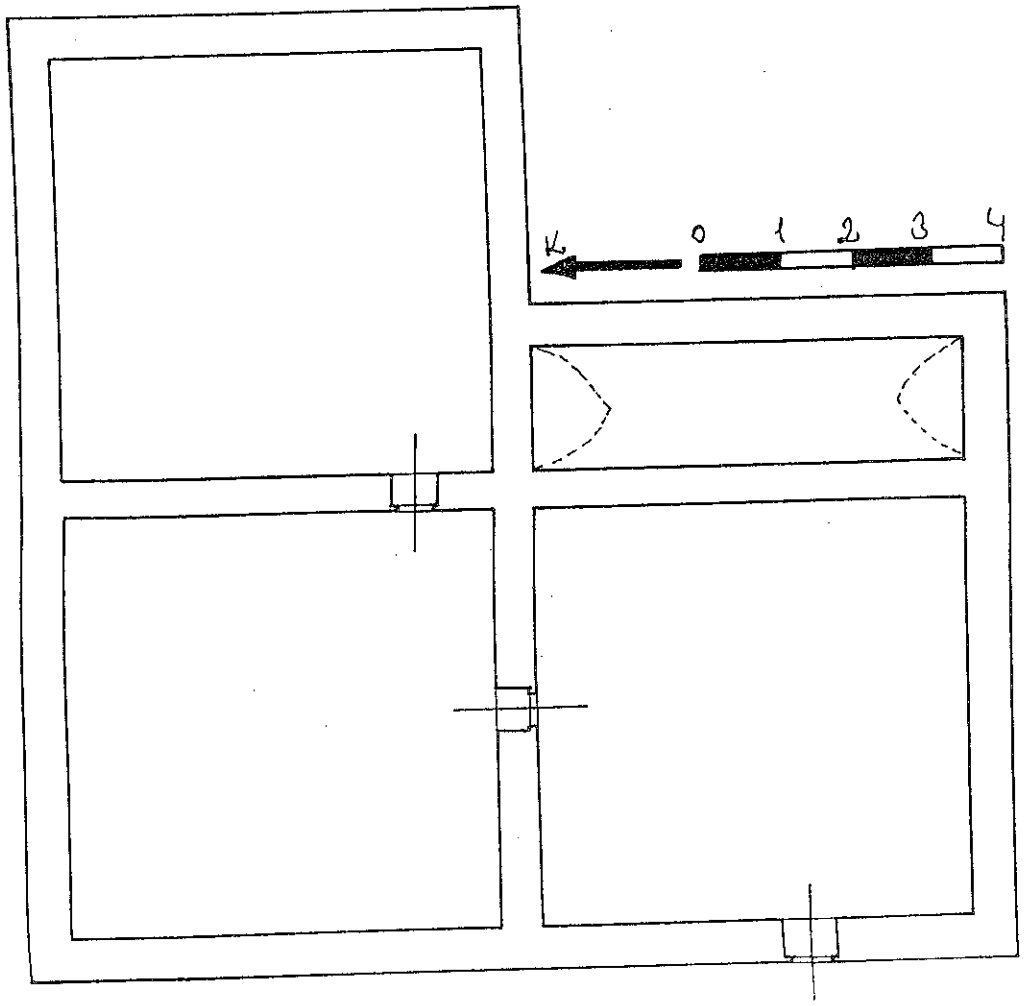
Çizim:44- Harput Kale Hamamı son durum planı (22/07/1999)

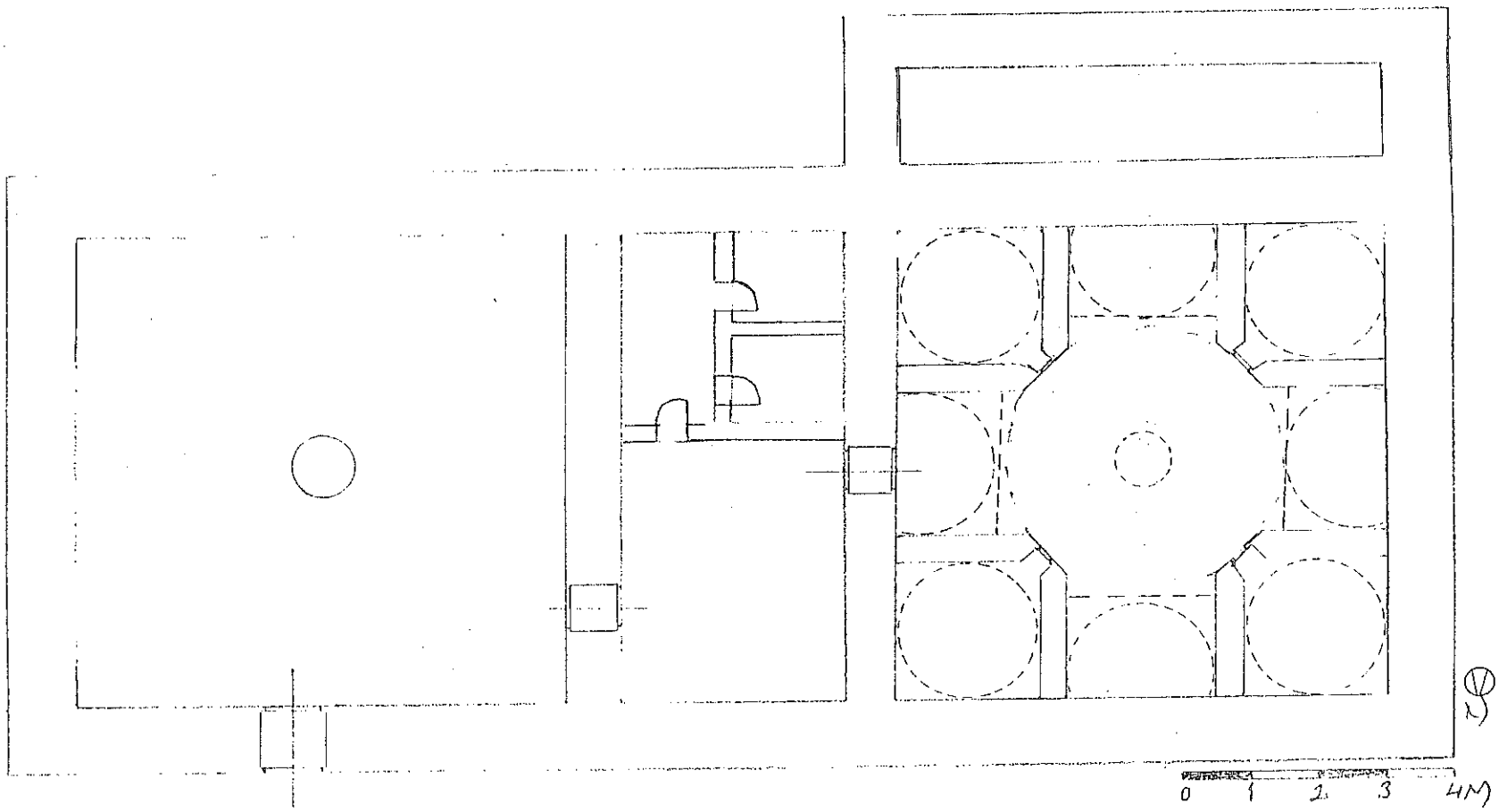
Çizim:45- Harput Dere Hamamı planı (29/08/1999)

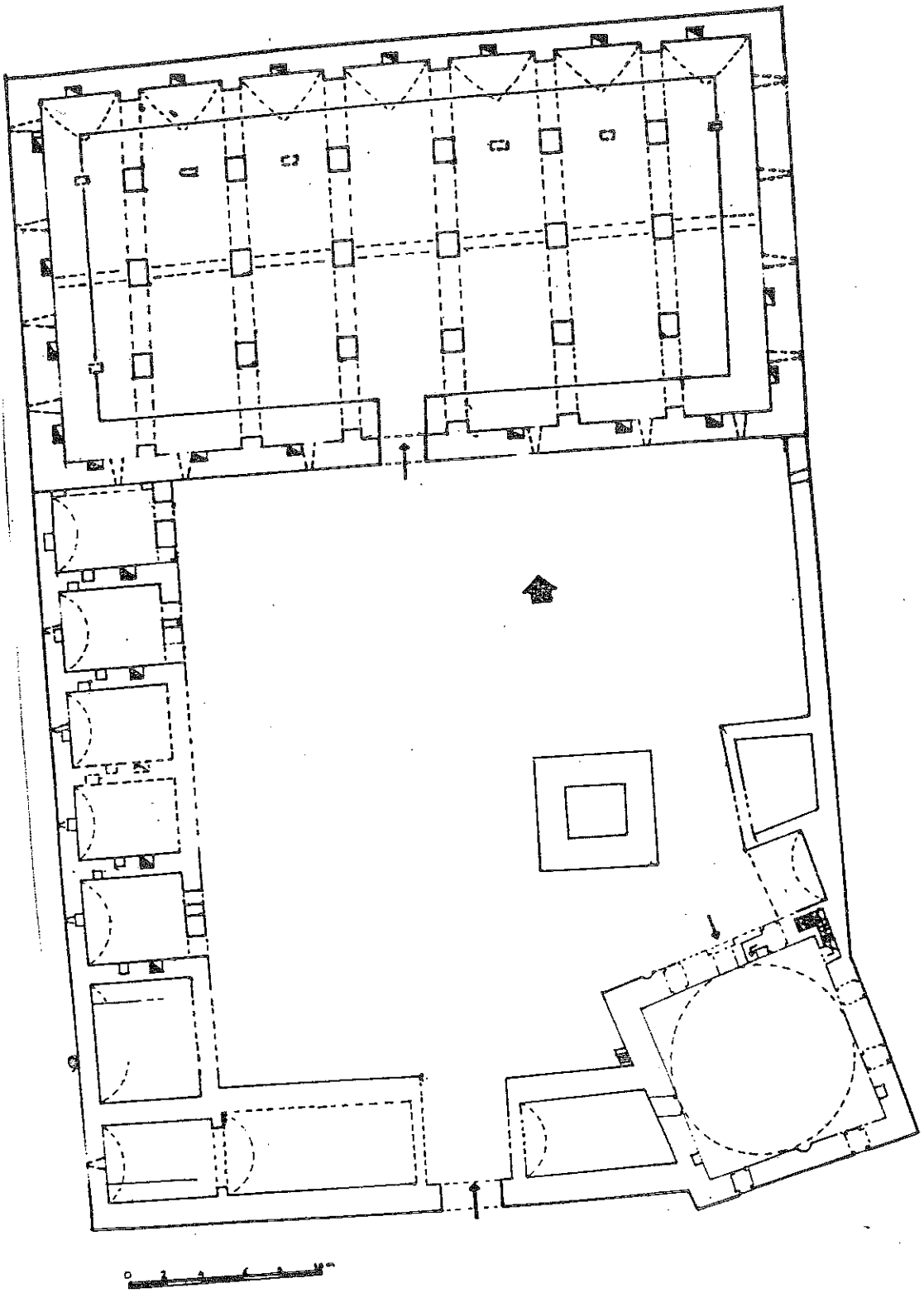
Çizim:46- Harput Esadiye Hamamı planı (29/07/1999)

Çizim:48- Harput Hoca Hamamı planı (10/081999)

Çizim:49- Harput Hacı Yunus Hamamı plan denemesi

Çizim:50- Harput-Malatya yolu üzerindeki Kömürhan planı (İ. Aytaç'tan)